

BIBLIOTHECA INDICA,
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

विधान-पारिजातः

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

VOL. III
(चतुर्थस्तवकः)

EDITED BY
PANDIT ISWAR CHANDRA SASTRI,

Panchatārtha, Vidyābāridhi,
Formerly Professor, Sanskrit College, Calcutta.

WORK
NUMBER
273

ISSUE
NUMBER
1561

THE ASIATIC SOCIETY
1, Park Street, Calcutta-16
1951

91

BIBLIOTHECA INDICA

WORK No. 273

—

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

(SANSKRIT TEXT)

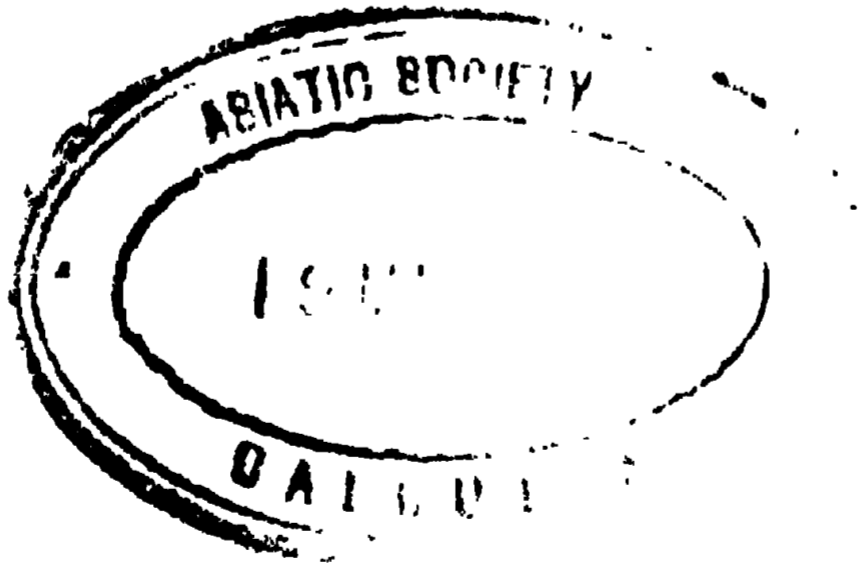

विधान-पारिजातः

THE VIDHĀNA-PĀRIIĀTA

VOL. III
(चतुर्थस्तवकः)

EDITED BY
PANDIT ISWAR CHANDRA SASTRI,
Pañcatārtha, Vidyācārīdhi,
Formerly Professor, Sanskrit College, Calcutta.

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-16
1951

~~349.34
A 532 V. I.
V-3.~~

SL no 19369
1194.

Printed by K. V. APPAROW
at the Metropolitan Printing & Publishing House Ltd.,
90, Lower Circular Road, Calcutta-14

विधान-पारिजातः ।

अथ चतुर्थस्तंबकः ।

(१) अत्र दानानुक्रमणिकाः(+)

• विश्वस्य योनिं विश्वेशं विश्वस्याप्ययकारणम् ।

विश्वरूपमनन्तं मे कुलदेवं नमाम्यहम् ॥१॥

सन्ति दानविधौ प्रन्थाः प्रणीता बहवः पुरा ।

कोऽप्यस्य महिमा वेगोऽभिज्ञैर्जयति सर्वथा ॥२॥

न पाण्डित्याभिमानेन नचवित्तस्य लिप्सया ।

निबन्धो इच्यते किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥३॥

यदत्र मम चापल्यं क्षम्यतां' (')तद्विचक्षणैः ।

गुणगृष्टाः सदा सन्तोबालस्य पितराविव ॥४॥

प्रन्थस्थानि विकीर्णानि नानादानानि कृत्स्नशः ।

प्रोच्यन्तेऽत्र मया तानि' (:)विष्णुप्रीतिमभीप्सता ॥५॥

प्रन्थस्यास्यानुक्रमस्तु प्रोच्यते ज्ञानसिद्धये ।

आदौ दानप्रशंसेह तत्स्वरूपनिरूपणम् ॥६॥

ततश्च दानदोषाणां गुणानाञ्च' (||)निरूपणम् ।

दानाङ्गानान्तथा दातुरथ पात्रनिरूपणम् ॥७॥

‘प्रकीर्णानि विधानानि प्रोच्यन्तेऽत्र चतुर्थंके’ इति परिभाषापकरणं उक्तम् । दानविधिं

हान्दीये प्रोक्तम्—

“वयो धर्मकथा यज्ञोऽभ्ययमं दानमिति” ।

अतिथ “दानमिदं कर्मा युगे” ।

‘चन्त्र’मिति कश्चित् पाठः ।

‘सम्प्रति’ कुत्रचित् पाठान्वयम् ।

तद्दाना’मिति भिन्नः पाठः ।

विधान-पारिजाते ।

अपात्रोक्तिरथ श्रद्धोदयद्रव्यनिरूपणम् ।
 प्राणद्रव्यं तथाऽप्राणमदेयञ्च निरूप्यते ॥८॥
 दानदेशाश्च तत्काला निषिद्धा अपि तत्र ये ।
 इतिकर्तव्यता दाने परिभाषा ततः परम् ॥९॥
 तत्राधिकारी मन्त्रार्थज्ञानादिनियमा अपि ।
 प्रतिमा द्रव्यमानञ्च कलशादेश्च लक्षणम् ॥१०॥
 दर्भादिलक्षणञ्चान्यनियमानां निरूपणम् ।
 अनुक्तौ दक्षिणादाननिर्णयः प्रोच्यते तथा ॥११॥
 द्रव्यमानं धान्यमानं मानं स्वार्थ्यादिकस्य च
 भूमानमङ्गुलादीनां भेदाः सविनियोगकाः ॥१२॥
 प्राच्या दिशः साधनन्तु प्रोच्यते वास्तुनिर्णयः ।
 सतोरणपताकादेर्मण्डपस्याथ लक्षणम् ॥१३॥
 कुण्डानां विनियोगोऽथ तन्निर्माणं सविस्तरम् ।
 मेखलायोनिकुण्डादिलक्षणं योन्यवस्थितिः ॥१४॥
 तुलापुरुषपूर्वाणि महादानानि षोडश' (०) ।
 अथ पर्वतदानानि विन्ध्यादीनां' (+) क्रमेण हि ॥१५॥

१ (०)

षोडशदानानि यथा,—

'आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
 हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदग्निरम् ॥
 कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।
 हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वसथैव च ॥
 हिरण्याश्वरथसहस्रं हेमहस्तिरथस्तथा ।
 पञ्चलाङ्गुलकान्तं बहुरादानं ततः परम् ॥
 द्वादशं विश्वचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
 सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुसथैव च ॥
 महाभूतघटसहस्रं षोडशः परिकीर्तितः' । इति मत्स्यपुराणे ।
 एतेषां दानानां फलमुक्तन्तवैव,—
 षोडशैतानि यः कुर्यात् महादानानि मानवः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिरिह लोकेऽभिजायते ॥

२ (+)

'भ्रान्वादीनामिति' कश्चित् पाठः ।

चतुर्थस्तत्रकः ।

सुवर्णदानानि तथा तथानन्दनिधेर्विधिः ।
ततो भद्रनिधेर्दानं दानञ्च शतमानकम् ॥१६॥
हेमदानं रूप्यदानमश्वदानमतः परम् ।
तिलदानानि दानञ्च काश्य(१)पात्रस्य कीर्यते ॥१७॥
तिलराशेस्ततो दानं तिलपत्रस्य वै पुनः ।
रुद्रैकादशदानञ्च दानञ्च तिलगर्भकम् ॥१८॥
गजदानं देवताभ्यो गजदानं द्विजाय च ।
दास्या दानं रथस्यापि शिविकाभूमिवेश्मनाम् ॥१९॥
मठप्रतिश्रयस्यापि दानमाश्रमकस्य च ।
कन्यादानञ्च कपिलादशभिर्दानसंयुतम् ॥२०॥
गोदानञ्च ततोहेमशृङ्गिणो दानमेव च ।
समानवत्सगोदानं दशवर्णगवान्ततः ॥२१॥
त्रिरात्रगोदानमथो गोदानन्दैवतेषु च ।
दानञ्चोभयतोमुख्या वैतरण्यास्ततः परम् ॥२२॥
ततो वृषभदानञ्च गुडघेन्वादयो दश ।
विद्यादानञ्च वेदानां साङ्गानामितरस्य च ॥२३॥
दानं त्रिपुरुषाणाञ्च प्रहाणां दानमीर्यते ।
दशावतारदानञ्च द्वादशादित्यदानकम् ॥२४॥
चन्द्रादित्यप्रतिकृतेः कालाख्यपुरुषस्य च ।
आत्मप्रतिकृतेर्दानमुदकुम्भस्य चैवहि ॥२५॥
अन्तकप्रतिमायाश्च लोकपालाष्टकस्य च ।
मेघ्यजामहिषीदानं दानं कृष्णाजिनस्य च ॥२६॥
गृष्टिकृष्णाजिनस्योक्तमार्द्रकृष्णाजिनस्य च ।
तिथिवारऋक्षयोगमासर्तुपक्षदानकम् ॥२७॥
दानं सम्बत्सरस्यापि प्रकीर्णानाञ्च दानकम् ।
जलाशयारामवापी कृपादीनां प्रतिष्ठितिः ।
उच्य(ते)न्ते स्तवके(२)त्र विदुषां प्रीतये मया ॥२८॥

'काश्य' इत्यपि पाठः कश्चित् ।

'अथ निबन्धेऽभिन्' इति कश्चित् पाठः ।

विधान-पारिजाते ।

इति दानानुक्रमणिका ३(*).

अथदानप्रशंसायां प्रथमविधानम् ।

तत्र प्रकीर्णकानि विधानानि कथ्यन्ते ।

तत्रादौ दानविधानानि । तत्र दानप्रशंसाः(४)।

1. तैत्तिरीयश्रुतौ—

दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति ।

दानेन सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्तीति ।

2. वाजसनेयकेऽपि—५(†)

तदेतत् त्रयं शिक्षेद्दानं दमं दयामिति ।

दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।

अहिंसया च दीर्घायुरिति वेदविदो विदुः ॥

∴. नन्दिपुराणेऽपि—६(*).

दानं परं प्रशंसन्ति दानमेव परायणम् ।

दानं बन्धुर्मनुष्याणां दानं कोशो ह्यनुत्तमः ॥

दानं कामफलो वृक्षो दानं चिन्तामणिर्नृणाम् ।

दानमेव परो ह्यर्थो दानं माता पिता तथा ॥

न दानेन विना किञ्चित् परमस्ति जगत्तूये ।

दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥

१ (*).

एकस्मिन् 'आसियाटिकसोसाइटी' भाद्रपदपुस्तके अन्वष्टिन् संस्कृतमहाविद्यामन्दि-
पुस्तके च दानानुक्रमणिका वर्तते, तदनुरोधेनैवसुसुता ।

४ (*).

अत्र शतपथश्रुताविति पाठो हिमाद्री दृश्यते ।

५ (†).

अर्थानामुदिते पात्रे अह्वया प्रतिपादनम् ।

दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वच्यते ॥

दाता प्रतिगृहीता च अहादेयञ्च धर्मयुक् ।

देशकाली च दानानामङ्गाद्येतानि चङ् विदुः ।

'ममसा पापसुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिश्चिपेत् ।

विद्यते सागरस्नानं दानस्नानं न विद्यते' ॥ इति धर्मशास्त्रे ।

याज्ञवल्क्यः—

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विनिश्चयतः ।

याचितेनापि दातव्यं अहापूतञ्च अकृतः ॥

६ (*).

हिमाद्री 'श्रीरपुराचं' इत्यं पाठोऽस्ति ।

चतुर्विंशत्यमः ।

दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।
दानेन प्राप्यते विद्या दानेन युवतीजनः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां दानन्तत् परमं स्मृतम् ॥

4. यमः—

यतीनान्तु शमो र्मधस्त्वनाहारो वनौकसाम् ।
दानमेवगृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम् ॥

5. मात्स्येऽपि—

न्यायेनाज्जनमर्थानां वर्द्धनं चाभिरक्षणम् ।
सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च धर्मशास्त्रेषु पठ्यते ॥
अप्यधर्मसमायुक्तं पतन्तं नरकेऽशुचौ ।
त्रायते दानमेकन्तु पात्रभूते द्विजेऽर्पितम् ॥
उक्तसर्वगुणोपेतमुक्तदोषैश्च वर्जितम् ।
कामधुग्धेनुवहानं फलत्यात्मेप्सितं फलम् ॥
इह कीर्त्तिं वदान्याख्यां स्फीतान् भोगास्त्रिपिष्टपे ।
दानं श्रद्धां तृतीयेऽपि जन्मनि प्रसवोत्तमे ॥
दानमेव परो धर्मो दानमेव परन्तपः ।
नहि दानात्परतरमिह लोके परत्र च ॥
दानेन भोगानाप्नोति दानेनायुश्च विन्दति ।
नरः स्वर्गापवर्गौ च दानेनैव समश्नुते ॥
प्रसवोत्तमे कुलोत्तमे ।

6. आग्नेयेऽपि—

प्रासादूर्द्धमपि प्रासमर्थिभ्यः किं न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
कुदुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवेऽप्यन्नं आत्मनो भूमिमिच्छता ॥

7. व्यासः—(†) ७

किं धनेन करिष्यन्ति देहिनो भङ्गुराश्रयाः ।
यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्रनम् ।

चमोचना चाह— 'दानादहते गोपचारो विद्यते धनिनोऽपरः ।

दोषमार्गं हि तत्तत्र भूय एवाभिवर्द्धते' ॥

विधान-पारिजाते ।

(२) दानविधानम् ।

यदि नाम न धर्मार्यं न कामाय न कीर्त्तये ।
यं परित्यज्य गन्तव्यं तद्धनं किं न दीयते ॥
अदाता पुरुषस्त्यागी धनं सन्त्यज्य गच्छति ।
दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ॥

8. मनुः—

दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम्^८(*) ।
परितुष्टेन भावेन याचमानाय शक्तिः ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापापनुत्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ॥

9. देवलः—

दुर्लभं भारते वर्षे जन्म तस्मिन् मनुष्यता^९(०) ।
मानुष्ये ब्राह्मणत्वञ्च दुर्लभं सुतरां मतम् ॥
विपन्ने सति दुष्प्रापा विद्यादिगुणयोगिता ।
तत्र न्यायार्जितार्थाग्निस्तत्र भक्तिं गरीयसी ॥
लब्धैतद्गुणसंयोगं तीर्थं पात्रञ्च पर्वं च^{१०}(†) ।
दानानि ये प्रयच्छन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥

८ (*) श्रीभारते च— 'दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेत्परे धनम् ।
व्याधितस्त्रीषधं पथ्यं नीरुजस्य किमीषधैः ॥

'पुष्करिण्यस्तथा बाप्यो देवतायतनानि च ।

अन्नदानमथारामपूर्तमित्यभिधीयते' ॥ इति व्यासः ।

यज्ञोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ।

हादद्यादौ तु यद्दानं तदेतत् पूर्णमुच्यते' ॥ इति नारदः ।

९ (०) 'उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।

वर्षेणभारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः' ॥

'वर्षेणभारतं विदुः प्राञ्चा इमं लोकञ्च भारतम्' इति भारविः ।

'एष दूरगुहभारभारतं वर्षमद्य मम वर्त्तते वशे' इति माचः ।

१० (†) 'दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

दक्षिणे काशे च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं श्रेष्ठम्' ॥ इति श्रीभगवद्गीता ।

—तीर्थं काश्यादि । पात्रं शास्त्रीकम् । पर्वं चतुर्दश्यादि ।

10. अगस्त्यः—

गोभि विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ।
अलुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्घोर्यते जगत् (मही) ॥
यैर्न भुक्तं न च हुतं न तीर्थे मरणं कृतम् ।
हिरण्यमग्नमुदकं ब्राह्मणेभ्यो न चार्पितम् ॥
दीना विवसना रक्षाः कपालाङ्कितपाणयः ।
दृश्यन्ते हि महाराज जायमानाः पुनः पुनः ११(†) ॥

11. कूर्मपुराणे—

यस्तु द्रव्याज्जनं कृत्वा नार्चयेद्ब्राह्मणान् सुरान् ।
सर्वस्वमपहृत्यैनं राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत् ॥

12. ब्रह्मपुराणे—

दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्तदाना जायन्ते परभाभ्योपजीविनः ॥१२(*)

13. व्यासः—

अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥
देहीत्येवं ब्रुवन्नर्था जनं बोधयतीव सः ।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तन् ॥

14. कौर्म्ये—

दानधर्मात् परो धर्मो भूतानां नेह विद्यते ।
इह लोके परे लोके नादत्तमुपनिष्ठते ।
तस्माद् विप्राय दातव्यं श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥
इति दानविधानम् ॥१३(†)

‘सौदते विप्रमुखाय योऽर्धमे न प्रयच्छति ।

सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिनरकायोपपद्यते’ । इति विष्णुधर्म्ये ।

‘मदाचाराः कुबीनाश्च कपयन्तः प्रियंवदाः ।

बहुभुताश्च धर्मज्ञा याचमानाः पराद गृह्णात् ॥ इति हेमाद्री ।

अपराधि प्रमाचानि विचयेऽपिन् हेमाद्री उच्यते ।

विधान-पारिजाते ।

(३) अथ दानस्वरूपम् ।

15. आदित्यपुराणे—१(*)

अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्^१(†)
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य कथ्यते ॥
उदिते-शास्त्रनिरूपिते; प्रतिपादनं पात्रं प्रति-
स्वस्वामिभावापादनपर्यन्तस्त्यागः । तच्चतुर्विधम् ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं चेति तद्विदुः ॥

एषां लक्षणान्याह^२(‡)

अहन्यहनि यद्दानं तन्नित्यमिति कथ्यते ।
यत्तु पापापनुत्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
तन्नैमित्तिकमुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
अपत्यविजयैश्चर्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानन्तत् काम्यमाख्यात मृषिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥
यदीश्वरप्रीणनार्थं दीयते विदुषां करे ।
चेतसा भक्ति युक्तेन तद्दानं विमलं स्मृतम् ॥
भगवता तु सात्त्विकादिभेदेन दानस्य त्रैविध्यमुक्तम्—

16. श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिच्छिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

१ (*) सम्प्रदानस्वत्वापादकबोधद्रव्यत्यागो दानमिति तदर्थः ।

—“उदिते” शास्त्रविहिते इति ।

२ (†) कूर्कपुराणे ।

३ (‡) तत्रैव कौर्भे ।

17. मनुः—

येन येन हि भावेन यद्र्यदानं प्रयच्छति ।
तेन तेनैव भावेन तत्तदाप्नोति पूजितः ॥ .
भावेन-सात्त्विकराजसादिना ।

18. हेमाद्रावपि—१(*)

तामसानां फलं भुंक्ते तिर्य्यक्त्वे भानवः सदा ।
वर्णसंस्कारभावेन वार्द्धके यदि वा पुनः ॥
बाल्ये वा दासभावे वा नात्र कार्या विचारणा ।
अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां फलम्भवेत् ॥
सात्त्विकानां फलं भुंक्ते देवत्वे नात्र संशयः ॥

19. मत्स्यपुराणेऽपि—

येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् ॥
कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ।
कायिकं वाचिकं दानं मानसञ्च त्रिधा मतम् ॥२(†)
अर्हते यत्सुवर्णादि-दानन्तत्कायिकं मतम् ।
आर्त्तानामभयं दक्षीत्येतद्बै वाचिकं स्मृतम् ॥
विद्यया स्याद् यथायोगि तद्दानं मानसं स्मृतम् ।
इति दानस्वरूपम् ॥

(४) अथ दानाङ्गानि ।

—*—

20. हेमाद्रौ—३(‡)

प्रतिग्रहीता द्रव्यञ्च कालो देशश्च पावनः ।
श्रद्धा च सात्त्विकी ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम् ॥

कृतानि विधिविहीनानि वचनार्थं परस्य वा
क्रोधलोभाभिभूतेन तामसानि विनिर्द्दिशेत्
सात्त्विकानि भवन्तीह श्रद्धया परया द्विज ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरे ।
इत्यारभ्य श्लोकद्वयं गारुडप्रोक्तम् ।
अथैव द्वारोत्पत्ती पुष्पकमणि ।
भविष्यपुराणीकमेतद्वयम् ।
हेमाद्रौ दानानां षडङ्गाङ्गुत्तानि ।
यथा—दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक् ।
देवकाली च दानानामङ्गान्मेतानि षड विदुः ॥

विधान-पारिजाते ।

देशकालाद्युपायैश्च द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।
पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम् ॥
उपाय—इतिकर्तव्यता ।

21 तत्रैव—

धर्ममर्थञ्च कामञ्च ब्रीडाहर्षभयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
तानि विवृणोति—
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् (१)* ।
केवलं-त्यागबुद्ध्या यद्धर्मदानन्तदुच्यते ॥
प्रयोजनमपेक्ष्यैव प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
तदर्थं दानमित्याहुर्देहिकं फलहेतुकम् ॥
स्त्रीपानमृगयाक्षाणां प्रसङ्गाद्यत् प्रदीयते २(x) ।
अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ॥
संसदि ब्रीडया स्तुत्याऽचार्योऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ।
यदीयते च तद्दानं ब्रीडादानमिति स्मृतम् ॥
दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षवद् यत् प्रदीयते ।
हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
आक्रोशानर्थहिंसानां प्रतीकाराय यद्भवेत् ।
दीयते तापकर्तृभ्यो भयदानन्तदुच्यते ॥

(५) अथ दातृ-स्वरूपम् ।

22. हेमाद्रौ—

अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।
अनिन्द्योजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
अपापरोगी-राजयक्ष्मादिरोगरहितः ३(:) ।

- १ (*) —प्रयोजनमनपेक्ष्य-दृष्टकलाननुसन्धानेनेत्यर्थः ।
२ (x) स्त्री, एतद्विषये चत्वारःशक्तिः निन्दा वा । पानं सुरादीनाम् । मृगया, मृगादि-
पशुमारणम् । अक्षः अक्षक्रीडा । एतेषां प्रसङ्गादनर्हेषु पात्रेषु रागाद् यद्दानं क्रियते
तत् कामदानम् शास्त्रज्ञैरुच्यते ।
३ (:) महापातकचिद्भ्रान्ति सप्तजन्मसु जायते । तानि कुष्ठादिरीगरूपेषु दीर्घे उत्पद्यमानानि
लोकान् बाधते । अर्घं प्रसूतबोरोगा वृथामतिपापजाः स्युः ।
(—) ह्यन्वोग्यसूती च, “लोनी विरस्यस्व सुरां पिबंश्च गुरोस्तन्मावसन् ब्रह्महा न्वैते पतन्ति
चत्वारः पञ्चमयाचरंशैरिति” ।

23. मनुरपि—

क्रियावान् श्रद्धानश्च दाता • प्राज्ञोऽनसूयकः ।
धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥
षण्णान्तु कर्मणां यस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धांश्च प्रतिग्रहः ॥

24. प्रभासखण्डे च—

आत्मा पुत्रः पुरोधश्च भ्राता पत्नी सखापि वा ।
यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥
एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतम्भवेत् १(*) ॥
इति दातृ स्वरूपम् ।

(६) अथ पावलक्षणम् ।

—*—

25. मदनरत्ने—

ब्राह्मणः प्रतिगृहीयादृत्यर्थं साधुतः सदा ।
अव्यश्वमणिमातङ्ग तिल लोहांश्च वज्जयेत् ॥

26. याज्ञवल्क्यः—

नपस्तप्त्वाऽमृजद्गङ्गां ब्राह्मणान् ब्रह्मगुप्तये ।
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंस्थापनाय च ॥
सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः ।
तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥
न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्धि पात्रं प्रचक्षते २(†) ॥

शृती च, चत्तिकपुत्रो गुरुर्भाता भागिनोऽथ विट्पतिः ।

एमिरेव हतं यत् तद्दत्तं स्वयमेव हि ॥

अथ विट्पतिर्जाता । इतिमिदं न चक्षम्, कर्तुं नुप्रया यदयह्मंकार्यंमनुष्ठितम्

तत् सर्वं सक्तमिबभति ।

शती च, ददाति विप्राय बह्व्युताय, वेदान्तविज्ञानतपस्विने च ।

किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रन्तपोमयम् ।
 असङ्कीर्णन्तु यत् पात्रं तत् पात्रन्तारयिष्यति ॥
 असङ्कीर्णं—योनिसङ्कररहितम् १(*) ।
 दत्त्वा द्विजाय शुद्धाय नरोयाति शुभांगतिम् ।
 विद्यातपःशीलवांश्च स च तारयते नरः ॥
 शीलं संवसता ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।
 प्रज्ञा संकथनाद् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्षयेत् ॥
 क्षमा दया दमो दानं धर्मः सत्यमृतं घृणा ।
 विद्या विनय आस्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् २(†) ॥

27. कौस्में—

स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः ।
 सत्यसंयमसंयुक्ता स्तेभ्योदशादिजोत्तम ! ॥
 श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।
 व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम् ॥
 श्रोत्रियलक्षण माह—३[‡]

28. यमः—

एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।
 षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥

29. भारतेऽपि—

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दया घृणा ।
 दृश्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिन् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

30. वशिष्ठः—

स्वाध्यायाह्वयं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् ।
 स्त्रीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥

१ (*) सङ्करो नरकाथैव इति श्रीगौतायाम् ।

२ (†) दमो दमस्तपः शौचं चातिरञ्जं वनेव च ।

विद्या विज्ञानमास्त्रिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ श्रीगौतायां विप्रगुणा उक्ताः ।

३ (§) श्रोत्रियस्यन्दोऽधीते, इति महाभाष्ये ।

” ” विप्रविषये तैत्तिरीयोपनिषदि—

ये तप ब्राह्मणाः संमर्गिनः । युक्ता चायुक्ताः । चतुर्धाधर्मकामाः स्यु रिति ।

योनिमन्तं-प्रशस्तकुलोद्भवं मुखजमिति ।

वैतानस्थं-अग्निहोत्रादिकर्मपरम्, गोशरण्यं गोशुश्रूषारतम् ।

31. देवलः— .

मात्रश्च ब्राह्मणश्चैव ओत्रियश्च ततःपरः ।

अनूचानस्तथा भ्रूण ऋषिकल्प ऋषिमुनिः ॥

इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणा उत्तरोत्तराः १(*) ।

तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः ।

(७) एषां लक्षणानि—

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।

• अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ॥

अनुपेत-उपनयनरहितः ।

मन्त्रस्य वा ब्राह्मणस्य वेत्ता ब्राह्मण उच्यते २(†) ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः क्रियावान् ओत्रियो भवेत् ॥

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

श्रद्धानः क्रियावांश्च अनूचानः स उच्यते ३(‡) ॥

स्वाध्यायकर्मसम्पन्नः श्रद्धावाननसूयकः ।

भ्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥

वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञानमवाप्य यः ।

आश्रमस्थावशी नित्यमृषिकल्पः स उच्यते ॥

ऊर्ध्वरेता तपस्युग्रे नियताशो न संशयी ।

शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेद्गृषिः ४(+)

ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तः(†)तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ५(†) ॥

प्रथमं ऋतौ इति छंभादौ पाठः ।

‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामधेयम्’ । मन्त्रो हि ऋग् यजुः साम्नाम् ।

ब्राह्मणः शतपथेतरेश्चैः । एतेषां वेत्ता ब्राह्मणमंशकः ।

‘अनूचानो विनोते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणः’ इति विश्वः ।

‘योऽनूचानः स नो मङ्गान्’ इति ऋतौ ।

अथबोचत् ; ‘उपेयिषाम्’ (१।२।१०२) इत्यादिना साधः ।

‘अग्निर्वेदे वसिष्ठादी दीर्घतौ च पुमानयम्’ इति मिहिनी ।

एते सप्तविधाः—महर्षि-देवर्षि ब्रह्मर्षि-परमर्षि-कामर्षि-सिद्धर्षि-सुतर्ष्यः ।

‘अथयो मन्त्रद्वारः—साक्षात्कृतधर्माश्चः’ इति निबन्धे ।

‘दुःखेष्वनृषियमनाः सुखेषु विगतस्युः ।

वीतरागभय-क्रोधः स्थिरधीर्मुनिश्चरति’ ॥ इति भगवद्गीतायाम् ।

ब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मवेत्ता मुनिरित्यभिधीयते । इति पुष्पाक्षरि पाठः ।

आश्रमस्थो गृहस्थाश्रमस्थः ।
 एवमन्वयविद्याभ्यां विद्वेन च समुच्छ्रितः ।
 त्रिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते वसनादिषु ॥
 सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥
 प्राधीतः प्रारब्धवेदः* ।
 सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।
 भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
 इदमुभयोः साम्ये । असाम्ये तु—
 ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे मन्त्रविवर्जिते ।
 ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि हूयते ॥

32. तथा—

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिन्तथा ।
 भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् हापयेन् ॥
 विट्पतिर्जामाता १(०) ।

33. विष्णुधर्मोत्तरे—

आत्मनस्तु भवेत्पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः ।
 पुरोहितेषु स्वे दत्तं दानमक्षय्यमुच्यते ॥
 उपाध्यायर्त्विजोश्चैव गुरावपि च मानवैः ।
 वर्णापेक्षा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति ॥

34. तथा—

मातृष्वसा स्वसा चैव तथैवच पितृष्वसा ।
 मातामही भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च ।
 दौहित्रो विट्पतिश्चैव तेषु दत्तं महाफलम् ।

१(*)

*चत्विक् पुत्रो गृहर्थाता भागिनेयीऽथ विट्पतिः ।

एभिरवहुतं यत्तु तद्वत् स्वयमेव हि ॥ इति ऋतिः ।

35. ब्राह्मे—

यत् कन्यासु पिता कुर्व्याद् दानं पूजनमर्चनम् ।
कृतं तत् सुकृतं विद्यात् तद्वत्तं दत्तमक्षयम् ॥
अत्र पूजन-सत्कारः ।

36. पद्मपुराणे—

दीनान्धकृपणाबाधवाग्विहीनेषु यत्तथा ।
विकलेषु तथान्येषु जड़वामनपङ्गुषु ।
रोगार्त्तेषु च यद्वत्तं तत् स्याद्बहुगुणं धनम् ॥

37. तथा—

अब्राह्मणास्ते षट् प्रोक्ता ऋषिभिः शौनकादिभिः ।
भाष्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ।
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च १(*) ।
ग्रनागतान्तु यः पूर्वां सादित्याश्चैव पश्चिमाम् ।
गोपासीत द्विजः सन्ध्यां सषष्ठ इति कीर्त्तितः २(†) ।
अयं निषेधो दानविशेषपरः ।

38. तथा—

अपूर्वश्च यद्दानं अमन्त्राय प्रयच्छति ३(‡) ।
तत्तुर्निकृत्य हस्तं तन्नोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति ॥

इषो याव्या यजमाना यस्य स बहुयाज्यः ।

सस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः । इति हेमाद्रिः ।

‘षष्ठोऽब्राह्मणः कृतः’ इति यथान्तरं ।

‘षडरुः सन्ध्यामुपासीत’ इति स्मृतिः ।

‘दत्तसप्तं दानमादित्यमुपास्य ब्राह्मणः सकल्पभद्रमशुभे नाकमेति विधूतपाप्मा’ इति
तिरपरा ।

पद्मपुराणेषु-‘सन्ध्यामुपासते येन सततं संश्रितव्रताः ।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्’ ॥

अशाहीनोऽयश्चिर्नित्यमनघंः सञ्चकार्यसु ।

‘न्यत् कृदते किञ्चिन्न तस्य फलभाग्भवेत्’ ॥

‘न्याय इत्यत्र चपात्रायिति हेमाद्री पाठः ।

दानं दद्यात् प्रयत्नेन श्रद्धापूतमतन्द्रितः ।
अश्रद्धया हुतं दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह १(*) ॥
यद् यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यद्भवेत् ।
तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम् ॥

39. तथा—

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

प्रयोग :— शास्त्रीयमार्गेण कुसीदं, कर्मयोगः—आर्त्विज्यम् २(†) ।

40. एतानाह गौतमः—

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य धनं जितम् ।
क्रयश्च विक्रयश्चैव निर्दिष्टौ वैश्यशूद्रयोः ३(‡) ।

41. यमः—

कुटुम्बभक्त-वसनाहेयं यदतिरिच्यते ।
मध्वास्वादो विषं पश्चादातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ।
कुटुम्बं पीडयित्वापीति तु आवश्यकार्थं वेदितव्यम् ।

42. तथा—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल भेदिनौ ।
दाता त्वन्नस्य दुर्भिक्षे सुभिक्षे हेमवस्त्रदः ॥
संश्रुत्य यो नदित्सेत याचितश्च न यच्छति ।
उभावनीतिकावेतौ वृथापापमवाप्नुतः ॥

43. मनुः—

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।
गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्याया ह्युपतापिनः ॥

- १ (*) अश्रद्धया हुतं दत्तं तपसात्तं कृतञ्च यत् ।
अश्रद्धित्युच्यते पार्थं न च तत् प्रेत्य नो इह ॥ इति भगवद्गीतायाम् ।
२ (†) अलिजामिदं यज्ञादिकर्त्तव्यार्त्विज्यम् ।
" 'इताः कुर्वन्ति ये यज्ञस्यर्त्विजो याजकाश्च ते' इति कात्यायः ।
" अलिक् चतौ यजतीति । 'अलिक्' (१।२।५८) इत्यादिना साधुः ।
३ (‡) निर्दिष्टमिति हेमाद्री पाठः । कृष्यादिना यज्ञस्यन्तर्निष्ठम् ।
" 'निर्व्येष्टो वृत्तिभोग्यो' इति अरचात् ।

नवैतान् ज्ञातकाश्चैव ब्राह्मणान् घर्म्मभिक्षुकान् १(*) ।
निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ।
एतेभ्यो हि द्विजाप्रेक्ष्यभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।
इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं तु विधीयते ॥

सान्त्तानिकः-सन्तानप्रयोजनकविवाहवान्, तादृशविवाहार्थीति यावत्, अध्वगः
तीर्थार्थं प्रचलितः ।

सर्व्ववेदाः-सर्व्वस्व दक्षिणयागकृत् ।

‘सर्व्व वेदाः स येनेष्टो यागः सर्व्वस्वदक्षिणः इत्यभिधानात्’ २(†) ।

गुरुरत्र गोबलीवर्द्धन्यायेन मातापितृव्यतिरिक्तो ज्ञेयः । उपतापी रुद्रः । विद्या-
विशेषत इति-अल्पविद्याय अल्पं, बहुविद्याय बहुदातव्यमित्यर्थः ।

44. दक्षः—

व्यसनापट्टणार्थञ्च कुटुम्बार्थञ्च याचते ।

एवमन्विष्य दातव्यं सर्व्वदानेष्वयं विधिः ॥

व्यसनं-राजचौराद्युपद्रवः । आपद्भिर्भिक्षादिजनितानां । अत्र आणोऽर्थशब्दो-
निवृत्तिवचनः ।

45. महाभारते —

हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवाः (व) ।

अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥

46. विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

यक्ष्यतश्चतथा दत्तं व्यसनं तर्त्तुमिच्छताम् ३(‡) ।

दुःखान्वितानां दीनानां लक्षणं परिचोदितम् ॥

विवाहमेस्त्रलाबन्ध-प्रतिष्ठादिषु कर्म्मसु ।

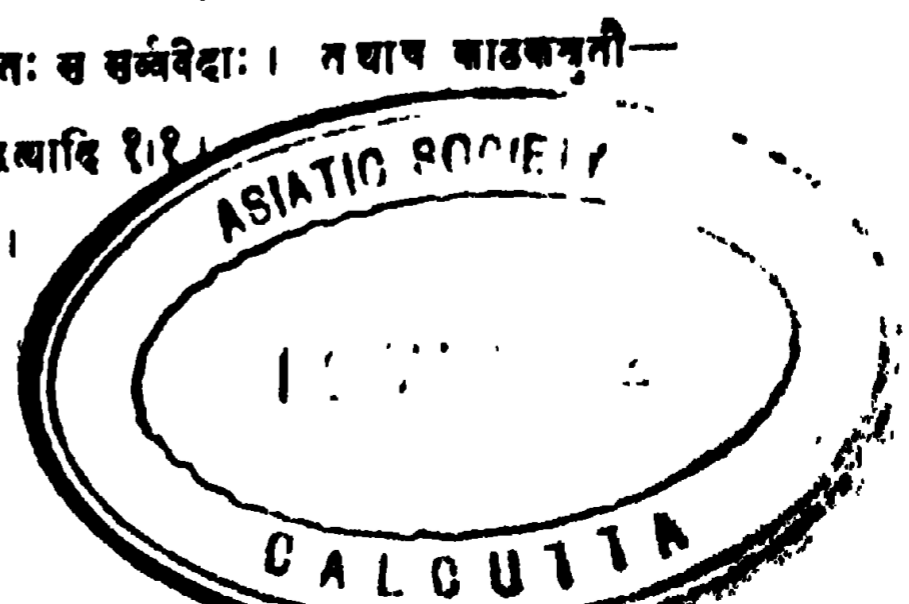
आपन्नेषु च यदत्तं तदक्षयमुदाहृतम् ।

१ (*) ‘जातकज्ञानप्रव्रती’ इति । ‘जातकव्रतलोपे च भोजन-
न समाचरेत्’ इति कृतिः । चा ग्रीषे, जातिष्य । ‘गव्येषां’ इत्यादिमतेषु क्रः-
(१-४-७२) । ततः ‘संज्ञायां कन्’ (५।१।७५) ।

२ (†) —इत्यमरः । विष्णुविद्यागादौ सर्व्वसं दक्षिणात्वेन दियम् ।

सर्व्वसं दक्षिणा यत्र विष्णुविद्यादौ स येनेष्टः कृतः स सर्व्ववेदाः । तथाच जातकव्रती—
‘उत्तम् च वै वाजसनेयसः सर्व्ववेदसन्दर्भो’ । इत्यादि १।१ ।

३ (‡) यथातथ इत्यत्र विषयतामिति ईमाटी पाठः ।

47. दक्षः—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 सहस्रगुणमाचार्ये त्वनन्तं वेदपारगे ॥
 द्विगुणं साहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमं दाने विशेषः ।
 समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् ।
 दाने फलविशेषः स्याद्विंशत्या एवमेव हि । इति दक्षोक्तेः ॥

48. भारते---

अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः ।
 सरहस्यं सकल्पञ्च वेदं भरतसत्तम ।
 तमाचार्यं महाबाहो प्रवदन्ति मनीषिणः ४(*) ।

(८) अथ पातलक्षणम् ।

—*—

49. याज्ञवल्क्यः—

स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
 निषेकादीनि कर्माणि यः करोति नृपोत्तम ।
 सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ।
 एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्ं यज्ञकृदुच्यते ॥

50. ष्टहस्पतिः—

शूद्रे (शत) समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं मतम् ।
 क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् ।
 भौत्रिये चैव साहस्रं आचार्ये द्विगुणं मतम् ।
 आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं चाग्निहोत्रिणि ॥

४ (*) श्रुतिषु च 'आचार्यवान् पुरुषो बह' ।

" 'आचार्यस्ये गतिवन्ता' ।

" 'वेदमनूआचार्यो ऽनेवाग्निमनुशासि' ।

'आचार्यदेवो भव' ।

" एवमेव मागवे धर्मशास्त्रे प्रमाचमणि (२।१४०)

51. विष्णुधर्मोत्तरे—

अमानुषे समं दानं गोषु ज्ञेयं फलन्तथा ।
द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा (या) त्रैवर्ण्यसङ्करे ।
शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विशि चाष्टगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मबन्धौ तदेव तु ।
द्वात्रिंशद्गुणं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे १(ः) ।
शतगुणं तद्विनिर्दिष्टं प्राधीते लक्षसम्मितम् ।
अनन्तश्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे २(x) ।

एतेषु केषाञ्चिद्ब्राह्मणादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्गवादिदान-
व्यतिरिक्तदानविषयं वेदितव्यम् ।
यद्वा, अन्नदानपरमेतत्—

52. [तत्रैव]

अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रापेक्षणमण्वपि ।
अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेन सर्वदा । इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।
इति पात्रलक्षणम् ॥

(६) अथ अपात्रनिरूपणम् ।

53. मनुः—

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् ।
प्रेषान् वाद्धुषिकाञ्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥
ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।
द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥

- १ (ः) तैत्तिरीयसूतिः—'यावती वै दीयतासाः सन्धा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ती'ति ।
२ (+) 'वेदमेव सदाभ्यसित् तपसापस्यन् विजोत्तमः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते' ॥ अती ।
" 'अनधीत्य विजो वेदान् अनुत्पाद्य तद्यात्मजान् ।
अनिष्टा वैव बन्धैव मीचमिच्छन् ब्रजत्यथः' ॥

54. वशिष्ठः—

उदक्यान्वासते येषां ये च केचिदनमयः ।
कुलम्बा श्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥
अन्वासते-कर्मकाले समीप एव तिष्ठति ।

55. महाभारते—

यस्तु प्रेष्यान् द्विजान् मूढो भोजयेद्व्यकव्ययोः ।
न भवेत्तत्फलन्तस्य वैदिकीयं तथा श्रुतिः ॥

56. यमः—

अन्नतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम् ॥

57. भविष्यपुराणे—

नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणाक्रिये ।
न ब्राह्मणब्रुवे चैव नच दुर्ब्राह्मणे धनम् ॥

58. व्यासः—

ब्रह्मवीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजोवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयने नच ।
न कर्मविज्ञ चाधीते स भवेद्ब्राह्मणाक्रियः ॥

59. वराहपुराणे—

अग्रती वैश्यराजन्यौ शूद्रस्याब्राह्मणाक्षयः ।
वेदप्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणब्रुवः ॥
यस्य विदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चौर वृषलीपतिः ।
न वार्य्यपि प्रयच्छेत् नास्तिके हेतुकेऽपि वा ।
स पाषण्डिषु सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ॥

नास्तिकः-परलोकवासनाशून्यः । हेतुकः-हेतुभिः परलोकं
निराकरिष्णुः १(+)

यथा प्लुवेनोपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।
दातृ-प्रतिग्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः ॥ इति विष्णुक्तेः (ii) ।
इति सामान्येतिकर्तव्यतानिरूपणपूर्वकमपात्रनिरूपणम् ॥

(१०) अथेदानीं परिभाषा निरूप्यते ।

—*—

61. तत्राधिकारिणो व्यासेनोक्ताः—

वर्णानामभ्रमाणाश्च चातुर्वर्ण्यं युधिष्ठिर ।
दानधर्मप्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितम् ॥

62. स्कान्दे—

श्रद्धावान् पापभीरुश्च मददम्भविवर्जितः ।
पूर्वनिश्चयमाश्रित्य यथावत् कर्मकारकः ॥

63. शूद्रे तु विशेषमाह जातुकर्ण्यः—

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्वधर्मो न वैदिके २(०) ।

- १ (+) 'पाषण्डिनो विकर्मस्त्वान् वैशाखप्रतिकान् शठान् ।
हेतुकान् बकवृत्तौ च बाहुमानेषां च नाशयेत्' ।
" 'सन्देहसदहेतुभिर्यः सर्वकर्मसु हेतुकः' विष्णुपुराण ।
अथैव हेतुकः सद्वृत्तिव्यवहारी वैतण्डिको वा । १० अंश; १८ अः ।
" 'अष्टः स्वधर्मात् पाषण्डः' ।
" " नास्तिकः 'अस्ति नास्ति द्विष्टं मतिः' पाषण्डिः (४।४।६०)—
" नास्ति परलोकादीन्वरचेतिमतिरस्येति ।
२ (०) पुष्करिण्ये स्यात्वा वाप्यो देवतायतनानि च ।
अत्रदानमद्यारामः पूर्वमित्यभिधीयते ॥ इति व्यासः ।
" अथ पाठान्तरम्—'आरामस्य विज्ञेयं पूर्वं कर्मविनिर्दिष्टम्' ।
" तथा—'सद्योपराने यद्दानं नृप्यंसंज्ञमेषु च ।
सादृशादी च यद्दानं तदितत् पूर्वसुचनं' इति नारदः ।
" अपरम्—'अरचामतसन्नातं भूतानां चाप्यसिद्धम् ।
वद्विर्वेदि च यद्दानं दत्तं नित्यमिधीयते' ।
अग्निहोत्रं तपः सर्वं विद्वानाद्यैव पापमम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवस्य इष्टमित्यभिधीयते' इति बहः ।

64. याज्ञवल्क्यः—

आर्षच्छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥
अविदित्वा तु यः कुर्याद् याजनाध्ययनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पं फल्गुभवेत् १(+)
यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् ।
विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म च ।
एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत् ।
देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ॥

65. तथा—

येन यद्दृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।
मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्षकम् २(+)
छन्दसा छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृते ।
आत्मा संछादितो देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा ।
आदित्यैर्वसुभीरुद्रैस्तेन च्छन्दांसि तानि वै ।
यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च देवता ।
तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ।
पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च ।
अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ।
नैरुक्तं यच्च मन्त्रस्थं विनियोग-प्रयोजनम् ।
प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥
एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् ।
होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ।

66. गृह्यपरिशिष्टे—

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वं कृतं भवेत् ॥

१ (+)

आर्षभशास्त्रार्थस्याह्निकाचारतत्त्वेऽपि चास्ति ।

२ (+)

'आर्षं नु विज्ञानं यीनिनासूहं चोतसाम्' इति वाचस्पतिमिश्राः ।

प्रवृत्तमन्यथाकुर्याद् यदि मोहात् कथञ्चन ।
यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥

प्रवृत्त-प्रारब्धम् । अन्यथाभूतं-क्रमाद्यन्यत्वेन वैपरीत्यमापन्नम् ।

समाप्ते यदि जानीयान् मयैतदन्यथाकृतम् ।
तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥
प्रधानस्याक्रियायान्तु साङ्गन्तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

67-68. अदेयान्याह—मनुर्याज्ञावल्क्यश्च—

- सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् १(+)
अन्वाहितश्च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति ॥
आपत्स्वपि न देयानि न च वस्तूनि पण्डितैः ।
यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

सामान्यमनेकस्वामिकम् ।

(i) देवलः—

पक्कमन्नं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरसः २(:) ।
वृत्तिश्च भैक्ष्य वृत्तीनां न देयं पुण्य मिच्छता ।
दुर्भिक्षे समनुप्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।
असाधोरपि गृहीयादृणापाकरणार्थकम् ।
वृत्तिर्भिक्षातिरिक्तं वर्त्तनम् ।

इति परिभाषानिरूपणम् ॥

-
- १ (+) 'याचितं'—संबन्धकारार्थं याचित्वागीतं वसनाभरणादि ।
'न्यासस्तु'—गृहस्वामिनेऽर्घ्यवित्वा तत्परोक्षमेव गृहस्वामिनेऽर्घ्यवित्वा गृहमन—
इत्ते स्थापितं द्रव्यं 'न्यासः' । आधि, मांसीव्यथा । 'दाराः' भाष्या ।
'तद्धनं' दारधनम् । एतत्तु षड्विधं मनुना परिकीर्तितम् ।
  - २ (:) 'पक्कमन्नं' स्निग्धमन्नमित्यर्थः । तथाच अतो—
'सर्वं चैव नतं प्रायः सत्त्वं चान्वयते ।
चामं वित्तुषमित्याहुः स्निग्धमन्नमुदाहृतम् ।
  - " " 'गोरसः' गोपीरम् । चम्बे त्याहुः ।—इति चौर इति रामिषा च ।

(११) अथ अप्राह्यद्रव्याणि ।

—*—

70. स्कान्दे—

अजिनं मृतशय्याश्च मेधीं चोभयतोमुखीम् १(०) ।
कुरुक्षेत्रे च गृहानो न भूयः पुरुषो भवेत् ।

71. आग्नेये—

हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनादि यत् २(ः) ।
कृष्णाजिनश्च गृह्णाति अनापत्स्वपि यो द्विजः ।
तथोभयमुखीं घोरां सशैलं मेदिनीन्तथा ३(+)
कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा ।
मासिकेऽपि मृतश्राद्धे मुञ्चन् प्रेतत्वमाप्नुयान् ४(+)
॥

72. तथा—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।
प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्राह्मं तेजो विनश्यति ॥

73. ब्रह्मवैवर्ते—

पितृमातृगुरोरर्थे विवाहार्थे च धर्मतः ।
अध्वरार्थे च विदुषां प्रहीतव्यं धनं सदा ॥

74. यमः—

राजधानी यथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा हुतमनमौ च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे ॥
अनृचे वेदज्ञानरहिते ।
यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥

१ (०)

मेधीमित्यत्र अङ्गीमिति ईमाद्री पाठः ।

२ (ः)

'तचोभयतोमुखीं गाञ्चे'ति पाठान्तरमस्ति ।

३ (+)

'इतुमव्यासनादयः' इति मित्तः पाठः । प्रेतसुहिष्णु इत्यव्या इत्यर्थः ।

४ (+)

'अतनाञ्चे' इत्यत्र 'अत नाञ्चे' इति ईमाद्री पाठः ।

75-76. व्यास-शातातपौ—

नष्टशौचे-व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।
रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥

77. सत्पात्रासन्निधाने षट्त्रिंशन्मते—
पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् ।
देशे काले च संप्राप्ते देयमप्सु विनिक्षिपेत् ॥

78. भारतेऽपि—

मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् १(+)
दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिप्राही न दोषभाक् ।
नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।
संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुत्रयम् २(x)
इति अप्राह्यद्रव्यनिरूपणम् ॥

(१२) अथ दानधर्माः ।

—*—

ॐकारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं स-कुशोदकम् ।
गृहीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्तयेत् ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण ३(†) सर्वं प्राह्यं सुबुद्धिना ॥

79. भविष्ये—

अदत्तदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ।
विफलन्तद्विजानीयाद् भस्मनीव हुतं हविः ।
सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सर्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ।
देयद्रव्यतृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।

-
- (+) 'मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्थानं दानस्थानं न विद्यते' ॥ इतिः ।
- (x) सम्प्रदानकाले तु सम्प्रदेयस्य प्रतिबद्धित्वात् नाम-गोत्र-प्रबरोच्चारणपूर्वकं चात्मनश्च त्रेपुबधिकोच्चारणं भवति । एवमेव विवाहादौ यज्ञीतुषेति पुत्रयम् ।
- (†) 'कोऽदात् कन्या अदात् कामोऽदात् कामायादात् ।
कामो दाता कामः प्रतिपद्यता कामैतने' । धनुः च.—७, ४८ मः ।

अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तिः ।
 सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च ।
 नित्यभ्राद्धं देवपूजा सर्वमेतददक्षिणम् ।
 नित्यं देयानि राजेन्द्र गावः पृथ्वी सरस्वती ।
 दातारं तारयन्त्येते पाठ-वापन-दोहनैः १(x) ॥

80. ब्रह्मवैवर्ते—

दानकाले तु देवद्वंदं प्रतिमादेः प्रकीर्तितम् ।
 धेनूनामपि धेनुत्वं भृत्युक्तं दानयोगतः ॥
 दातुर्वै दानकाले तु द्रव्यन्तदिति निश्चयः ।
 दानसम्बन्धि-विप्रेण द्रव्यमादाय गच्छता ॥
 तत्सर्वं विदूषा तेन विक्रेयं स्वेच्छया विभो ।
 कुटुम्बभरणं कार्यं धर्मकार्यञ्च सर्वशः ॥
 इति दानधर्माः ॥

(१३) अथ मूल्याध्यायो निरूप्यते ।

—*—

वराटिकानां दशकद्वयन्तु सा काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः

इत्यादि २(*) ।

द्वान्त्रिंशत्पणिका गावश्चतुर्कार्षापणो वरः ३(†) ॥

वृषे पट्कार्षापणका अष्टावनडुहि स्मृताः ।

दश कार्षापणा धेनावश्वे पञ्चदशैव तु ॥

- १ (x) पाठ-वापन-दोहनैरित्यत्र—‘दोह-वापन-पाठनै’ रिति । ‘एते’ इत्यत्र एता इति च पाठः सङ्गच्छते ।
 एतानि प्रतिदानत्वेन व्यपदिष्टानि दृश्यन्ते ।
 तथाचान्वयोक्तं “वीण्यापुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती”ति ।
- २ (*) चतस्रः भास्वरीयसौवायान्नासि । विषये एतच्चिद् कृती, पुत्रास्ते, चर्षवास्ते, नित्य-
 वास्ते, वैश्वे वासि प्रमाचन् । ईमाद्री पुष्कलानि प्रमाचानि समुद्धृतानि ।
 ‘मासो विंशतिमानस चैवः कार्षापणस्य तु ।
 काकिनी तु चतुर्भागी मासस्य च पणस्य च’ इति कात्यायनः ।
- ३ (†) ‘कार्षापणो दक्षिणसां द्विदि रोषं प्रवर्तते ।
 पथैर्निवृत्तः पूर्वसां वीक्यैव पणस्य तु’ इति नारदः ।
 ‘चतुःकार्षापणीवर’ इत्यत्र ‘वत्सः पीराचिषो मतः’ इति पाठः चार्षवत्तः ।

हिरण्ये कार्षापणकाः पणा नव तथाधिकाः ।
 वस्त्रे कार्षापणश्लोकेऽष्टौ पणा द्वादशाधिके ॥
 दृषल्यामथ पञ्चाशन् मूल्यं कार्षापणाः स्मृताः ।
 निष्के पञ्चाशदेव स्याद् गजे पञ्चशतानि च ॥
 पञ्चकार्षापणाः प्रोक्ता दोलायां षड् रथे तथा ।
 गृहेऽष्टौ कार्षापणकास्तात्रे कार्षापणः स्मृतः ॥
 ताम्रकर्षेऽपि च पण इत्येषा मूल्यकल्पना १(+) ।
 अधिकं कल्पयेन्मूल्यं नोनं वृत्तानुसारतः ॥
 एतन्मूल्यं दक्षिणाविषये आवश्यकदाने मुख्यासम्भवे च प्राणम् ।
 अधमो ह्ययं पक्षः सति वित्ते न ग्रहणीयः २(×) ॥
 निष्काः पञ्च च दातव्या धेनोः पञ्च पुराणिकाः ।
 धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ३(*) ॥
 निष्कं निष्कार्द्धं पादं वा तद्वर्द्धिमथापि वा ।
 तृतीयांशस्तु दातव्यः पञ्च कार्षापणानि वा ॥
 त्रयः कार्षापणा यद्वा शक्तितो मूल्यकल्पना ।

निष्को दीनारः ४(+) ॥

दीनारस्तु भवेत् कर्षेः शतैः कार्षापणैस्तथा ५(+) ।
 दोनारो रौप्यकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः ॥
 सुवर्णसप्ततितमो भागो रौप्यक इष्यते ।
 जाल-सूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणु रजः स्मृतम् ॥
 तेऽष्टौ लिङ्गा तु तास्त्रिंशो राजसर्षप उच्यते ।
 गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ॥

‘इति च मूल्यकल्पना’ पुस्तकान्तरे पाठः ।

‘त्रयसौधः’ इति बन्धान्तरे भिन्नः पाठः ।

प्रावृत्तप्रकरणे कृतावृत्तं—

‘प्राजापत्यव्रतावृत्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।

धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः’ ।

‘दीनारोऽपि च निष्कोऽष्टौ’ इत्यन्तरः ।

‘षाट्शतसुवर्णः’ इति मीदिनी ।

‘द्वामिन्द्रादिनापरिमितं काचमं दीनारः’ इति आर्षाः ।

इति मानवे धर्मशास्त्रे, शतोऽप्यधिकोऽस्ति ।

कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश १(+) ॥
 द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ।
 ते षोडश स्याद्वरणं पुराणश्चैव राजतः ॥
 कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ।
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥
 चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः २(×) ।
 इति मूल्याध्यायः ॥

(१४) अथ देयद्रव्यदैवतानि ।

—*—

81. विष्णुधर्मोत्तरे—

अभयं सर्वदैवत्यं भूमिवै विष्णुदेवता ।
 कन्या दासस्तथादासी प्राजापत्याः प्रकीर्तिताः ३(*) ॥
 प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ।
 तथा चैकशफं सर्वं कथितं यमदैवतम् ॥
 महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैऋतो भवेत् ।
 रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा छागआग्नेय उच्यते ॥
 मेषन्तु वारुणं विष्णुद्वाराहो वःणवः स्मृतः ।
 आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदैवताः ॥
 जलाशयानि सर्वाणि वारिघानी कमण्डलुम् ।
 कुम्भश्च करकं चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् ॥

-
- १ (+) विष्णुसूक्तः-कौटिल्यः, एतन्मते 'दीनारो रौप्यकेरटाविग्रत्या परिकीर्तितः ।
 सुवर्णस्य सप्ततितमो भागो रौप्यक इत्येते' ।
- २ (×) पुष्कलानु प्रमाणं हेमाद्रावति ।
- ३ (*) वेधदानकाले कस्य देयद्रव्यस्य किं देवतं ज्ञात्वात्तदनेन कथ्यते ।
 " सर्वेषां बलूनात्मनदभिमानि-देवताया—
 अधिष्ठातृदेवताया वा विद्यमानत्वेन तत्तदुद्देशः चावश्यकः,
 " तथा च ब्रह्मसूत्रम्—“अभिमानिव्यपदेशस्तु विज्ञेयानुमतिभ्याम्” अः [२. १. ५] इति ।
 " सुतिषाव 'अधिष्ठाताः देवता विद्यन्ते' इति ।

समुद्रजामि रत्नानि वारुणानि तथैव च ।
 आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्वलोहानि चाप्यथ ॥

प्राजापत्यानि शस्यानि पकाशमपि च द्विजाः १(+) ।
 ज्ञेयानि सर्व्वगन्धानि गान्धर्व्वीणि विचक्षणैः २(x) ॥

वार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्या ज्ञेया रसास्ताथा ।
 पक्षिणश्च तथा सर्व्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥

विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च ।
 सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकादीनि पण्डितैः ॥

सर्व्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्वकर्म्म तु दैवतम् ३(+) ।
 द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह ॥

फलाणामपि सर्व्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ।
 मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च ॥

छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च ।
 उपानहौ तथा यानं यथान्यत् प्राणवर्जितम् ४(†) ॥

उत्तानाङ्गिरसत्वेन प्रतिगृहीत मानवाः ५(S) ।
 शूरोपयोगि यत् सर्व्वं शस्त्रचर्मध्वजादिकम् ६(≠) ॥

रणोपकरणं सर्व्वं कथितं शक्रदैवतम् ७(०) ।
 गृहन्तुसर्व्वदैवत्यं यस्वक्तुं द्विजोत्तमाः ॥

तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदैवतम् ।
 इति देयद्रव्यदैवतानि ॥

सखानीत्यत्र 'सर्वाचीति' ऐमाद्री पाठः ।

'ज्ञेयाश्च सर्व्वगन्धास्तु मात्स्वर्वा वै' इति ऐमाद्री पाठः, अन्यत्र सनीचीनः

मन्वन्वत्स नियतपुंसिहत्याम् ।

'मात्स्वभाष्याना'मिति ऐमाद्री पाठः ।

यानमित्यत्र 'यान'मिति कुत्रचित् पाठः ।

'तनु-चाङ्गिरसत्वेन' इति ऐमाद्री पाठः ।

चर्म—आश्र-वृत्त-शस्त्रधार-शङ्खि-वज्रावनादीनाम् ।

'सर्व्वदैवत' मिति ऐमाद्री पाठः ।

(१५) अथ देयप्रतिग्रह-स्थलम् ।

—*—

82. प्रतिग्रहमाग्नेयेन प्रतिगृहीयात् ।
आग्नेयस्तु देयद्रव्यस्य मध्यभागः १(+) ॥

83. 'मध्य आग्नेय' इति श्रुतेः ।

84. कात्यायनः—

कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना ।
देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलम्भवेत् ॥
ॐकारेण दद्यात् प्रतिगृहीयाच्च २(*) ।
प्रणवो जगतां बीजं वेदानामादिरेव च ॥
एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् ।
तस्मात् प्रणवमुच्चार्य कार्थ्यौ दानप्रतिग्रहौ ॥

85. इति स्कन्दपुराणोक्तेः ।

86. विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ तथा द्विजः १(+) ॥
प्रतिग्रहं स्वीकारम् ।
करन्तु इदि विन्यस्य धर्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरूढ्य तु गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्तितः ॥
तथा चैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषतः ।
प्रतिगृहीत गां पुच्छे शृङ्गे कृष्णाजिनन्तथा ॥
सामान्येनैकशफानां कर्णे प्रतिग्रह उक्तः, ये त्वेकशफाः

१ (+) ॐ स्वकीति वा यद्वचसास्ती वदीदिति केचित् सुरयः ।
" दक्षिणदक्ष इति हेमाद्रौ पाठः, चयमेव पाठः साधुः । चमरेवापि तद्वेदोक्तेः ।
२ (*) 'सर्वमन्त्रप्रपीनेषुषोमित्यादौ प्रयुज्यते ।
तेन संपरिपूर्णाणि यज्ञोक्तानि भवन्ति हि' इति महर्षिभाष्यवक्ताः ।
१ (+) 'करे गृह्णीता कन्यास्तु' इति हेमाद्रौ पाठः ।

शृङ्गिणस्तान् विशेषतः शृङ्गे प्रतिगृहीतेत्यर्थः ।
 आरण्यापशवभ्रान्ये पुच्छे प्राणा विचक्षणैः १(‡) ॥
 प्रतिग्रहमथोष्टस्य आरुह्य च तथा भवेत् २(x) ।
 बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वतः ॥
 वस्त्रं दशान्तादादद्यात् परिधायाथवा पुनः ।
 आरुह्यौपानहौ यानमारुह्यैव तु पादुके ॥
 ईशायान्तु रथो प्राणश्छत्रं दण्डे च धारयेत् ।
 आयुधानि समादाय तथामुच्य विभूषणम् ॥
 वर्म्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ।
 अवतीर्य्य च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ॥
 द्रुमांश्च प्रतिगृहीयान्मूलेन्यस्तकरो द्विजः ।
 छत्रं च चामरं मूले फलं संगृह्य गौरवात् ॥

87. परिशिष्टे—

प्रतिगृहीत गां पुच्छे कर्णे वा हस्तिनं करे ।
 मूर्ध्नि दासीमजाञ्चैव पृष्ठेऽश्रतरगर्दभौ ॥
 अश्वं कर्णे शटे वापि अन्तमुद्दिश्य धारयेत् ।
 शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् ॥
 शुचिनाऽशुचिना वापि प्राणा चामयदक्षिणा ।
 द्रव्यान्यन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणःपठेत् ॥
 कोऽदादित्याद्यमुं मन्त्रं सर्व्वदानेष्वयं विधिः ३(*) ।
 इति देयद्रव्यप्रतिग्रहस्थलम् ॥

(१६) अथ दानदेशः ४(०) ।

—*—

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षन्तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥

‘आरण्या’ इत्यत्र कर्णत्रा इति हेमाद्रौ पाठः ।
 ‘यानानां चाधिरीडवान्’ ” ” ” ।
 मन्त्रोऽयं प्रामुर्कः, यज्ञयज्ञः चः० । ४८ मन्त्रः ।
 चत्वारिंशत्तानि संकल्पतीति ब्रूयात् ।
 दीवीपुराणे,— ‘मन्त्रे विनाशनाः पुण्याः सर्वा नदाः शुभप्रदाः ।
 दान-दानोपवासादिप्रसदाः सततं वृचाम्’ ॥

नक्योजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गमपीच्छताम् ॥

४४. मनुः—

“सरस्वती-दृषद्वस्योर्देवनशोर्यदन्तरम् ।
तन्देवनिर्मितं देशं प्रज्ञावर्तं प्रचक्षते ॥
आसमुद्रात् वै पूर्वादासमुद्रात् दक्षिणात् न
तयोरेवान्तरं गिर्योराध्यावर्तं प्रचक्षते ॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञीयो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः १(†)
एषु दानं महापुण्यं संसार-भयनाशनम्” २(†) ।
इति दानदेशः ॥

(१७) अथ दानकालः ।

—*—

अयनेविषुवे चैव चन्द्रसूर्यप्रहे तथा ।
अमायां पूर्णिमायाञ्च संक्रान्तौ हरिवासरे ॥
यथाविधि प्रदातव्यं वित्तशाठ्यं विना जनैः ३(*) ।
इति दानकालः ॥

—तद्येव व्यासः,—

‘मङ्गाद्वारे प्रयागे च चविस्तुते च पुष्करे ।

मनरे चाङ्गुली च महासागरसङ्गमे ॥

कुबचेने नवायाच तीर्थे वामरकष्टके ।

एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमचयतामिवात् ।

सर्वतीर्थमवी मङ्गा तत्र दत्तं महाफलम् ॥

१ (†) विष्णुः,— चातुर्वर्ष्यं च दत्तानं यजिन्द्रे न विद्यते ।

स श्रीशंभो विश्वेभः चार्थद्वेषतः परः ॥

अपरा श्रुतिश्च,—

२ (‡) ‘तीर्थे वायतने नीचे भूपारामसरित्सु च ।

यद्दे वाच दमे वापि तदानीं वचिरिऽववा ।

महादानानि देवानि संसारभवनीवशा’ ॥

३ (*) मनुः,— ‘मनुः प्रथमकालस्य बोऽनुकालेन वसति ।

न दान्यराधिकमस्य दुर्भतेविद्यते फलम्’ ॥

(१८) अथ दानप्रकारः संक्षेपेणोक्तः ।

—*—

तत्रादौ विष्णुरोम् तत्सदृश इत्याद्युच्चार्यामुकप्रवराद्यन्वितं भवन्त-
ममुकदानसम्प्रदानत्वेन वृणे इति सकल्प्य पुंगीफलं १(x)
ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा उदङ्मुखो यजमानः प्राङ्मुखं ब्राह्मणं गन्ध-
पुष्पवासोभूषणैरभ्यर्च्य देयञ्चालङ्कृत्य स्वप्रवराद्युच्चारणपूर्वकं
ब्राह्मणाय दत्त्वा पूजयित्वा च तदाशिषो गृहीयात् ।
ततो दानफलमीश्वराय समर्पयेत् ।

इति दानसामान्यविधौ तत्प्रकारः ॥

(१९) दशदानद्रव्यपरिमाणम् ।

—*—

89. मदनरत्ने—

तत्र गोमूल्यं सुवर्णनिष्कयो (रूप्ययो) निष्कं मुख्यम् । तदर्द्धं तदर्द्धं वा
गौणम् । भूमिपरिमाणन्तु उत्तमपक्षे गोचर्ममात्रम् ।

90. तल्लक्षणन्तत्रैव—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डाभिवर्तनम् २(०) ।
दश तान्येव गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गे महीयते । इत्युक्तम् ।

१ (x)

‘पुंगीफल’मित्यत्र हरितकोफलं यत्प्रमितिं वेचितम् ।

“हरितको फलं त्रैलोक्यं न गुवाकं कदाचन” ।

तदभावे कदाचो सङ्ख्ये विधिपूर्वकम् ॥

सङ्ख्यपाचसुक्तं भविष्ये—

‘सत्तिस्रहस्रहस्रस्य काप्यरीप्यादिभिरुच्यते ।

संकल्पो नैव कर्तव्यो मन्त्रेण कदाचन’ ।

गृहीतौत्रुष्परं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

दक्षिणं सायमूर्धं फलपुष्पतिथान्वितम्’ । इति तत्रैव ।

२ (०) मत्स्यपुराणे तु अन्योक्तम्,—‘दक्षेण सप्तहस्रत विंशद्दण्डाभिवर्तनम् ।

विभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः’ ॥

सङ्ख्यतिना तल्लक्षणसुक्तं मिताचारायामाचाराध्याये,—

‘यत्सिद्धिं कुर्वते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन यच्छ्रति’ ॥

अथ पाठान्तरम्—

‘सप्तहस्रत दक्षेण विंशद्दण्डाभिवर्तनम् ।

दत्तं तान्येव गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गे महीयते’ ।

मध्यमपक्षे, दशहस्ताः समन्ततः ।

अधमपक्षे पञ्चहस्ताः समन्ततः ॥

एतदक्षिणा निष्कसुवर्णम् । तिलदानं तिलराशिदानम् । राशिपरिमाणञ्च
पुरुषपरिमितम् । द्रोणमात्रं वा । द्रोणपरिमाणञ्च—

पलञ्च कुडुवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बीजान्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ।

पलपरिमाणञ्च—

मुष्टिरेकपलं स्मृतम् १(‡) ।

91. इति महार्णवनिबन्धानुसारेण ज्ञेयम् ॥

तथाच षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयं मुष्टयो द्रोण इति ।

यद्वा पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तिताः ॥

इतिमते षोडशसेरा अष्टादशसेरा वा तिला भवन्ति २ *) । तिलदानं-तिलपात्र-
दानमिति केचित् ।

पात्रमानञ्च षोडशपलानि । एतदक्षिणा माषचतुष्टयमितं सुवर्णम् । हिरण्य-
प्रमाणमेकस्तोलः । तावत्येव दक्षिणा । अथवा रजतं दक्षिणा ।

हिरण्ये दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते ।

अन्यस्मिन् दीयमाणे तु रजतं दक्षिणेष्यते ३(+) ॥

92. इतिस्मृतेः ४(‡) ।

आज्यमुत्तमपक्षे षष्टिपलानि । मध्यमे चत्वारिंशत् । अधमे द्वादश । दक्षिणा
सुवर्णमासे । लवणमपि आज्यवत् । गुडस्तद्विगुणो ज्ञेयः । दक्षिणा पूर्ववत् ।
धान्यं द्रोणपरिमितम् । तद्दक्षिणा यथाशक्ति । सूक्ष्ममष्टहस्तमात्रं वस्त्रम् । दक्षिणा
पूर्ववत् । रूप्यमानं चत्वारस्तोलकाः । एकस्तोलको दक्षिणा ।

इति दशदेयद्रव्यपरिमाणम् ॥

- १ (‡) मताक्षरेण मुष्ट्यादीनां प्रमात्रं यथा,—
'षट्मुष्टिर्भवेत् कुचिः कुचेरटी च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि चाढकः परिकीर्त्तितः ।
चतुराढको भवेद्दीचः स्वाठी तस्य चतुष्टयम्' ।
अथत् परिमाणप्रमात्रं भास्कराचार्यैः पाटीमञ्जिताध्याये उक्तम् ।
- २ (+) दानमञ्जरीवचने चैतदर्थः । सेरा—सिटकाया एति ।
" रजतं मित्यत्र सुवर्णमिति पाठी बहुषु निबन्धेषु दृश्यते ।
- ३ (‡) "अन्वेषाद्यैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा ज्ञेया ।
- ४ (‡) सुवर्णं दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते" इत्यपि श्रुताः ।

(२०) अथ तुलापुरुषदानप्रयोगः १(❀) ।

—*—

93-94. हेमाद्रौ मत्स्यपुराणे—

शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै ।

अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

हेमालङ्कारिणः कार्य्या द्विजा वै पञ्चविंशतिः ।

अष्टौ ऋत्विजः, अष्टौ द्वारपालाः, अष्टौ जापकाः, एको गुरुदित्येव
पञ्चविंशतिर्वरणीयाः २(†) ।

तत्र तुलापुरुषदानं करिष्यन्नादौ माङ्गं प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतज्ञानः परिहिताहत-
वासा दर्भपाणिः प्रसन्नमनाः कुशोपहितपीठोपविष्ट आचम्य प्राणानायम्य देशकालादि
संकीर्त्यामुक्तकाम पापक्षयकामः श्रीलक्ष्मीनारायण प्रीतिकामो वा श्वोवाऽयामुक्त-
प्रवरोऽमुक्तगोत्रोऽमुक्तपुत्रोऽमुक्तशर्माऽहममुक्ततुलापुरुषमहादानं करिष्ये इति (सङ्कल्प्य)
प्रारिप्सित कर्मणोनिर्विघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं गणेशपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं
नान्दीश्राद्धं गोविन्दोमापतिविनायकादिपूजन-माचार्यादिवरणं मण्डपप्रतिष्ठादीनि च
करिष्ये इति च सङ्कल्प्य गणेशपूजनादिनान्दीश्राद्धान्तं कृत्वा (ततो) गोविन्दमुमापति
विनायकश्च व्याहृतिभिस्तत्तल्लिङ्गकमन्त्रैर्वा—

१ (०) श्रीमत् तारानाथतर्कवाचस्पतिभिः तुलादानपद्धतियम् तुलापुरुषदान प्रयोगादयः पुष्पवलेन
उक्ताः । महादानेषु चायं दानं तुलापुरुषाख्यम् । तथाहि 'वायम् सर्वदानानां
तुलापुरुषसंज्ञितम्' इति मातृस्ये । अपरं दानसागराख्यसन्दर्भे चास्ति ।

२ (†) 'शुभास्तत्राष्ट होतारः द्वारपालास्तथाष्ट वै ।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्याः ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
हेमालङ्कारिणः कार्य्याः द्विजा वै पञ्चविंशतिः' इति मातृस्ये ।
सत्त्वा यत्नौ चन्दे सदस्वाचनुवादकादयो वरणीयाः ।
'भोक्तानि यानि मुञ्चानि महादानानि चोद्वज ।
तानि ते संभवन्त्यानि यथा वदनुपूर्वम् ।
तुलापुरुषवानोऽयं येषामाद्योऽभिधीयते' । इति मातृस्ये ।

आवाहनादि षोडशोपचारैः सम्पूज्य विप्रप्रभृति ब्राह्मणान् पूजयित्वा वामुककामः श्रोत्रा अथ करिष्यमाणेऽमुकतुलापुरुषमहादाने भवन्तो मामनुजानन्तु इति वद्धाञ्जलिः सविनयस्तान् विज्ञापयेत् ।

ते च ॐ कुर्वन्त्विति १(०) सहस्रं ब्रूयुः । ततो यथोक्तं गुर्वादिवरणं कृत्वा तांश्च सम्पूज्य यथाविधि गुर्वादिकर्म कुर्वन्तु इति वद्धाञ्जलि स्तान् प्रार्थयेत् । ततस्ते यथाज्ञानं करवामेति प्रतिब्रूयुः । तत आचार्य्य ऋत्विग्भिः सह मण्डपप्रतिष्ठां कृत्वा महावेद्यां षोडशारं सर्वतोभद्रं वा बिलिख्य पुष्पैरवाकिरेत् । ततस्तदुपरि चित्रं वितानं बन्धीयात् ।

तत ईशानकोणस्थितग्रहवेद्यां सर्वतोभद्रमण्डलं विरचय्य तदुपरि फलपुष्पादिसहितं चित्रं वितानं बन्धीयात् । ततोमहावेद्याश्चतुर्दिक्षु पूर्वस्यामेव वा कुण्डचतुष्टये वा स्थण्डिलचतुष्टये वा कुण्डेवा स्थण्डिले वा अग्निं प्रणीय ग्रहवेद्यां सर्वतोभद्रदेवताः सम्पूज्य नवग्रहमखोक्तविधिनार(ः) नवग्रहान् सर्वान् नवाधिदेवता-नवप्रत्यधिदेवता गणपत्यादिपञ्चक मिन्द्रादिदशलोकपालांश्चावाह्य—

95. मातृस्ये—

ध्रुवोऽध्वरस्तथासोम आपञ्चैवानिलोऽनलः ३(१) ।

प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

इत्यष्टवसूनिन्द्रेणानयोर्मध्ये स्थापयेत् ।

१ (०) कुर्वन्त्वित्यत्र करोत्विति पाठः । समीचीनतया प्रतिभाति विज्ञापकस्य यत्रमानस्यैकत्वेन क्रियाया बहुवचनान्तत्वानुपपत्तेः । ते च प्रार्थित विप्रादयः ।

२ (ः) मातृस्ये नवग्रहमखः सम्बन्धितोऽस्ति । तत्र वेदोक्तमन्त्रेण साधिदेवतप्रत्यधिदेवत-नवग्रहान् यद्ग्रहमखस्ये चावाह्य प्रत्येकेन स-सदप नन्व-मात्स्य-भृज-वसव-बलि-धूप-प्रदीपादिभिः समन्त्रं तत्तद्वीत्यनुसारेण हीनो विधेयः । विनायकादिपञ्चदेवानामिन्द्रादि-दशलोकपालानाञ्च वेदोक्तमन्त्रैः पूजन-इवमे कुर्यात् ।

३ (०) ध वायुटी वसवः । आदित्यादादवकृताः ।

96. पुराणे—

धाताऽर्च्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णु रजधन्योजघन्यजः ।
इति द्वादशादित्यानिन्द्राग्निमध्ये आवाहयेत् ।

97. पुराणे—

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरीशश्च महायशाः ।
अजैकपादाहिव्युध्नयः पिनाकी चापराजितः ।
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः १(†) ।
इत्येकादश रुद्रानग्निममध्ये आवाहयेत् ।

98. भविष्यपुराणे—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।
धृतिः पुष्टिः तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता २(०) ।
इति षोडशमातृर्यमनिर्ऋतिमध्ये आवाहयेत् ।
पुनर्गणपतिन्तन्मन्त्रेण नाममन्त्रेण वा निर्ऋतिवरुणमध्ये आवाहयेत् ।

99 वायुपुराणे—

आवहः प्रवहश्चैव उदहः संवहस्तथा ।
परावहश्च विवहस्तथा परिवहोऽनिलाः ३(ः) ।
इति सप्त मरुतो वरुणवायुमध्ये आवाहयेत् ।

रुद्रा एकादश प्रोक्ताः । ईमादौ दानवस्ये पुण्ड्रं वर्चितमसि ।

अथ 'माताया लोकायातका' इति ईमादौ पाठः ।

'इष्टिः पुष्टिः तथा तुष्टिरात्मदेवता सप्त' इत्यपि पाठान्तरम् ।

तदाह आतातपः—

'नामिष्टा पितृयज्ञेन वैदिकं किञ्चिदाचरेत् ।

अथापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रववतः' इति ।

अतएव—'पूज्याश्चिन्वेऽववाचीवां करदाभवपाचयः' इति च ।

सप्तवायुनामिकीनपञ्चाववायुनाचीज्ञेयी ईमाद्रावसि ।

ततो ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं अकं वनस्पतिं चेति पञ्चदेवतास्तत्तन्मन्त्रैर्वायुसोम-
मध्ये आवाहयेत् । एवं द्रुपत्तरं शतं देवान् प्रतिष्ठामन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य अन्वाधानं
कुर्यात् ।

तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोमं आज्येनात्र यथा प्रधानं नवप्रहान् नवाधिदेवान्
नव च प्रत्यधिदेवान् विनायकादिपञ्चकमिन्द्रादि दशलोकपालान् अष्टवसून् द्वादशादित्यान्
एकादशरुद्रान् सप्त मरुतो ब्रह्मविष्णुरुद्रार्कवनस्पतीन् अष्टोत्तरशतसंख्याभिर्द्वादशसंख्या-
भिर्वा समिधरुतिलाज्यादियथासम्भवद्रव्येण शेषेण स्वष्टकृतमित्याद्युक्त्वा एता अङ्गप्रधान
देवताः साङ्गोपाङ्गेन कर्मणा सद्योयक्ष्ये इति । यजमानान्वारब्ध आचार्यो यजमान
एव वा अन्वादाय ब्रह्मोपासनाद्याधाराद्याज्यभागान्ते तत्तद्रव्येण यथोक्तसंख्यया
सूर्यादिपञ्चाशीतिदेवेभ्यस्तत्तन्मन्त्रै ऋत्विजश्चतुःशास्त्रिनः स्वगृह्योक्तविधिना १(+)
जुहुयुः ।

ततो वस्वादित्यरुद्रगौरीमरुतां मन्त्रानुरोधेन समुदायापन्नानामेक एव होमः
कार्यः पृथङ्मन्त्राभावात् । ते च मन्त्रा यजुर्वेदोक्ताः—

100. वसो पवित्रम् २(०)

101. नमस्ते रुद्र ३(+)

102. श्रीश्च ते ४(x)

103. मरुतो यस्य ५(s)

एतैर्मन्त्रैरथवा प्रणवादि चतुर्थ्यन्तैः स्वाहान्तं ध्रुवाय अध्वराय इत्यादिभि-
र्जुहुयुः ६(+) ।

१ (+)	आत्रलायन-पारस्कर-गोभिलादि-स्व स्व-गृह्योक्तविधानेनेति ।
२ (०)	वसोः पवित्रमसि वीरसि पृथिव्यसि मातरिन्नमो धर्मोऽसि विश्वा असि परमेष्ठ धावाद्दृष्टस्व माङ्गोर्माति यन्नपतिर्वावीत् ॥ अः १, मः २ यजुः ।
३ (+)	नमस्तेरुद्र मन्त्रव उतोऽतद्रव्येणमः । वाङ्म्यामुत ते नमः ॥ अः १६ मः १ यजुः । अत्र रुद्रस्यान्वेऽपि वेदीक्त मन्त्राः सन्ति ।
४ (x)	श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पद्मशास्त्रीरात्रेपार्श्वे नक्षत्राणि रूपमग्निनी व्यापनम् । इच्छन्निषाया मुं मद्रथाश्च सर्वस्वीकं मद्रथाश्च ॥ अः ११, सः २२, यजुः ।
५ (s)	मरुतो यस्माच्चि चये पाषादिवो विमृष्टसः । ससुमोपातमो जनः ॥ अः ८, मः ११, यजुः ।
६ (+)	'प्रणवादिमनोऽन्वाद्य चतुर्थ्यन्तश्च सप्तमः । देवतायाः स्वकं नाम मूढमन्त्रः प्रकीर्तितः' इति गार्हपत्ये । ॥ ११ ॥ ॐकारादि समावृत्तं नमस्कारान्तं कीर्तितम् । स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते' इति राघवमटीये ।

होमे क्रियमाणे द्वारजापकाः स्वशास्त्रोक्तां शान्तिं पठेयुः ।
 तत्तद्देवतान्यपि सूक्तानि पठेयुः १(‡) ।
 ततोऽग्नि-महादिपूजा स्विष्टकृमवाहुतयश्च ।
 तत इन्द्रादिभ्यो बलिदानं कुर्या देतैर्मन्त्रैराचार्यः ।
 ते च मन्त्रा यथा—
 एषोहि सर्वामरसिद्ध (संघैः) साध्यैरभिष्टुतो वज्रधरामरेश ।
 संवीज्यमानोऽप्सरसां गणेन, रक्षाध्वरं नो भगवन्नमस्ते ॥
 ॐ इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इमं
 (सदीपं) बलिं समर्पयामि ।
 एषोहि सर्वामरहृद्व्यवाह, मुनिप्रवीरै २(§) रभितोऽभिजुष्ट ।
 तेजोवता लोकगणेन सार्द्धम्, ममाध्वरं पाहि कवे नमस्ते ।
 अग्नये साङ्गायेत्यादि पूर्ववत् ।
 ॐ एषोहि वैवस्वत धर्मराज सर्वामरैरर्चित धर्ममूर्ते ।
 शुभाशुभानन्दशुचामधीश शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते ॥
 यमाय इत्यादि पूर्ववत् ।
 ॐ एषोहि रक्षोगणनायक त्वं विशाल-वेताल पिशाचसंघैः ।
 ममाध्वरं पाहि पिशाचनाथ ३(०) लोकेश्वर त्वं भगवन्नमस्ते ॥
 निर्भरतये इत्यादि पूर्ववत् ।
 ॐ एषोहि यादोगणवारिधीनां गणेन पञ्जन्य महाप्सरोभिः ।
 त्रिधाधरेन्द्रामरगीयमान पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते ॥
 ॐ वरुणाय त्यादि पूर्ववत् ।
 ॐ एषोहि यज्ञे मम रक्षणाय मृगाधिरूढः सह सिद्धसङ्घैः ।
 प्राणाधिपः कालकवेः सहायः गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥
 ॐ वायवे इत्यादि पूर्ववत् ।
 ॐ एषोहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धम् ।
 सर्वौषधीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

चतुर्वेदीन्नाम्न-पाठ्य-सूक्तानि तन्नादानादि पद्धतियन्त्रं
 विहितानि सन्ति ततोऽनुसन्धेयानि ।
 'प्रवीरै' रित्यत्र प्रवर्ष्यैरिति प्रवीणपद्धतीपाठः ।
 'मृगाधिनाथ' इति तन्नापुत्रचदानपद्धती पाठः ।
 अपरमपि एतत् पद्धति बन्धे ऽस्ति ।

ॐ सोमायेत्यादि पूर्ववत् ।

ॐ एहोहि विश्वेश्वर नखिशूल कपालसट्टाङ्गैणेन सार्द्धम् ।

लोकेश-भूतेश्वर यज्ञसिद्धैश्च गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ ईशानायेत्यादि पूर्ववत् ।

निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये—

ॐ एहोहि पातालधराधरेन्द्र नागाङ्गनाकिन्नरगीयमानः ।

यक्षोरगेन्द्रामरसिद्धसङ्घै रनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ॥

ॐ अनन्तायेत्यादि पूर्ववत् ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये—

ॐ एहोहि सर्वाधिप देववर्य्य लोकेश सार्द्धं पितृदेवताभिः ।

सर्वस्य धातास्यमितप्रभावो विशाध्वरं नः सततं शिवाय ॥

ॐ ब्रह्मणे इत्यादि पूर्ववत् ।

ततः पूर्वस्यान्दिशि उपलिप्य कुशानास्तोर्य्य च बद्धाञ्जलिः—

त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥

एते ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदान्विताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च क्षेत्रपालगणैः सह ।

रक्षन्तु मण्डपं सर्वे घ्नन्तु रक्षांसि सर्वतः १(०) ॥

एतानावाह्य त्रैलोक्यस्थेभ्यः स्थावरेभ्यो (जङ्गमेभ्यश्च) भूतेभ्यो बलिं समर्पयामि
इत्येवं प्रयोगेण देवमात्रन्तं सार्वभौतिकं बलिन्दत्वा-धाचम्य भूमिं स्पृशेत्—

104. तत्र मन्त्रः—

भूमिर्भूमिमगान्माता माता मातरमप्यगात् ।

(१)

‘इत्यावाह्य सुरादद्याहविर्भ्यो इमभूषणम् ।

ब्रह्मणानि च त्पाचि ईजानि कटकानि च ।

चवाङ्गुलीयचिपाचि वाहाचि श्वनानि च ।

चिगुचं गुरवे इत्याह्वाचिवाह्यादनादिकम्’

इतिहीनाशावपाचिकः पाठोऽस्ति ।

ततो यथोक्त प्रकारेण तोरणस्पर्शनं द्वारपूजनञ्च कृत्वा बलीञ्च दत्त्वा मण्डपस्तम्भेषु सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । वंशेषु किन्नरेभ्यो नमः । पृष्ठे पन्नगेभ्यो नमः । इति स्तम्भपूजनम् ।

105. ततो ध्वजपूजनम्—

कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः ।

शङ्कुकर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥

ब्रह्मा नागश्च पूर्वादि दशैते ध्वजनायकाः ।

ततश्चैवं प्रयोगः । कुमुदसहिताय पूर्वध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि इति पञ्चोपचारैः पूजयेत् ॥

कुमुदाक्षसहिताय आग्नेयध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

पुण्डरीकसहिताय दक्षिणध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

वामनसहिताय नैऋतध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

शङ्कुकर्णसहिताय पश्चिमध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

सर्वनेत्रसहिताय वायव्यध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

सुमुखसहितायोत्तरध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

सुप्रतिष्ठितसहिताय ऐशान्यध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

ब्रह्मसहिताय ऊर्ध्वदिग्ध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

नागसहिताय अधोदिग्ध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

ततः साचार्य्यं ऋत्विग् आचान्तो यजमानो मध्यवेणामुपविश्य मण्डपोपरि यथोक्तलक्षणं तुलादण्डं दक्षिणोत्तरायतं १(†) स्थापयित्वा दक्षिणप्रान्तबन्धादारभ्य तत्तदधिष्ठितदेवताः पूजयेत् ॥

106. ताम्र यथा,—विश्वकर्म्मोक्ते—२(‡)

ईशः शशी मारुतरुद्रसूर्याः, स्याद्विश्वकर्म्मगुरुरङ्गिरोऽमी ।

प्रजापतिर्विश्वजगद्विधाता, पञ्जर्जन्यशम्भू पितृदेवताश्च ॥

सौम्यश्च धर्म्मामरराजमश्वि-जलेशमित्रावरुणौ मरुद्गणाः ।

धनेश-गन्धर्व्व-जलेश-विष्णु-रेताश्चतुर्विंशतिरेव देवताः ॥

१ (†) तुलादण्डकाष्ठतन्मानादि जिन्माणादिषु सर्वं ईमाटी वर्चितमणि ।

” एवमेव तुलादानपद्धतौ च विद्यते ।

” विश्वकर्म्मोक्ताप्युक्तम् यथा—

२ (‡) विश्वकर्म्म-कृत बालुशान्ने जिन्परवा दीप ।

स्यात् पञ्चविंशः पुरुषः पुराणो यस्तोल्यमानस्तुल्या महत्या १(‡) ।
 अत्राङ्गिरोऽमृशोः पञ्जर्जन्यशम्भोर्मिश्रावरुणयोश्च मिलितयोरेव देवतास्त्वम् । एतासां
 लक्षणानि आकरे ज्ञेयानि । गोविन्दप्रतिमा तुलामध्येमौक्तिकरुजा सुवर्णशृङ्गलया
 वा द्वादशाङ्गुलया अवलम्बनीया । यथा तुलास्थितः कर्ता तन्मुखं पश्यति । अतएव
 गोविन्दप्रतिमा स्थूला कार्या । हस्तधारणार्थं सूर्यधर्मराजप्रतिमाद्वयं कार्यम् ।
 नेति केचित् । एता देवतास्तासु तासु प्रतिमासु आवाह्य अमुयत्तारणं कृत्वा प्रतिष्ठाप्य
 नाममन्त्रैः सम्पूज्य तुलादण्डस्थचतुर्विंशतिधातुबन्धे यथागाढं पौराणैर्वैदिकैश्च मन्त्रैः
 स्थापयेत् ।

107. ते च मन्त्राः—

पञ्चवक्त्रं वृषारूढं प्रतिवक्त्रं त्रिलोचन ।
 कपालशूलखट्वाङ्गिन् चन्द्रमौले सदाशिव ॥
 आगच्छ भगवन्नीशतुलाबन्धमलङ्कुरु ।
 तमीशानमिति २(ः) ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः ईशानं स्थापयामि ।
 अग्निपुत्र जगत्प्राण यमुनाविषयोद्भव ॥
 दशाश्ववाहन इवेत गदापाणे वरप्रद ।
 आगच्छ भगवन्चन्द्र तुलाबन्धमलङ्कुरु ॥
 सोमो धेनुम् ३(*) ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमं स्थापयामि ॥
 मृगारूढ महाबाहो मारुत त्वं सदागते ।
 ध्वजहस्त महाकाय प्राणरूप महाबल ॥
 आगच्छ भगवन् वायो तुलाबन्धमलङ्कुरु ।
 वायो ये ते ४(†) ॥

- १ (‡) 'महात्मा' इति भिन्नः पाठः ।
 २ (ः) तमीशानमिति सप्तसूक्तमितिभिर्यं जिन्यमवसे इमहे वयम् ।
 पुषाचीवया वेदसामसृष्टि रचिता पायूरदधः स्वसथे ॥ अः २५, मः १८ वजुः ।
 ३ (*) सोमो धेनुं सोमो चर्ष्वन्मामुं सोमो वीरं कर्ष्वन्मं हदाति ।
 सादन्वं वितन्वं समीयं पितृश्रवणं वोददात्रदजे ॥ अः १८, मः २१ वजुः ।
 ४ (†) वायो ये ते सहस्रिषो रवाससेऽभि रागहि ।
 निब्रुवात् सोमपीतये । अः, मः, २७ । १२ वजुः ।

ॐ भूभुवः स्वः वायुं स्थापयामि ।
 वृषारूढ महादिव्य व्यक्ताव्यक्त स्वरूपधृक् ॥
 नागहार महाकाय सृष्टिसंहारकारक ।
 आगच्छ भगवन्तु तुलाबन्धमलङ्कर १(५) ॥ इमा रुद्राय २(*) ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः रुद्रं स्थापयामि ।
 पद्मासनपद्महस्त सिन्दूरारुण स प्रभ ॥
 रथारूढ महावाहो काश्यपेयमहाशुते ।
 आगच्छ भगवन् सूर्य्य तुलाबन्धमलङ्कर ॥

ॐ षट्सूर्य्य ३(*)—

ॐ भू भुवः स्वरादित्यं स्थापयामि ।
 दंशपाणेमहावीर सुचित्रकर्मकारक ॥
 विश्वकृद् विश्वधृक्चत्वं रशनामानदण्डधृक् ।

ॐ विश्वकर्मन् हविषा ४(†)—

ॐ भूर्भुवः स्व विश्वकर्माणं स्थापयामि ।
 दण्डाक्षसूत्रवरद कमण्डलुधर प्रभो ॥
 चतुर्भुजहयारूढ पीताम्बरवृहस्पते ।
 वाचस्पते समागच्छ तुलादण्डमलङ्कर ॥

ॐ वृहस्पते अति ५(॥)—

ॐ भूर्भुवः स्ववृहस्पतिं स्थापयामि ।
 कमण्डलुश्च शक्तिश्च यष्टिं दर्भमयीकृमात् ॥

- १ (५) 'आगच्छ भगवन्तु यज्ञेऽग्निं सन्निधिं कुरु' इति तुलादानपद्धती पाठः ।
 २ (०) इमा रुद्रायतव(प) षे कपर्दिने चयसीराय प्रभरामदे मतीः ।
 यथाज्ञमसहिपदि चतुपदि विचंपुष्टं यामिऽविन्ननातुरम् । अः १६, मः ४८ यजुः ।
 ३ (०) षट् सूर्य्यस्य त्रयसा महार । अस्त्रिसंवादिबमहार । अस्त्रि । मन्नादेवानाम मूर्धः
 पुरोहितोविभु ज्योतिरदाभम् ॥ अ ११, मः ४० यजुः ।
 ४ (†) विश्वकर्माणं हविषा व्याहवानः स्वयंयज्ञस्य हविषी सुतयाम् ।
 सुप्रान्ते अमितः सुपवाद्वाद्याकां मचवा मरिरष्ट ॥ अ १०, २२ मः, यजुः ।
 ५ (॥) वृहस्पते अतिवर्षो चर्चाद् द्युमहिभाति कतुमज्जनेषु ।
 वहीदयश्चवच चतुप्रजात तद्व्यासु हविषं दीडि विचम् ॥
 उपवान्यहीतोऽसि वृहस्पतेत्या । एवतेवोनिर्हं वृहस्पतेत्या । अः २६, मः १ यजुः ।

कलयन्नङ्गिरोनाम कराग्राभ्यां समन्ततः ।
आगच्छ भगवन् विप्र तुलादण्डमलङ्कुरु ॥

ॐ स्वमग्ने प्रथमो अङ्गिराः १(x)—

प्रणेषश्चाग्निनामाच कलयं श्रजपास्रजम् ।
शक्तिं च पुस्तकश्चैव क्रमदेव कमण्डलुम् ।
आगच्छ भगवन्नग्ने तुलादण्डमलङ्कुरु ॥

ॐ अग्निं दूतम् २(s)—

ॐ भूर्भुवः स्वरङ्गिरोमी स्थापयामि ।
यज्ञोपवीती हंसस्थ एकवक्त्रश्चतुर्मुखः ॥
प्रजापते समागच्छतुलादण्डमलङ्कुरु ।
अक्षस्त्रुवं स्त्रुवं धत्ते कुण्डिकाश्च प्रजापतिः ॥

ॐ प्रजापते न ३(‡)—

ॐ भूर्भुवः स्वः प्रजापतिं स्थापयामि ।
शुभ्रवर्णा महाकाया दिव्याभरण भूषिताः ॥
विश्वेदेवाः समायान्त्वलङ्कुरुध्वं तुलां शुभाम् ।

विश्वेदेवा सः ४(०)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्विश्वान् देवान् स्थापयामि ।
हंसारूढो महाबाहु रेकवक्त्रश्चतुर्भुजः ॥
विष्टरं स्रक्स्त्रुवं धत्ते अक्षमालाश्च कुण्डिकाम् ।
जगद्धिधातरागच्छ तुलादण्डमलङ्कुरु ।

- १ (x) त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिदेवोद्दिवानामभवः शिवः सखा ।
तवन्नतिक्रम्यो विप्र नापसो ऽजायन्त मरुतो भाजहृष्टयः ॥ अ ३४, मः १२ यजुः ।
- २ (s) अग्निं दूतं इषीमग्ने होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुकतुम् ॥
(अग्निं दूतं पुरीरुधि इत्येवाह सुपत्रुषे ॥ देवा २॥ आसादयादिह)
अ २२, मः १७, यजुः ।
- ३ (‡) प्रजापते जलदीताम्बुषो विचारूपाश्च परिता वभूव ।
यत्कामासो जुहुमस्तन्नो अक्षुयं ययं स्वाम पतयीवयौचाम् ॥ अ १०, मः २० यजुः ।
- ४ (०) विश्वेदेवास आगत अस्तताम इमं इवम् । इदं बर्हिनिषीदत ।
अ ३४, मः १, यजुः ।

विश्वकर्मा विमनाः १(1) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्जगद्विधातारं स्थापयामि ।
पञ्जन्यश्च महाकारं गजवक्त्रं त्रयान्वितम् ॥
योधत्ते सर्वजीवानां वरं बीजश्च शङ्खकम् ।
कुठारश्च पयोजश्च चिन्तारत्नं महाशुचिः ॥
पाशं चक्रं किशलयं कुण्डश्च दशभिः करैः ।
एतल्लक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

शम्भोवातः पवताम् २(+)

पञ्चवक्त्रं वृषारूढं प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
कराल शूल खट्वाङ्गं शम्भुं खण्डेन्दु भूषितम् ॥
एतल्लक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

नमः शम्भवाय ३(x)

ॐ भूर्भुवः स्वः पञ्जन्यशम्भू स्थापयामि ।
कुशविस्त्र(ष्ट)रं संयुक्तं पितरं पिण्डपात्रिणम् ।
पितरं तं समावाह्य तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

नमोवः पितरोरसाय ४(s)

ॐ भूर्भुवः स्वः पितृण् स्थापयामि ।
दशाश्च बाहनं सौम्यं गदापाणिं वरप्रदम् ।
उक्तलक्षणकं सौम्यं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

- १(1) विश्वकर्माविमना चादिहाया घाताविधातापरमांत मन्त्रः ।
तेषामिष्टानि समिधामदन्ति । यत्नामप्रसन्नोन्पर एकमाहुः । अ १०, मः २६, यजुः ।
- २ (+) शम्भोवातः पवतां वक्रसपत् मर्थः ।
वक्रः क्रमिकद्वैवीः पञ्चान्वोऽभिवर्षत् । अ १६, मः १०, यजुः ।
- ३ (x) नमः शम्भवाय च मयो भवाय च नमः शम्भवाय च मयस्कराय च ।
नमः त्रिवाय च त्रिवतराय च । अ १६, मः ४१, यजुः अतकट्टी ।
- ४ (s) नमोवः पितरो रसाय । नमोवः पितरः शोषाय ।
नमोवः पितरो शोषाय । नमोवः पितरः स्वधायै ।
नमोवः पितरो शीराय । नमोवः पितरो मन्त्रवे ।
नमोवः पितरः पितरो नमोवः । अ १, मः ३२, यजुः ।

उद्ध्यस्वाम्ने १(‡)— ॐ भूर्भुवः स्वः सौम्यं स्थापयामि ।
चतुर्वक्त्रं चतुष्पादं चतुर्बाहुं सिताम्बरम् ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नं श्वेतं धर्मं विचिन्तयेत् ।
दक्षिणेचाक्षमालाच तस्य वामेतु पुस्तकम् ॥
उक्त लक्षणकं धर्मं तुलाबन्धे विचिन्तयेत् ।

पद्मपां जङ्गाभ्याम् २(०)—

ॐ भूर्भुवः स्वः धर्मं स्थापयामि ।
चतुर्हन्त गजारूढं वज्रहस्तं पुरन्दरम् ॥
शचीपतिं वृत्रहनं सहस्रनयनोज्ज्वलम् ।
उक्त लक्षणकं शक्रं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

त्रातारमिन्द्रम् ३(×)—

ॐ भूर्भुवः स्वः सुरराजं स्थापयामि ।
तरुणौ देवमिषजौ स्वश्रारूढौ महाबलौ ॥
तयो रोषधयः कार्य्या दिव्या दक्षिणहस्तयोः ।
वामयोः पुस्तके कार्य्ये दर्शनीयतमाविमौ ॥
उक्तलक्षणसम्पन्नौ तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

यावांकशा ४(†) ।

ॐ भूर्भुवः स्वः अश्रितौ स्थापयामि ।
वरुणं यादसामीशं लोकेशं पाशपाणिनम् ॥
उक्तलक्षणकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

तस्वा यामि ५(*)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्वरुणं स्थापयामि ।
पद्मपाणिं तथा मित्रं कमलासनसंस्थितम् ॥

- १ (‡) उद्ध्यस्वाम्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्णे संसृजयामयच्च ।
अस्मिन् सुधस्ते अद्ध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानय सीदत । अ १५, मः ५४, यजुः ।
- २ (०) जङ्गाभ्यां पद्मां धर्मोऽसि विश्विराजा प्रतिष्ठितः ।
- ३ (×) त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सहस्रं यरमिन्द्रम् ।
हयामिन्द्रकं पुरुहूतमिन्द्रं स्थिनीमघवा धालिन्द्रः । अ २०, मः ५ यजुः ।
- ४ (†) यावांकशा मधुमयन्त्रिनासुश्रुताशतौ तयायज्ञं मिमिचतम् । उपयामगृहीतोऽस्यन्विभ्यात्वा ।
एषते योनि मांश्चीभ्यात्वा । अ ११, मः ७, यजुः ।
- ५ (*) तस्वा यामि ब्रह्मचावन्दमान सदाशक्ते यजमानोऽविभिः ।
अहेयमानी बहवेहवोऽध्यहसंसमानचायुः प्रमीषी । अ १८, वः ४८, यजुः ।

द्विभुजं श्वेतमूर्तिश्च सर्वभूतहिते रतम् ।
वरुणं सरितामीशं लोकेशं पाशपाणिनम् ॥
मित्रावरुणकौ देवौ तुलाबन्धे निवेदयेत् ।

प्रथमं वा मित्रावरुणा १(५) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्मित्रावरुणौ स्थापयामि ।
इन्द्रेण सप्तधा च्छिन्नं दितेःपुत्रं मरुद्गणम् ॥
महावीर्यं महाबाहुं तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

मरुतोयस्य २(*) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्मरुद्गणं स्थापयामि ।
नरयुक्तं विमानस्थं कुवेरं चोत्तरेश्वरम् ॥
निधीनाश्च पतिं श्रेष्ठं राज-राजं महाबलम् ।
उत्तलक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

प्रथमं सोम ३(०) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्धनेशं स्थापयामि ।
वरदो भक्तलोकानां किरीटी कुण्डली गद्दी ॥
गन्धर्वः पुरुषोध्येयोवीणावाशरतः सदा ।
एवं गन्धर्वकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

यमेन दत्तम् ४(†) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्गन्धर्वं स्थापयामि ।
जलेशं यादसामीशं पाशपाणिं महाबलम् ।
उत्तलक्षणकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

इमं मे वरुण ५(‡) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्जलेशं स्थापयामि ।
प्रादक्षिण्यादक्षिणाधः करादारभ्य नित्यशः ॥

- १ (५) प्रथमं वा मित्रावरुणा सुतः सोमो ऋतावधा । ममेदिदृशुतं इवम् । उपयामगृहीऽसि
मित्रावरुणाभ्यां त्वा । अ ७, मः ८ यजुः ।
- २ (*) मरुतोयस्य द्विषथे पायादिवो विमहसः ।
समुगोपात मो जनः । अः ८, मः २१ यजुः ।
- ३ (०) प्रथमं सोम व्रते तव मनसा नूषु विव्रतः । प्रजावन्तः सधेमहि । अङ् ६, म ५०, मः १० ।
- ४ (†) यमेन दत्तं त्वितमेन मायूनमिन्द्र एनं प्रथमी अश्रुतिष्ठत् ।
गन्धर्वो अस्य रजनामगृह्णात् सुरादन्वं वसवो निरतट ॥ अ १८, मः १२, यजुः ।
- ५ (‡) इमं मे वरुणः सुधि इवमद्याच वृहय । त्वामणुराचके । अ २१, मः १, यजुः ।

विधान-पारिजाते ।

बहन् कौमोदकीं पद्म शङ्खचक्रैरलङ्कृतः ।
उक्तलक्षणकं विष्णुं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

विष्णोरराटमसि १(x) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्विष्णुं स्थापयामि ।

ततो गोविन्दप्रतिमां समौक्तिकखजं तुलामध्ये बहन् कौमोदकीमिति पुराणमन्त्रेण २(*)
अनन्तरं पठितेन सहस्रशोर्षेति वैदिकेन च । ॐ भूर्भुवः स्वर्गोविन्दं स्थापयामि ।
इत्युच्चा लम्बयेत् ।

ततो निकामे निकामे ३(*) —

४(*) दधिक्रावणः । शिवो भव ५(x) यतो यत ६(s) स्थिरो भव ७(!)
एतैर्मन्त्रैः स्तम्भद्वयमुत्तरसंस्थं सम्पूज्य एतैरेव मन्त्रैः पुनस्तुलाप्रान्तद्वयं सम्पूज्य तुला-
समन्ततः पूर्वादिदिक्षु इन्द्रादीन् सम्पूज्य दीपान् प्रज्ज्वालयेत् ।

ततो द्वारजापकाः स्व स्वशाखोक्तां शान्तिं पठेयुः ।

ततोऽधिवासनदक्षिणादाने । ॐ अग्नेत्यादि देशादिसंकीर्त्यामुकप्रवरान्विताया-
मुकगोत्रायामुकशर्मणे आचार्याय (अमुकप्रवरो मुकगोत्रः) अमुकशर्माऽहं मधिवासन-
कर्मणः साङ्गतासिद्धयर्थं दक्षिणां सम्प्रददे इति ।

एवं ब्रह्मादिभ्योऽपि आचार्याहं-दक्षिणा देया ।

- १ (x) विष्णोरराटमसि विष्णोः ग्रहं स्य । विष्णोः स्युरसि ।
विष्णोर्भ्रुवोऽसि । वैश्वससि विष्णवे त्वा । १५. मः २१, यजुः ।
- २ (*) बहन् कौमोदकीं पद्म शङ्खचक्रैरलङ्कृतः ।
उक्तलक्षणकं विष्णुं तुलाबन्धे निवेशयेत् इत्यनेन प्रागुक्तम् ।
- ३ (०) निकामे निकामे नः पञ्चान्यो वरं तु फलवत्यो न शोषधयः ।
पञ्चानां योगक्षेमो नः कल्याताम् । अ २२, मः २२, यजुः ।
- ४ (०) दधिक्रावणो अकारिषं जिष्णोरशस्य वाजिनः ।
सुरभिनी सुखाकरत् प्रथं आयुषि तारिषत् ॥ अ १३, मः १२, यजुः ।
- ५ (x) शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्सुमन्त्रिणः ।
माद्यावा पृथिवी अभिशोचीर्मान्तरिषं मा वनस्पतीन् ॥ अ १३, मः ४५, यजुः ।
- ६ (s) यतो यतः समीहसेतती नो अभयं कुब ।
जं नः कुब प्रजाभ्यो भयं नः पशुभ्यः ॥ अ ३६, मः २२, यजुः ।
- ७ (!) स्थिरो भव वीरुङ्ग आयुर्भव वाग्यर्जन् । पृथुर्भव
सुषदक्षमयोः पुरीषवाहवः ॥ अ ११, मः ४४, यजुः ।

इदमधिवासनं निशीथे कार्यम् ।

अधिवासनानि सर्वाणि मध्यरात्रे तु कारयेत् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् । ततो जागरणेन तां निशामति बाहयेयुः ।

ततः प्रभाते कृतनित्यक्रियाः सर्वे भवेयुः ।

ततो यजमानः प्राग्वत् पुण्याह वाचनादिकं कुर्यात् ।

ततोऽस्त्वित्त्वजो यजमानान्वारब्धाः स्व स्वकुण्डे ऋग्वेदादिक्रमेण पूर्णाहुति प्रभृति यथाशास्त्रं कर्मसमाप्तिं कुर्युः । यस्य स्मृत्याच अनेन होमकर्मणा कर्माङ्गदेवताः प्रीयन्तां नममेतिवदेत् ।

ततस्तुलामहावेदि पश्चिमोपविष्टं यजमानं गुर्वादयः कलमोदकेन स्वशास्त्रोक्त-
वेदिकैर्मन्त्रै १(+) पौराणमन्त्रैश्च अभिमिश्रेयुः ।

ततः सर्ववैषधीभिरनुलिप्य शुद्धजलेन स्नात आचान्तो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरः
शुक्लगन्धानुलेपनः कृतश्यायुष-करणोगृहीतकुसुमाञ्जलि स्तुलां त्रिः प्रदक्षिणी कृत्य
महावेद्यां पश्चिमे प्राङ्मुख उपविश्य एभिर्मन्त्रैस्तुलामनुमन्त्रयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्वभूतानां शक्तिस्त्वं (मत्य) सर्वमाश्रिता ।

साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्व योनिना ॥

ॐ नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते मनातनि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेश्वरिणा ॥

त्वया धृतं जगत् सर्वं ब्रह्मिः स्थावरजङ्गमम् ।

सर्वभूतात्म-भुतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ॥

ब्रह्मणो दुहिता त्वं हि त्वं मत्यं परमाश्रिता ।

काश्यपी गोत्रतश्चैव नामतो विश्रुता तुला ॥

प्रसादं कुरु कल्याणि माभिर्भ्यं देहि शाम्भवि ।

एकमः सर्वसत्यानि तथानृनशतानि च ॥

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितामि जगद्धिते ।

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ॥

१ (+) वैदिक मन्त्रैः 'ॐ ब्रह्मिणः संवदन्तः' इत्यादि नवभिर्मन्त्रैः । पौराणिकाः 'ॐ सुराणां-
नमिषिष्यन्तु' इत्यादि, 'एते त्वामभिषिचन्तु धर्मकागान्मिच्छन्तु' । इत्यादि नव संख्यकमन्त्रैः अन्ये पञ्चादुच्यन्ते ।
यथा 'वापीहिता' इत्यः । 'वातारमिन्द्र' मित्येकः । 'ब्रह्मणोऽनुमन्त्रयति' पञ्च । 'पन्नम मा पितर'
इति नव । 'त्रिमे' इति षड् । अः ३६, मः ४-१७, यज्ञः ।

मां तोलयन्ती संसारा दुद्धरस्व नमोऽस्तुते ।
योऽसौ तस्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
स एषोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मान्नमोनमः ।
ततस्तुलामध्यविलम्बित-गोविन्द मनुमन्त्रयेत् ॥

यथा —

नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञक ।
त्वं हरे तारयास्मान् हि अस्मात् संसारसागरात् ।

ततोऽश्वलिस्थकुसुमानि तुलायां हरौच विकीर्य्य पुनस्तुलां प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिण करमुष्टौ हैमीं सूर्य्यं प्रतिमां वामकरमुष्टौ हैमीं धर्मराजप्रतिमाश्चादाय नित्यदेवं च गृहीत्वा लक्ष्मीनारायणौ स्मरन् प्राङ्मुख उत्तरशिक्ये तुलामारुह्य गोविन्द प्रतिमामुखं पश्यन्नासीत् । आरोहणसमये रुद्राध्यायो१(+) जप्यः । तत ऋत्विगादयोदक्षिण-शिल्पे यजमान परिमाणाभ्यधिकं सुवर्णादि द्रव्यं निदध्युः । पुष्टिकामनायान्तु अधिकद्रव्य प्रक्षेपेण भूमिसंस्थितां तुलां कुर्युः । ततो यजमानोगोदोहनमात्रं २(०) तत्र स्थित्वा ततोऽवतीर्य्य पुनन्तु मां देवजना इति तृचं(+) पठित्वा पौराणान् मन्त्रान् पठेत् । यथा—

नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।
पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

१ (+) नमस्तौ रुद्र मय्येव उतीत इषवे नमः । बाह्भ्यामुत ते नमः । इत्यादिकोऽन्वेष्टव्यः ।
शुक्ल यजुः, अः १६ ।

” एतस्य प्रमाणं फलञ्च यथा,—

‘सुरापी स्वर्णहारीच रुद्रजापी जलेस्थितः ।

सहशीर्षाजापीच मुच्यते नाचसंशयः’ । अती भद्रभास्करीयभाष्ये च ।

” कात्यायन जीतसूतेच प्रक्रियास्ति । १८।७।१-५ ।

” ‘अथातो यः शतवद्विबंजुहोति’ इत्यादिसव्यटाचार्य्यभाष्ये ।

” ‘यः शतवद्वीयमधीतेसोऽग्निपूतोभवति । सवायुः पूतोभवति स आत्मपूतोभवति स सुरा-
पानात् पूतोभवति स ब्रह्महत्यायाः पूतोभवति स सर्वश्लेषात्पूतोभवति स कृत्याकृत्यात् पूतोभवति तस्माद्
अविमुक्तमात्रितोभवत्वित्याश्रमी सर्वदा सकृदा जपेत् । अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्थवनाशनम्’ इति
कौबलीपनिषदि ।

२ (०) गोदोहनं वज्राद्यर्षे वावताकाक्षेण स्वात्तावत् काक्षमाचम् ।

१ (†) पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः ।

पुनन्तु विशामृतानि जातवेदः पुषीहि माम् ।

पवितेच पुषीहिमां शुक्लेच देवदीपत् ।

अपेक्षत्वा क्तुं रतु । यत्ते पवितमर्षिष्ये विततमनरा ।

त्वया धृतं जगत् सर्वं सह(वहिः)स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ॥ इति ।
जपेन्मन्त्रांस्तु पौराणान् पुनन्तु मेतिवै तृचम् ।
आरोहयेद्विधानेन रुद्राध्यायेन वै नृप १(५) ॥
इति बह्विपुराणोक्तेः ।

एवं तुलाभिमन्त्र्य दानीयद्रव्याण्यभि मन्त्रयेत् ।
यथा पवित्रमतुल मपत्यं जातवेदसः २(+) ॥
तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ।
यथामि देवताः सर्वाः सुवर्णं हि तदात्मकम् ॥
तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ।
यत्कृतं मे स्वकायेन मनसा वचसाऽथवा ॥
दुष्कृतन्तत् सुवर्णस्थं यातु मुक्तिं परां शुभाम् ।
इत्यनेन सुवर्णम् ।

रुद्रेण समुद्रुतं रजतं पितृवल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रीयतां भक्त वल्लभः ॥
इत्यनेन रजतम् ।

ताम्रं पुष्टिकरं सर्वदेव प्रियकरं शुभम् ।
सर्वरक्षा करं नित्य मतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्यनेन ताम्रम् ।

एवं पठित्वा तुलितद्रव्यार्द्धमाचार्याय दद्यात् । अपरार्द्धमृत्विग्भ्यः ।
एवमुत्सर्गद्वयमित्येके । गुर्भृत्विग्भ्यः सर्वभ्य एकएवोत्सर्ग इत्यन्ये ।

(२१) अथ उत्सर्गप्रयोगः ।

—*—

वेदि पश्चिमे उपविश्य प्राङ्मुख आचान्तः कर्ता तुलाद्रव्यं तुलसी कुशोदकेन
सम्प्रोक्ष्याभ्यर्च्य च साक्षतकुशजलपाणिर्देशादिकं स्मृत्वा कामनायां एकैकमन्वन्नर
कालावच्छिन्न प्रतिलोकपालस्थान निवास पूर्वकार्कवर्ण (सुवर्ण) किङ्किनीजाल-

१ (५)

रुद्राध्यायः ॐ नमस्ते रुद्र मन्त्रवे ।

उत्तीत इवै नमः बाहुभ्यामुत्तमेनमः ॥ इत्यादि यत्तयजुर्वेदोयः ।

२ (+)

पवित्रं वै द्विरक्षम् इति श्रुतिः ।

'चण्डेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्' इति श्रुतिश्च ।

अन्वसेनाग्नी दाम खच्छे चासि ।

मालि विमानावस्थानानन्तर भूपालमौलि-मणिरञ्जित पादपीठ श्रद्धान्वितः यज्ञसहस्रयाजि दीपप्रताप जितसर्वमहीपलोक भूमण्डलाधिकरणक राजराजत्वकामः, अथवा श्रीलक्ष्मीसहित विष्णुप्रीतिकामः सर्वपापक्षयकामो वा, अमुक प्रवरान्विताऽमुक-गोत्रोऽमुक शर्माहमेतत् स्व शरीर समतोलित सुवर्णादि द्रव्याद्धादि अग्निदेवतं, रजतं चेत् चन्द्रदेवतम्, ताम्रश्चेत् सूर्यदेवतम्, तुभ्यममुकगोत्रायामुकशर्मणे आचार्याय (सम्प्रददे) त्वदनुज्ञया नानाशाखाध्यायिभ्यो नानागोत्रेभ्यो नानाशर्मभ्यः अन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च सम्प्रददे नममेति करस्थं जलं गुरुहस्ते निक्षिपेत् । सचाचार्यो ब्राह्मणे यजमाने सोक्कारमुच्चैः स्वरेण, क्षत्रिये निरोक्कारं मन्त्रस्वरेण, वैश्वे उपांशुं, शूद्रे तु मनसा स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा द्रव्यं पृष्ट्वा स्वशास्त्रोक्तां कामस्तुतिं पठेत् ।

पुनर्देशादि सकीर्त्यापरं द्रव्याद्ध अग्निदेवतममुकगोत्रेभ्योऽमुकशाखाध्यायिभ्यो-ऽमुकशर्मभ्य ऋत्विग्भ्यो द्वारपालेभ्यो युष्मदनुज्ञया नानाशाखाध्यायिभ्यो नानागोत्रेभ्यो-नानाशर्मभ्योऽन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च सम्प्रददे नममेति उक्त्वा ऋत्विगादिहस्ते जलं क्षिपेत् ।

तेच पूर्ववत् स्वस्तीत्यादि पठ्युः । वरणक्रमेण गुरुकराधःस्थितोत्तान दक्षिण करेभ्यः सर्वेभ्यो युगपदेव गुर्वादीनां गोत्रादुच्चार्य पूर्ववद् युगपदेववा उत्सर्गः कार्यः । पुनर्देशादि स्मृत्वा कृतैतत्तुलापुरुषमहादान प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां शतं सुवर्णान् ग्राम रत्न वस्त्र गोऽश्वगजादीनि अमुकगोत्रेभ्योऽमुकशर्मभ्योऽमुकशाखाध्यायिभ्यो गुर्वृत्विग्भ्यो युष्मभ्यं सम्प्रददे नममेति पूर्ववत् ।

अथवा होत्रादिभ्यो यथाशक्ति सुवर्णं दक्षिणां दद्यात् ।

मुक्ताफलसहस्राद्धं यथोपकल्पिताश्च भूमिं गुरवे दद्यात् ॥

यदाच गुरुणा होत्रेभ्य एव तुलाद्रव्यं विभज्य दीयते तदा द्वारपालेभ्यो जापकेभ्य-श्चापरा दक्षिणा देया ।

केचन हिरण्यादिना गुर्वादीन् परितोष्य अन्येभ्यो दीनानाथ भिक्षुकेभ्यश्च एवं तुलाद्रव्यं विभज्य दद्यादित्याहुः ।

ततः सहस्रं शतं वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

पुनः पुण्याहवाचनं कृत्वा प्रादक्षिण्येन गत्वा आवाहित प्रहादीन् पूजयित्वा प्रणम्य “यान्तु देवगणा” (*) इत्यादिना क्लृप्त्य च प्रतिमां सोपस्कारां मण्डपविस्ताना-दिकश्चाचार्याय दद्यात् । केचिदत्रावसरे आर्याविक्षणं कुर्वन्ति ।

तत् प्रकारस्तु कांस्यपात्रे आज्यमासिच्य तत्र हिरण्यं प्रक्षिप्य तत्रात्म प्रतिमा-
मवलोक्य -

आज्यन्तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम् ।
आज्यं सुराणामाहार आज्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
इति मन्त्रमुक्त्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततः— प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णस्यादिति श्रुतिः (स्मृतिः) ।
मन्त्रहीनं क्रीयाहीनं भक्तिहीणं यदर्पितम् ।
तत् सर्वं पूर्णतां यातु भास्करस्य प्रसादतः । इतिपठेत् ।

ततः— मया कृतेनानेनामुक्तुलापुरुषदानकर्मणा भगवान् विष्णुः प्रीयतां नममेत्युक्त्वा
नूयनातिरिक्ता परिहारार्थं विष्णुस्मरणं करिष्ये इत्युक्त्वा ॐ अच्युतानन्त गोविन्दाय
नमः इति मन्त्रं दशवारं जप्त्वा अञ्जलिं बद्ध्वा विप्रान् प्रार्थयेत् । भोः श्रीमन्तः मया-
यत्कृतं तुलापुरुषदानाख्यं कर्म दशतः काल तो मन्त्र तो भक्तितो ब्रव्यतः शक्तिश्च
नूयनातिरिक्तं तद्विष्णुस्मरणाद्भवतां ब्राह्मणानां वचनाच्च परिपूर्णमस्तु इतिमे भवन्तोऽब्रुवन्तु
इति यजमानेनोक्ते सर्वं परिपूर्णमस्त्विति ब्राह्मणा ब्रूयुः । ततोऽब्रह्मार्पणम् ।

यत्करोषि यद्भासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ इति भगवद्गीतोक्तेः

मन्त्रचतुष्टयं यथा—

नमोविश्वसृजे तुभ्यं विश्वरूपात्मने नमः ।
परमानन्द रूपत्वं पाहि संसारकर्मान् ॥
तेजोमयमिमं ध्येयं सदा पश्यन्ति योगिनः ।
स त्वं भवादुद्धर मां देहि मुक्तिं मनातनीम् ॥
यथाहि भूरादि समस्तलोका, स्त्वयिस्थिता देववरेण नित्यम् ।
तथा (अमी) सुरा ये सुरलोकपाला, ब्रह्मादयो देवगणाश्च नित्यम् ॥
तव प्रसादा १(०) इहमप्यज्ञेः पापैर्विमुक्तस्तु तथा भवेयम् ।
तथाकुरुस्त्वं सततं सुरारे विष्णो नृसिंहेश नमोनमस्ते ॥

ॐ तत्सद् ब्रह्मार्पणमस्तु इत्युक्त्वा ब्राह्मणाशीषोऽगृहीत्वा सानुनयं ताम् विसृज्य
सुहृन्मित्रादियुतः सोत्साहः मिष्टान्नादिकं मुञ्जीत ।
तुल्यद्रव्यं गृहे चिरं नधारवेत् ।

108 ब्रह्मवैवर्ते—

दातव्यमिति नो जातु वक्तव्यं मनुजैः क्वचित् ।
 अहोरात्रमतिक्रम्य तद्दानं द्विगुणं भवेत् ।
 दशोत्तरं पर्वसु तत् शतं चन्द्रग्रहे भवेत् ।
 सूर्यग्रहे सहस्रान्तु मरणेऽनन्तकं स्मृतम् ।
 तस्माद्दातव्यमित्युक्ते(त्वा) देयमेव नचान्यथा ।
 बुधैस्तदेव वक्तव्यं दातुं शक्यं यदेवहि ।
 उत्स्रा नदीयते यद्धि यातनावहमेव तत् इति ॥

अयं सुवर्णतुलाविधिः रजतताम्रतुलादानादावतिदिश्यते । न्यायसाम्यात् । एवं कुर्वन्तः फलमुक्तम्, यथा—

109) मातृस्ये—

अनेन विधिना यस्तु तुलादानं करोति वै ।
 पुण्यकाले तु सम्प्राप्ते सपदं याति वैष्णवम् ।
 विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
 नारायण पुरंगत्वा कल्पकोटि शतं वसन् ।
 पुत्र पौत्र प्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
 देहीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
 माक्रम्य मण्डलमखण्डकचन्द्र भान्वोः ।
 सिद्धाङ्गनानयनषट् पदनीयमान-
 वक्त्राम्बुजोऽम्बुज मयेन चिरं सहास्ते ॥
 इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गा-
 दपि क्लृप्तानैर्भुक्तदेहः समन्तात् ।
 दिवममरबधूभिर्याति सम्प्रार्थ्यमानः,
 पद्ममरसङ्घैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥
 इति श्रीमत् परमवैदिक-श्रीनागदेव भट्टसुतेनानन्तदेवेन त्रिरचिते
 विधानपारिजाताख्य-निबन्धे तुलापुरुषदान प्रयोगः
 समाप्तः ।

(२२) अथ प्रसङ्गाद्रजतादितुलापुरुषदानविधिः ।

(110) तत्र गोपथब्राह्मणे सुवर्णतुलापुरुषविधानं प्रकारान्तरेणोक्तम् ।

अथ चेन्निस्वपक्षः स्याद् यथा सम्पद्यते धनम् ।

धातुभिः सहतौल्यस्तु वासोभिश्च रसैस्तथा ।

व्रीह्यादिभिः सर्वधान्यै र्यथा सम्पद्यते गृहे ॥

(111) एतत्फलमप्युक्तं—

यत्पापं स्वकुले जात-त्रिसप्तपुरुषैः कृतम् ।

तत् सर्वं नश्यति क्षिप्रमग्नौतुलं यथा तथा ॥

अनामयं स्थानमवाप्य देवै रलङ्घनीयं सुकृतं हि रम्यम् ।

समस्त दोषान् परिमुक्तपापा दिवीन्द्रवद्राजति सूर्यलोके ॥

सूर्यलोके दिवीत्यभेदेन सम्बन्धः १(*). ।

(112) भविष्योत्तरेऽपि मत्स्यपुराणरीत्या हेमतुला उक्ता ।

(113) कृष्ण उवाच—

अनेनैव विधानेन केचिद्रूप्यमयीन्तुलाम् ।

कर्पूरेण तथेच्छन्ति केचिद् ब्राह्मण पुङ्गवाः ॥

अनेन हेमतु लोक्तेनेत्यर्थः ।

मया सिततृतीयायां नार्य्यः मोभाग्यदां तुलाम् ॥

कुङ्कुमेन प्रयच्छन्ति लवणेन गुडेन वा ।

न तत्र होमो मन्त्रो वा एवमेव प्रदीयते ॥

(114) विश्वामित्रः—

आदित्ये राहुणा प्रस्ते सुवर्णैस्तौल्येत्तनुम् ।

सोमप्रहेतु रूप्येण यथादानन्तथा शृणु ॥

प्रवर्ग्यस्य मुखे युक्ता दुत्पन्नः पत्रिदेहतः ।

सर्वपापहरायैतद्दामि प्रीयतां विभुः ॥

चन्द्रेणैवादी दानवच्छेदिति ।

इत्युच्चार्य जलं स्वप्सु निक्षिपेद्दिज-सत्तमः ।
 प्रीयन्तां पितरः कांस्ये ताम्रेचैव पितामहाः ॥
 लवणे सिन्धु(सीधु) जे लक्ष्मीः प्रीयतां पार्व्वती गुडे ।
 गन्धगुडैर्वा वासोभिः सौभाग्यं लवणे परम् ॥
 प्रीयतां विश्वधात्रीति दान मन्त्रेविधीयते १(*) ।
 तुलापुरुषताराजन् याति तत् परमं पदम् ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा मुक्तिं यात्यपुनर्भवाम् ।
 हत्वातु ब्राह्मणं भूप तोलयेदात्मनस्तनुम् ।
 सुवर्णेनात्मतुल्येन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

अत्र सुवर्णरजततुलायां 'प्रवर्ग्यस्ये'त्यादिमन्त्रं, कांस्यादि तुलायांतु 'प्रीयन्तां पितर'-इत्यादि मन्त्रं, गन्धगुडवासः—सिन्धु-जातिरिक्त-लवण-तुलायां 'विश्वधात्री' इत्यादि मन्त्रम् ,

गुडतुलायां प्रीयतां पार्व्वतीत्यादिकं वा मन्त्रमुक्त्वा जले जलप्रक्षेपः कार्यः । फलन्तु कांस्यादि तुलायां सौभाग्यमेव, फलान्तरानुक्तेः । लवणे तु परमधिकं सौभाग्यम् । उपक्रान्तयोः सुवर्ण-रजत-तुलयोः फलं तुलापुरुषत इत्यादिनोक्तं वेदितव्यम् । सुवर्णतुलायान्तु ब्रह्महत्यादुरितनाशोऽपि भवतीति वचनस्वारस्येनार्थः । व्याख्यानानन्तरन्तु वचनानां दोषप्रस्तत्त्वादुपेक्ष्यम् ।

अत्र हेमाद्रितुलायामेतावत्येव इति कर्तव्यता । अधिके मानाभावान् । अत्रानुक्त-दक्षिणत्वान् मामान्यतो विहितसुवर्णादन्यून मधिकं वा यथाशक्ति दक्षिणा देया ।

इति रजतादि तुलापुरुष दानविधिः ॥

(२३) अथ लोहतुलापुरुष-दानविधिः ।

—*—

(115) स्कान्दे—

लोहना माऽभक्तं पूर्वं दानवः सुमहाबलः ।
 सदेवैः समरे क्रुद्धैर्बहुधा शकलीकृतः ।
 तदङ्गमभक्तं सर्व्वं लोहं यदृश्यते क्षितौ ।
 आत्मानं तोलयित्वा तु दद्याल्लोहन्तु ततसमम् ।

१ (*)

'दानमन्त्रविधीयते' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।
 दानमन्त्रविधीयते इतिच भिन्नः पाठः ।

द्विजाय शिवभक्ताय तथान्यस्मै द्विजातये ।
पादुकोपानहच्छत्र-चामरासन-संयुतम् ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातादि-पर्वसु ।
अद्वायुतः शुचौ देशे विशेषादुत्तरायणे ॥
पञ्चामृतेन संस्नाप्य देवदेवमुमापतिम् ।
केवलेन घृतेनाथ प्रस्थमात्रेण धूर्जटिम् ॥
सुगन्धि चन्दनजलैस्ततः संस्नापयेद्विभुम् ।
चन्दनागुरु-कक्कोल-कर्पूरमृगनाभिभिः ॥
विलिप्य परभेशानं सुमनोभि रथार्चयेत् ।
भक्त्या निवेश नैवेश मनवचेन चेतसा ॥
ततः प्रणम्य जगतामीश्वरं प्रार्थयेदिति ।
देवदेव जगन्नाथ कृपालो परमेश्वर ॥
मामुद्धर स्वसंसार पङ्कसंकोच दुःखितम् ।
इति सम्प्रार्थ्य योदशा ह्योहमात्मममं नरः ॥
मयाति शिव(मायुज्यं) सालोक्यं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
ततः पुनरिहायातः पृथिव्या मेकराद् भवेत् ॥
अत्रापि पूर्ववदक्षिणा । अनुक्तदक्षिणेषु तस्या यथाशक्ति विहितत्वात् ।
इति लोहतुलापुरुष-दानविधिः ॥

(२४) अथ नानारोगघ्न लोहादि तुलापुरुष दानविधिः ।

(116) गरुड पुराणे—

सनत्कुमार उवाच—

तुलापुरुषदातन्तु शृणु मृत्युञ्जयोद्भवम् ।
अश्लोहं प्रदातव्यं सर्वरोगोपशान्तये ॥
कांस्यञ्च यक्ष्मके देयं त्रपुच्छार्शोविकारके ।
अपस्मारेषु सीसं स्यान् ताम्रं कुष्ठे मुद्गाक्षणे ॥
पित्तलं रक्तपित्तेषु रूप्यं प्रहर-मेहयोः ।

सुवर्णं सर्वरोगेषु प्रदद्यान्मृत्युनोदनम् १(ः) ।
 फलोद्भवं तथा दद्याद्ग्रहणी दारुजे रुजौ २(+) ॥
 गौडं भस्मकरोगेषु योगन्तु गण्डमालके ।
 जाङ्गलं चाग्निमान्त्रे तु रोमोत्पात्रे तु पौष्ये इत्येकम् ॥
 जाङ्गलं काष्ठजमित्यर्थः ।
 मधूद्भवं तथा देयं कासश्वास जलोदरे ॥
 घृतोद्भवं तथा देयं छर्दिरोगोपशान्तये ।
 क्षीरं पित्तविनाशाय दाधिकं भगदारणे ॥
 लावणं वेपनाशाय पैष्टं दद्रुविनाशने ।
 अन्नञ्च सर्वरोगाणां नाशने स्मृतमेव च ॥
 वेपः कम्पः स्तद्भोग इत्यर्थः ३(x) ।
 अधिदैवतञ्च लोहे महाभैरव उच्यते ॥
 कांस्ये पूषाचाश्विनौ च वायुश्च सीसके स्मृतः ।
 ताम्रे सूर्यस्तथा प्रोक्तः पैत्तले च कुजस्तथा ॥
 रौप्ये च पितरो ज्ञेयाः सुवर्णे सर्वदेवताः ।
 फले सोमोगुडे चाप स्ताम्बूले च विनायकः ॥
 गन्धर्वाः कुसुमे चैव जाङ्गलेऽग्निस्तथा स्मृतः ।
 मधौ यक्षाः प्रयत्नेन घृते मृत्युञ्जयः स्मृतः ॥
 क्षीरे तारागणाः सर्वा दग्धि सर्पाः प्रकीर्त्तिताः ।
 पिष्टे प्रजापतिर्देवश्चाग्ने मर्वाश्च देवताः ॥
 आर्त्तोयदा स्यात्पात्रं वा प्राप्नुयात् पुण्यदेश(तः) जम् ।
 नित्यं(मृत्यु) मृत्युञ्जयप्राप्त-विधिना यत्प्रदीयते ॥
 तदेव सर्वशान्त्यर्थं भवतीह न संशयः ।
 तुलापुरुषदानेन मृत्युञ्जयति मानवः ॥

अत्राधिदेवतोत्कीर्त्तनं तत्तत्तुलादाने तत्तत् पूजाविधानार्थम् ।

मृत्युञ्जयप्राप्तविधिना-मृत्युञ्जयपूजोपयुक्तादि तत्प्रकारेण मृत्युञ्जयशिवं पूजयित्वे-
त्यर्थः । तत्पूजाविधिश्चोक्तो देवी पुराणे, —

- १ (ः) मृत्यु नोदनमित्यत्र मृतफलोदनमिति हेमाद्री पाठः ।
 २ (+) यहवेदीर्षदाखे इति हेमाद्री पाठः ।
 ३ (x) दृ वेपकपि चक्षणे, वेपनं कम्पः । वेपणुः । 'टितोऽणुच' ।

मृत्युञ्जयश्च देवोऽयं चतुर्भुजस्त्रिनेत्रकः १(॥) ।
 अक्षमालाधरो देवो दक्षिणेन तु पाणिना ।
 वामेनामृतकुण्डीश्च धारयन्मृतान्विताम् ।
 वरदाभयपाणिश्च सर्वाभरणभूषितः ।
 शुक्रः सुनीलवासाश्च पद्मस्योपरि संस्थितः ।
 जाती हृष शिरो ज्ञेयं ज्युष्टश्च शिखा स्मृता २(+) ।
 यो-वौषडिति कवचं जौ नेत्रे च प्रकीर्तिते ३(x) ।
 जः फड्खं समुद्दिष्टं षडङ्गोऽयं भवेत् सदा ।
 ॐ स्यादावाहने मन्त्र ॐ कारो वै विमर्ज्जने ।
 अष्टौ वै शक्तयः प्रोक्ताः पञ्चाक्षरसमन्विताः ।
 जया च विजया चैव अजिता चापराजिता ।
 भद्रकाली कपाली च क्षेम्या मृत्युपराजिता ।
 'ॐ जूं सः' मन्त्रप्रयोगेण पूज्यो मृत्युञ्जयः शिवः ४(+) ।
 गन्धादिभिर्यथान्यायं यथा ब्राह्मणपूजनम् ।
 मृत्युञ्जयोक्तदानेषु सर्वेष्वेवं विधिः स्मृतः ।
 ॐ जूं स इति वै दातुः कामौघं साधयेत् सदा । ५(†) ।

(117) गारुडे च—

लोहे सदा मन्त्रममुं गृहीतुर्हृदि रोपयेत् ।
 शिरोललाटे कण्ठे च जिह्वामूले च गण्डयोः ।
 नाभौ च ब्रह्मगुह्ये च एतदङ्गाष्टकं न्यसेत् ।
 अरुमिहस्तमात्रं वा सारन्तस्य प्रकीर्तितम् ।
 यथेच्छया प्रयोगेण यथावन् कर्तुरिच्छया ।
 षष्ठ्या पलेः संघटितमज्ञातपलितं भवेत् ।

- १ (॥) ॐ जूं सः, इतिमन्त्रेण देवोऽयं च (चतुर्भुजस्त्रिनेत्रकः) इति संभाषी ।
 चक्षुःपूजाविधा मृत्युञ्जयतन्त्रे शब्दकल्पद्रुमभाषि ।
 २ (+) जाती तस्यशिरोज्ञेयम् इति संभाषी पाठः ।
 ३ (x) जौ वौषडिति भिन्नः पाठोऽस्ति ।
 ४ (+) 'ॐ जूं सः मन्त्रप्रयोगेण' इति संभाषी पाठान्तरम् । संभाषी यत्रयोऽस्तिमानुयोगः ।
 ५ (†) अयं जस्यो मन्त्रः । मृत्युञ्जयदेवस्य ॐ जूं सः इति पुराण-मन्त्रशास्त्रिकः अष्टम-अध्यायः ।
 तस्यो ज्ञेयः । 'चपरच महाबलवृक्षयास्य इतोऽन्वीडितः, जन्मानन्दोयं तन्मसारं ।

लोहनिष्पन्नमेवैतत् तन्नवान्नेन मिश्रितम् ।

पञ्चाशत्पलसंयुक्तं दण्डं चायस संज्ञितम् ।

वस्त्रैराच्छाद्य दानेन यमदण्डो न विद्यते इति १(५) ।

अत्रापि सुवर्णं दक्षिणा देया २(*) ।

इति नानारोगघ्नलोहादितुलापुरुषदानविधिः ॥

—*—

(२५) अथ विष्णुधर्मोत्तरोक्त घृतादितुलापुरुषदानाविधिः ।

—*—

(118) शाङ्कर उवाच—

तुलादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ।

यद् गौर्यर्चाचरितं पूर्वन्तथा नारायणेन च ।

पुण्यदिनमथादाय तृतीयायां विशेषतः ।

गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ कुर्याद्दण्डं शुभम् ।

दारवं शुभवृक्षस्य चतुर्हस्तप्रमाणतः ।

उपरित्तनो दण्डो धटम् ।

सुवर्णन्तत्र बध्नीयान् स्वशक्त्या घटितं धटं ।

शिक्यद्वयन्तु बध्नीयादभितो धूटिके ततः ३(+)

तत्रारोहेन सवस्त्रं पुष्पालङ्कारभूषितः ।

अभीष्टदेवतां गृह्य स्नापयित्वा घृतादिभिः ।

तुलादानस्य सर्वस्य विधिरेषः प्रकीर्तितः ।

सर्वस्य वक्ष्यमाणघृतादितुलापुरुषदानस्येत्यर्थः ।

प्रथमा तु घृतस्योक्ता तेजोवृद्धिकरी तुला ।

माषिकेण तु सौभाग्यं तैलेन बहुलाः प्रजाः ।

१ (५) वेषु कर्मसु दक्षिणा विशेषतो नोक्ता तेषु च यथावक्ति द्या इति जिह्वाचारः । तददानं, तदादि 'इतो यथावदक्षिणः' 'यदा दक्षिणाहीनम् नास्ति यद्-समोरिपुः' इति च प्रत्ययायस्युतिः ॥

२ (०) चास्मान् तालयित्वा तु दद्याद्गोघ्नम् तत्समम् ।

द्विजाय द्विविधाय यथाऽन्यथै द्विजातये । इति स्मृत्योक्तः पाठः ।

३ (+) 'यत्ता इयन्तु बध्नीयान् स्नापयेत् पिटके ततः' इति हेमाद्रौ पाठः ।

वासंसा दिव्यवस्त्राणि प्राप्नोति तुल्या धृ(तम्)तः ।
 लवणस्य तु लावण्यं अरोगित्वं गुडस्य च ॥
 असापत्नं शर्करया सुरूपं चन्दनेन तु ।
 अविभक्ता भवेद्गर्वा(स्त्री) तुल्या कुङ्कुमस्य तु ॥
 न सन्तापो हृदि भवेन् क्षीरस्य तुल्या सदा ।
 सर्वदानप्रदाः सर्वाः सर्वपापक्षयङ्कराः ॥
 यो ददाति तुलाः सर्वाः स गच्छेत् परमं पदम् १(*) । २(०) इति ।
 इति घृतादितुलापुरुषदानविधिः ॥

—*—

(२६). अथ पराशरोक्तगुडादितुलापुरुषदानविधिः ।

—*—

गुडं वा यदि वा खण्डं लवणं वापि तोलितम् ।
 यो दद्यात्तन्मनस्तुल्यं नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
 पुमान् प्रद्युम्नवत् स स्यान्नारी सा पार्वती यथा ।
 सुवर्णं दक्षिणायुक्तं सवस्त्रं भूषणान्वितम् ॥
 अलङ्कृत्य द्विजामयं तं परिधाय च वाससी ।
 खण्डादि तोलितं पश्चाद् द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥

(119) तत्रैवान्यथ—

मन्त्रेणारुह्य च तुलां चिन्तयित्वा हरिं परम् ।
 अवरुह्य तनो दद्याद्दुर्गं पादमथापि वा ॥
 गुरुं सम्पूज्य विधिवन् स्वर्णालङ्कारभूषणैः ।
 विसर्जयेन्नमस्कृत्य भोजयित्वा विधानतः ॥
 शेषं द्विजेभ्यो दातव्यं स्त्रीभ्योऽन्येभ्य स्तथैव च ।
 इष्टवन्धुविशिष्टानामाश्रितानां ततः परम् ॥
 मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां यः, सकृत्तुलामेकतमां द्विजेभ्यः ।
 स याति गौर्याः सदनं सुपुण्यं, न शोकदौर्भाग्यमुपास्तुते पुमान् ॥
 इति गुडादितुलापुरुष दानविधिः ।

- १ (*) 'यो ददाति तुलाः सर्वाः स गौर्व्यालयमाप्नुयान्' इति ऐमाद्री पाठः ।
 २ (०) 'मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां, सकृत्तुला'भिकतमां द्विजेभ्यः । स याति गौर्याः सदनं सुपुण्यं, न शोकदौर्भाग्यमुपास्तुते पुमान्' अथमधिकः ऐमाद्री दानखण्डे पाठः । इत्थं ऐमाद्रीपाठोऽन्वयः ।

(२७) अथ सुवर्णरजत-ताम्रव्यतिरिक्ततुलापुरुषदानस्य
प्रयोगः ।

—*—

अयनादिपुण्यकालमासाद्य यथाशक्ति मण्डपं सम्पाद्य तुलां सम्पादयेत् ।
शाकेन्दुदीचन्दन देवदारु, श्रीपर्णीविल्वप्रियकाञ्चनानाम् ।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातम्, कृत्वा ऋजुं पञ्चकरोच्छ्रितञ्च ॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यात्, अथोत्तराङ्गं च तदङ्गमेव ।
समानजातिश्च तुलावलम्बिना(नी), हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ॥
द्वैध्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्, पृथुत्वमस्याश्च दशाङ्गुलानि ॥
सुवर्णपत्राभरणा च कार्या, सलोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः ।
युता सुवर्णेन च रत्नमाला, विभूषिता माल्यविभूषणाभ्याम् ॥

ईदृशीं शिष्यद्वयावलम्बि फलकद्वयोपेतां दक्षिणोत्तरावलम्बिनीं तुलां निर्माय
सर्वसम्भारान् समानीय, धर्मराज-सूर्यविष्णुप्रतिमाः कृत्वा गणेशगौरीष्ट देवतादीन्
सम्पूज्य प्रार्थयित्वा (प्रार्थ्यं) देशकालौ स्मृत्वा चामुकगोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकशर्मासुककामः-
श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा घृताशन्यतमद्रव्येण तुलापुरुषदानं करिष्ये । इति सङ्कल्प्याचार्य
कृत्वा तस्मै वस्त्रादि दद्यात् ।

अथागमोक्तविधिना शुद्धेन वा मन्त्रेण त्र्यम्बकं सम्पूज्य १(०) । ततस्तोलनीय-
द्रव्याधिदेवतां पुर्वोक्तां सम्पूज्य कृतामुत्तारणो धर्मराज-सूर्य-विष्णु-प्रतिमाः सम्पूज्य
विष्णुप्रतिमां तुलामध्यभागे लम्बितां बद्ध्वा दक्षिणप्रान्तबन्धादारभ्य चन्दनादिना
तदधिष्ठितदेवताः पूजयेत् २(+)

ताञ्च । यथा—ईशम् । शशिनम् । मारुतम् । रुद्रम् । सूर्यम् । विश्वकर्माणम् ।
गुरुम् । अङ्गिरोऽग्नी । प्रजापतिम् । विश्वम् । जगद्विधातारम् । पर्जन्यशम्भु ।
पितृदेवताम् । सौम्यम् । धर्मम् । अमरराजम् । अश्विनौ । जलेशम् । मित्रावरुणौ ।

१ (०)

ॐ चान्दं यजान्ति सुगन्धिं पाँटवर्द्धनम् ।

उर्वाचकनिव बन्धनान् चत्वीर्मुच्येय नावतात् ॥

इत्यनेन मन्त्रेण । शुक्लवज्रः १।०० ।

२ (+)

ॐ भूर्भुवः स्वः ईशानाय नमः । इतीशाननावाहयेत् ॥ एवमुत्तरापाणि त्रेणम् । इति
पुस्तकान्तरधत्तं पाठान्तरम् ।

मरुद्गणान् । धनेशम् । गन्धर्वम् । वरुणम् । विष्णुम् । इत्येता श्रुतुर्विंशति देवताः पूजयेत् १(†) ।

ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकं स्थापयामीति प्रयोगेण स्थापयित्वा २(•) मध्यस्थां विष्णुप्रतिमां सम्पूज्य—निकामे निकामे । दधिक्राव्यः । शिवो भव ३(‡) ।

यतो यतः । स्थिरो भव । इत्येतै र्मन्त्रैस्तम्भद्वयमुत्तरसंस्थम् सम्पूज्य तुलायाः ममन्तात् पूर्वादिक्रमेण इन्द्रादीन् सम्पूज्य ४(०) । अष्टौ दीपान् दत्त्वा गुरुणाभिषिक्तो-यजमानो गृहीतकुसुमाञ्जलिस्तुलां त्रिः प्रदक्षिणीकृत्योपविश्य प्राङ्मुखं तुलामनु-मन्त्रयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं-सर्व(त्य) माश्रिता ।

साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्वयोनिना ॥

एकतः सर्वसत्यानि तथानृतशतानि च ।

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितामि जगद्धिते ॥

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ।

मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥

योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।

स एषोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मान्नमोनमः ॥

इति तुलां प्रार्थ्य मध्यस्थं विष्णुं प्रार्थयेत् ।

तत्र (अत्र) मन्त्रः—

नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञकः ।

त्वं हरे तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥

इत्युक्त्वा गोविन्दतुलोपरि कुसुमाञ्जलिं त्रिः प्रक्षिपेत् ।

पुनस्तुलां त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य मर्वाभरणसम्पन्नो वाममुष्टौ गृहीतधर्मराजो-दक्षिणमुष्टौ गृहीतसूर्य्यं उन्नसङ्ग(स्थः) स्थापितस्वेष्टदेवनः प्राङ्मुखमुत्तरशिख्यमारोहेत् । दक्षिणेन सुवर्णं स्यादुत्तरेण स्वयं विणेत् । इति वचनात् ।

१ (†) पूजयेदिति तत्तन्मन्त्रेति वीथ्यम् ।

२ (•) ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकं स्थापयामीति प्रयोगेण स्थापयित्वा इति यन्मान्तरं पाठः । मध्यं गोविन्दस्थावाच्छेत्यपि ।

३ (‡) एते मन्त्राः तुलापुरुषप्रकरणे प्रागुक्ताः ।

४ (०) तत्तन्मन्त्रे इन्द्रादीन् सम्पूज्येति ।

ततो दक्षिणशिक्ये घृतादिद्रव्यमाचार्यो निधाय यावत् समधिकं वा पुष्टिकामे
यजमाने भूर्निस्पृष्टमपि कृत्वा धार्ये १(*) ।

अथ यजमानो विष्णु-प्रतिमामीक्षमाणः क्षणं स्थित्वा इमं मन्त्रं पठेत् ।

नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।
पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥
त्वया घृतं जगत् सर्वं सहस्थावरजङ्गमम् ।
सर्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ॥ इति ।

घृतादितोलनीयद्रव्ये किञ्चित् सुवर्णं दत्तं चेत्तदा इमे मन्त्राः पठनीयाः ।

यथा पवित्रमतुलमपत्यं जातवेदसः ।
तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥
रुद्रस्य तु महत्तेजः कार्तिकेयस्य सम्भवः ।
तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥
यथाग्निर्देवताः सर्वाः सुवर्णं हि तदात्मकम् ।
तथा स्वेनपवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥
यन् कृतं मे स्वकायेन मनसा वचमाथवा ।
दुष्कृतं तन् सुवर्णस्थं मुक्तिं यातु परां शुभाम् ॥

इत्युक्त्वा अवतीर्याणेत्याशुक्त्वा अमुककाम इदं द्रव्यं अमुकदेवतं घृतं
चेन्मृत्युञ्जयदेवतं आचार्यायान्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः समाश्रितबन्धुवर्गेभ्यो दीनानाथस्त्रीभ्यश्च
सम्प्रददे न ममेत्युक्त्वा कृतैतत्तुलापुरुषदानप्रतिष्ठासिद्धयर्थे यथाशक्ति सुवर्णं दक्षिणामा-
चार्याय दत्त्वा भूयसीश्च दक्षिणामितरेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणभोजनं सङ्कल्प्य तुलोपहारादि-
धर्मराजादिप्रतिमास्तुलाद्रव्यार्द्धं तदर्द्धं वा आचार्याय दत्त्वा अन्येभ्यश्च प्रतिपाण
आज्यावेक्षणं कृत्वा, प्रमादात्कुर्वतां कर्म । यस्यस्मृत्या च । यत्करोषि यद्भासि ।
चतुर्भिश्च २(०) । एतान्मन्त्रानुक्त्वा ईश्वरे (कर्मफलं)समर्प्याचार्यं क्षमाप्यच इष्टबन्धुभिः
सह भुञ्जीत ॥

नाम्नाधिवासनादि, न तत्र इति पूर्वोक्तवचनान् ।

इति सामान्यतस्तुलापुरुषदानविधानम् ॥

१(*) पाठोऽयमसङ्गतोऽपि सर्वेष्ववादर्शपुस्तकेषु धृततया अधिकतं निवेदितः । 'धार्ये' इति
शेनाश्रितम् तद् दुर्बोधम् ।

२ (०) एतेनना चिन् प्रकरणे प्रागुक्ताः ।

(२८) अथ प्रसङ्गात् सर्वदानमन्त्रा निरूप्यन्ते ।

—*—

तत्रादौ—

ब्राह्मणपादप्रक्षालनं कृत्वोदङ्मुखो यजमानः सङ्कल्पवाक्यमुषार्थ्यामुक्त्वा गोत्रं त्वाममुक दानसम्प्रदानत्वेनाहं वृणे इति कृत्वा प्राङ्मुख ब्रह्मादिभिः मह सम्पूज्य देयं (द्रव्यं) प्रोक्ष्यालङ्कृत्य च स्वगोत्रानुच्चारणपूर्वकं देयं मन्त्रेण पात्राय दत्त्वा तत्प्रतिष्ठा-सिद्धयर्थं किञ्चिद्दक्षिणान्दत्त्वा ब्राह्मणाशिषो गृहीत्वा दानफलमीश्वराय समर्पयेत् ।
इति सर्वदानविधिः ॥

—*—

(२९) अथ तथैव सुवर्णादीनां दानमन्त्राः ।

—*—

तत्र सुवर्णस्य—

द्विण्यगर्भं गर्भस्थं हेमवीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदं मतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अथ रत्नस्य—

यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वं देवा व्यवस्थिताः ।
तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥

अथ रजतस्य—

रुद्रनेत्रसमुद्भूतं रजतं पितृबल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रीयतां भक्तवतमलः ॥

अथ ताम्रस्य—

ताम्रं पुष्टिकरं सर्वं देवप्रीतिकरं शुभम् ।
सर्वरक्षाकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अथ कांस्यस्य—

कांस्यप्रभुः शिवः माक्षान कांस्यमेव विभ त्वसुः ।
कांस्यं विष्णु ममं यस्मादनः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

विधान-वारिजाते ।

अथ लोहस्य—

यस्मादायस कार्याणि त्वदधीनानि सर्व्वदा ।
हे लोहलाङ्गलादीनि भतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ रौप्यपात्रस्य—

कन्यावधो गवांचैव परदार-प्रधर्षणम् ।
रौप्यपात्रप्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयातु मे ॥

अथ कांस्यपात्रविशेषस्य—

यानि पापान्यनेकानि कर्मोत्थानि कृतानि च ।
कांस्यपात्र प्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥

अथ ताम्रपात्रविशेषस्य—

परापवाद पैशुन्य मभक्षस्यच भक्षणम् ।
तत्रोत्थितञ्च यत्पापं ताम्रपात्रेण नश्यतु ॥

अथ तिलपात्रस्य—

देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थ-फलप्रद ।
तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाङ्गेसंस्थितोऽस्म्यहम् ॥

अथ वस्त्रस्य—

शासनं सर्व्वलोकानां लज्जाया रालक्षणं परम् ।
सुवेशधारि वस्त्रस्वमतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ पीतवस्त्रस्य—

पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासु देवस्य वस्त्रभम् ।
प्रदानादस्व मे विष्णुः प्रीयतां भक्तवतसलः ॥

अथ कम्बलस्य—

सर्वाधिभ्याधि विध्वंसः सततं सुखमुत्तमम् ।
ऊर्णाप्रावरणस्यास्य दानाद्भवतु मे हरे ॥

अथ रक्तवस्त्रस्य—

रक्तवस्त्रयुगं यस्मा दादित्स्यस्यच वस्त्रभम् ।
प्रदानादस्व मे सूर्य्यः सर्व्व पापं व्यपोहतु ॥

अथ अश्वस्य—

अश्वमेव परा(रं), लक्ष्मीरश्वमेव जनार्दनः ।
अश्वं प्रयाखिलत्राण मस्तु मे जन्म जन्मनि ॥

अथ गोः—

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याबोधनाशनी ।
विश्वरूपधरोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥

अथ आज्यस्य—

कामधेनोः समुद्रुतं देवानामुत्तमं हविः ।
आयुर्विबर्द्धनं पुंसा माज्यं पातु सदैव माम् ॥

अथाश्वस्य—

विष्णु स्त्व-मश्वरूपेण यस्मादमृत सम्भव ।
चन्द्रार्कवाहनो नित्यं मतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ गजस्य—

महाशक्ति म्हाकायः पीताम्बरसमप्रभः ।
सर्व्वसंप्रामजेताश्च गजो यच्छतु मे सुखम् ॥

अथ दध्नः—

दधि त्वामदतः पुंसः सदा सन्तुष्टिरुत्तमा १(*) ।
अतस्तव प्रदानेन इहामुत्रास्तु शं मम ॥

अथ क्षीरस्य—

बलक्ष्मी हरते नित्यं सुखसौभाग्य वर्द्धनम्
क्षीरं माङ्गल्यमायुष्य मतः शान्तिं प्रयच्छ तु ॥

अथ नवनीतस्य—

कामधेनोः समुद्रुतं विष्णोः प्रीति करं परम् ।
नवनीतं प्रदास्यामि बलं पुष्टिश्च देहि मे ॥

अथ स (श) क्तोः—

प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः स (श) क्तवो यज्ञकर्मणि ।
तस्मात् सक्तु प्रदानेन प्रीयतां मे प्रजापतिः ॥

अथ सुवर्णतुलस्याः—

सुवर्णं तुलसीदाना द्वाङ्मनः काय सञ्चितम् ।
पापं प्रशममायातु सर्वे सन्तु मनोरथाः ॥

अथ पादुकयोः—

कण्टकोन्कटपापाण वृश्चिकाहि निवारणं ।
पादुके सम्प्रयच्छामि विप्रप्रीत्यानु गृह्यताम् ॥

अथ गन्धस्य—

श्रीखण्डागुरुकर्पूर कस्तुरी कुंकुमान्वितम् ।
विलेपनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम ॥
इति प्रमङ्गागत सुवर्णादि-दानमन्त्राः ।

—*—

(३०) अथ हिरण्यगर्भदानम् १(०) ।

—*—

(120) मातृस्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादान मनुत्तमम् ।
नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातक नाशनम् २(†) ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विङ्गमण्डलसम्भार-भूषणाच्छादनादिकम् ॥
कुर्यादुपोषितस्तद्व ह्येकेशावाहनं बुधः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत्कृत्वाधिवासनम् ॥

उपवासोऽपि ऋत्विग्भिः सह कार्यमिति स्थितिः ।

इति दानसागरे १(†) ।

ब्राह्मणैरानयेत्कुण्डं तपनीयमयं शुभम् ।

द्वासप्तमङ्गलोच्छ्रायं हेमपङ्कज-गर्भवत् ॥

त्रिभागहीनं विस्तारं प्रशस्तं मुरजाकृतिम् ।

कुण्डमिति । यजमानप्रवेशार्थं हिरण्यगर्भक्यं पात्रम् । तपनीयमयं स्वर्णमयं, मपङ्कजाकृतिम्, अधोभागमध्यस्याष्टदलक-सुवर्णकमल युक्तम् । तदेव नाभिशब्दाच्यम् । त्रिभाग हीन विस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तृतमित्यर्थः ।

दशांशानि-सरन्नानि दात्रं सूचीन्तथैवच ।

हेमतालं सपीटकं वहिरादित्य संयुतम् ॥

तथैवावरणं नाभे रूपवीतञ्च काञ्चनम् ।

पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वद्वेम दण्डं कमण्डलुम् ॥

दशांशानीति-दशाखण्डाकाराणि, सुवर्णखण्डानि तानिच । पीटको मञ्जुषा-दात्री नालच्छेदनार्थम्, सूचि कर्णवेधनार्थं, नाभेरावरणार्थं वस्त्राकारं उपवीतमुपनयने-शरणार्थं दण्डकमण्डलु-समावर्तनधारणार्थं । एवं कमण्डलवादीनि स्वर्णमयानि कृत्वा हेमकुण्डाद्वाह्यं प्रदंशं पार्श्वतः स्थापयेदित्यर्थः ।

वहिरादित्यसंयुतमिति पाठेन आदित्येत्याद्यादित्य-प्रतिमामंयुतः । वस्त्रं इत्यादीनिसर्वाणि काञ्चनमयान्येव कार्य्याणि ।

षष्ठाकारं विधानं स्थान् समन्ताद्दङ्गुलाधिकम् ।

मुक्तावलीसमोपेतं पञ्चरागदलान्वितम् ॥

तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये ततोऽर्चयेत् ।

अङ्गुलाधिकं मङ्गलेन सर्वतोऽधिकमित्यर्थः ।

यद्यप्यत्र हिरण्यगर्भ-निर्माणसुवर्णपरिमाणं नोक्तं तथापि यावता यजमानस्य मु(स)स्वप्रवेशावस्थान-नियमयोग्यं २(०) भवति तावताकुण्डं घटनीयम् । अन्यदधि-वासनादिकं तुलापुरुषवद् बोध्यम् ।

१ (×) दानसागर इत्यपि पाठोऽस्ति । दानसागरसन्दर्भं नु नीदीयभूपवत्त्वान् वीनरचितोऽन्वः ।

२ (०) 'इह खलु हिरण्यगर्भ-निर्माण-सुवर्णपरिमाणव्याप्यानाम्नाद्यावता यजमानस्य प्रवेश-धारणोपाधिकं कुण्डं भवति तावते'ति इमाद्री पाठः ।

ततोमङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च ।
 सर्वोषध्युदकज्ञानं आपितोवेद-वित्तमैः १(+) ॥
 शुकुमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः ।
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
 सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमोनमः ॥
 भूर्लोकप्रमुखालोका स्तव गर्भे व्यवस्थिताः ।
 ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
 नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनाश्रय ।
 नमोहिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः ॥
 यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः ।
 तस्मान्मामुद्धराक्षेप दुःखसंसार सागरात् ॥
 एवमामन्त्रय तन्मध्य माविश्यास्त उदङ्मुखः ।
 मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य भ्रमराज चतुर्मुखौ २(*) ॥
 जानूमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वास पञ्चकम् ।

अत्र तत इत्यधिवासनादि पूर्णाहुत्यन्तं कर्म समाप्तवनन्तरमित्यर्थः ।
 अत्र हिरण्यगर्भं पिधानेनाच्छाद्य तस्य गर्भाधानादि कार्य्यम् ३(‡) ।

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनन्तथा ।
 कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ॥
 गीतमङ्गल शब्देन गुरुमुस्थापयेत्ततः ।
 जातकर्मदिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः ॥

अत्र जातकर्मदिकं संस्काराणां स्वरूपतः करणासम्भवात्तत्कर्म मन्त्रयुक्तमनु-
 ध्या(ष्ठा)न पूर्वकमेव, तत्तत् प्रधानकर्म मन्त्रपाठमात्रेण सर्वे ते कार्य्याः ।

१ (1) सर्वोषधिः । 'सुरानांही वचा कुष्ठं त्रैलोक्यं रजनीरवम् ।
 शठो चण्डकमुन्धश्च सर्वोषधीनवाः अताः' ।

२ (‡) तासु क्रियाः । जातकर्म, नामकरणम्, त्रिपञ्चामचम्, चण्डप्राशनम्, पूजाकरणम्,
 उषणचणम्, प्राजापत्यम्, ऐन्द्रम्, चाश्विनम्, सौम्यम्, इति । चण्डारि वेदप्रतानि, षोडशं वेदान्तमिति
 वाच्यम् । पूर्वोक्ततस्य इत्यथ वेदु षोडशत्वमिति हिमाद्री ।

३ (°) चण्ड भ्रमराज चतुर्मुखौ दुर्बर्चनी । दक्षिणहृदीभ्रमराजः । वामहृदी चतुर्मुखः ।

श्री शूद्रकसृकेत्वनुसन्धानमात्रं कार्यम् । तत्रापि स्त्रिया विवाहः समन्त्रकः ।
सूच्यादिकञ्च-गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत् ।

नमोहिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः ।

चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥

मन्त्रोऽहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्माद् द्विजोत्तमः ।

त्वद्गर्भसंभवादेश दिव्य देहो भवाम्यहम् ।

चतुर्भिः कलशैर्भूयस्तत स्ते द्विजपुङ्गवाः १(५) ॥

ज्ञानं कुर्यु प्रसन्नाश्च (ङ्गाः) सर्वाभरण-भूषिताः ।

देवस्यत्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने २(x) ।

अशजातस्य तेऽङ्गानि अभिवेक्ष्यामहे वयम् ।

दिव्येनानेन वपुषा चिरञ्जीव सुखी भव ॥

ततोहिरण्यगर्भन्तं तेभ्योदद्याद्विचक्षणः ।

ते पूज्याः सावधानेन बहव स्मदनुक्षया ॥

अत्र तेभ्यो गूर्वादिभ्यः ।

तद् विभागस्तु तुलापुरुष बद्धृत्विगाथाचार्याणां वेदितव्यम् ॥

तत्रोपकरणं सर्व्वं गुरवे विनि वेदयेत् ।

पादुकोपानहञ्छ त्र-चामरासन भाजनम् ॥

ग्रामं वा विषयं वापि यच्चान्यदपि सम्भवेन् ३(०) ।

इदञ्च ग्रामादिकं दक्षिणात्वेन सम्भाव्यते ॥

121. आत्मालङ्करण मपि कर्त्ता दद्यादिति, गोपथब्राह्मणे ।

अनेनविधिना यस्तु पुण्येऽह्नि विनिवेदयेत् ॥

कल्पकोटिशतं यावद् ब्रह्मलोके महीयते ४(‡) ।

इति श्रीमदनन्तभट्ट विरचिते विधान-पारिजाते हिरण्यगर्भमहादानविधानम् ॥

—*—

- १ (५) चतुर्भिः कलशै रित्यत्र कुण्डलसमीपस्थितै रं व ज्ञानं चरति ज्ञोर्दि कर्त्तव्यं ज्ञानमेति शेषः इति हेमाद्री ।
- २ (x) देवस्यत्वा लवितुः प्रसवेतिगीर्वाङ्गुष्ठा पुच्छोदकाभ्याम् । गणयन्तः १, १० ।
- ३ (०) यद्ग्रामप्रायः सुसज्जकृषीवकादिवृत्तौयानः । विषयः ग्रामसमूह, उपपत्तमं वा । चन्द्रवादिभ्यम् ।
- ४ (‡) हेमाद्री अपरं हिरण्यगर्भैरिधिं सुविकार पूर्व्वकं दत्तवानात् । अयमनेकविधकथाणि ।

(३१) अथ ब्रह्माण्डदानम् ।

तत्र ब्रह्माण्डदानप्रयोगः ।

—*—

122. मात्स्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डं विधि पूर्वकम् ।
 यच्चेष्टं सर्वभूतानां महापातक नाशनम् ॥
 पुण्यं दिन मथासाध्य तुलापुरुषदानवत् ।
 ऋत्विग् मण्डलसम्भार-भूषणाच्छादनादिकम् ॥
 लोकेशावाहनन्तद्व दधिवासनकन्तथा १(०) ।

तुलापुरुषवदिति.—तद्वत् प्रयत्नेनात्र दानसङ्कल्पोपवास-गोविन्दादिपूजानुष्ठा-
 म्रहणादीनि पूर्वार्द्धसहितकर्माणि समानि दिश्यन्ते ।

कुर्याद्विंशतपलादूर्द्धमा सहस्राब्ज शक्तिः ।
 शकलद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काश्चन बुधः २(१) ॥
 ग्रीवाहीनस्य कुम्भस्य मद्गणं कारयेत्ततः ।
 दिग्गजाष्टकसंयुक्तं पद्भेदाङ्ग समन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थित चतुर्मुखम् ।
 शिवाच्युतार्कशिखर मुमा लक्ष्मी-समन्वितम् ॥
 वस्वादित्य मरुद्गर्भं महारत्न समन्वितम् ।
 वितस्तेरङ्गलशतं यावदायामविस्तरम् ॥
 कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेन ।
 तथाष्टादशधान्यानि समन्तान् परिकल्पयेत् ॥

दिग्गजाष्टकं क(कू)मैरावतादि प्रतिमात्मकम् ३(१) । तथा पद्भेदाङ्ग प्रतिमायुतं
 वितस्तेरिति ।

१ (०) तुलापुरुषतुल्यं काल देशदृष्टिशाह-श्रिवादिपूजन-विप्रवाचनगुरु-ऋत्विग्वरक-सधुपकं दान
 कुम्भस्यप-वेदिकासम्भार लोकेशावाहनाधिवासनादिसर्वे कार्यम् ।

२ (१) शकलद्वयं सङ्कलनम् । ब्रह्माण्डे तत्रचतुर्मुखम्,--
 कुम्भच्छाया भवेदवाहक प्रतीचान्दिभि चन्द्रमाः ।
 उदितः शुक्रपञ्चादी वपुरण्यस्य तादृशमिति ॥

३ (१) तेषां दिग्गजादीनां लक्षणानि चादित्यपुराणोक्तानि हेमाद्री सर्ति ।

वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ।
कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ॥
तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।

द्वादशाङ्गुलात्मकवितस्तिमारभ्य शताङ्गुलं यावच्छतयनुसारेण विस्तारोत्सेधेन मण्डपं कार्यमित्यर्थः ।

पूर्वेणानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे ।
प्रकृतिं दक्षिणे देशे सङ्कर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम् ।
अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥
समन्ताद् गुणपीठस्थानर्षयेत् काञ्चनान् बुधः ।
स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु ॥

ब्रह्माण्डस्य पूर्वादिदिक्षु कृतगुणपीठे णान् मंस्थाप्याञ्चयेदित्यर्थः । अत्र प्रतिमालक्षणं दानकाण्डतोऽवगन्तव्यम् १(+)

दशैव धेनवो देयाः सहेमाम्बरदोहनाः ।
पादुकोपानहच्छत्र चामरासनदर्पणैः ॥
भक्ष्यभोज्यान्नदीपेक्षु फलमाल्यानुलेपनैः ।
होमाधिवासनान्तेच स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥
इत्थमुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वाथ प्रदक्षिणम् २(‡) ।

मन्त्रश्च—

नमोऽस्तु विश्वेश्वर विश्रयाम, जगन्मवित्रे भगवन्नमस्ते ।
सप्ताधिलोका मरभूतलेन, गर्भेण मार्द्ध वितराभिरक्षाम् ॥
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु, प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां, ब्रह्माण्डदोषाः प्रलयं व्रजन्तु ॥

- १ (+) हेमाद्री दानकाण्डे आदित्य-पुराणविष्णुधर्मोत्तर-नारदीयपुराणोक्तानि प्रतिमाणां लक्षणानि सन्ति । पूर्णकुम्भाच्च समन्तात् स्थापयेत् ।
२ (‡) स्नापितः गुरुमाध्याह्नकरथः गुरुतोक्तसुमासन्नित्यंजमानो ब्रह्माण्डं त्रिः प्रदक्षिणोक्तव्यं मन्त्रमुच्चारयेदिति ।

एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं, दद्याद्द्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।
भागद्वयन्तत्र गुरोः प्रकल्प्य, समम्भजेच्छेषमतः क्रमेण ॥
स्वरूपश्च होमं गुरुरेक एव, कुर्यादथैकाग्निविधानयुक्त्या ।
स एव सम्पूज्यतमोऽल्पवित्तै र्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥

अत्र पूर्वोक्तसहस्रपलपक्ष उत्तमः, तदूर्ध्वो मध्यमः, तदूर्ध्वोऽधमः,
इत्यल्पपक्षोऽज्ञेयः ।

इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्याद् ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम् ।
निर्धूतकल्मषविशुद्धतनमुरारे रानन्दकृत् पदमुपैति सहाप्सरोभिः ॥
सन्तारयेत् पितृपितामह पुत्रपौत्र-बन्धु-प्रियातिथिकलत्रशताष्टकं यः ।
ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघ मानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम् ॥
इति पठति शृणोति वा य एतत्, सुरभवनेषु गृहेषु धार्मिकाणाम् ।
मतिमपि च ददाति मोदते सा, ऽमरपतिभवने सहाप्सरोभिः १(*) ॥

इति विधानपारिजाते ब्रह्माण्डदानविधानम् ॥

— * —

(३२) अथ कल्पपादपदानप्रयोगः ।

— * —

123 मात्स्ये—

कल्पपादपदानाख्यमतः परममुत्तमम् ।
महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
पुण्याहवाचनं कुर्यात्लोकेशावाहनन्तथा ॥
ऋत्विग् मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
काञ्चनान् कारयेद्वृक्षान् नानाफलसमन्वितान् ॥

१ (*) अथं श्रीकोऽधिको देनाद्वावति । साकंशिवपुराणमत्स्यपुराणविश्वधर्मोत्तरायुक्त-
द्वेषमूर्तिवराणाद्वीऽपि तथाधिकाः सन्ति ।

नाना विहारवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् १(०) ।
 शक्तित्रिपलादूर्द्धमा सहस्रात् प्रकल्पयेत् २(†) ॥
 अर्द्धात् कल्पसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
 गुडप्रस्थोपरिष्ठाञ्च सितवस्त्रयुगावृतम् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशङ्खसभास्करम् ।
 कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥
 सन्तानं पूर्वतस्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत् ।
 मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं घृतोपरि ॥
 पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह जीरके ।
 सुरभिसंयुतं तद्वद्विलेप्य हरिचन्दनम् ॥
 तुरीयांशेन कुर्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ।

अत्र घृतादयो गुडपरिमिताः ग्राह्याः । सन्निधानात् कल्पपादप-सुवर्णपरिमाणं
 त्रिपलादूर्द्धमसहस्रपलपर्यन्तं ज्ञेयम् ३(‡) ॥

कौशेयवस्त्र-संवीतानिक्षुमाल्य-फलान्वितान् ।
 तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम् ४(*) ॥
 दीपकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् ।
 फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्ठाद्विनायकम् ५(§) ॥
 अशनभाजनं भोजनपात्रम्, वितानन्तु पञ्चवर्णम् ।
 तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 होमाधिवासनान्तेच स्नापितो वेदपारगैः ॥

१ (०) च च नानाफलानि, भूषणानि स्वर्णाद्याभरणानि । स्त्री-पुंस-गो-गज-वाग्नि-मर्चि-
 वच्च-रजत भक्ष्य फलादीनि, इति हेमाद्रौ ।
 पञ्चमादिकमित्यत्र, काल-देव-इन्द्रि-श्राद्ध-शिवदिपूजन-गुण-कालिक चतुष्टय
 वरचमधुपकंदानादीनि ज्ञेयानि ।

० (+) 'चर्द्धात् कल्पसुवर्णस्येति यथाशक्तिदानवत् कल्पसुवर्णस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिमासहितं
 कल्पपादपं कुर्यात्' इति हेमाद्रौ ।

१ (x) गुडप्रस्थोऽपि द्वाविंशत्पलपरिमितः, तथाहि—
 द्वाविंशत्पलकः प्रस्थः पुराणे परिकीर्तितः इति ।
 ब्रह्मादीनां चचचसुतं ब्रह्माष्टदानी ।

५ (*) पादुकासनभाजनमित्यत्र 'पादुकासनभाजन' मितिचावः पाठः ।

५ (§) च च उपरिष्ठाद् वितानं न च मिति च पाठान्तरमिति ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्त्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने ॥
 विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ।
 यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्द्दिवाकरः ॥
 मूर्त्तमूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातनः ।
 त्वमेवामृतसर्वस्व मनन्तः पुरुषोऽव्ययः १(×) ॥
 सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ।
 एवमामन्त्र्य तन्दृष्ट्वा रवे कल्पपादपम् ।
 चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः मन्तानादीन् प्रकल्पयेत् ॥

अत्र चतुर्भ्यः कुण्डचतुष्टयसम्बन्धि ऋत्विग्भ्य इत्यर्थः । स्वल्पत्वे एकाग्निवत्
 कुर्यात्, गुरोरेवमिति पूजनम् । स्वल्पत्वं ब्रह्माण्डवद्वेदितव्यम् २(‡) ।

तथाहि—

स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्याद् गुरवे वापि पूजनम् ।
 न वित्तशाक्यं कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
 सर्वपापविनिम्मुक्तः सोऽश्रमेधफलं लभेत् ॥
 यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानम् ,
 यो वा शृणोति पुरुषोल्पधनः स्मरेद्वा ।
 सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभिः,
 मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः ॥

इति कल्पपादपमहादान विधानम् ॥

—*

(३३) अथ गोसहस्रमहादानम् ।

—*—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम् ॥

१ (×) अत्राद्यता देवाः, एतेषां सर्वेषां अमृतमर्चस्त्वम् ।

२ (०) एवञ्च लिङ्गपुराणप्रोक्तं महादानं कल्पपादपाख्यमन्यदस्ति ।

॥ अथ ब्रह्माण्डदानविधानवदिति श्रेयम् ।

पुण्यं तिथिमथासाध्य युगमन्बन्तरादिकम् ।
 पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं मथापि वा ॥
 लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत् ।
 पुण्याहवाचनं कुर्याद्भोमः कार्यस्तथैव च ॥
 ऋत्विग्मण्डल सम्भार-भूषणाच्छादनादिकम् ।
 षष्ठं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत् १(†) ॥
 गोसहस्राद्विनिष्क्रम्य गवां दशकमेव च २(५) ।
 गोसहस्रं वहिः कुर्याद्वस्त्रमाल्यविभूषितम् ॥

इदं पयोभक्षमात्रमधिवासनदिनात् पूर्वेषुः कार्यम् । अधिवासनदिने तु तुलापुरुष-
 वदुपवास एव । दानदिनेऽपि पयोव्रतः स्यात् । त्रिरात्रैकरात्रयोः सा व्यवस्था ।

सुवर्णशृङ्गाभरणं रौप्यपादसमन्वितम् ।

वहिः कुर्याद् मण्डपाद्वहिरासादयेदित्यर्थः । अस्मिन् गोसहस्रे न धेनुत्वे नियमः ।

अतः प्रविश्य दशकं वस्त्रमाल्यैस्तु पूजयेत् ।

सुवर्णघण्टिकायुक्तं ताम्रदोहनिकान्वितम् ॥

सुवर्णतिलकोपेतं हेमपट्टै रलंकृतम् ।

कौशेयवस्त्रसंवीतं माल्यगन्धसमन्वितम् ॥

हेमरत्नयुतैः शृङ्गैश्चामरैश्चापि शोभितम् ।

पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम् ३(०) ॥

अतः—मण्डपाभ्यन्तरे इत्यर्थः ।

शृङ्गे द्वे दश सौवर्णिके । सुराः पञ्चपलाः । पञ्चाशत्पलं दोहनपात्रम् ।
 सर्वमिदं प्रत्येकगोदशकसमीपे स्थाप्यम् ४(+)

गवां दशकमध्ये स्यात् काञ्चनो नन्दिकेश्वरः ।

कौशेयवस्त्रसंवीतो नानाभरणभूषितः ॥

लवणद्रोणशिखरे माल्येक्षुफलसंयुतः ।

कुर्यात् पलशतादूर्द्धं सर्वमेतदशेषतः ॥

१ (†) इषसाचनं इषोत्तमर्गविधाने द्रष्टव्यम्, इत्यत्र मूलपाठः ।

२ (५) इदं गोदशकं गोसहस्राद् भिन्नमिति केचित् ।

तदपि सवत्सवं 'सवत्समदशकं गवामिति' भविष्योक्तेः विश्वोक्तेः मूलपाठः
 चादशपुसाकान्तरे ।

३ (०) चामरासनेति कश्चिदादर्शयन् पाठः ।

४ (+) दशसौवर्णिके द्वे शृङ्गे । सुराः पञ्चपलाः स रिति ।

भक्तिः पलसाहस्रत्रितयं यावदेव तु १(*) ॥

गोशते वै दशांशेन सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ।

सलक्षणश्च कर्त्तव्योऽधिवासो यथाविधि ॥

ऊर्द्ध्वं स्त्रिनेत्रो द्विभुजः सौम्यास्यो नन्दिकेश्वरः ।

वामे तु शूलभृदक्षे चाक्षमाला समन्वितः ॥

ऊर्द्ध्वं स्थित इत्यर्थः । पलसाहस्रत्रितयमिति प्रागुक्तैः, इदन्तु नन्दिकेश्वरप्रतिमा-
विषयमिति हेमाद्रौ ।

गोभूषणं नन्दिकेश्वरादिसर्वविषयमित्यस्मिन् ग्रन्थेऽभिहितम् । सर्वमेतत्-
प्रकल्पयेदिति तु गोसहस्रोक्तम्, लवणद्रोणातिरिक्तं सर्वं दशांशेन कल्पयेदिति मदनरत्ने-
व्याख्यातम् ।

पुण्यकालं समासाद्य गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।

सर्वोपभ्युदकस्नान-स्नापितो वेदवित्तमैः २(०) ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

नमो वो विश्वमूर्तिभ्यो विश्वमातृभ्य एव च ।

लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः ॥

ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः ।

गावो मे अप्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥

गावः शिरमि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।

यस्मात्त्वं वृषरूपेण धर्म एव सनातनः ॥

अष्टमूर्तिरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ।

इत्यामन्त्र्य तु यो दद्याद् गुरवे नन्दिकेश्वरम् ॥

सर्वोपकरणोपेतं गोयुगञ्च विचक्षणः ।

ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकाद्विनिवेदयेत् ॥

पूर्वासादितगोदशकाद्रोद्वयं गुरवे दत्त्वा ऋत्विग्भ्यो गवामष्टकं दद्यादित्यर्थः ।

गवां शतमथैकैकं तदूर्द्ध्वं वाथ विंशतिः ।

दश पञ्चाशद्वा दद्यादन्येभ्य स्तदनुज्ञया ॥

१ (०) पलशतादूर्द्ध्वं पलसहस्रात्रितयं यावदिति । गोशते वै दशांशेनेति, अत्र तु दशांशे दये,
गामीकामकञ्चैव वेदिमध्येऽधिवासयेत् । 'लवणद्रोणातिरिक्तं—लवणद्रोणोपरि' इत्यर्थः ।
अत्र तु हेमाद्रावपि नन्दिकेश्वरलक्षणादिकं स्पष्टसूक्तम् । पलदशकादूर्द्ध्वं पल शतव
यावदिति साभरणनन्दिकेश्वररचनादिकं कुर्यादित्यर्थः । इति हेमाद्रौ ।

२ (०) 'वेदपुङ्गव' इति हेमाद्रौ पाठः ।

नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् ।
 बहुयश्चैकस्य दातव्याः श्रीमदारोग्यवृद्धये ॥
 पयोव्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः १(+) ।
 श्रावयेच्छृणुयाद्वापि महादानानुकीर्तनम् ॥
 तद्दिनं ब्रह्मचारी स्याद्यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ।
 अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते २(S) ।
 इति गोसहस्राख्यं पञ्चममहादानम् ॥

—*—

(३४) अथ हिरण्यकामधेनुदानम् ।

124 मातृस्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनु-विधिं परम् ।
 सर्व-कामप्रदं नृणां महापातक नाशनम् ॥

- १ (†) इदं हि पयोव्रतानुष्ठानं ब्रह्मवापेत्यम् इति विश्वेश्वरमाद्री । 'अशक्तौ न कर्मिष्यते'
 इतिवचनात् ।
- २ (S) 'सप्तत्रयानुगमं पापं पुरुषैः सप्तभिः कृतम् ।
 तत्क्षणाद् विधिनानेन नाशयेद् गोप्रदो नरः ।
 सर्वेषामिहदानानां फलं यत् परिकीर्तितम् ॥
 तदवाप्नोति विप्रंभो गोसहस्रप्रदो नरः ।
 अश्वमेधं व्रवीत्सर्गं गोसहस्रप्रदो यः ॥
 दद्यादात्म्या इत्याहुः परितः (पितर) तर्पयन्ति हि ।
 अस्मादनेन विधिना गोसहस्रान् यो नरः ।
 प्रदद्यात् स विश्वहात्मा याति तत् परमं पदमिति ॥
 एवं सत्स्वराशेषेऽथत् फलाधिकं प्रकरणात्तरे प्रकीर्तितम् ।
 अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सिद्धचारुसेवितः । इत्यारम्भ—
 इति पठति य एतद् गोसहस्रप्रदानम्,
 सुरभवनसुरेयात् संसरेद्वापि पश्यन् ।
 अनुभवति सुखं वा वाचमानो निकामम्,
 प्रवृत्तस्तुपदीहः सोऽपि यातीन्महीके—इत्यन्तम् ॥

लोकेशावाहनं तद्वद्वोमः कार्योऽधिवासनम् ।
 तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः ॥
 स्वल्पेष्वेकाग्रिवत् कुर्याद् गुरुरेव समाहितः ।
 काञ्चनस्यापि शुद्धस्य धेनुं वत्सश्च कारयेत् ॥
 उत्तमा पलसहस्रै स्तदद्धेन तु मध्यमा ।
 कनीयसी तदद्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता १(०) ॥
 अत्रोक्त सुवर्णचतुर्थांशेन वत्सः कार्यः, गुडधेन्वादौ तथा दर्शनात् ।
 शक्तिखिलपलादूद्धं अशक्तोऽपीह कारयेत् ।
 वेषां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
 न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कताम् ।
 अत्र कृष्णाजिनस्थ गुडप्रस्थे स्थाप्येत्यर्थः २(१) ।
 कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफल समन्विताम् ॥
 तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 इक्षुदण्डाष्टकन्तद्विज्ञानाफलसमन्वितम् ॥
 भाजनश्वासनन्तद्वत् ताम्रदोहनकन्तथा ।
 कौशेयवस्त्रद्वयसंप्रयुक्ताम् ,
 दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
 सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टाम् ,
 मणिकपादुकसरोप्यपादाम् ३(१) ॥
 रसैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टाम् ,
 हरिद्रयापुष्पफलैरनेकैः ।
 अजाजिकुस्तुम्बरुशर्कराभिः,
 वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् ४(१) ॥

- १ (०) अतः देव-काल-इन्द्रियाहमारभ्य तोरणपताकाद्यन्तं सर्वं प्रोक्तं मातृस्योक्तं तुलापुरुष-
 दागविहितं वेदितव्यम् । स्वल्पेष्वापि एकाग्रिवदिति—एकाग्रिवत् करणसुक्तं हेमाद्री ।
 प्रसन्नपरिभाषादिकं कल्पतरुदाने व्याख्यातम् ।
- २ (१) यद्यप्यत्र वत्सस्य परिमाणं गौतमं तथापि कामधेनुविधानानुसारिण तत्र हेनवतुर्थांशेन
 वत्सः कल्पनीयः ।
- ३ (१) अत्र मन्त्रिकामिति हेमाद्री पाठः । मन्त्रनासाधनत्वाद्मन्त्रिका इत्यर्थः । यदा सा
 चञ्चलमात्रा कष्टभूषणं वेति केचित् । 'मन्त्रिकारः स्वाम्नाधिकः' महाकुम्भः इति वा ।
 मन्त्रिकं धान्यादिरचये सदादिपात्रम् ।
- ४ (१) अत्र चामरपञ्चवर्णमिति यस्यान्तरे पाठः ।

अत्रामरण-ललाटतिलकादि, गणत्रिकाक्षमाला ।
अजाजी जीरकम्, कुस्तुम्बुद-धान्यकमित्यर्थः १(०) ।
ज्ञातस्ततोमङ्गलवेदघोषैः, प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेतां गुडधेनुमन्त्रै, द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

गुडधेनुमन्त्रास्ते यथा—

ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां याचदेवेश्ववस्थिता ।
धेनुरूपेण सा देवी ममशान्ति व्यपोहतु (२†) ॥
विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा याच विभावसोः ।
चन्द्रार्कशक्र शक्तियां धेनुरूपान्तु साश्रिये ॥
चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्यालक्ष्मीर्धनद स्यच ।
लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनु र्वरदास्तु मे ॥
स्वधात्वं पितृ मुख्यानां स्वाहा यज्ञमुजान्तथा ।
सर्वपाप हरा धेनुः तस्माच्छान्ति प्रयच्छ मे ३(*) ॥

इति पुष्पाञ्जलिनावाह्य पठेत् ।

त्वं सर्वदेवगणमन्दिर सङ्गतासि, विश्वेश्वरि त्रिपथगोदधि पर्वतानाम् ।
चदानशस्त्रं शकलीकृतपात कौघः, प्राप्तोऽस्मि निर्वृति मतीवपरां नमामि ॥
लोके यथेप्सित फलार्थमवाप दानात्, धर्मं विस्मृत्य भवदुःखमुपैति मर्त्यः ४(+) ।
संसारदुःखशमनाय प्रभूतकामं, त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥

इतिद्वाभ्यां मन्त्राभ्यां सन्मन्त्र्य वेदिपश्चिमभागे प्राङ्मुखोपविष्ट उदङ्मुखेभ्यः
गुरुभ्यः । ॐ अघेत्यादि देशकालौ सङ्कृत्यामुक गोत्राया मुकशर्मणेऽमुकवेदाध्यायिने
गायणाय तुभ्यं गुरवे सम्प्रददे न ममेति ।

आमन्त्र्य कुलशील (रूप)गुणान्विताय, विप्राय यः कनकधेनु मिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धामपुरन्दरदेवजुष्टम्, कन्यागणैः परिवृतस्पदमिन्दुमौलेः ॥
ततो वेदिस्थित देवतापूजनस्तवनविसर्जनानि कुर्यात् । दक्षिणादानन्तु प्राग्वत् ।
इति द्विरण्य कामधेनुदानविधिः ॥

१ (०) 'जीरको जीरकोऽजाजीरका' इति श्लोकः ।

'कुस्तुम्बुद च धान्यकम्' ।

(†) शान्तिं प्रवच्छान्ति कुचविदारदर्भपुष्पै पाठः ।

३ (०) इति धेनोः स्तः । ततः 'वदन्तादि' इत्यत्र 'मन्दिरसङ्गमूल' इति शिवादी पाठः ।

४ (†) 'कषादिं विधावेनी काम' इति शिवादीवः पाठः ।

(३५) अथ हिरण्याश्वमहादानम् ।

—*—

125 मातृस्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिम्परम् ।
 यस्य प्रसादाद्भुवन मनन्तफलमश्नुते ॥
 पुण्यान्तिथिं समासाद्य कृत्वा-ब्राह्मणवाचनम् ।
 लोकेशावाहनकुर्यात्तिला पुरुषदानवत् ॥
 ऋत्विङ्मण्डलसम्भार भूषणाच्छादनादिकम् ।
 स्वल्पेऽप्येकाम्रिवत् कुर्याद्धेमवाजिमखं बुधः ॥

अत्रादिशब्देन गोविन्दादिपूजा वृद्धिभ्राद्धादिकं सर्व्वं गृह्यते ।

स्थापयेद्वेदिमध्येतु कृष्णाजिनन्तिलोपरि ।

कृष्णाजिनस्थतिलोपरि इत्यर्थः ।

अत्र तिलाः द्रोणपरिमाणाः । दानान्तरे तथा दर्शनात् ।

कौशेयवस्त्रसम्बीतं कारयेद्धेमवाजिनम् ।

शक्तिं क्षिपलादूर्द्ध्वासहस्रं पलाद्बुधः ॥

पादु कोपानहच्छत्र चामरासनभाजनैः ।

पूर्णं कुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफल संयुतम् ।

शय्यां सोपस्करान्तद्वद्धेममार्त्तण्ड संयुताम् ॥

हेमवाजिनं कृत्वा कौशेयसम्बीत पादुकादिभिः सह कृष्णाजिन तिलो-
 परि स्थापयेदित्यर्थः । शय्यासोपस्करामिति—विविधास्तरणोपधानं वस्त्रफलकुङ्कुम
 कर्पूरागरुचन्दन ताम्बूलदर्पणकङ्कतिका चामरव्यजनादि, एतदप्रस्थित पात्रासि
 मुद्रिकोपानद्युगल ताम्रघटिकावितानादयः । मार्त्तन्तसंयुतमिति, उपर्य्यारूढं सौवर्णं
 सूर्य्याह्वं कुर्यादित्यर्थः १(†) ।

ततः सर्व्वौषधिसाने-स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीत-कुसुमाञ्जलिः ॥

अथ सर्व्वौषधिवारि स्नातः शुक्लाम्बर धरो यजमानः क्षिप्रदक्षिणी कृत्य बह्व्यमाण-
 मन्त्रमुदीरयेत् । तद्व्यथा —

‘नमस्ते सप्तदेवेशे वेदा इरण लक्ष्मि !
 वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसार-सागरात् ॥
 त्वमेव सप्तऋष्या चन्द्रोक्तोऽथ ऋत्विजम् ।
 यस्माद् भ्रामयते लोकानतः पाहि सन्ततनः ॥
 एवं मुषार्य्यं मुरवे तमहं विनिवेदयेत् ।
 दत्त्वा पापक्षयाज्ञानोर्लोकमन्वेति शाश्वतम् ॥
 गोभिर्विभक्तः सर्वान् ऋत्विजश्चाभिपूजयेत् ।
 सर्वं शय्यादिकञ्च कृत्वा मुञ्चीता तैलमेव हि ।
 पुराण श्रवणन्तद्वत् कारयेद्भोजनादनु ॥

अत्र तु दानादिकृत्यं प्राग्बदनु सन्धेयम् । दक्षिणा तु सुवर्णम् । एवं हि
 आचार्य्याचार्य्यं प्रदाय ऋत्विज्यो यथाशक्ति सुवर्णादि दद्यात् ।

‘इमं हिरण्याहव विधिकरोति यः,
 सम्पूज्यमानो दिवि देवतेन्द्रेः ।
 विमुक्तपापः सपुरं मुरारेः,
 प्राप्नोति सिद्धैरभि पूजितः सन् ॥
 इति मातृस्योक्त हिरण्याहवदानविधिः १(†) ॥

—*—

(३६) अथ हेमहस्तिरथाभिधानदानम् ।

—*—

(126) मातृस्ये—

अथातः संप्रकक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
 यस्य प्रदानाद्भवनं वैष्णवं याति मानवः ।

- १ (†) एतद्विरच्यदानं नामाद्यन्तेषु नोभिस-कामिस-वातुष-उमत्कृमारीषिषु षड्वीकम् ।
 २ (‡) ‘उपवासाद्यन्तेषु नक्तपोषणमिच्छते’ ।
 ‘नक्तं उभिसात्तमोदं वेतिष’ कताहुकम् ।
 ‘नदीतावप्रतज्ञानि-जायीकृषं चर्षं यवः ।
 उपिर्वाक्यं चाप्याच दुष-वचन नीपयम्’ ।

पुण्यान्तिथिममासाध्य तुलापुरुषदानकम् ॥
 विप्रवाचनकं कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः ।
 ऋत्विङ्मण्डल सम्भार भूषणाच्छादनादिकम् ॥
 अत्राप्युपोषितन्तद्व्याहणैः सह भोजनम् ।
 इहादिशब्देन गोविन्द पूजादि गृह्यते ।

उपोषित इति—उपवासाशक्तैः नक्तमपि वेदितव्यम् १(†) ।

कुर्यात्पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् ।
 बलभीभिर्विचित्राभिश्चक्रुश्चक्र समन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कब्रह्मसंयुतम् ।
 मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मी-पुष्टि-समन्वितम् ॥

पुष्परथ इति पुष्पैर्विचित्राश्चक्रुश्चक्राकारेणाच्छादितः क्रीडारथः । बलभ्योगो-
 पानस्यः । तादृक् चतुष्टये विचित्रघटनाभिः कार्य्याः । तत्रैव दिगष्टकस्थिता
 लोकपालाः पूर्वोक्त लक्षणाः कार्य्याः । बलभ्युपरितनकुटीचक्रा(बक्र)च्छादनानीति
 केचित् । शिवार्कादि लक्षणं प्राक्परिभाषायामुक्तम् । नारायणादेः लक्षणं पञ्चरात्रे ।

नारायणौ चतुर्बाहू शङ्खं चक्रं तथोत्तरे ।
 दक्षिणेतु महापद्मे नीलजीमुत सन्निभे ॥
 वामे श्रीवैष्णवीहस्ता मुष्टिः षष्पकरा परेति ।

मध्य शब्दस्योभयत्र सम्बन्धाच्छिवादि प्रतिमात्रयं नारायणादि प्रतिमात्रयञ्च
 मध्ये एव स्थापयेत् ।

कृष्णाजिने तिलाद्रोणं कृत्वा संस्थापयेत्प्रथम् ।
 तथा द्वादश धान्यानि भाजनासन बन्धनैः ॥
 दीपिकोपानहच्छत्र पादुका-दर्पणान्वितम् ।
 ध्वजे तु गदुरं कुर्यात् कूरवाणे वनायकम् २(०)॥

उपवासासमर्पणविषये नक्तमत्तं प्रायुक्तम् ।

'दिवसुष्माहमेभाने नन्दीसूते दिवाकरे ।

तद्य नक्तं विधानोवाचनकंनिधि भोजने' इति ।

नक्तं, कृती—

नक्तंविधानमीदृश्या फलतिथाः चौरनवानुचान्वम् ।

वत्पञ्चमं वदिवाचवापुः प्रथमं चोत्तरसुत्तरचेति ।'

चतुर्विंशत्यक्षरः ।

नाना फलसमायुक्तं उपरिष्ठा द्वितानकम् ।
कौशेयं पञ्चवर्णञ्च अम्लानकुसुमान्वितम् ॥
चतुर्भिः फलशैः सार्द्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।
चतुर्भिर्हयमातङ्गैः मुक्तादाम विभूषितैः ॥
स्वरूपतः करिभ्याञ्च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।

भाजनं-भोजनपात्रम् । कांस्यं गरुडं लक्षणं यथा—१ (०)

127 नारद ये—

ईं ऐन्द्रस्याप्रतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः ।
सव्यजानुगतो भूमौ मूर्द्धाञ्च फणिमण्डितः ॥
पक्षिजङ्घो नरप्रीव स्तुङ्गनासोनराङ्गकः ।
द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्तव्यो विनतासुतः ॥

विनायकलक्षणं ग्रहप्रकरणे । अम्लानकुसुमानि-पुष्पविशेषः । महासहेति-
इमाद्रिः १(+). वाणपुष्पाणीति-दानरत्नाकरः । निवेदयेन्निवेदनार्थमुपकल्पयेत् ।

कुर्यात् पञ्चपलादूर्ध्वं आधारादपि शक्तिः ।
म्बजेतु गरुडं कुर्यात् इत्यादि, ध्वजोदण्डः ॥

भारक्षतः प्राक ।

ततोमङ्गल शब्देन स्मापितोवेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीत-कुसुमाञ्जलिः ॥
इमं मुञ्चारेयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्योनिवेदयेत् ।
नमोनमः शङ्कर पद्मजार्क, लोकेश विद्याधर वासुदेवैः ।
त्वं सेव्यसे देवपुराणयज्ञ, तेजोमयास्पदमः पाहि यस्मात् ॥
यत् तत् पठं गुह्यतमं मुरारे, रानन्दहेतुगुणरूपधरोद्भवनन्तः ।
योगैकमानसदृशोमुनयः समाधौ,
पश्यन्ति तस्वमसि नाथ रथेऽधिरूढः ।
यस्मात्स्वमेव भवसागर-संश्रितानाम्,
आनन्दभाण्डमधुर-घृत पानपात्रम् ॥

१ (०) चांकीर्णितमन्त्रं पूर्णं चचचमिति ।

१ (+) 'वदि बीनिच सुपहरतीति आवात्' नरावतीतिप्रदिह भव यज्ञते' इति इनाद्रिः ।
'बीवाहकई र्बीवका'जितिचाण्डिकाः ।

इत्थं प्रजापते कवकेन रथ-प्रदायम्,
 यः कवकेन यच्छुभं प्राप विष्णुक वेदः ।
 विष्णुं वरदाय सुवीर्यगणप्रभिरुद्यम्,
 प्राप्नोत्यसौ प्रवृत्तमिन्द्रमिन्दुमौलिः ॥
 कृतदूरित वित्तान् प्रोज्ज्वलहृदिजातः—
 व्यक्तिकरकृत्वाद्यो द्वेगममोऽपि बन्धून् ।
 नयति च पितृ-पौत्रान् रौरवात्प्यशेषान्,
 कृतगजरथदानं शाश्वतं सप्त-विष्णोः ॥
 इति हेमहस्तिरथ दानम् ।

—*—

(३७) श्रीमद्भागवतदान विधानम् [S] ।

—*—

इदं भागवतं नाम पुराणं श्रेष्ठमीरितम् ।
 भक्तानां प्राणानाम् च वैष्णवानां विलेपतः ॥
 दानाच्छ्रवणतश्चास्य विष्णुलोके महीयते ।
 अद्भया परया भक्त्या दानं कुर्याद्विमुक्तये ॥
 एवं कृत्वा महामाग ! विष्णु सायुज्यमाप्नुयात् ।
 अष्टादश सहस्राणि तत् पुराणं प्रकीर्तितम् २(+)
 भाषार्यान् सुधीर्दत्त्वा मुक्तः स्यात्प्रबन्धनेः ।
 गायत्र्या हवनं कार्यं पायसेनाज्यतस्तथा ॥

- १ (६) "व्याधिज्ञानं नावधीं वर्धते धर्मं वित्तम् ।
 उपासुं वधीपेतं तद्भावनस्तन्निवृत्तिः ॥"
 अथ द्विर्भागवतटीका-प्रतिपाद्यं नैककथां पुनश्चनक्ति ।
 'इतिहासपुराणं पञ्चमीविद्यानां विदः' इति सुतिः ।
 २ (ः) पौत्रम् सन्धे चन्द्रवसुः प्रीतिः "उपजन्तुर्वा पुत्रवः" इत्यादि श्रीरामचन्द्रायः सुतेः ।
 अथाच— "चमकं नमकं चैव पीदधं सुक्रीडकम् ।
 कित्तं जपं प्रकृत्याची प्रकृत्यापि चित्तुचते" ॥

इति मह भागवतदानप्रदीपे भागवत दानम् ।

लिङ्गं श्रीविभिरेवात्र महाप्याहृतिभिर्यजेत् ।
 होमाग्ने भगवद्विष्णुः पूज्यः स्वर्णमयः शुभः ॥
 उपचारेः षोडशभिर्मन्त्रैः पौरुष सम्भवैः । १(०) ।
 तत्तत्र धेनुर्दातव्या कथावक्त्रे प्रयत्नतः ॥
 एवं कृते विधानेचेत् सर्वपाप निवारणे ।
 फलदं स्यात् पुराणन्तु श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥ इति ।
 इति संक्षेपेण श्रीमद्भागवतदानम् २(†) ।

—*—

(३८) अथ रामायणश्रवणविधानम् ३(†) ।

रामायणे श्रुते दद्याद्द्रव्यं हेममयं सुधीः ।
 चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तं तथा क्षौम पताकया ॥
 यन्नाचैव समायुक्तं किङ्किणीनाद नादितम् ।
 पद्मभूतं रथं दत्त्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पद्माच्छत मष्टोत्तरं सुधीः ।
 एवं कृते विधाने च महाकाव्यं फलप्रदम् ॥
 रामायणं भवेन्नूनं नात्र कार्या विचारणा ॥

—*—

(३९) अथ वारिशष्ठ श्रवणम् ४(x) ।

वारिशष्ठ श्रवणे जाते कृतिना विधिपूर्वकम् ।
 प्रवेयं शक्तिनोविम्बं राजतं फलमानतः ॥
 हवनं पायसेनेव साज्येनायुत सम्मितम् ।

१ (०) चतुर्विंशत्यमः इत्यनेन ततः पञ्चविंशत्यमः कथ्यते ।
 २ (†) एतच्चतुर्विंशत्यमः-वाचनीकि-रामायणम्, वारिशष्ठ रामायणम्, पञ्चमरामायणम्, चतुर्विंशत्यमः इति ।
 ३ (†) "वाचनीकिनामि विरहः कथितव्यं महीतये ।
 तत्रैतानामेषु कथा वीर्येषु प्रकथयति ॥"
 चतुर्विंशत्यमः— 'इतिहासं पुराणानिरामयन् परिचरन्' इत्यादि शर्तुवाची ।
 इत्यनेन वाच्यं चतुर्विंशत्यमः इत्यनेन तत्रैव साधयति ।
 ४ (x) चतुर्विंशत्यमः रामायणविधिपरिचयटीकायास्तत्रैव । वैराग्य-सुख-सन्तोष-इत्येतेषु-
 चतुर्विंशत्यमः इति चतुर्विंशत्यमः इति । इतिहास-इत्यनेन चतुर्विंशत्यमः इति चतुर्विंशत्यमः ।
 पञ्चमरामायणविधिपरिचयटीकायास्तत्रैव चतुर्विंशत्यमः इति चतुर्विंशत्यमः ।

(४०) अथ काशीखण्ड श्रवण विधानम् १(+)

—*—

काशी खण्डे श्रुते दद्याद् गवां पञ्चक मादरात् ।
 विधानं पूर्वकं कार्यं गायत्र्या हवनम्मतम् ॥
 अयुतं वा सहस्रं वा शतं चाष्टाधिकन्तथा ।
 प्रधानं पायसं साज्यं प्रायश्चित्तं चतुर्विधम् ॥
 कृतेषु हवने पश्चाद् गवां दानं विधीयते ।
 ततश्च भोजयेद्विप्रान् तेषां पत्नीश्च भोजयेत् ॥
 एवं कृते विधाने च फलप्राप्तिर्भवेन्नृणाम् ।

—*—

(४१) ब्रह्मवैवर्त्त श्रवणम् २(x)

—*—

ब्रह्माण्डे ब्रह्मवैवर्त्ते तथा ब्रह्मणि संश्रुते ।
 गां भूमिं महिषीं दद्यात् क्रमाद् गोदानमेव च ॥

—*—

(४२) अथ कालिका पुराण श्रवणम् ३(*) ।

—*—

पुराणं कालिकायाश्च श्रुते दद्यादसि शुभम् ।
 कांस्य पात्राणि देयानि घण्टादर्पण मञ्जुषाः ॥
 गायत्र्या हवनं कार्यं सहस्रं तिल सर्पिषा ।
 होमान्ते विधिवत् कुर्याच्छत-ब्राह्मणभोजनम् ॥

-
- १ (+) इदं खण्डं पुराणान्तर्गतं पुराणविशेषत्वेन कीर्तितम् । अथ विष्णुतो वाराहखण्डे
 महातीर्थवर्षणमसि ।
- २ (x) अष्टादशपुराणेषु इत्यसंख्यकं इदं ब्रह्मवैवर्त्तं पुराणम् । अथ श्रीमद् संख्या अष्टादश
 सप्तमम् ।
- ३ (*) एतदुपपुराणेषु कीर्त्तं परि पठितम् । प्रजापतिदीप्स अष्टादशीपुराणेषु तत्रैवाष्टम-
 संख्यकत्वं उच्यते । पुराणस्य भाववतोवाराहखण्डे, पात्रोत्तरखण्डे, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्ण जन्मखण्डे, विष्णुपुराणे
 इतीवापि पात्रिः ।

(४३) अथ माघमाहात्म्यवर्णनम् १(*) ।

—*—

शृणुयान्माघमाहात्म्यं माघे ज्ञाने कृते सति ।
सवृषं शकटं दद्यात् कम्बलं कनकं घृतम् ॥
त्रिंशच्छूर्पाणि वंशस्य सालङ्काराणि शक्तिः ।
तावन्ति मिथुनान्येव (निपुणान्येव) भोजयेत् सादरं सुधीः ॥
मुक्तेषु मिथुनेष्वेव दद्याच्छूर्पाणि भक्तिमान् ।

तत्र शूर्पदानमन्त्रः—

माधवः प्रतिगृह्णाति माधवो वै ददाति च ।
माधवस्तारको लोके प्रीयतां माधवोऽच्युतः ॥
इति मकरमाहात्म्यकथनम् ।

—*—

(४४) अथ नानापुराणविधिः २(+)

—*—

येषां प्रोक्तं मया चात्र पुराणानां विधानकम् ।
पृथक्त्वेनैव दृष्टुं पृथग्दानसमन्वितम् ॥

- १ (*) उत्तमस्य पात्रे उत्तरदक्षिणे चतुर्थाध्याये ज्ञानतत्त्वं चास्ति ।
'तुला-मकर-मेषेषु प्रातःज्ञानं विधीयते ।
'दिविषं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्' ॥ इति स्मृती ।
'माघमासमिमं पुण्यं ज्ञानं देव माधव' ।
'मकरस्य रवीमाघे गोविन्दाच्युतमाधव' ।
- २ (+) षट्साहस्रपुराणानि ब्राह्मणादि-ब्रह्मशास्त्रानि परिगणितानि पञ्चपुराणादिषु ।
हान्दोग्ये सप्तमाध्यायारम्भे—“चतुर्थमितिहासपुराणम्” इति पुराणानामपि उच्यते ।
उपपुराणानि—दिवी-बाल्य-आदित्यपुराणादीनि । उपीपपुराणानि—वीर-नाम्निदीवर-
पराशरोपपुराणादीनि । अथवा श्रीमन्नाभुसूदने प्रज्ञानमिदं द्रष्टव्यम् ।
'ब्रह्मपुराणमतीदं पुराणं तेन कीर्तितम्' इति भविष्यं ।

विधान-पारिजाते ।

मत्स्यादीनान्तु शेषाणां सर्वसाधारणो विधिः ।
 पुराणश्रवणान्ते तु दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् ॥
 अलङ्कारादिसहितां साधुलक्षणलक्षिताम् ।
 वेदार्थो दुर्गमो लोके मीमांसा हृदयं परम् ॥
 व्यासेन कृपया नृणां पुराणं सुगमं कृतम् ।
 प्रभुत्वं मित्रधर्मश्च कान्तासम्मतिरेव च ॥
 वेदे पुराणे काव्ये च क्रमशः परिकीर्त्यते ।
 पुराणे श्रूयमाणे च ग्रामे च सकलैर्नरैः ॥
 न शृणोति कथं पापः पापविच्छित्तिकारकम् ।
 तेनाज्ञातास्तु सर्वेऽन्ये न श्रुतं येन भारतम् ॥
 म दत्तं ब्राह्मणे किञ्चिन्न स्नातं गोमतीजले ।
 पौराणीं वृत्तिमाश्रित्य ये जीवन्ति द्विजोत्तमाः ॥
 ते यान्ति ब्रह्मसायुज्यमनन्तं गतकल्मषाः ।
 ते सूर्यमण्डलं भित्त्वा यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥
 गङ्गातोयेन शुद्धेन पवित्रीकृतविग्रहाः १(*) ।
 ये शृण्वन्ति कथां विष्णोस्तुल्यास्ते सनकादिभिः ॥
 विप्राणां शौनकास्तीर्णोऽभवच्च गतकल्मषः ।
 पारीक्षितिस्तु भूपानां हरिदत्तो विशां तथा ॥
 पुराणश्रवणेनैव विधिपूर्वेण सत्वरम् ।
 तस्मात् पुराणश्रवणं विधिपूर्वं हितं नृप ॥
 श्रवणान्ते तु होतव्यं सहस्रं हविषाष्टकम् ।
 दद्याच्च धेनुं विप्राय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 इति नानापुराणविधानम् ।

—*—

(४५) अथ वेदपारायणविधानम् १(*) ।

—*—

आश्विने सर्वविघ्नानां शमनार्थमथापि वा ।
 कदाचित् समयोत्पन्न महाव्याधिशमाय च ॥
 वेदपारायणं कुर्यात् कारयेदथवा बुधः ।
 मन्त्रब्राह्मणवादौ तु षडङ्गानि ततः पठेत् २(†) ॥
 वाकोवाक्यं पुराणञ्च नाराशंसीर्हि गाथिकाः ३(‡) ।
 इतिहासास्तथा विद्या अधीयीत यथाक्रमम् ॥
 ऋग्वेदादिचतुर्णाञ्च वेदानां पठनञ्च यत् ।
 पारायणमिति प्रोक्तं महाशान्तिकरं परम् ॥
 पारायणे समाप्ते तु गायत्र्या हवनं स्मृतम् ।
 प्रतिवेदन्त्वयुतसंख्यं जपञ्चेत्तद्दशांशतः ॥
 तिलाज्येन द्विजानाञ्च तर्पणन्तु ततः स्मृतम् ।
 अन्न-ब्राह्मणतर्पणन्तु मुख्यम् ।

—*—

128 तथाहि भागवते ४(०) ।

नाहं तथान्मि यजमानहविर्विताने,
 इच्योतद् धृतप्लुतमदन् हुतमुक्मुखेन ।

- १ (०) वेदपारायणं यज्ञयजुःसंहिता परिशिष्टे यादृशमस्ति तादृशमेव कर्तव्यम् । स्वष्टिक
 कल्पनादिपुरःसरं कलसख्यापनादिपर्यन्तं कर्म तदुक्तं कर्तव्यम् । अमन्तरं पारायणम् ।
 अमन्त्रं पारायणविधिरपि तत्रैवानुसन्धेयः ।
- २ (†) वेदाङ्गानि षट्, यथा—शिक्षा (१) कल्पः (२) व्याकरणम् (३) निबन्धम् (४) छन्दः
 (५) श्रौतिसम् (६) सुखकोपनिषद्गानि ।
- ३ (‡) वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम् । पुराणं, ब्राह्मणादि-प्रसिद्धमष्टादशसंख्यकम् । नाराशंसी
 गाथिकाश्चेति वेदभागविशेषः ।
 इतिहासान् महाभारतादीन्, विद्या बौध्म-मन्त्र-शास्त्राणां ।
 ,, ,, अथवा ब्राह्मणशास्त्राणां ; यथा वेदविद्या, भूतविद्या, अथर्वविद्या, मन्त्रविद्या, सर्पदेवजन-
 विद्या इत्यादि—ब्राह्मण्ये ७।२।१ । इव तन्मोक्षा चतुःषष्टिकशाविद्या वा ।

४ (०) भागवतम् । तद्वच्यं श्रीमद्भागवतं, देवी भागवतम् । भागवतो भागवत्यावा इदं भागवतं
 एतद्वच्यं कलस प्राच्यं महापुराणेषु वा परिगणनं तत्सर्वं श्रीमद्भागवतस्य श्रीधरी टीका प्रारब्धे
 श्रीमद्देवीभागवतस्य नीलकण्ठ टीका प्रारब्धे च विपुलं वर्णितमस्ति, सुरमिच्छतीऽनुसन्धेयं विचारमिवा गेह तन्वते ।

यद् ब्राह्मणस्य मुखत श्रुतोऽनुवासम्,
 तुष्टस्य मध्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥
 वेदपारायणेभ्यश्च वस्त्रभूषण काश्चनम् १(†) ।
 गात्रं दत्त्वा यथाशक्ति अभिषेकस्ततः स्मृतः ॥
 पूर्वस्थापित कुम्भस्य उदकेन यवाङ्कुरैः ।
 अभिषिञ्चेत् पुराचार्यो यजमानं सबान्धवम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु वेद पारायणश्चरेत् ।
 नश्यन्ति सकला घोराः सिद्धयश्च भवन्ति हि ॥
 इति श्रीविधान मालायां वेदपारायण विधिः ॥

—*—

तथैतस्य प्रयोगः ।

नवरात्रौ, राह-आवश्यकम् २(‡) ।

व्याध्याद्यपगम-कामस्यान्यत्रापि ।

गङ्गादितीर्थे स्नात्वा शुचिः शुद्धवासाः पीठोपविष्टः आचान्तो देशकालौ संकीर्त्य ३(*) श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थं अथवासमग्र पृथ्वीराज चक्राधिपत्यजनक-बहु-विधधर्म-प्रचुरतम धनधान्य सकलजनपद रत्नमण्डितानवसाधितापत्य पुरुषायुः पर्यन्तदिव्याङ्गनासङ्ग मानेककामिनी मध्य-नित्य क्रीडन पूर्वक सकलकामावाप्त्यनन्त कालिक मोक्षप्राप्ति कामनयाऽधारभ्य नवमीपर्यन्तं वेदपारायणं करिष्ये । ब्राह्मणद्वारा चेत्तदात्र तत्कामोऽधारभ्यनवमी पर्यन्तममुकवेदान्तर्गतममुकशाखीयममुकगोत्र ममुक-प्रचरं ब्राह्मणं समस्तमन्त्र ब्राह्मण पाठार्थं वृणे-इति—प्रत्येकं वृत्वा वस्त्रासनहस्तकर्णा-लङ्कारादिभिः पूजयित्वा कङ्कणबन्धनं कुर्यात् ४(†) । देवतायतने देवाभिमुखं सप्त-धान्योपपन्ने चाल्बाले कलसं प्रतिष्ठाप्याभीष्ट देवं प्रपूज्य तीर्थान्यावाह्य सम्प्रार्थ्य कलशाभि मुखोवेदं पारयीत् । समाप्ते पारायणे ५(‡) गायत्रीमन्त्रेण तिलाज्य द्रव्येणायुतसंख्यया

१ (†) वेद पारायणश्चेति पाठोऽप्यस्ति ।

२ (‡) नवरात्रिः सौराश्विनस्य शुक्लप्रतिपदमारभ्य नवमीं यावत्पञ्चासः । देवीमाहात्म्ये, नन्दिकेश्वर-पुराणे-देवीपुराणे-देवीभागवतेषु उक्तमित्यादि ।

३ (*) संकीर्त्य इति पाठोऽप्यस्ति । इत्थं नवरात्रौ पारायणविधिः ।

४ (†) 'कङ्कणं करभूषणम्' इति रजसः ।

५ (‡) इत्थं नवरात्रौ पारायणविधिः । तयोरेकः साधारणः । अन्योऽन्यत्र पारायणविधिः ।

सहस्रसंख्यया वा हुत्वा काश्चन गवादिकं दत्त्वा पूर्वप्रतिष्ठिते कलशे यानि धान्यानि परोहन्ति तैर्धान्याङ्कुरैः सपञ्चवैः कलशोदकेनाभिषेकं सम्पाद्य शतं तदर्द्धं वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा अनाथपङ्कवन्धवधिरादीन् दानादिभिः प्रतोष्य बन्धुभिः सह मुञ्चीत ॥
इति नवरात्रौ पागयणविधिः ।

—*—

(४६) अथ श्रीकार्तवीर्याञ्जुनस्य दीपविधिः ।

—*—

129 उड्डामरेश्वर तन्त्रे—१(*) ।

गोमये नोपलिप्याथ शुद्धभूमौ समाहितः ।
तन्मध्ये मण्डलं कार्यं त्रिकोणं बिन्दु संयुतम् ॥
षट्कोणं तद्वहिः कार्यं मध्ये मूलं समालिखेत ।
तण्डुलैः कुङ्कुमाक्तैर्वा रक्तचन्दन-मिश्रितः ।
तस्योपरि न्यसेदीपं घृतपूरित वर्तिकम् ।
तं दीपं विधिनाऽऽपूज्य पश्चात् सकल्पयेत्ततः ।
कार्तवीर्यं महाबाहो भक्तानाम भयप्रदं २(†) ।
गृहाण दीपं महत्तं कल्याणं कुरु सर्वदा ॥
अनेन दीप दानेन श्री महाविष्णुः कार्तवीर्यः प्रीयताम् ।
पश्चिमाभिमुखं दीपः कर्त्तव्यः शुभ कर्मणि ।
अभिचारेतु त्रितयं दक्षिणोत्तर पश्चिमम् ॥
नष्ट प्राप्त्यर्थं कुर्वीत पश्च सप्त नवाऽथवा ।
वक्ष्यामि काङ्की कुर्वीत शतदीपावलीस्ततः ॥

१ (*) उड्डामरेश्वर-उड्डामर-भूतडामर-प्रवृत्ति डामरतन्त्रस्य नामान्तरमिति । प्रकृत मूलस्य 'वामवेश्वरतन्त्र' मित्यनुनीयते ।

२ (†) कार्तवीर्याञ्जुनः माण्डवतीपुरी बन्धवन्ध्या वृषेन्द्रः एतस्य इत्तं रामायणे महाभारते ब्रह्मवैवर्ते पुराणादावस्ति । त्रितयवन्देयताविशेषः इति प्रतिभाति ।

"

'वक्षस्य जीर्णविज्ञानं ब्रह्मसुखाय मानवः ।

न तस्य इत्त (वित्त) नाम्नः कात्रवत्तं व्रतते प्र वम्' ॥

मारणादौ सहस्रं स्याद्दशसाहस्रमेव च १(*) ।
 लक्षावलीः प्रकुर्वीत गुर्वाशां प्राप्य साधकः ॥
 चतुर्वर्गं फलं प्राप्स्यै कुर्वीत प्रतिवासरम् ।
 अनेन दीपदानेन कार्तवीर्य्यः प्रसीदतु ॥
 एवं दीपं सुरेशानि ! कुर्वीत गुरुशासनात् ।
 महाभये समुत्पन्ने चिन्ताव्याकुलिते क्षणे ॥
 लवणं स्वर्णसंयुक्तं देयं रात्रौ विचक्षणैः ।
 पौर्णमासी दिने कुर्याद् नगरैकं प्रदक्षिणाम् ॥
 ग्रामे पुरे गोब्रजे च साधकः सर्वकालतः ।
 एतत्सारतरं देवि ! नदेयं यस्य कस्यचित् ॥
 गुरुभक्ताय शान्ताय साधकेभ्यः प्रकाशयेत् ।
 नास्तिकाय नदातभ्यं परशिष्याय नोवदेत् ॥
 इति कार्तवीर्य्यस्य दीपदान विधिः ॥

—*—

देव्युवाच २(*) ।

देव देव महाबाहो भक्तानुग्रहकारक ! ।
 पृच्छामि त्वां सुरश्रेष्ठ ! लोकानां हितकाम्यया ॥
 कार्तवीर्य्यस्य नृपतेर्वद दीपविधिं प्रभो ! ।
 दीपं भेदांश्च विविधान् वर्त्तिभेदांस्तथैव च ॥
 मन्त्रभेदान् स्थान भेदान् कृपया वद मे प्रभो ! ।

—*—

ईश्वर उवाच ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि लोकानुग्रहकाम्यया ।
 गुणैश्च मम सर्वस्वं नीचाख्ये यद्गुरात्मनि ॥

१ (०) चतुर्वर्गो वशीकरवादीनि षट् कर्माणि वैरघ्नानां प्रतिदानि । तानि तु वशीकरण-विशेष-
 लक्षण-सञ्जाटन-मोहन-मारणानि षट् । तैतानि निर्वाहप्रदानि, केवलैश्चिदानि विंशत्यवस्था-
 योपरीपदानि च ।

२ (०) दीपदान विधानं मुञ्जाऽधुना तदिति कर्त्तव्यता पश्चतिरने नोचतेऽतो न पीनऽप्यम् ।

राज चौरादि पीडासु ग्रहरोगभवेषु च ।
 नाना दुःखेषु देवेशि ! सुख प्राप्त्यै तथैव च ॥
 दीपं कुर्वीत विधिवद् गुरुदर्शित-मार्गतः ।
 सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये लौहेऽथ मृन्मये ॥
 गोधूम माषमुद्गानां चूर्णेन घटितेऽपि वा ।
 सौवर्णे कार्क्यसिद्धिः स्याद्रौप्ये वक्ष्यं जगद्भवेत् ॥
 ताम्रं तयोरभावेऽपि कांस्ये विद्वेषणं भवेत् १(+)
 मारणं लोहपात्रेषु उषाटो मृन्मये भवेत् ॥
 गोधूमचूर्णघटिते विवादे विजयोधुवम् ।
 माषे शक्रमुखस्थम्भो मौद्रे स्याच्छान्तिरुत्तमा ॥
 अलाभे सर्वं पात्राणां ताम्रे कुर्याद्विचक्षणः ।
 सप्तपञ्चतथा तिस्र एका वा वर्तिका भवेत् ॥
 गुरुकार्क्येऽधिकाः कार्क्याः स्वल्पे स्वल्पा मत्ताः प्रिये !
 सूत्रं श्वेतं तथापीतं माञ्चिष्ठञ्च कुसुम्भकम् ॥
 दशपञ्चाधिकाश्चैव विंशत्रिंशत्तथैव च ।
 चत्वारिंशत्तथा कार्क्याः पञ्चाशदपि वा भवेत् ॥
 तत्तत् कार्क्यवशाद्देवि ! कुर्यात्तन्तून् समाहितः ।
 गो घृतेत प्रकर्तव्यो दीपः सर्वार्थसिद्धये ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ यन्त्रं समालिखेत् ।
 कपिला गोमयेनैव षट् कोणं रचयेत्ततः ॥
 मारबीजं, कर्णिकायां षट्पत्रे बीजषट्ककम् २(*) ।
 दिक्षु बीजचतुष्कञ्च शेषैः संवेष्टयेद्धि तत् ॥
 तत्र प्रत्यङ्मुखोदीपः स्थाप्यः सर्वाङ्गसुन्दरि !
 प्राणायामेन विधिवद् मूलेना ऋं समाचरेत् ३(x) ॥
 यन्त्रराजं लिखित्वा तु ताम्रपात्रेऽष्टगन्धकैः ।
 स्थापयेत्पूर्वतस्तस्य कुर्यात् सकल्पमादरात् ४(s) ॥

-
- १ (+) तदीः वीवर्णं रोषयोरविद्यमाने तावत् व्यवहार्यमिति ।
 २ (*) मारबीजं 'ह्रीं' इत्यक्षरं । कर्णिकायां चतुर्विंशतीति इत्यक्षरं ।
 ३ (x) मूलेन मूळमन्त्रेण, चण्ड-चण्डन्यासं कुर्यादित्यक्षरं ।
 ४ (s) उक्तस्य प्रबोधनमाहुः सारिखला इत्यनया चतुर्विंशतिः कार्यः ।

तारं पूर्वं समुद्धृत्य वक्त्रं वृत्तं समुद्धरेत् ।
 संयोजयेत्तत् सोमार्द्धं नादेन च पुनः सति !
 व्योमार्द्धेन्द्रमिना देव्या युक्तं तदपि संलिखेत् ॥
 वषट् पदन्ततः कार्तवीर्याज्जुनपदं तथा १(*) ।
 माहेश्वरीमथपदं सहस्रं बाहु मुषरेत् ।
 सहस्रक्रतु दीक्षितो दत्तात्रेयप्रियस्तथा ॥
 हे न्ते त्येतानि संप्रोच्य आत्रेयाय पठेत्ततः ।
 अनुसूयागर्भरत्न पदं हेन्तं समुषरेत् ॥
 व्योमार्द्रिकामकर्णेन्दु नादयुक्तं पुनः प्रिये ।
 चक्रिणं पुनरुद्धृत्य वह्निनादेन संयुतम् ॥
 वामकर्णेन्दु संयुक्तमिमं दीपं पुनर्वदेत् २(†) ।
 गृहाणेति पदं पश्चाद् अमुं रत्नं रक्ष रक्ष च ३(‡) ॥
 दुष्टान्नाशय पातय घातयेति च द्वि वदेत् ।
 शत्रुं जहि जहीत्युक्त्वा मायां प्रणवमुषरेत् ॥
 स्वबीजं मारबीजञ्च कामाक्षीं विन्दुसंयुताम् ।
 वह्निजायां वदेत्पश्चाद् मन्त्रशास्त्र-विचक्षणः ॥
 अनेन दीपवर्त्येण पश्चिमाभि मुखेन च ।
 मां रक्षेति वदेहेवि ! देवदत्तपदं पुनः ॥
 वरप्रदानाय पदं व्योमयुगमं वदेत्ततः ।
 करणेन्दुसमायुक्तं नादयुक्तं पुनः प्रिये ॥
 व्योमार्द्रिमायासंयुक्तं नादयुक्तं पुनर्वदेत् ।
 तारमारं द्वितीयञ्च बीजं प्रोक्त्वा वदेत्ततः ४(§) ॥

१ (*) इयं मन्त्रीद्वार प्रचाली इष्टतन्त्रसार-मन्त्रमहोदधादावगुप्तयेया । मन्त्रशास्त्ररहस्यस्य
 अलिनासहस्रनामधाम्ने, सौन्दर्य-लहरी-श्याख्याने श्रीमन्नखीधरव्रत, परीरखा रहस्यटीकायां चर्चवचोबन् ।
 परं 'सङ्केत विद्यागुरुवक्तृगम्या' इति नागेश्वरवचनात् प्राञ्जगुरुसुखाज्ज्ञेयम् ।

२ (†) इदं दीपमिति क्वचित् पाठः ।

३ (‡) असुक्तं रक्ष रक्ष इति च पाठः साधोयान् ।

” मायाम् ज्ञीम् इति । प्रचवं ॐ इति ।

४ (§) एतान्मेव हि मन्त्रबीजानि तदुद्धारविधिश्च बीजाभिधानमन्त्रीद्वार-मन्त्राभिधानती गुरु-
 सुखाच्च ज्ञेयानि । यतः—'स गुरु मन्त्राभिगच्छेत्' । 'आचार्यसंगतिर्वक्त्रा' इत्यादयः सुतयः प्रोचुः ।
 चतवारं प्रचवम्, मारं ज्ञीम् इति ।

” एवं दक्षिणासुभिर्मुनिव्रत मन्त्रीद्वारबीजे ऽन्वदति ।

वह्निजायां वदेष्वैव जलं भुवि विनिक्षिपेत् ।
 तपवर्गौ सनादौच वेदादि वह्नि वल्लभा ॥
 पश्चिमाभि मुखोभूत्वा कृत्वाच करसम्पुटम् ।
 सकृज्जप्त्वा पुनर्मन्त्री जपेन्मन्त्रं समाहितः १(*) ॥
 तारं नारायणं सेन्दुं व्योमाग्निनादसंयुतम् ।
 मायायुक्तं समुद्धृत्य प्रथमं माययायुतम् ॥
 उदरेषु द्वितीयन्तु बीजं स्याद्वह्निवल्लभा ।
 चक्रं (क्रिं) वह्निं समायुक्तं तारनादयुतं प्रिये ॥
 तारमुद्धृत्य प्रजपेद्दीपाग्रे वै सहस्रकम् ।
 अनेन विधिना देवि कार्तवीर्य्यस्य गोपतेः २(†) ॥
 दीपो देयः प्रयत्नेन सर्व्वं कार्य्यमभीप्सता ।
 गुरोराज्ञां पुरस्कृत्य कुर्याद्देवि प्रयत्नतः ॥
 अन्यथाहि कथं लोके विपरीत फलं भवेत् ।
 विधानं दीपदानस्य कृतघ्ने पिशुनाय च ॥
 ब्रह्म कर्म विहीनाय न वक्तव्यं कदाचन ।
 सुभक्ताय सच्छिष्याय साधकाय विशेषतः ॥
 वक्तव्यं देवि ! विधिना मम प्रीतिकरं शिवम् ।
 किं बहुक्तेन भो देवि ! कल्पोऽयमखिलार्थदः ॥
 अथाभिधीयते मानमाज्यस्य वरवर्णिनि ! ३(*) ।
 साधकानां हितार्थाय सर्व्वार्थस्य च सिद्धये ॥
 पलानां पञ्चविंशत्या दीपोदेयोऽर्थसिद्धये ।
 पञ्चाशताचोडुशान्त्यै शत्रुवश्याय चेष्यते ॥
 पञ्चभिः सप्तभिर्देवि शत्रूणां स्यात् पराजयः ।
 शतेन रोगनाशः स्यात् महस्त्रेणाखिलाः क्रियाः ॥
 सिद्धयन्ति साधकानां हि प्रयोगा येऽपि दुस्कराः ।
 नित्यं दीपेन मानं हि कार्य्यं सोऽपि स्वशक्तितः ॥

- १ (•) 'जप्यान्मन्त्र' इति वा मूलं पृथक् पाठोऽस्ति पर पाठोऽयं श्लोकाद्यन्वयः ।
 २ (†) गोपतिः, गोपुत्र्याः पतिः कार्तवीर्याख्यो धरमः ।
 ३ (•) अत्र दीपदाने दीपव्यवृत्तप्रमाणं सूच्यते, कार्य्यविशेषे दीपव्यवृत्तप्रमाणं रतव्यमस्ति

यथा कथञ्चिद्देवेशि नित्यं दीपं प्रकल्पयेत् ।
 कार्तवीर्याय देवेशि सर्वकल्याण सिद्धये ॥
 गुरु कार्येऽधिकं मानं कर्तव्यं देवि ! सर्वदा ।
 लघुद्रव्यैः प्रकर्तव्यः स्वल्पं कार्ये वरानने ! ॥
 विना मानं न कुर्वीत कार्तवीर्यस्य गोपतेः ।
 प्रदीपं देवि कार्यार्थं कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 इति उष्णमरेश्वर तन्त्रसंवादे कार्तवीर्यदीपदान विधिः ॥

—*—

(४७) अथ कार्तवीर्यस्य कवच विधानम् ।

—*—

श्रीदेव्युवाच ।

देवादिदेव सर्वज्ञ ! सर्वलोकहिते रतः ।
 केन रक्षा भवेन्नृणां भीतानां विविधापदि ॥
 राजचोरादिपीडासु शस्त्राग्निविषपातने ।
 महाभये महानाशे महानाबि गतेऽर्णवे ॥
 महामृत्युभये घोरे महाकलहपातने ।
 केनोपायेन शान्तिः स्यात् साधकानां महेश्वर ! ॥
 अनष्टद्रव्यरक्षा च नष्टस्य पुनरागमः ।
 सर्वाकर्षणसंज्ञोऽयं सर्वसम्बलनन्तथा ॥
 भवत्यभीष्टं जप्तृणां केन तद् वद मे शिव ! ।

—*—

ईश्वर उवाच—

शृणु गुह्यतमं देवि ! गोपनीयं प्रयत्नतः १(x) ।
 अवाच्यमपि वक्ष्यामि तव लोकहिताय वै ॥
 कवचं कार्तवीर्यस्य साङ्गावरणकं क्रमात् ।
 समूर्त्तिं मुक्तिं शक्तिमन्त्रैश्च सजपध्यानमेव च २(*) ॥

१ (x)

अथ गुह्यतमत्वं गोपनीयञ्च अस्थानेऽनधिकारिणि उपदेशे अगिष्टापातादुभय सुक्तम् ।

तथाहि कवचः 'अस्थाने पततामतीव महतामिताहशी दुर्गति' रित्याहः ।

२ (•)

ध्यान पूर्वकमिति क्वचित् पाठः ।

सहस्रादित्यसंकाशे नानारत्नसमुज्ज्वले ।
 भास्वद्भजपताकाख्ये [ह्ये] तुरगायुतभूषिते ॥
 महासम्बर्त्तकामोद भौमरावनिवारिणि ।
 समुद्धृतमहाच्छत्रवितानितवियत्पथे ॥
 महारथवरे दीप्ते नानायुधविराजिते ।
 सुस्थिरं विपुलोदार-सहस्रभुजमण्डितम् ॥
 वामैरुहण्ड-कोदण्डान् दधानमपरैः शरान् ।
 किरीटहारमुकुट केयूरबलयाङ्गदैः ।
 तत्पाश्वर्देश्वराः स्व स्व वाहनायुधभूषणाः ।
 सर्वदिक्षु स्थिताः पान्तु मामिन्द्राद्या महाबलाः ॥
 एतास्तस्य समाख्याताः सर्वाविरणदेवताः १(+) ।
 सर्वतो मां सदा पान्तु सर्वशक्तिसमन्विताः ॥
 हृदये चोदरे नाभौ जठरे गुह्यमण्डले ।
 ऊरुयुग्जानुपादेषु मूर्ध्नि भ्रुयुगले पुनः ॥
 कर्णाक्षिनासिकाजिह्वा कण्ठबाहुयुगेषु च ।
 दशबीजात्मका मन्त्रा यशःसमृद्धिदायकाः ॥
 तेजोरूपाः स्थिताः पान्तु वाञ्छासुर वरद्रुमाः ।
 दश चान्ये महावर्णा मन्त्ररूपा महोज्ज्वलाः २(*) ॥
 व्यापकत्वेन पान्त्वस्मान् आपादतलमस्तकम् ।
 कार्त्तवीर्य्यः शिरः पातु ललाटं हैहयेश्वरः ॥
 सुमुखो मे मुखं पातु कर्णौ व्याप्रं जगत्रयम् ।
 सुकुमारो हनू पातु भ्रुयुगं मे जनार्दनः ॥
 नयने पुण्डरीकाक्षो नामिकां मे गुणाकरः ।
 अधरोष्ठौ सदा पातु ब्रह्मज्ञेयो द्विजान् कविः ॥
 सर्वशास्त्रकलाधारो जिह्वां चिवुकमव्ययः ।
 दत्तात्रेयप्रियः कण्ठं स्कन्धं राजकुलेश्वरः ॥
 भुजौ दशास्यदर्पणो हृदयं मे महाबलः ।
 करौ सर्वार्थदः पातु कराग्रे तु जगत्प्रियः ॥

१ (+)

अथावरणदेवताः परिवाराः इति बोध्यम् ।

२ (•)

मन्त्रीणां कार्त्तवीर्य्य दशसंख्यका वर्णा इत्यर्थः ।

रेवाम्बुलीलासन्तप्तो जठरं मेऽभिरक्षतु ।
 महावीरस्तु मे नाभिं पार्श्वौ मे सर्वदुष्टहा ॥
 सहस्रभुजभृत् पृष्ठं सप्तद्वीपाधिपः कटिम् ।
 ऊरू माहेष्मती नाथो जानुनी वल्लभो भुवः ॥
 जङ्घे वीराधिपः पातु पातु पादौ मनोजवः ।
 पातु सर्वायुधधरः सर्वाङ्गं सर्वसन्धिषु १(*) ॥
 सर्वदुष्टान्तकः पातु धात्वष्टक-कलेवरम् ।
 प्राणादिदश जीवेशान् सर्वशिष्टेष्टदोऽवतु ॥
 वशीकृतेन्द्रियप्रामः पातु सर्वेन्द्रियाणि तु ।
 अनुक्तमपि यत्स्थानं शरीरेऽन्तर्बहिश्च यत् ॥
 तत्सर्वं पातु मे सर्व-लोकनाथेश्वरेश्वरः ।
 वज्रसारतरञ्जेदं शरीरं कवचावृतम् ॥
 बाधाशत विनिर्मुक्तः अस्तु मे भयवर्जितः ।
 बध्वेत्थं कवचं दिव्यमभेद्यं हैहयेशितुः २(†) ।
 विचरामि दिवारात्रौ निर्भयेनान्तरात्मना ।
 राजमार्गे महादुर्गे मार्गे चौरादिसंकुले ॥
 विषमे विपिने घोरे दावाग्नौ गिरिकन्दरे ॥
 संग्रामे शस्त्रसम्पाते सिंहव्याघ्र-निषेविते ।
 गङ्गरे सर्पसङ्कीर्णे सन्ध्याकाले नृपालये ॥
 विवादे विपुलावर्त्ते समुद्रेच नदीतटे ।
 परिपन्थि-जनाकीर्णे देशे दस्युगणावृते ॥
 सर्वस्वहरणे प्राप्ते प्राप्ते प्राणस्य संशये ।
 नानारोग-ज्वरावेशे पिशाच प्रेतपातने ॥
 मारीदुःख प्रपीडासु क्लिष्टे विश्वासघातके ३(*) ।
 शारीरेच महादुःखे मानसेच महाज्वरे ॥

- १ (*) इतः कवच माहात्म्या प्रख्यापितम् । तत्पूर्वं सर्वदुष्टविनाशाय त्वारभ्य—बाधाशत विनिर्मुक्तं इत्यन्तं कवचमिति यज्यत्कृद्भवतीति ।
- २ (†) हैहये शितुः—‘कार्तवीर्याञ्जुनीनाम राजाबाहु सहस्रवत्’ मतान्तरे ‘हैहय’ इति नामापि दृश्यते तत् इति पुराणे । प्रागुक्त मन्थत् ।
- ३ (*) ‘मारीदुःख प्रपीडासु’ इति पाठान्तरमस्ति ।

आधिव्याधि भये विघ्ने—ज्वालौपद्रवकेऽपिच ।
 नभवेत्तु भयं किञ्चित् कवचेनावृतस्य मे ॥
 आगन्तुकामानस्विलानस्मद्वसु विलोपकान् १(†) ।
 निवारयतु दोर्दण्ड—सहस्रेण महारथः ॥
 स्वकरोद्धृत-साहस्र—पाशवद्भान् सुदुर्जनान् ।
 संरुद्ध गति सामर्थ्यात् करोतु कृतवीर्य्यजः ॥
 शृणिसाहस्र निर्भिन्नान् सहस्रशरखण्डितान् ।
 राजचूडामणिः क्षिप्रं करोत्वस्मद्विरोधकान् ॥
 खड्ग साहस्रदलितान् सहस्रमुषलान्वितान् ।
 चौरादि दुष्ट सत्वौघान् करोतु कमलेक्षणः ॥
 स्वशङ्खनाद सन्त्रस्तान् सहस्रार-विदारितान् ।
 करोतु सर्व्व दुष्टौघान् सहस्रार-सहस्रभृत् ॥
 कृतवीर्य्य सुतोराराजा सहस्रभुजमणितः ।
 अवतारो हरेः साक्षान् पालयेत् सकलं मम ॥
 कार्तवीर्य्याज्जुनोनाम राजा बाहु-सहस्रवान् ।
 तस्य संस्मरणादेव हतं नष्टञ्च लभ्यते ॥
 यो भवेन्नोकरक्षार्थं मंशाच्चक्रं हरेर्भुवि ।
 तं नमामि महावीर्य्य-मज्जुनं कृतवीर्य्यजम् ॥
 कार्तवीर्य्य महाबाहो-सर्व्वं दुष्टारि नाशन ।
 सर्व्वत्र सर्व्वदा तिष्ठ दुष्टान् नाशय पाहि माम् २(‡) ॥
 उत्तिष्ठ दुष्टदमन ! सप्त द्वीपैक पालक ! ।
 त्वमेव शरणं प्राप्तः सर्व्वतो रक्ष रक्षमाम् ॥
 दुष्टान् ! किं त्वं प्राप्नोषि किन्तिष्ठसि चिरादपि ।
 पाहिनः सर्वदा सर्व्व-भयेभ्यः स्वसुतानिव ॥
 ये चोरा वसुहर्तारो विद्विषो येच हिंसकाः ।
 अन्तराय करा घोराः छद्मका ये दुरासदाः ॥

१ (†) 'वसु विलोपकाम्' इति च पुत्रकान्तरधृतः पाठः ।

(‡) इत्याद्यन्तं सर्व्वं कवचं धारणादि फलं कथ्यते ।

दुर्हृदो दुष्टभूपालाः दुष्टा नित्यञ्च पापकाः ।
 येच कार्य-विलुप्तारो ये खलाः परिपन्थिनः ॥
 सर्वस्वहारिणोयेच ये च माया विनोऽपरे ।
 महाह्लेशकरा म्लेच्छा दस्यवोवृषलाश्च ये ॥
 ये महागर दानारो बन्धका शस्त्रपाणयः ।
 ये पापदुष्ट कर्माणो दुःस्वदा दुष्टबुद्धयः ॥
 व्यसनाः कुपथा सक्ता येच नानाभयप्रदाः ।
 छिद्रान्वेपरता नित्यं येऽस्मान् वाधितुमुद्यताः ॥
 तं सर्वे कार्तवीर्यस्य महाशङ्ख वराहताः १(*) ।
 महसा विलयं यान्तु दुरादेव विमोहिताः ॥
 ये दान वा महादेत्या ये यक्षा येच राक्षसाः ।
 पिशाचा ये महा सत्त्वा ये भूता ब्रह्म-राक्षसाः ॥
 अपस्मार ग्रहा येच ये ग्रहा पिशिताशनाः ।
 महा लोहित भोक्तागो वेताला येच गुह्यकाः ॥
 गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा ये च देवादि-योनयः ।
 डाकिन्यो कौणपाः प्रेताः क्षेत्रपालाः विनायकाः ॥
 महाशना बलिभुजो महाकुणपभोजनाः ।
 महाव्याघ्र-महामेघ-महातुरग रूपकाः (गाः) ॥
 महागज-महासिंह महामहिष-सन्निभाः ।
 ऋक्ष वाराहशकुन-वानरोलूक-मूर्त्तयः ॥
 महो-ष्ट्रखर-मार्जारः सप्रजा वृष वृश्चिकाः ।
 नानारूप-महासत्त्वा नानाह्लेश-सहस्रदाः ॥
 नानारोग-कराःरूद्रा महावीर्या महाबलाः ।
 वातिकाः पैतिका घोराः श्रैष्मिकाः सान्निपातिकाः ॥
 माहेश्वरा वैष्णवाश्च वैरश्वाश्च महाज्वराः ।
 स्कान्दा वैनायकाः क्रूरा येच प्रमथ सम्भवाः ॥

महाशत्रुग्रहा रौद्रा महामारी मसूरिकाः १(*) ।
 ऐकाहिका द्वयाहिकाश्च त्रयाहिकाश्च महाज्वराः ॥
 चातुर्थिकाः पाक्षिकाश्च मासा पान्मासिकाश्च ये ।
 साम्बत्सरा दुर्निवार्या ज्वराः परमदारूणाः ॥
 स्वाप्रिकाश्च महोत्पाता येच दुःस्वप्रका ग्रहाः २(†) ।
 कूष्माण्डा जम्भकभीमा घोणसा निधिवश्वकाः ॥
 भ्रामकाः प्राण हन्तारो येच बाल ग्रहादयः ।
 मनो बुद्धीन्द्रियहराः स्फोटकाश्च महाग्रहाः ॥
 महाशना बलिभुजो महाकुणप भोजनाः ।
 दिवाचरा रात्रिश्चरा येच सन्ध्यासु दारूणाः ॥
 प्रमत्ताः सुप्रमत्तावा ये मां बाधितु मुग्धाः ।
 ते सर्वे हैहयेन्द्रस्य धनुर्मुक्तशरार्दिताः ॥
 सहस्रधा प्रणश्यन्तु मघ्न सत्वबलोद्यमाः ।
 ये मर्षा ये महारोगा महागिरि विलेशयाः ॥
 कालपाला महादंष्ट्राः महाजगर संज्ञकाः ।
 अनन्तं कुलिकाद्याश्च दंष्ट्रा विपमहाभयाः ॥
 अनेकशत वर्षाश्च खण्ड पुच्छाश्च दारूणाः ।
 मायाविष जलौकाश्च वृश्चिका रक्तपुच्छकाः ॥
 आशीविषाः कालकूटा महाहाला-हलाह्वयाः ।
 जलमर्षा जलव्याला जलग्रहाश्च कच्छपाः ३(‡) ॥
 मत्स्यकाविघ्नपुत्राश्च येचान्ये जलवामिनः ।
 जलजाः स्थलजाश्चैव नानाभेदशतोद्भवाः ॥

१ (*) महामारी—युगपद् बहुलोकक्षयकरा पीडा ।

मसूरिका — “जनयन्ति शरीरेऽग्निन् दृष्टरक्तं नृणां ।

ममराकृति संख्यानाः पीडका स्ता मसूरिकाः ॥”

द्वैत्यके—भावप्रकाश ।

” अन्यतत्रैव चिकित्साप्रकरणेऽस्ति । एवं माधवकरौरे निदानमुत्सृज्य ।

२ (†) दुर्निमित्ताद्भूत—चिबिधीत्पातजनकादुदयद्याः दुःस्वप्रजनकाश्च । इतमेतेषां प्रशमना-

कश्च चरके, अद्भुतसागरे, पुराणे, ज्योतिषत्वेचास्ति । दुर्निमित्तमुत्पातं चिबिधं-दिव्यमानरिजं भीममिति ।

३ (‡) एते जलजननी-जलव्या अपि उत्पातजनकाः । एतदुत्पातं भीममेव ।

येच षड् बिन्दवोलूता भ्रामराः शूक कच्छपाः ।
 स्थावरा जङ्गमाश्चैव कृत्रिमाश्च महाविषाः ॥
 गुमरूपा गुमविषा मूषिका गृहगोधिकाः ।
 स्मरा विषाश्च ये घोरा महोपविषसंज्ञकाः ॥
 येऽस्मान् बाधितु मिच्छन्ति शरीर प्राणनाशनाः ।
 ते सर्वे कार्त्तवीर्य्यस्य खड्गसाहस्र दारिताः ॥
 दूरादेव प्रणश्यन्तु प्रणष्टेन्द्रिय साहसाः ।
 मनुष्या पशवो वृक्षा वानरा वन गोचराः ॥
 मिह्व्याघ्रवराहाश्च महिषा ये महामृगाः ।
 गजास्तुरङ्गागवया रासभाः शरभावृकाः ॥
 शूनकाः द्विपिनः शुभ्रा मार्जारा विल्लोमशाः ।
 शृगाला मशकाः श्येना गरुत्मन्तो विहङ्गमाः ॥
 भेरुण्डा वायसा गृध्रा हंसाद्याः पक्षिजातयः ।
 उद्भिजाश्चाण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च जरायुजाः ॥
 नानाभिन्नकुलेजाता नानाभावा पृथग् विधाः ।
 ते सर्वे कार्त्तवीर्य्यस्य गदासाहस्र चूर्णिताः ॥
 दूरादेव विनश्यन्तु विनष्टगत पौरुषाः ।
 येचाक्षेप प्रदातारो द्वेष्टारो ये विदूषकाः १(*) ॥
 विश्वासघातका दुष्टा ये च स्वामिद्रुहानराः २(†) ।
 येचापि तापिनोरिष्टा ये पापा गोप्यहारिणः ॥
 देहोपघातगरल-शस्त्र पातादि दुःखदाः ।
 क्षेत्र वित्तादिहरण बन्धनादि भयप्रदाः ॥
 ईतयो विविधाकाराः ये चान्ये दुष्टजातयः ३(*) ।
 पीडाकरा ये सततं च्छिद्रमर्हन्ति बाधितुम् ॥

१ (•)

‘विदूषका’ इति पाठान्तरं ।

२ (†)

‘स्वामिद्रुहाः’ — राजद्रोहकारिण इत्यर्थः ।

३ (°)

ईतवीथया—“अतिदृष्टिरणादृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः कृताः ॥” इति ।

“निवारितलोम महीतन्मिच्छन्ति

निरौतिभारं गमितेऽति दृष्टयः” इति ।

ते सर्वे कार्तवीर्यस्य चक्रसाहस्रं चूर्णिताः ।
 दूरादेव विनश्यन्तु लयं यान्तु सहस्रधा ॥
 ये मेघा या महावर्षा ये वाता याश्च विद्युतः ।
 ये महाशनयो दीप्ता ये निर्घाताः सुदारुणाः ॥
 उल्कापाताश्च ये घोरा ये महेन्द्र चापादयः १(†) ।
 सूर्येन्दु-कुज सौम्याश्च गुरुकाव्य शनैश्चराः ॥
 राहुश्च केतवोघोरा नक्षत्र-राशयस्तथा ।
 तिथयः संक्रमा मासा हायना युगनायकाः ॥
 मन्वन्तराधिपाः सिद्धा ऋषयोयोगसिद्धयः ।
 निधयोऋग्यजुः सामाऽथर्वणाद्याः समब्धयः २(‡) ॥
 क्रतवोलोकपालाश्च पितरोदेव संहतिः ।
 विद्याश्चैव चतुः षष्टि-भेदोत्थया भुवनत्रये ॥
 एते वै कीर्तिताः सर्वे येचान्ये नानुकीर्तिताः ।
 ते सन्तु नः सदा सौम्याः सर्वकालं सुखावहाः ॥
 आज्ञाया कार्तवीर्यस्य योगीन्द्रस्यामितद्युतेः ।
 कार्तवीर्यार्जुनो यथा राजेन्द्रोद्देहयेश्वरः ॥
 दत्तात्रेयप्रियतमः सहस्रभुज-मण्डितः ।
 चापी स्वङ्गी रथी वाणी तूर्णी वर्मा महाबलः ॥
 सुनासः सुमुखः शान्तश्चक्रवर्ती गुणाकरः ।
 दशास्यदर्पहारी वा लीलातृप्तः सुदुर्जयः ॥
 दुःखहा चोर-दमनो राजराजेश्वरः प्रभुः ।
 सर्वज्ञः सर्वदः श्रीमान् सर्वशिष्टेष्टदुःखहृत् ॥
 राजबुद्धामणि र्योगी सप्तद्वीपाधिनायकः ।
 विजयी विश्रुतो बाग्मी महागतिरलोलुपः ॥
 यज्वा विप्रप्रियोविद्वान् ब्रह्मज्ञेयः सनातनः ।
 माहेष्मतीपतिर्योद्धा महाकीर्तिर्महामुजः ॥

१. (†) 'महेन्द्र युगादय' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

२. (‡) 'चरान्तं' इति पाठान्तरम् ।

सुकुमारो महावीरो मारीचो मदिरक्षणः ।
 शत्रुघ्नः शाश्वतः शूरः शङ्खभृद् योगिवल्लभः ॥
 सर्वशास्त्रकलाधारो विरजो लोकवन्दितः १(*) ।
 महाभागवतोधामा महाभय-विनाशनः ॥
 असाध्य विप्रहोदिव्यो भावव्यक्तो जगन्नयः ।
 वीरो विमल सत्वाह्यो महाबल-पराक्रमः ॥
 विजयः श्रीमयोमान्योजितारिर्मन्त्रनायकः ।
 चक्रदः कामदः कान्ता-कालघ्नः कमलेक्षणः ॥
 भद्रवाद प्रियो वैद्यो विबुधोवरदोवशी ।
 जितेन्द्रियोजितारातिः स्वच्छन्दोऽनन्त विक्रमः ॥
 चक्रभृत्तार-चक्रघ्नः संग्राम-विधिपूजितः ।
 महाधनो निधिपति महायोगी गुरुप्रियः ॥
 योगाह्यः सर्वरोगघ्नो राजिताखिलभूतलः २(०) ।
 दिव्यास्त्रोऽप्रमेयात्मा सर्वगोप्ता महोज्ज्वलः ॥
 सर्वायुधरोऽभीष्ट-प्रदः परपुरञ्जयः ।
 योग सिद्धमहाकायो महावृन्द शताधिपः ॥
 सर्वज्ञाननिधिः सर्वसिद्धि-दानकृतोद्यमः ।
 इत्यष्टशतनामोक्त्या मूर्त्तयोदशदिक्पतेः ॥
 सम्यग् दशदिशो व्याप्य पालयन्तु च मां सदा ।
 स्वस्थाः सर्वेन्द्रियाः सन्तः शान्तिरस्तु सदा मम ॥
 शेषा या मूर्त्तयोऽष्टौ च दिक् क्रमे नैव भास्वराः ।
 अग्निनैऋत्युदगीश—कोणगाः पान्तु मांसदा ॥
 ममसौख्यमसम्बाध मरोग मपराजयः ।
 दुःखहानिरविप्रश्च प्रजावृद्धि सुखोदयः ॥
 बाढ्छापिरति कल्याण मवैषम्यमनामयम् ।
 अनालस्यमभीष्टश्च सृत्युहानिर्बलोजतिः ॥

१ (*) सर्वशास्त्रकलाधारो हि—पतुःपठि कथावियामिपुत्रः, तावतुः पठि कथा कलाविवनीय
 कालस्य डीकावां प्रैपतये च वर्धिताः सन्ति ।

२ (०) वीरोऽङ्गाः—वमनिबलादवः । चित्तवृत्ति निरोधकः । सुख—कल्याणोऽव्ययः ।

भयहानिर्यशः कीर्तिर्विद्यावृद्धिर्महाश्रियः १(x) ।
 अनष्टद्रव्यताचैव नष्टस्य पुनरागमः ॥
 दीर्घायुष्यं मनोलाभः सौकुमार्यं मभीप्सितम् ।
 अप्रघृण्यतमत्वञ्च महा सामर्थ्यं मेवच २(०) ॥
 सन्तु मे कार्तवीर्यस्य हैहयेन्द्रस्य कीर्तनात् ।
 य इदं कार्तवीर्यस्य कवचं पुण्यवर्द्धनम् ३(†) ॥
 सर्वपापहरं पुण्यं सर्वोपद्रव नाशनम् ।
 सर्वं शान्तिकरं गुह्यं समस्तभयनाशनम् ॥
 विज्ञेयार्थपदं गृणां सर्वसम्पत् प्रदं शिवम् ।
 शृणुयाद्वा पठेद्वापि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 मुच्यते सर्व-दुःखैस्तु सर्वत्र विजयी भवेत् ।
 मारी चौरादि पीडाद्यैर्न कदाचित् प्रबाध्यते ॥
 पठतः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नादि विनश्यति ।
 लभते वाञ्छितानर्थान् पूज्यते त्रिदशैरपि ॥
 शय्यातलं गतो रात्रौ यइदं कवचं पठेत् ।
 नतस्य तस्कराराति दुःस्वप्नादि कृतं भयम् ॥
 चौरैर्यदाहृतं पश्येत् पश्चादि धनमात्मनः ।
 सप्तवारं तदा जप्त्वा निशि पञ्चमदिक्मुखः ॥
 सप्तरात्रेण लभते नष्टद्रव्यं न संशयः ।
 सप्तविंशतिधा जप्त्वा प्राचीदिग्बदनोयदि ॥
 तदा देवासुरनिभं परचक्रं निवारयेत् ४(‡) ।
 विवादे कलहे घोरे यइदं पञ्चधा पठेत् ॥

- १ (x) च यः यशः कीर्तिरिति नेकाशेषोपधकः । चापेत्वादेवकीर्तिः धर्मः ज्ञानं देवत्वमेति ।
 यशः कीर्तये प्रशंसा ।
 २ (०) 'अप्रघृण्यतमत्वञ्च' इत्यत्र पाठः ।
 ३ (†) 'कार्तवीर्यादिना' इत्यत्र कवचं कीर्तयति । 'महिमन्वीर्यादीनां शक्तिः ज्ञातव्या' इत्यत्र-
 वचनविशेषात् तत्र ह्यपानां तत् कवचं जपनीयम् ।
 ४ (‡) 'परचक्रं'—चरतिष्ठत-सन्धानम् । उक्तकवचं सन्धानमिति । चरन्त्यासं परचक्रविषये-
 ऽप्यस्य । 'चक्रं राङ्गे ऽपि' । 'सैवी रथाङ्गे राङ्गे ब्रह्मपापीविति कीचः ।

विजयो जायते तस्य न कदाचित् पराजयः ।
 सम्यग् द्वादशधा रात्रौ योजपेद्वन्धमुक्तये ॥
 त्रिदिनाभिगड प्रस्तो मुच्यते न विचारणा ।
 अनेनैव विधानेन सर्वसाधन-कर्मणि ॥
 असाध्य मपि सप्ताहात् साधयेन्मत्रवित्तमः ।
 यात्राकाले पठिस्वेदं मार्गं गच्छति यः पुमान् ॥
 नतस्य चोरव्याघ्राद्यैर्मयस्यात् परि पन्थिभिः ।
 नित्यं गृहगतैर्जप्त्वा कल्याणैः परिपूजयेत् ॥
 नभयं जायते तस्य दुष्ट सत्त्वादिभिः क्वचित् ।
 सर्वरोग प्रपीडासु त्रेधा वा पञ्चधा पठेत् ॥
 स रोगात् मृत्यु-वेतालभूत प्रेतैर्विमुच्यते ।
 अपन्नासेचनं कुर्याज्जलेनाश्लिना तनौ ॥
 न चासौ वश-कृत्वादि-रोग-स्फोटैः प्रबाध्यते ।
 त्रिसन्ध्यं यः पठेदेतत् षड् मासं विजितेन्द्रियः ॥
 कालमृत्युमपि प्राप्तं जीवन्नास्त्यत्र संशयः ।
 पठतःकवचं चेदं विषं नाक्रमते तनौ ॥
 नजरान्ध त्व मूर्खान्व नोपसर्गभयं क्वचित् ।
 विशत्यर्णोक्तविधिना ध्यात्वा देवं तदात्मकम् १(†) ॥
 मन्त्री गुरु प्रसादात्तं मन्त्रराजं जपेत्तु यः ।
 कवचे नावृत्तोभूयो मन्त्रं ध्यानं समाचरेत् ॥
 आदौ सम्बोधनं कुर्यात् तन्नाम ध्यानपूर्वकम् ।
 चतुरश्रकमन्त्राणान् उद्धरेद्वीज पूर्वकान् ॥
 स यथोक्तं लभेत् सद्यः फलं वज्रतनुर्भवेत् ।
 यथा यथेदं कवचं कस्यचिन्न प्रकाशयेत् ॥
 गोपनीयं प्रयत्नेन शिवस्य वचनं यथा ।
 सद्भक्ताय सुशिष्याय दद्यात् सर्वस्वदायिने ॥

सायकानां । इत्यार्याय यदुक्तं चन्द्रमोलिना ।
कार्तवीर्यस्य कवचं यदुक्तं वै मया तव ॥
येन सं रक्षितो देवि स काले नापि जीर्यते ।
इति श्रीउद्दामरेश्वरतन्त्रे कार्तवीर्यस्य
कवचं समाप्तम् १(†) ॥

—*—

(४८) अथ कार्तवीर्यस्य स्तोत्रम् ।

—*—

कार्तवीर्यः खलद्वेषी कृतवीर्यः सुतोवली ।
सहस्रबाहुः शत्रुघ्नो रक्तवासा धनुर्द्धरः ॥
रक्तगन्धो रक्तमाल्यो राजा स्मत्तुरभीष्टदः ।
द्वादशैतानि नामानि कार्तवीर्यस्य यः पठेत् ।
सम्पदस्तस्य जायन्ते जनास्तस्य वशम्बदाः ।
अनयदाशुदुरस्थं क्षेमलाभ युतं प्रियम् ।
कार्तवीर्यं महाबाहो ! सत्त्वशत्रुनिवहण ! ।
सर्वत्र सर्वदा तिष्ठ चौरान्नाशय पाहि मां ।
सहस्रबाहुं सशरं सचापं रक्ताम्बरं रक्त किरीट कुण्डलम् ।
चौरादि दुष्टभयनाशन मिष्टदन्तम् ध्यायेन्महाहैहय कार्तवीर्यम् ॥
कार्तवीर्यं स्तोत्रं सम्पूर्णम् २(‡) ।
इति कार्तवीर्यस्य स्तोत्रादिप्रकरणम् ॥

—*—

१ (†) चक्षिन् कवचे ज्ञापि ज्ञापि पुनरक्तिर्भवति ।

”ज्योतिषे मन्त्रशास्त्रे च ज्ञानं भिषके गुरो ।

चर्चनान्तु गृहीतान्नापद्यन् विचारयेत् ॥”

इत्यनेन सा विचारणा नैव कार्या ।

२ (‡) कार्तवीर्यार्जुनीनाम राजा बाहुसङ्घसम्पिदः ।

येन सागरपर्यन्तं धनुषा निर्जिता मही ।

वसन्त चौरविनाश कञ्जसुखाय मानवः ।

न तस्य विषनाशः काञ्चटस्य वनसि भुवम् ॥ इति पुराणे, नामपिचीकम् ।

(४६) अथ तरुपुत्र विधिः १(❀) ।

—*—

130 मातृस्ये—२(†)

दशकूपसमा वापी दशवापी समोद्ददः ।
दशहृद समः पुत्रो दशयुत्रसमः द्रुमः ॥

131 पाद्मेऽपि—

वरं भूमिरुहाः पञ्च नतुकोष्ठ रुहा दश ।
पत्रैः पुष्पैः फलैर्मूलैः प्रणिनः प्राणयन्त्यमी ॥

132 नन्दिपुराणे—३(‡)

तरुपुत्रन्तु यः कुर्याद्विधिवद्वह्निसन्निधौ ।
स महापातकैर्युक्तं समुद्धृत्य कुलत्रयम् ॥
नरकेभ्यो नरो याति प्रजापति पुरं (पदं) शुभम् ।

133 स्कान्देऽपि—

इत्येवं रुद्रमहिषी भूमिरुह सुत स्तव (म्) ।
श्रुत्वा पतिं त्रिलोकेश मिदमाह पतिव्रता ॥
भगवन् केन विधिना विधीनां सार सागरः ।
पुत्र प्रतिकृतिर्बुधः क्रियते चन्द्र भूषणा ॥
सलीलमिति सा सर्व्वं पृच्छन्ती विधिमुत्तमम् ।
महादेवो महादेवी—मिदं वचनमब्रवीत् ॥
देवि ! नाशेन्द्र नासोरु नागेन्द्रगति गामिनि ।
शृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽवनिजः सुतः ४(+) ॥
स्वपुत्रार्थं भूमिरुहं प्रहीष्यामीति पार्ष्वति ! ।
सोपवासा भवेन्नारी सुधिवक्त्रा शुचिव्रता ॥

- १ (❀) अथ तरुपुत्र विधिः—अनपत्यानां पुत्र प्रतिविधिद्वेष्यानुष्ठेयं कार्यमिति ।
गुह्यानात्सु भाविष्यन्ति पुत्राभावी नसादिति ।
२ (†) इदं महापुराणम् बीदप्रसङ्गकं नारदपुराणैः आनुक्रमणिकाऽस्ति ।
३ (‡) इदं महापुराणम्, रघुनन्दन इत आती प्रत्याग मेदि चास्तीतिः ।
४ (+) अविजः नदीवधः ।

ततश्चैव सहस्रांशां वस्तुभृङ्गं गत एवा ।
 उदिते विमले चापि तथेन्द्रा—विन्दु सभिमे ॥
 विप्रानामन्त्रयेद्रात्रौ पावनान् वेद्वेदिनः ।
 विप्रान् निमन्त्रयित्वा तु शुचिवस्त्रा शुचिप्रता ॥
 शयीत सनमस्कारा सदर्भा भूमिमाश्रिता ।
 गमयित्वाथ रात्रिं सा सवितर्युदितेऽपिष ॥
 भक्ष्य भोज्ये समादाथ ब्रजेद् यत्र भवेत्तरुः ।
 ततस्तं रूपयित्वा तु सातपत्रं सभूषणम् ॥
 तं तरुं तरुणीकृत्य ततश्छायानुमापि(यः) नः १(†) ।
 यथोपपन्नानासन्नान् भोजयित्वा द्विजांस्ततः ॥
 पुण्याहं कारयित्वा नु ऋत्विजा ऽथवात्मना ।
 तृप्तानां ब्राह्मणानाश्च तत्त्वेना कृतमात्मनः २(‡) ॥
 निवेश कृतमुद्दिश्य संज्ञावेन परेण हि ।
 अपुत्रो भगवन्तोऽहं पुत्र प्रकृतिकं तरुम् ॥
 ग्रहिष्यामि ममानुज्ञां कर्तुमर्हत सत्तमाः ।
 ततस्तैरभ्यनुज्ञातं तन्तरुं तरुणाकृतिम् ॥
 भूमिदेविसमक्षंधै गृहीयात्तनयं प्रिये ।
 भूमिदेवसमक्षन्तु विधेयं ब्राह्मणाप्रतः ॥
 अनेनविधिना यस्तु गृह्णाति तरुपुत्रकः ३(x) ।
 पितृणां निरयस्थानां मधुधाराः स वर्षति ॥
 गृहीतो विधिना येन शुभे भूमिरुहात्मजः ।
 शुभः सुखाय भवति विपरीते तु दुःखदः ॥
 पुत्रेभ्यः शतसंख्येभ्यः पीनश्रोणिपयोधरे ।
 एको भूमिरुहः श्रेष्ठः पुत्रस्त्वे कल्पितः सुतः ॥

१(†) तोरुं कृतेति कश्चित् पाठः ।

२(‡) चात्मनः न्स्त्राकृतं अभिप्रायं पुत्राभावादिकं चनुष्ठित कार्यमुद्दिश्य तदानीं ब्राह्मणानां उच्यते तत्त्वेन यथावत् निवेशनीयमित्यर्थः ।

पुण्याह वाचनम्—विधानपद्धत्यनुकारेण कारयितव्यम् । पुण्याहवाचनादिकं प्रागुक्तम् ।

३(x) स्तरीततव पुत्रकः इतिव्याकरणतः पाठः ।

इत्येवं यन्मया शिष्टमिष्टदुष्टभवारिणा । १(+)
 यथा भूमिरुहः पुत्रो विशिष्टः कोष्ठजैः सुतैः ॥
 ततः शोकापहं देवि तमशोकविभाविना २(९) ।
 अलक्ष्मकार सन्तुष्ट्या ह्यलक्ष्मरैः पृथग्विधैः ३(०) ॥
 आतपत्रञ्च तस्याप्रे मुक्तादाम-विभूषितम् ।
 उच्छ्रयामास गिरिजा मयूराम्बुरुहैः सह ॥
 नानावर्णैर्भूषयित्वा चन्दनेन सुन्धिना ४(*) ।
 अमूल्यान् प्रददौ देवि ! अलक्ष्मरानितस्ततैः ॥
 जाम्बुनदमयैश्चापि पट्टैरन्नविराजितः ।
 सर्व्वं तं भूषयामास तमशोकरुहं प्रियम् ॥
 तस्य शाखा प्रशाखासु मुक्तादामानि पार्व्वति ।
 आवबन्ध सवै भाति यथाऋक्षैः क्षपाकरः ५(*) ॥
 तथा वासोयुगेनापि तमशोकं सुहारिणी ।
 वासया मास लोकानां जननी पुत्रलालसा ॥
 ततः समरुणाचारु गुग्गुलं घृतमेव च ६(†) ॥
 समवायुयुतं धूपं चारयन् धूपचर्चितः ॥
 ततः शङ्खनिनादेन देवतूर्य्यरवेण वा ।
 नन्दिना च समानीता ब्राह्मणाः ब्रह्मणः समाः ॥
 वाचयामास पुण्याहं दत्त्वा गाः स्वर्ग(र्ण)मेव च ।
 ततः पुण्याहघोषेण आशीर्वाद्दिश्व चोभयोः ॥
 अनुमान्य पतिं देवि ! ऋषीञ्च प्रीणयन्मुदा ।
 इति तरुपुत्र करणविधिः ७(‡) ।

—*—

- १ (+) 'इष्टमिष्टदुष्टभवारिणि' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।
 २ (९) ततः... देवि तमशोकविभाविनी इति हेमाद्रौ पाठः ।
 ३ (०) अलक्ष्मकार संज्ञका इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।
 ४ (*) स तैर्भाति इति हेमाद्रौ ।
 ५ (†) ननेवचा चादइति हेमाद्रिधृतः पाठः ।
 ६ (‡) विषयेऽस्मिन् 'तरुपुत्रकरणविधिः' इति हेमाद्रौ ।—'तद्वयमकरणविधिः' इत्यप्याठः ।
 विषयेऽस्मिन् नन्दिपुराच ब्रह्मवैवर्तपुराच आन्दपुराचपुत्र वदुषाचर्चितमस्ति ।
 ७ (०) सूचयित्वा इत्यत्र 'वाचयामास' इत्यप्याठः स्मरितं पुस्तके ।

(५०) अथ वापीकूपतडागादीनां सांख्यायनोक्तोत्सगविधिः१(०) ।

—*—

134 तथा च सांख्यायनीयं सूत्रम्—

अथ पुष्करिणी-कूप-तडागानां शुद्धपक्षे पुण्ये वा तिथौ पयसा यवमयं चरुं श्रपयित्वा 'त्वन्नोऽग्नि' (२) इति द्वाभ्यां 'अवते हेल ईमहे वरुणे' (३) 'मां धियं शिक्षमाणस्य' (४) गृह्य उपगृह्यो मयोभू राखारो निखारो निःसरो निःकामाः सपत्नदूषण इति वारुण्यादि प्रभृते प्रदक्षिणं जुहुयाद् मध्ये पयसा जुहोति (५) 'विश्रतश्चक्षु' (६) 'रिदं विष्णु'रिति 'यत् किञ्चेदमिति' मज्जयित्वा धेनुर्दक्षिणा वस्त्रयुग्मं वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

अथास्य प्रयोगः ।

गणेशार्चन-स्वस्तिवाचन-मातृकापूजाभ्युदयिकाचार्य्यवरणादीनि यथाक्रमं कृत्वा वारुण्यागं कुर्यात् । तद् यथा—शुभतिथौ जलाशयात् प्रावोदग् वा स्थण्डिलं विधाय तत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहान् स्थापयित्वा चरुं तन्त्रेण जलपयसोरुभयोः प्रणयनं पूर्वकं यवमयं वारुणचरुप्रहणं प्रोक्षणादिधर्मैः पयसाश्रप्याज्य भागान्तं कर्म कृत्वा ग्रहेभ्यो हुत्वा (७) 'त्वन्नोऽग्ने वरुणस्ये'त्येतत् पृथग्द्वयेन पृथक् स्वाहाकारान्तेनावदानधर्मेण द्वे

(१) विष्णुधर्मोत्तरे,—यमलोकं प्रदग्धन्ति न जलाशयकारिणः ।

अतः कुर्यात् प्रयत्नेन मरुपं भूप कूपकम् ॥

ब्रह्मायता चतुरस्रा वाप्यः साधारणा मताः ।

शंषाः काम्याधिकारिण कृपोन्नतः शुभावहः ॥

यमः— 'तडागे यस्य पानीयं मततं खलु तिष्ठति ।

स्वर्गलोकगतिसस्य नाव कार्याविचारणा' ॥

तत्र पञ्चविधानानन्तरं वापोप्रभृतीनामृतमर्गविधिरुच्यते । स च सर्व-भूतानाम्

हितार्थं कर्तव्यः । तत्रान् मूर्तिः 'इत्यात् सर्वभूतेभ्योजलपूर्णं जलाशय' मिति ।

एतत्सर्वं पानिकं कार्थम् । तथाचोक्तं 'वापा कूपतडागादि देवतायतनानि च' ।

अन्नपदानमारामः प्रसन्नमित्यभिधीयते' इति ।

(२) गणयजुर्वेदे—२१—३ ।

" " ११—४ ।

(३) ऋग्वेदे १—३४—१४ ।

(४) गणयजुर्वेदे १०—१२ ।

(५) " " ५—१५ ।

(६) " " २१—३ ।

(७) इति वरुणदेवतोर्दशः ।

वि—१५

आहुती यवमयेन च रुणा हुत्वा 'इदं वरुणाय'ति (१) त्यजेत् । 'अवते हेळ' (२) इत्येका 'इमं मे वरुण' (३) इत्येका 'उदुत्तमं वरण' (४) इत्यपरा 'इमां धिया शिक्षमाणस्य' इत्येका इत्येवं चरुणा पडाहुतीः हुत्वा केचित् 'त्वन्नोऽग्ने' (५) इत्यादिषड्भिः 'समुद्रज्येष्ठा' (६) इति चतसृभिः 'तत्त्वायामीति' (७) अनया आज्याहुतीराहुः (८) । अथाग्नेः पश्चिमदिग्भागमारभ्य प्रदक्षिणमष्टदिक्षु अष्टाज्याहुतीः सुवेण जुहोति । गृह्याय स्वाहेति पश्चिमे । उपगृह्याय स्वाहेति वायव्ये । मयोभवाय स्वाहेति वायव्ये । मयोभुवाय स्वाहेत्युदग्दिशि । आखाराय स्वाहेति ऐशान्याम् । निःखाराय स्वाहेति पूर्वे । निःसराय स्वाहेति आग्नेये । निःकामाय स्वाहेति दक्षिणे । सपत्नदूषणाय स्वाहेति नैऋत्याम् । मध्ये तु प्रणीतास्ववशिष्ट पयसा द्वे आहुती जुहोति । 'विश्वतश्चक्षुरित्येका, 'इदं विष्णु'रित्येका । ततः पायसेन स्विष्टकृन्नवाहुतीर्वलिदानादि होमशेषं समापयेत् । अथ धेनुं जलाशये तारयति । स्वयन्तत्पुच्छलघ्नश्चरति । पश्चिमत ईशानीं यावत् । केचिद्धेनुतारणं नेच्छन्ति ।

तत्र धेनुतारणमन्त्रः—

इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धाः पूता अमृताः सन्तु नित्यम् , तारयति सर्व्वतीर्था-
भिपिप्तम् (६) । लोकालोकान्तरं तीर्य्यते इति तटम् । तत् प्राप्य जपति 'यत्किञ्चि-
हुरित' मित्युचम् (१०) । तारणाभावेऽपि जपः स्यादेव । अत्र 'आपोऽस्मा (११)

(१) ऋग्वेदे १—२४—१४ ।

" सांख्यायन मते च ६—१०—११ ।

(२) ऋग्वेदे ८—२४—३ ।

(३) शक्यजुर्वेदे २१—१ ।

(४) " " १२—२२ ।

(५) " " २१—३ ।

(६) " " २१—२—१८—४८ ।

(७) ऋग्वेदे ७—४८—१—४ ।

(८) गृह्याय स्वाहेति आज्याहुति प्रकार उक्तः ।

(९) इदं तन्निभं पवित्रं कुरुष्व, शुद्धाः पूतोऽमृताः सन्तु नित्यम् । मां तारयन्ती कुरु तीर्थाभिषेकम् लोकालोकान्तरं तीर्य्यते इति तटम् । तत् प्राप्य जपति 'यत्किञ्चि-
(लोकालोकांतरं तरते तीर्य्यते) मन्त्रोऽयं न सम्यक् शुद्धः सुद्रित पुस्तके दृश्यते ।

(१०) तैत्तिरीयारण्यके १०—६४ ।

(११) मानव श्रौतसूत्रे १—८—४—४० ।

" शक्यजुर्वेदे ४—२ ।

नित्यं च तर्पणं केचिदाहुः । गाश्चैशान्यां मुञ्चति । 'सूयवसाद् भवती'ति (१) ।
यदा गौर्हिं करोति तदा 'हिं कृण्वतीं चे'ति (२) जपेत् । तामेव गामलङ्कृत्य सवत्सां
ब्राह्मणाय दद्यात् । अतारणपक्षेऽपि धेनुर्दक्षिणा । वस्त्रयुग्मञ्च ततो ब्राह्मणभोजणम् ।

—*—

(५१) अथ जलाशयोत्सर्गः ३(x) ।

—*—

जलाशयमलङ्कृत्य तत्र वरुणं साङ्गं पूजयित्वा हंसकारण्डवादिजलचराणामभावे
पिष्टादिमयान् परिकल्प्य जले क्षिप्त्वा । अद्येत्यादि सर्वपापक्षयपूर्वक-रुद्रालयगमनानेक-
कल्पावच्छिन्न-स्वर्गलोकहंसपराद्धं द्वयावच्छिन्नमहस्तपःप्रभृतिलोकभोग-सहित-परम-
विष्णुपदप्राप्तिकामो मुञ्चजलाशयं वरुणदैवताकं स्नानपानावगाहनार्थं सर्वभूतेभ्य
उत्सृजे न ममेति साक्षतजलं त्यजन् पठेत् ।

सर्वभूतेभ्य उत्सृष्टं ममैतज्जलमूर्जितम् ।

रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः (क) ॥

सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।

रमन्तु सर्वभूतानि स्नान-पानावगाहनैः ॥ इति

उत्सर्गं कृत्वा देवान् विसृज्य ग्रहप्रतिमामाचार्याय दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
दक्षिणान्दत्त्वा तदाशिषं गृहीत्वा स्वयं भुञ्जीतेति ।

इति सांख्यायनोक्तजलाशयोत्सर्गः ॥

—*—

(५२) अथ कात्यायनोक्तः सप्रतन्यते ।

—*—

135 तथा च सूत्रम् ।

अथातो वापी कूप-तडाग-सभाराम देवतायतन-पुष्करिण्यादि प्रतिष्ठां व्याख्यास्यामः ।
उद्गयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथि-करण-नक्षत्रादि-गुणान्वितं वारुणं यवमयञ्चरुञ्च

१ (+)	ऋग्वेदं १—१६—४—५० ।
२ (x)	ऋग्वेदे १—६४—२७ ।
३ (5) मातृस्ये,—	ग्रहपराजन् महावाहो तदागादिषु या विधिः ।
वज्रपराजिच,—	गर्भेदिने मुनश्चते सुहर्षेण भवेद् यदा :
	वाहो कूपतडागानां तस्मिन् काले विधिः व्यतः ॥
	सम्पूर्णतुल्यकर्मः सम्पूर्णाः स्युर्मनोरथाः ॥
	चन्द्रे रघुनन्दनीय जलाशयोत्सर्गोत्सर्गः इति ।

अपयित्वाऽथभागमिष्टा आज्याहुतीर्जुहोति 'त्वन्नोऽग्ने' (१) 'सत्वन्नोऽग्ने' (२) 'इमं मे वरुण' (३) 'तस्वायामि' (४) 'ये ते शतम्' (५) 'आयाश्वाग्ने'(६) 'उदुत्तमम्' (७) 'उरुंहि' 'राजा' (८) 'वरुणस्योत्तम्भनम्' (९) 'अग्नेरणीकम्'(१०) इति दशअग्निर्हुत्वा स्थालीपाकं जुहोति 'अग्नये स्वाहा' 'सोमाय स्वाहा' वरुणाय स्वाहा,(११)उप्राय स्वाहा, यज्ञाय स्वाहा, भीमाय स्वाहा. शतक्रतवे स्वाहा, व्युष्ट्यै स्वाहा, स्वर्गाय स्वाहेति प्राशनान्ते जलचरान् क्षिप्त्वाऽलङ्कृतां गां तारयित्वा आचार्य्याय वरुणन्दत्त्वा कर्ण वेष्टके वासोयुग्मे धेनुर्दक्षिणा च । ततो ब्राह्मणभोजनम् (१२) ।

अथ प्रयोगः ।

सु मुहूर्ते वाप्यादि समाप्य सम्भारानुपकल्प्य यथाकामं सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य स्वस्ति वाच्य मातृकापूजनाभ्युदयिके कृत्वाचार्य्यं वृत्वा वाप्यादि नैऋत्य भागे वास्तुमण्डलं विरच्य बलिन्दत्वा अग्निं प्रतिष्ठाप्य वेंशां ग्रहानावाह्य सक्षीर प्रणयनपूर्वकं यवमयंचरुं अपयित्वा आज्यभागानिष्टा 'त्वन्नोऽग्ने' (१३) इत्यादिसूत्रोक्त होमं विधाय

(१)	शुक्लयजुर्वेदे	२१—३ ।
(२)	” ”	२१—४ ।
(३)	” ”	२१—१ ।
(४)	” ”	२१—२—१८—४८ ।
(५)	मैत्रायणी संहिता	१—४—३ ।—काठकसंहिता ५—४ ।
(६)	कात्यायनश्रौतसूत्रे	२५—१—११ । वाजसनेय संहिता ८—२३ ।
(७)	” ”	१२—१२ ।
(८)	ऋग्वेदे	१२—४—८ ।
(९)	” ”	४—३६ ।
(१०)	” ”	८—१४ ।
(११)	शुक्लयजुर्वेदे	२१—३ ।
(१२)		'ततः सङ्कल्पं विधायां अथवाष्ट शतन्तथा । भोजयेच्च यथाशक्या पञ्चाशदथ धिंशतिम् ॥ एवमेव पुराणेषु तद्गाने विधिदृश्यते । कूपवापीषु सर्वासु तथा पुष्करिणीषु च ॥ एषएवविधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैवच' ।
	इति मातृके ।	पञ्चमं हिमाद्री दानकल्पेचालि ।
(१३)	शुक्लयजुर्वेदे	२१—३ ।

स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य धेनुन्तारयित्वा जलचरान् क्षिप्त्वा जलाशयभुत्सृज्य तां
गां ब्राह्मणाय दद्यात् १(†) । वरुणमन्त्रादिस्तु २(‡) पूर्वप्रयोगस्थ एव ज्ञेयः ३(S) ।
इति कात्यायनोक्तजलाशयोत्सर्गः ॥

—*—

(५३) अथ वाप्यादौ जलोपघाते शुद्धिविधानम् ।

—*—

136 हेमाद्रौ ४[*] बृहस्पतिः—

सुमिष्टमुदकं मध्ये यत्र गौर्वितृषी भवेत् ।
अव्याप्तश्चेदमध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥

137 उशानाः—

अन्धुःकूपतडागानि सरांसि सरितस्तथा ५(†) ।
स्वनृतादीनि दोषाणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
अविगन्था रसोपेता निम्मंलाः पृथिवीगताः ।
अक्षाणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥
उद्धृताश्च प्रशस्ताः स्युः शुद्धैः पात्रैर्यथाविधि ।
एकरात्रोषितास्तास्तु त्यजेदापः समुद्धृताः ॥

- १ (†) 'कनकालङ्गतां कृत्वा जलं गामवतारयेत् ।
मामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्यते' ॥ इति पाशे सर्वादिखण्डे । अन्यत्र
जलाशयोत्सर्गतत्वं दर्शितम् ।
- २ (‡) शुक्ल यजुर्वेदे २२—६६ ।
- ३ (S) अन्यत्र पुराणे वापोतडागादि इति तडाग इति प्रसंगानामाध्यायेऽस्ति ।
- ४ (•) मूरिवर हेमाद्रि प्रकीर्तितं चतुर्वर्गं चिन्तामण्यर्दानखण्डं चयोदशाध्याये ।
" धोवापी मद्यवा कृपं देवं तोयविषर्जितं ।
खामयेत् स नरोयाति खगदंत्यं गतं समाः ॥
देवैरेकत्वमतुलं तृष्णाक्षुर्जितः सदा । इति नन्दिपुराणे ।
- ५ (†) आपकान्तसंहितायाम् ४—८—९—१०—११—१२ ।
" संवत्सं संहितायाम् १८५—१८ । पराशरसंहितायाश्च ७—५ ।

इदन्तु—गाङ्गव्यतिरिक्तविषयम् ।

त्यजेत् पर्युषितं पुष्पन्त्यजेत् पर्युषितं जलम् ।
गङ्गातोयञ्च तुलसी पवित्रं सर्व्वदा स्मृतम् १(†) ॥

इति विशेषोक्तेः । तथा—

अश्लोभ्यानि तडागानि नदीवापी सरांसि च ।
चण्डालाद्यशुचिस्पर्शे तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥
चण्डालाद्यवतरणमार्गमित्यर्थः ।

138 **हारीतः—**

वापीकूपतडागेषु मानुषं शीर्य्यते यदि ।
अस्थिचर्मविनिर्मुक्तैर्दूषितैश्च खरादिभिः ॥
उद्धृत्य तज्जलं मर्वां शोधनं परिकल्पयेत् ।
अस्थिचर्मविनिर्मुक्तैश्चिरकालवासेन विशीर्णैरित्यर्थः ।

139 **बृहस्पतिः—**

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहृतात्तथा ।
आपः समुद्धरेन् मर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् ॥
वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्केष्टका चिते ।
पञ्चगव्यं न्यसेन् पश्चान्नवतोयसमुद्भवे २(‡) ॥
अचिरकालोपघाते स्वल्पोपघाते च ।

140 **हारीतः—**

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः ।
श्वपाकचण्डालादिभिर्दूषितेषु विशोधनम् ॥

- १ (†) पराशरसंहितायाम् ११—३८—३९ ।
.. 'वज्रा पर्युषितं तोयं वज्रापर्युषितं जलम् ।
नवज्जा गाङ्गीतोयं नवज्जा तुलसी दलम्' ॥ इति शाक्तानन्द तरङ्गिणी २—२—३ ।
२ (‡) गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
पञ्चगव्यं मिदं प्रोक्तं सप्त (सर्व्वं) पातकनाशनम् ॥ इति व्यती स्नानं च ।
.. गोश्लक्ष्मिगुणं मूत्रं पयःस्थानचतुर्गुणम् ।
सुत तद्द्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥
.. पञ्चगव्येन पूतन्तु वाजिमिधफलं लभेत् ।
गव्यं तत् परमं मेधं गव्यादन्वन्नविद्यते ॥ बराहपुराणे, गारुडे प्रायश्चित्त प्रकरणे च ।

141 आपस्तम्बः—

उपानच्छ्रेष्मविण्मूत्रं क्षीरजो मद्यमेव वा ।
एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां षष्टिमुद्धरेत् ॥

142 विष्णुः—

जलाशयेष्वप्यल्पेषु स्थावरंषु महोत्तले ।
कूपवत् कथिता शुद्धिर्महतसु तु न दूषणम् ॥

तत्रैव—

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणीच प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

143 योगेश्वरः—

शुचि गोस्तृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।
प्रकृतिस्थं रूपरस गन्धान्तरमनापन्नम् ॥

144 पराशरः—

अस्थिचर्मावपतितं खरवानरशूकरैः ।
उद्धरेदुदकं सर्व्वं शोधनं परिमार्जनम् ॥
इदं चिरकालविषयमित्युक्तमेव ।

यतः—

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ।
उद्धृत्य शतकुम्भास्तु पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥
पादुकोपानद् विण्मूत्रं कूपे यदि निमज्जति ।
षष्टि कुम्भान् समुद्धृत्य पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

145 मातृस्ये—

दूषितश्च मलैः क्षिप्तं यच्च विष्टानुलेपितम् ।
अग्निः शुद्ध्यति तत् सर्व्वं अपां शुद्धिः कथम्भवेत् ॥
गवां मूत्रपुरीषेण सोम-सूर्याग्निरश्मिभिः ।
मारुतस्य च वेगेन त्वापः शुद्धिमवाप्नुयुः ॥ इति ।

146 स्मृत्यर्थसारे—

वापीकूपादाबल्पजले तदुपघाते जलं निःसार्य मृत्तिकां परिरक्ष्योद्धृत्य पञ्चगव्यप्रोक्षणाच्छुद्धिः । पाषाणैरिष्टकादिभिर्वा बद्धे त्वक्षणस्थाने दहनम् । दारुबद्धे प्रक्षालनमेव । बहुजले तु तस्मिन् षष्टिकुम्भोद्धारः ।

मूषकादिक्षुद्रप्राणिपाते त्रिशत्कुम्भोद्धारो-गोमूत्रादि प्रक्षेपश्च । जले जलप्राणिश-
वोपघाते न दोषः । वापीकूपादिजले नरशवस्थितेऽल्पोपघाते घटशतेन शुद्धयति १(*)
पञ्चगव्यप्रक्षेपाच्छुद्धिः । पशुशवघातेऽप्येषैव शुद्धिः ।

तत्र जले नरमरणे जलस्य त्रिरात्रमशौचम् । अशौचान्ते पूर्वोक्त शुद्धिः कार्या ।
वापीकूपजले उपानच्छ्लेष्म-विण्मूत्र-रक्त-वसा-मज्जास्थि-मांस दूषिते षष्टि कुम्भानुद्धृत्य
पञ्चगव्यप्रदानाच्छुद्धिः । कूपादिषु दूषितेषु दिवासूर्यरश्मि-वायुस्पर्शाच्छुद्धिः । रात्रौ
रायुचन्द्रनक्षत्ररश्मिस्पर्शाच्छुद्धिः । सन्ध्यायां वायुस्पर्शाच्छुद्धिः । नशादौ अन्त्यजादि-
भिर्दूषिते तत् स्वीकृत्य जलस्थानादन्यत्र जलं शुद्धमेवेति । एवं स्वबुद्धयान्यत्र
शुद्धिर्विवेचनीया ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचितं विधानपारिजाते
जलोपघाते शुद्धिविधानम् ॥

—*—

(५४) अथ प्रसङ्गादुपहतजलपाने प्रायश्चित्तमभिधीयते २(०) ।

—*—

147 तत्र विष्णुः—

मृतपञ्चनखान् कूपादत्यन्तोपहतं जलम् ।

प्रपीत्वा ब्राह्मणस्त्र्यहं मुपवसेद् द्वयहं राजन्यः ॥

एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं. सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिवेयुरिति । इदमकाम-
विषयम् । कामकृते तु—

148 हारीतः---

क्लिप्ते भिन्ने शवे तोयं यत्रस्थं यदि तत् पिबेन् ।

शुद्धैश्च चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥

१ (०) 'गतमुद्धृत्य शुद्धयति' इत्यत्र पाठान्तरं दृश्यते ।

यदि कश्चित्तः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
अपंक्षिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ इति ।

चण्डालकूपजलपाने तु—

149 आपस्तम्बः---

चाण्डालकूपभाण्डस्थं न र कामाज्जलं पिबेत् ।
प्रायश्चित्तं कथन्तत्र वर्णैः वर्णैः विनिर्दिशेत् ॥
चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।
तदर्द्धन्तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत् ॥

तथा—

स्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा ।
जानुदग्रं शुचिर्ज्ञेयं मधस्थादशुचि स्मृतम् ॥
तत्तोयं यः पिबेद् विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।
अकामा भक्तभोजी स्यादहोरात्रन्तु कामतः ॥
अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागादि स्तथैव च ।
तेषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । इति ॥
इदमनापद्विषयम् । आपद्दि तु -
अन्त्यैरपि कृते कूपं तेषां वाप्यादिके तथा १(+)
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ इत्यादि २(ः) ।

१ (+)

अन्तो रन्ता जैरित्यर्थः ।

२ (ः)

अवटकूप—वाप्यादिकरणे शास्त्रोक्तं फलं यथा,—

स्नानं—अवटं य. नरः कुर्यादपां पूर्णं सुशीभनम् ।

दद्यात् सूत्राङ्गणभ्यस्तं यः ज्ञेयं यथा विधि ॥

अष्टाभिः सुविचिताभिः पताकाभिरगङ्कृतम् ।

पितृं स्मरन्पञ्चगव्यं दत्त्वा चैव नरोत्तमः ॥

यात्यप्सरः सुगीतेन वरुणस्य मन्वीकताम् ।

नन्दि-पुराणे—

योवापोमथवा कूपं दृशे तीर्थविवाञ्जिते ।

खानयेत् स नरोयाति स्वर्गं प्रेयं शतं समाः ॥ एतत् प्रागपि उक्तम् ।

आदित्य पुराणे,—

सेतुबन्धरता ये च तीर्थ शंकरताश्च ये ।

तडागकूपकर्तारो सुख्यन्ते तं तृषामयात् ।

कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।

पुनः संस्कारकर्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥

अथ वाप्यादौ धर्मार्थे कृते तत्र गवि पाते—
 कूपे खाते च धर्मार्थे गृहदाहे च या मृता ।
 ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ इति निर्मातुरिति शेषः ।
 इति प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

(५५) अथ त्वरितरुद्रविधानम् १(✽) ।

—*—

150 तत्र शौनकः—

यस्य कुक्षौ जगत् सर्वं स्थावरं जङ्गमञ्च यत् ।
 दुःखच्छिदे नमस्तस्मै ब्रह्मविष्णु-शिवात्मने ॥
 अस्य त्वरितरुद्रस्य न्यासमुद्राः क्रमेण तु ।
 जपहोमादिकं सर्वं कथ्यते सर्वासेद्वये ॥
 छन्दोऽनुष्टुबथर्वा च ऋपिस्तरित-संज्ञकः ।
 देवता त्वरितो रुद्रो वीजशक्तिर्नमोऽस्त्विति ॥
 देवागारे नदीतीरे शुचावन्यत्र वा शुचिः ।
 उपविश्य नियम्यासून् सङ्कल्प्यासनसंस्थितः ।
 करयोस्तलयोश्चैव मूलमन्त्रञ्च विन्यसेत् ।
 न्यासं मन्त्रपदैः कुर्यात् पञ्चभिर्हृदयादिकम् २(†) ॥

पदन्यासो यथा—

यः शिरसे नमः । रुद्रः ललाटाय नमः । अग्नौ नेत्रत्रयाय नमः । यः कर्णाभ्यां नमः ।
 अप्सु नासिकायै नमः । यः मुखाय नमः । ॐ औषधीषु बाहुभ्यां नमः ।
 यः हृदयाय नमः । रुद्रा नाभ्यै नमः । विश्वा गुह्याय नमः । भुवनाय अपानाय
 नमः । विश्वेश ऊरुभ्यां नमः । नमः अङ्गुलाभ्यां नमः । अस्तु चरणाभ्यां नमः ।

१ (•) 'नमस्ते रुद्र मन्त्रे' इति श्लोक यजुर्वेदे १६—१ । अन्यदुद्रविधानपद्धति यथा चालि ।

“रुद्राः संसृज्य पृथिवीम्”, श्लोक यजुर्वेदे १२—५४ ।

“नमोऽस्तु रुद्रेभ्यः” श्लोक यजुर्वेदे १७—६६ ।

२ (†) न्यासितु मन्त्रोक्त पृथक् पृथक् पदेन चतुर्थ्यन्ताङ्गस्यान योगेन हृदयाद्यङ्गान्यामं कुर्यात् ।

‘न्यासनादेव भावस्य साधकाङ्गेषु मन्त्रतः ।

सन्धास इति विख्यातो मन्त्रेषु शिवशामनात् ।

यो रुद्रोऽग्नौ हृदि न्यस्य शीर्षे योऽस्त्विति विन्यसेत् ।
यः औषधिषु शिखायां यो रुद्रः कवचं न्यसेत् ॥
तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्विति अस्त्रमन्त्रेण चार्चयेत् ।
क्रमेणैव तु पञ्चाङ्गन्यास एवमुदाहृतः ॥
अङ्गुलाप्राणि मूले तु कृत्वाङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।
सा मुद्रा शुभदा प्रोक्ता सैव शान्तिप्रदायिनी ॥
‘एष ते रुद्र भाग’ स्तमितिमुद्रा-प्रदर्शनम् १(†) ।
श्रीकामः शीर्षे कुर्वीत तेजस्कामस्तु नेत्रयोः ॥
मुखेऽन्नादि कामस्तु ग्रीवायां रोगनाशने ।
हृदये सर्वकामस्तु नाभौ ज्ञानं प्रदर्शयेत् ॥
प्रजाकामस्तु गुह्ये स्यात् पशुकामस्तु जङ्घयोः ।
जान्वावै ग्रामकामस्तु राष्ट्रकामस्तु पादयोः ॥
वशीकरण कामस्तु बाह्वहस्ते प्रदर्शयेत् ।
पादक्षयेऽभिचारे च व्यधेरुपगतावपि ॥
वह्निः शरीरात् कुर्वीत शिवस्याज्ञेति वै स्मरन् ।
एषं मुद्रा दर्शयित्वा ततो ध्यानं समाचरेत् ॥

तद् यथा—

चतुर्भुजं त्रिनेत्रञ्च शुद्धस्फटिक सन्निभम् ।
उप्रकर्म्मणि चैवोप्रमूर्तिं ध्यायेदुमापतिम् ॥
द्विभुजं नागपाशञ्च शूलपाणिं जटाधरम् ।
ध्यात्वैवं शङ्करं पापान्मुच्यते मानसोद्भवात् ॥
अधःशाय्येकभक्ताशी ब्रह्मचारी हविष्यमुक् ।
अयुते द्वे जपेत् पूर्व प्रत्यहं पूजयेच्छिवम् ॥
जुहुयात्तद्दशांशेन तद्दशांशेन तर्पणम् ।
माज्जनं दद्दशांशेन ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥

१ (†) ‘एष ते रुद्र भागः सह स्वस्तिव्यक्त्या तं कुर्वन् स्वास्तेन रुद्रभागं चाप्तुं प्रयः’ । यजु- .

एवं कृते तु सिद्धिः स्यात् फलार्थन्तु ततो जपेत् ।
 पुरश्चरण मेवन्तु कृत्वा सम्पूज्य शङ्करम् १(*) ॥
 जपेत्परितरुद्रन्तु सर्वकामसमृद्धये ।
 श्रीकामः शान्तिकामो वा जपेत्क्षमतन्त्रितः ॥
 श्रीकामो विल्वसमिधा शान्तिकामः शमीमयैः ।
 जुहुयादाज्य संमिश्रै स्तर्पणं माज्जर्जनन्ततः ।
 जप्त्वा लक्षन्तु पुत्राय पायसं जुहुयात्ततः ॥
 वित्तार्थी श्रीफलैर्होम मायुस्कामश्च दूर्वया ।
 तिलैराज्येन सम्मिश्रै स्तेजस्कामो घृतेन वै ॥
 ब्रीहिभिः पशुकामस्तु राष्ट्रकामस्तु वै यवैः ।
 पायसं सर्वकामेन होतव्यं शर्करान्वितम् ॥
 मध्वाक्तान्याम्रपर्णानि तीव्रज्वरविनाशने ।
 सर्वरोगविनाशाय सूर्यस्याभिमुखी जपेत् ॥
 अयुते द्वे जपेद्दोमः कार्योऽर्कसमिधा शुभः ।
 औदुम्बरैरन्नकाम स्तेजस्कामस्तु खादिरैः ॥
 अपामार्गं समिद्धोमाद्भूतबाधा विनश्यति ।
 प्रहबाधाविनाशाय जपेद्गस्त्यसन्निधौ ॥
 लवणान्वितदध्याक्ता स्तीक्ष्णाग्राश्चत्थमम्भवाः ।
 ह्यन्ते समिधः शुष्काः स्वाहान्तं मन्त्रमुच्चरन् ॥
 दशपञ्चाहुतीहुत्वा गच्छ गच्छेत्युदीरयेत् ।
 यावद्दोमो बलिर्देयः पुरुषाहार-सम्मितः ॥
 एवं कृते प्रमुच्येत पुमान् स्त्री वा महाप्रहान् ।
 जुहुयान् शतपत्राणि स हृष्टो जयमाप्नुयान् ॥
 लाजाहोमेन कन्यार्थी कन्यामाप्नोति रूपिणीम् २(†) ।
 लाजाश्च मधुसम्मिश्राः श्वेतपुष्पाणि वा पुनः ॥

१ (*)

'जपोहोमसर्पणश्चाभिषेको विप्र भोजनम् ।
 पञ्चाङ्गपासनं लोके पुरश्चरमिष्यते' ॥

तथाहि-देवतामन्त्र-सिद्धां स्नाभोऽन्नाभाद्यं ततश्चेवतापूजापूर्वकं ततन्मन्त्रजपः,
 होमसर्पणं अभिषेकोप्राणभोजनं चेति पञ्चाङ्गकं साधनम् । अन्यत्तु योगिनीसदयं,
 गीतगीतं, वैश्यायण्यं संहितायां तन्वसारं चालि ।

२ (†)

'लाजाहोमेन' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।

ह्यन्ते हरिते देशे तस्य विश्वं वशं भवेत् ।
 वामाङ्गमुत्तमं कार्यं स्त्रीवशित्वे विचक्षणैः ॥
 हस्त्यश्वामात्यशान्त्यर्थं तिलैश्चाज्येन संयुतैः ।
 होमस्थाने तु संस्थाप्य कुम्भमेकं जलान्वितम् ॥
 मन्त्रं जप्त्वाष्टसाहस्रं कुम्भं पृष्ठा प्रयत्नतः ।
 अभिषेकन्तु तेषां वै शालां प्रोक्ष्य प्रदक्षिणम् ॥
 प्रह्रामादि शान्तिस्तु सर्वैः कार्य्या तु पूर्ववत् ।
 वास्तुपूजा प्रकर्त्तव्या प्राच्यां दिशि पदे शुभे ॥
 ईशानाय बलिः कार्य्यः पशूनाम्पतये तथा ।
 एवं कृते पशूनान्तु प्रजानां शान्तिमाप्नुयात् ॥
 अद्भूतेषु च सर्वेषु पशूनां ग्रामवाह्यतः ।
 उपविश्य जपेद्गुद्रं त्वरितं बहुभिः सह ॥
 होमः पलाशसमिधैः कर्त्तव्यो घृतसंयुतैः ।
 ईशानाय बलिः कार्य्यः यस्यान्दिशि तद्गुह्यतम् ॥
 तदाशापतये चैव पशूनां पतये तथा ।
 वृष्टिकामी जपेच्छ्रं तिलैर्होमो घृतान्वितैः ॥
 बलि-पूजा प्रकर्त्तव्या शिवस्य वरुणस्य च ।
 सर्वस्मिन्नपि चैवार्थे त्वरितस्य जपो भवेत् ॥
 अयुतद्वयजप्यन्तु यावच्छ्रं ततोऽधिकम् ।
 एवं कृते तु सिद्धिः स्यान्निष्कामः प्राप्नुयाच्छिवम् ॥
 ऐहिकामुष्मिकान् भोगान् भुक्त्वा मायुज्यमाप्नुयात् ।
 इति विधानपारिजाते त्वरितरुद्र-विधानम् १(*) ॥

—*—

१ (*) तुला पुरुषदानविधान-कथनानन्तरं प्रमत्ताभ्यां विषयाः उल्लिखिताः । पुनरनुकर्मणिकामुसारं पञ्चताहि-दानानि समुल्लिख्यन्ते । तुलादिदान-विधानमन्वाय संक्षेपमात्रेण कथिताः । इत्यादिप्रबन्ध-प्रयोगपारिजातादौ विस्तरेण तत्तद्विषया उक्ताः ।

(५६) अथ धान्यादि दश पर्वतदानानि ।

—*—

151, 152 पाद्मे, मात्स्ये—

मेरोः प्रदानं वक्ष्यामि दशधा मुनिसत्त ! ।
 तत्र प्रदानान्नरो लोका-नाप्नोति सुरपूजितान् ॥
 पुराणे पुत्र वंदेषु यज्ञेष्वायतनेषु च ।
 न तत्रफल मधीतेषु कृतेष्विह यदश्रुते ॥
 तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् ।
 प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयोलवणाचलः ॥
 गुडाचल स्तृतीयःस्यात् चतुर्थे हेमपर्वतः ॥
 पञ्चमस्त्रिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ॥
 सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैल स्तथाष्टमः ।
 राजतो नवमस्तद्वद् दशमः शर्कराचलः ॥
 वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनु पूर्वशः ।
 अयने विपुवे चैव व्यतीपाते दिनक्षये ॥
 शुक्लपक्षे तृतीयायां उपरागे शशिक्षये ।
 विवाहोत्सव यज्ञे वा द्वादश्यामथवा पुनः ॥
 शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे च विधानतः ।
 धान्यशैलादयो देया यथा श्राद्धं विधानतः ॥
 तीर्थे चायतने वापि गोष्ठे वापि भवाङ्गने १(*) ।
 मन्तपं कारयेद् भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ॥
 प्रागुदङ्मुखं तद्वत् प्राङ्मुखो वा विधानतः ।
 तद्वदिति तुला पुरुषवच्चतुरस्रमित्यर्थः ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् २(†) ।
 तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद् विष्कम्भ—पर्वतान्वितम् ॥

१ (*) अत्र भवाङ्गने—शिवालये इति ।

२ (†) यत्र गोमयलपसम्भावना नास्ति तत्र पद्मगव्य-गङ्गासलिल-कुश तुलसोत्तमत्वपूर्वकं भूमिः

धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।

मध्यमः पञ्चशतिकं कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥

तत्राह—

हरिचन्दन—शन्तानौ पूर्व पश्चिमभागयोः ।

निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचलः ।

इति शर्कराचल प्रकरणोक्तेः ।

पूर्वे हरिचन्दनः पश्चिमे सन्तान इति तरुद्वयञ्च निवेश्यम् । विशेषाच्छर्कराचल-
इत्युक्त्या शर्कराचलदाने अवश्यकर्तव्यता प्रतीयते ।

तेनाशक्तौ मन्दारादि वृक्षत्रयमेव कुर्यात् । शर्कराचलदाने पञ्चापि
कुर्यादित्यर्थः ।

मेरुर्महाश्रीहिमयस्तु मध्ये, सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।

पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो यांम्येन गोमेदक पुष्परागैः ॥

पश्चाच्च गारुत्मत नीलरत्नैः, सौम्येन वैदुर्य्य सरोजरागैः ।

श्रीखण्ड खण्डैरभितः प्रवाल, लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥

महाश्रीहिमयो राजान्शालय इति हेमाद्रिः ।

सुवर्णवृक्षत्रयं-मन्दार-पारिजात-कल्पवृक्षरूपम् ।

तत्र मध्ये कल्पतरुः, दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातः स्थाप्यः ।

ब्रह्माथ विष्णु भगवान् मुरारि,

दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्यमयः स्यात् ।

मूर्द्धव्यवस्थाः गतमत्सरेण,

कार्याः सुवर्णेन तथा द्विजौघाः ॥

मूर्द्धव्यवस्थाः—पर्वतमस्तकाः द्विजौघाः पक्षिणः समूहाः । ब्रह्मादि प्रतिमा-
लक्षणं, नवग्रहप्रकरणेऽभिहितम् । अत्रौघशब्देन बहुत्वेमिद्वे पुनर्नेकग्रहणं—द्विजशब्दा-
भिधेयार्थान्तरं संप्रहार्थम् ।

ते पक्षिसंघा मुनिसंघाश्च कार्या इत्यर्थः । एते प्रकृतत्वान् सौवर्णा एव कार्याः ।

चत्वारि शृङ्गानिच राजतानि,

नितस्वभागेष्वपि राजतः स्यात् ।

आद्रेक्षु वंशावृत कन्दरस्तु,

घृतोदकः प्रसवणश्च विष्णु ॥

शुक्लाम्बराण्यम्बुधराबली स्यात्,
 पूर्वेण पीतानिच दक्षिणेन ।
 वासांसि पश्चादथ कर्बुराणि,
 रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥
 आर्द्रेक्षु रूपा वंशाः, घृतमेव उदक्प्रसवणं यत्र ।
 पूर्व्वदि दिगवस्थानि शुक्लागम्बराण्येव मेषपंक्तिः १(+) ॥
 रौप्यान् महेन्द्र प्रमुखानथाष्टौ,
 संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
 नानाफलालीच समन्ततः स्यात्,
 मनोरमं माल्य-विलेपनञ्च ॥
 वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-
 मम्लान पुष्पाभरणं सितञ्च ।
 इत्थं निवेश्यामरदोळमग्रयम् .
 मेरोश्च विष्कम्भगिरिं क्रमेण ।
 तुरीय भागेन चतुर्दशन्तु,
 संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाढ्यान् ॥
 अत्र प्रति विष्कम्भ पर्वतं प्रधानतुरीय भागोप्राणः ।
 चतुर्थांशेन विष्कम्भ पर्वतान् कारयेत् २(*) ।
 पृथगिति—लवणाचले वक्ष्यमानत्वात् ।

होमानन्तरं कर्तव्यमाह—

मेवर्वाग्वाहनं कुर्यान्मन्त्रैरेभि र्यथाक्रमम् ।

तत्र मेरोः

त्वं सर्वदेवगणधामनिधेर्विरुद्ध—

मस्मद्गृहेऽप्यमर पर्वत नाशयाशु ।

क्षेमं विधत्स्व कुरुशान्तिमनुत्तमान्नः ,

संपूजितः परमभक्तिमता मयाहि ॥

१ (+) 'दिगवस्थितानि' इतिपाठान्तरम् ।

२ (*) तत्र पर्वतः, तच्छिखरादिर्विनासपणाली तत्रविधानपद्धतिषु विस्तारतो वर्णितानि, अथतु संक्षेपेकीर्ता ।

त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।
 मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि सनातनः ॥
 यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
 रुद्रादित्यवसूनाश्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 यस्मादशून्य ममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव १(*) ।
 तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसार सागरात् ॥
 एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरश्चाभिपूजयेत् ।
 यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन वर्षेण च ॥
 शोभसे मन्दर क्षिप्रमलं पुष्टिकरो भव २(†) ॥
 यस्माच्चूडामणि जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन !
 गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिद्वं दास्तु मे ३(‡) ॥
 उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
 सुपाश्वं शोभसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ४(§) ॥
 यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
 हिरन्मयाश्वत्थशिख स्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे ५(०) ॥
 पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलैश्च युक्तम् ,
 युक्तं गणैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
 कामेन काश्चनमयेन विराजमान-
 माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥
 क्षीरारुणोद् सरसाथ वनेन चैव,
 रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।

अत्र श्रीहिमयमेरुसन्निधानाद्धान्यान्तरानुपदेशाच्च मन्दरोऽपि श्रीहिमय एव
 कार्य्यः ।

गणैरिति—नराकृतिभिस्त्रिभिर्गणैर्युक्तम् ।

कनकेन घटितं—भद्रकदम्बाख्यवृक्षेण चिह्नितम् ।

- १ (*) इत्यन्तं मेरोः लक्षो बोध्यः । अत्र 'ममसाया' इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।
 २ (†) इति मन्दराचंनमन्त्रो ज्ञेयः ।
 ३ (‡) इति मन्धमादनपूजनमन्त्रः ।
 ४ (§) इति सुपाशाचंनमन्त्रः ।
 ५ (०) इति विपुलपर्व्वतयजनमन्त्रः । सर्व्वेषु मन्त्रादिभिश्चाचंनं कार्य्यम् ।

क्षीरपूरितेन—अरुणीदसंज्ञकेन रूप्यघटितेन ।
 सरसा चैत्ररथाख्यवनेन विराजमानमित्यर्थः ।
 याम्येन गन्धमादनश्च निवेशनीयः,
 गोधूमसंयमयः कलधौतजम्बा ।
 हेमेन यक्षपतिनाऽमृतमानसेन,
 वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ॥
 कलधौतजः—सौवर्णजम्बुवृक्षः ।
 रजत-घटितगन्धर्ववनेन युत इत्यर्थः ।
 पश्चात्तिलाचलमनेक-सुगन्धि-पुष्प—
 सौवर्ण-पिप्पल-हिरण्यमय-हंसयुक्तम् ।
 आकारयेद् रजत-पुष्पवनेन तद्वत्,
 वस्वन्वितं दधिसितोदरसस्तथाग्रे ॥
 संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण,
 शैलं सुपाश्वर्मपि माषमयं सवस्त्रम् ।
 पुष्पैश्च हेम-वटपादपशेखरन्त-
 माकारयेत् कनक-धेनुविराजमानम् ।
 माध्वीकं भद्रं सरसा च वनेन तद्वद्-
 रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय ॥

माध्वीकं मधु । मधुपूर्णं रजतपात्ररूप-भद्रनामकसरसा रौप्यनिर्मितेन
 भास्करवता सावित्रवनेन च युतमित्यर्थः ।

अत्र मन्दारादि-वृक्षत्रय-मेरुमूर्ध्नि स्थापन-कामदेवादेः प्रत्यङ्मुखत्वादिकश्च
 शंकरोत्थलं स्पष्टं भविष्यति ।

ते च कामदेवादयः कदम्बादीनां निजपृष्ठतः
 वृक्षाणामधस्तात् स्थाप्य इति हेमाद्रिः १(*) ।
 होमैश्चतुर्भिरथर्वेद-पुराणविद्भि-
 र्दान्तैरनिन्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ॥
 पूर्व्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डम्,
 कार्य्यस्तिर्यैर्वघृतेन समित्कुशैश्च ॥

रात्रौ च जागरणमनुद्धतगीततुर्व्यै—

रावाहनश्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥

पूर्वेणेति-मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं विधाय तदीशानभागे तुला-
पुरुषोक्त१(†)लक्षणां देवतावेदिं कृत्वा तत्र विनाकयादि द्वात्रिंशद्देवताः आवाह्य पूजयित्वा
ऋत्विग्भिस्तल्लिङ्गकैर्मन्त्रैस्तिलादिद्रव्येण होमं कारयेदिति हेमाद्रिः २(९) ।

अत्र विनायकादयो द्वात्रिंशद्देवताः, द्वादशादित्याः, एकादश रुद्राः, दश-
लोकपालाः, अष्टौ बसवः, ब्रह्मा, विष्णुः, शिवः, सूर्य-काम धनद-ईस-कामधेनवश्चेति
एकाशीतिसंख्यका देवा द्रष्टव्याः ३(०) ।

एवमामन्त्र्य तान् शैलान् प्रभाते विमले पुनः ।

स्नात्वाथ गुरवे दद्याद् मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥

विष्कम्भपर्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो नृपः (!) ।

गाश्च४(*) दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश पार्थिव !

शक्तिः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥

एकां वा गुरवे दद्यात् कपिलाश्च पयस्विनीम् ।

१ (†) हेमाद्रिसूरिवरकृततुलापुरुषप्रकरणोक्तं, प्रथोमपरिजातोक्तं, व्यापारप्रसिद्धिवादानादिपद्युक्तञ्च
ज्ञेयम् ।

२ (९) हेमाद्रि-सूरिवरकृत-चतुर्वर्गचिन्तामण्यन्तर्गतदानखण्डे ।

३ (०) द्वादशादित्या गणदेवताः । तदुक्तं पुराणे—

“विष्वान्तर्यमा पूषात्पटा च सविता तथा । भवो धाम्ना विधाता च नक्षत्रो निज एव च ।

शक्र उरुक्रमश्चैव चादित्या द्वादश कृताः” ।

एकादश रुद्रा यथा,—

“अज एकपादद्विबन्धः पिनाकी अपराजितः ।

मङ्गेवरः ताम्बकश्च शम्भुर्वाकपिलथा ।

हरश्चसेनरथेति रुद्रा एकादश कृताः

लोकपाला यथा,—

वज्रपुराणे, ते च दिक्पालो शमंख्यक ।

“इन्द्रो वज्रिः पितृपतिर्द्विचरितैर्वक्षोऽनिलः ।

धनदः शङ्करश्चैव लोकपालाः परातमाः” ।

अष्टौ बसवः,—

“अरी भुवश्च नीमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनिलः ।

प्रत्नश्च प्रभासश्च बसवोऽष्टौ क्रमात् कृताः” इति भरतः ।

४ (*) नाथ इति पाठान्तरमस्ति ।

अत्र केचित् सहस्रदक्षिणं कृत्वेति ब्रह्माण्डोक्तेर्बक्ष्यमाणत्वाद् गोभिन्नां दक्षिणां दद्यादित्याहुः ।

पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ।
 त एव पूजने मन्त्रा स्त त्रयोपकरा मताः १(*) ॥
 ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वशः ।
 स्वस्वमन्त्रेण सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
 वस्वादेः प्रत्येक मन्त्राभावान्नाममन्त्रैर्होमादिकं कार्यम् ।
 उपवासी भवेन्नित्यं मशक्तौ नक्तमिष्यते ।
 सर्वत्राक्षारलवणं महनीयादत्र भक्तिमान् ॥
 अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्ने प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नाद् भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते २(†) ॥
 अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।
 धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नमो नमः ॥
 एवमुपस्थायाचार्याय दत्त्वाऽन्येभ्योऽपि दद्यात् क्रमेण ।
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
 -मन्वन्तरशतं सार्द्धं देवलोके महीयते ३(‡) ॥
 पर्वतदानचिकीर्षुर्यजमानः ।
 अप्सरोगणगन्धर्वैराकीर्णेन विराजितः ।
 विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ।
 कर्मक्षयाद्राजराजं (ज्यं) प्राप्नोतीह न संशयः ॥

इति धान्यादि दशशैलदान
 मूलवाक्यानि ॥

—*—

- १ (*) चक्षुषाणां पर्वतानां शंकराक्षर-धाम्नाक्षर-तिलाक्षर-सुवर्णाक्षर-रौप्याक्षर-वज्राक्षर-हस्ताक्षर-दीनानिति । सर्वेष्वक्षरेषु विहितेषु एवमेव विधिरिति बोध्यम् ।
 २ (†) 'अन्नं ब्रह्म' इति वेदाद्विज्ञत-चतुर्वर्गविज्ञानस्यै हानस्यै च दद्यात्तथापि पाठः ।
 ३ (‡) राजमानस्य पर्वतदानफलं वक्ति, चर्मेतित्यादिना ।

(५७) अथ शैलदान दशकस्य साधारण प्रयोगः कथ्यते ।

—*—

पर्वतदानचिकीर्षुर्यजमानः प्रागुक्तदेशकालादिकं १(*) प्राप्याधिवासनदिने कृतोप-
वासः कर्मसंकल्पं विधाय विनायकं संपूज्याप्सरोगन्धर्वविराजमाने दिवि विमान-
करणक शुलोकपृष्ठ गमनानन्तरं सार्द्धमन्वन्तरशतावधिकाल-देवलोक-निवासोत्तर-भूलोक-
राज-राजत्व-प्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्वोधान्यपर्वतमहादानमहं करिष्ये २ (+) ।

लवणादि शैलेषु फलवाक्यानुसारेण फल—संकीर्तनं विधेयम् । तत्तत्कामः ३(‡)
श्वोऽमुक पर्वतदानं करिष्ये इतिसंकल्प्य तुला पुरुषोक्त प्रकारेण मातृकापूजन-
वृद्धिश्चाद्धपुण्याह वाचनर्त्विग्वरण मधुपर्क—पूजाः कृत्वा चिकीर्षित धान्यादिपर्वता-
साधनकुण्डमण्डप ग्रहवेदिकादि यथाविधि कृत्वा ततो वेदिकायां गोमयोपलिप्तायां
कुशास्तृतायां सहस्रद्रोणमित राजशालिनामक महाश्रीहिभिरुत्तमम् । तदद्वेन मध्यमं,
द्रोणशतत्रयेनाधममिति स्व शक्त्या मेरुं कारयेत् ।

तत्र द्रोण-परिमाणं परिभाषायां प्रागुक्तम् ।

कल्पतरुकारस्तु—प्रमाणस्य करचरणस्थपुंसोद्वादशभिः प्रसृतिभिः कुण्डो भवति ।
यथोत्तर—मेतच्चतुर्गुण्येन प्रस्थादकद्रोण इति चतुषष्ट्या कुण्डं चैव द्रोण इति व्याचख्यौ ।

धान्यमेरु—मध्ये कल्पवृक्षम् । दक्षिणे मन्दारम् । उत्तरे पारिजातम् । शक्तौ
सत्यां पश्चिमे सन्तानम् । पूर्वे हरिचन्दनमिति पञ्च सुवर्णवृक्षान् स्थापयेत् ।

अशक्तौ त्रयमेव ४(०) ।

मेरु पूर्वादिदिक्षु ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-सूर्य्य-प्रतिमाः पश्चिसंघान् मुनिसंघांश्च स्थापयेत् ५(+)
तत्रैव चतुर्दिक्षु स्थित राजताचल मुक्ताफल वज्रादि युगं (युगं) संस्थाप्य तद्वहिर्दिगष्टके
रौप्यं ग्रहेन्द्राण्यष्ट प्रतिमाष्टकं निधाय प्रबाल लता स्थानीयैः श्रीखण्डैः शीलातलस्थानीयै-
रेताभिः शुक्तिभिर्भूषयित्वा राजतेन मेखला निबन्ध्याङ्गं रचयित्वा तद्वहिर्प्रागादिचतुर्दिक्षु
श्वेत पीत-कठ्वेर रक्तवस्त्राणि मेघपंक्ति स्थानीयानि निधाय, तद्वहिर्दिक्षु वेशस्थानीयेषु-
इक्षुदण्डावृत-कन्दर-घृतपूर्ण-रजतपात्र-कल्पितोदक परिस्रवणं परितः स्थापयेत् ।

१ (*) देशकालादिकं संकीर्तनं इति च पाठः साधुः ।

२ (+) इति संक्षिप्त संकल्पवाक्यम् ।

३ (‡) 'तत् तत्काम' इति लवणादि शैलदानफलकाम इष्टकामोवा इत्यर्थः ।

४ (०) अशक्तौ शक्त्यभावे सति त्रीन् सुवर्णवृक्षान् स्थापयेदित्यर्थः ।

५ (+) मेरुविरचनात् परं तत्पूर्व्यादिदिक्षु ब्रह्मादिप्रतिमाव्यापनं कुर्यादित्यर्थः । यथा प्रज्ञाने सुनिरी

ब्रह्मादयः सन्ति तद्वद्व्यापि तेषां सन्निवेशः ।

नाना फलमाल्यादिवनमुपरि कद्राम्बलान्पुष्पविभूषित-पञ्चवर्णवितानमेवंविधं मेरुं
विरच्य, तत्पूर्वभागे मेर्वर्धोपकल्पित-श्रीहित्रतुर्थाश परिमित श्रीहिमयं मन्दराख्यं
विष्कम्भपर्वतमुपरि-स्थापितसौवर्ण-रौप्यमयं सौवर्णभद्रकदम्ब वतकृतस्थ पत्न्यहस्त-
सौवर्णकामदेव प्रविशमकुण्डसरः स्थानीयक्षोर-पूर्णरौप्यपात्रम्, रौप्यघटित-त्रैत्रथाख्य
वन-नानाफल वस्त्रमाल्यादिवनानि कुर्यात् ।

153. कामदेवलक्षणं विहवकर्माये १(*) ।

चापवाणधरः कामोरति-प्रेयान् सुमध्यमः ।

आलीढोनन्दनो वाणी रूपवान् विष्णुपुत्रक इति ॥

ततो दक्षिणे पूर्ववत्तुर्थाश-गोधूममयं गन्धमादनाख्यं विष्कम्भ पर्वतम् । तदुपरिस्थित
सौवर्णं जम्बुकुक्षं तन्मूल स्थापित सोवर्णोदक मुख धनदप्रतिमं मानससरश्च । ततो
यद्घृतपूरित रौप्यपात्रं रौप्यघटित गन्धर्ववन नानाफल वस्त्रमाल्यादियुतं कुर्यात् ।

तथाच धनदलक्षणं श्रीप्रश्ने २(०) ।

हस्त्रं चापि ग्नात्रश्च गर्दनं पीतविग्रहम् ।

पुष्पकस्थं धनाध्यक्षं ध्यायेच्छिवसखं सदा । ३(+) इति ।

तत्रः पश्चिमदेशे मेरुचतुर्थाश तिलात्मकं विपुलाख्यं विष्कम्भ पर्वतमुपरिस्थं सौवर्ण-
पिप्पलं तन्मूलस्थ प्राङ्मुखसौवर्ण इंस-प्रतिमं पीतोदसरः स्थानीयदधिपूरित-रौप्यपात्रं
रौप्यघटित-वैभ्राजवनं नानाफल वस्त्रादियुतं कुर्यात् । एवमेवोत्तरत्रापि मेरु चतुर्थाश-
परिमित कन्यमाण-लक्षणादिद्रव्ये विष्कम्भपर्वत-रचना कार्या । ततोऽप्युदप-
पूर्वभागे हस्त सात्रं कुण्डं विधाय तदीशानभागे ग्रहवर्दिं हस्तनात्रं कुर्यात् ।

सप्तम्यन्त मण्डपप्रवेश-गुम्फादिनिसोमान्ते गुरुः कुण्डप्रान्ते सर्वैक्यादि-
गर्भकल्पं प्रतिष्ठाप्य कस्त्रिको ह्येयाय निनियुज्य वैरसिस्थापनं विधाय महासि स्थान-
पूजादिकं कृत्वा कस्त्रिसम्भिर्दिनायकादि इति सदेवता लोकपालादिवस्त्रेणैव कुर्यात् ।

१ (*) विष्कम्भप्रपीतविल्लशास्त्रे कामदेवलक्षणमुक्तम् ।

२ (०) "चापव्युत्थनिकराः कुबेरवर्किहराः । शैवजप्रसरकरा चक्षुनाकारसूर्ययः ।

" विज्ञताकारवदनाः पिङ्गवाख्या मनोहराः । क्कटिकारक्तवेशाश्च दीर्घस्तम्भाश्च केचन" ॥ इति
धनदलक्षणं ब्रह्मवैवर्ते श्रीहनुमत्पर्वण्ड्ये सप्तदशाध्याये ।

३ (+) चम पुष्पकं विमानम् । तथाच वेदान्त कल्पतरु—

'सर्वेभ्योऽपसरं हृदाति पुष्पकवत्, इति ।

एतन्न सर्वं इत्तं समराज्यं वृत्रादिभिः ॥

द्वादशादित्य-ब्रह्म-विष्णु-शिव-सूर्य्य कामदेव धमद्-ईश-कामधेनु रूप्ये काशीतिदेवैभ्यः
प्रतिदेवं त्रयोवशाहुती स्तिल-यवोदुम्बर-समित्कुशैर्घृतात् स्तान् विभज्य होमान् कारयेत् ।

अत्र इस्तमात्र-कुन्डोपवेशादाहुति-सहस्रं होतव्यमिति—

154. दान विवेककारः ।

155. ब्रह्माण्डपुराणेतु अष्टशतं होतव्य-मित्युक्तम् ।

हौमसमाप्त्यनन्तरं कर्त्ता वक्ष्यमानमन्त्रैर्मेर्वादीनावाह गन्धमाल्योपहारादिभिः
पर्वसां पूजयेत् ।

तत् पूजनमन्त्रास्तु—

त्वं सर्वदेवगणधामनिधिर्विरुद्धमस्मद् गृहेष्वमरं पर्वत नीशयाशु ।

क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमांशःसम्पूजितः परमभक्तिमता मयाहि ॥

त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।

मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि सनातनः ॥

यस्मान्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।

रुद्रादित्यवसूनाश्च ततः शान्तिं प्रयच्छमे १(x) ॥

यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिरस्तं व १(+)

तस्मान्मामुद्धराशेष दुःखसंसार सागरात् ॥

एवमभ्यर्च्यं तं मेरुं मन्दरं चाभिपूजयेत् ।

अथमन्दरावाहनम्— ३(‡) ।

यस्माच्चङ्गामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ।

गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिहृद्वास्तु मे ॥ इति ।

ततो गन्धमादनावाहनम्—

एवमावाह्य सम्पूज्य गुर्वादिसहितो गीतवाद्यादिपूर्व्वकं जागरणेनायतां निशाम्
नीत्वा प्रातः कृत-नित्यक्रियो गुर्वादिभिः कृताभिषेकः शुक्लमाल्याम्बरधरो यजमानो-
विहितपूर्णाहुति गृहीत-कुसुमाञ्जलि मेरुप्रदक्षिणीकृत्य 'अन्नं वस्त्रं यतः प्रोक्त'मित्यादि—
'पाहि तस्मान्नमोनम' इत्यन्तमन्त्रेणोपस्थाय पुष्पाञ्जलीन् प्रक्षिप्य नमस्कृत्य प्राञ्जल-
मुपविश्योदङ्मुखेभ्यो गुर्वादिभ्यो मेर्वादीन् दद्यात् ।

१ (x) 'रुद्रादित्यवसूनाश्च तज्जाप्यानिं प्रयच्छमे' इति विनाद्विहितः पाठः ।

२ (+) 'यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च समस्तया' इति चतुर्विंशतिव्याजविहितः पाठः ।

३ (‡) चण्डिकादि-मन्दारावाहनमन्त्रः । ततोऽपि तद्विहितव्यवहारात्, इति तद्विनाद्विहितः ।

तद्दान प्रयोगरतुः—

अद्येत्यादि देश कालादिकीर्त्तनान्तेऽमुक गोत्रायामुकशाखाध्यायिनेऽमुक शर्मणे तुभ्यं गुरवे । ईश्वराप्सरो गन्धर्वगण-विराजमान-दिव्यविमानकरणक-शुलोकपृष्ठ-गमनानन्तर सार्द्धमन्वन्तर शतावधि समय देवलोक निवासान्ते भूलोकराजत्वकामो-विष्णुप्रीतिकामो वा इमं धान्यमयं मेरुं सौवर्णमन्दारादि वृक्षयुतं सौवर्णब्रह्म-विष्णु शिवार्कप्रतिमायुक्तं मुक्ताहीरकादिविभूषित-रौप्यमय-शृङ्गचतुष्कशोभितं रौप्यमयेन्द्रादि-लोकप्रब(१)ल प्रतिमा युतं रौप्यनितम्बदिक्षु स्थितशुक्लपीतकर्वुर-रक्तवस्त्रमयाम्बुधरं नाना फलवितानाद्युपकरणसहितं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति तद्धस्ते जलं दद्यात् ।

सच ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य स्वशाखीयां कामस्तुतिं पठेत् । ततः कृतैतदानकर्मप्रतिष्ठार्थमिमांश(१)(*) तुभ्यं गुरवे दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति गोरुपां दक्षिणां दद्यात् ।

चतुर्विंशति गोपक्षेऽष्टौगाः गुरवे दद्यात् । चतस्रश्चतस्रोगा ऋत्विग्भ्यो-दद्यात् । दशपक्षे षड्गुरवे एकैकामृत्विग्भ्यः । पञ्चगोपक्षे सर्वेभ्य एकैकां गां प्रयच्छेत् । एकपक्षे गुरवे एकां कपिलां दद्यात् ।

ऋत्विग्भ्यस्तु सुवर्णदक्षिणां दद्यादिति विवेकः । तत एव मेवाद्येत्यादि प्रयोगान्ते इमं पूर्वस्थितं धान्यमयमन्दाराख्य-विष्कम्भगिरि-उपरिस्थसौवर्णगणत्रयं सौवर्णभद्र-कदम्बमूल-स्थितं सौवर्ण कामदेव मरुणोदसरः स्थानीय क्षीरपूर्णरौप्यपात्रं रौप्यघटितं चैत्ररथवनं नानाफल-वस्त्र-पुष्पगन्धविलेपनाढ्यं तुभ्यं ऋत्विजे सम्प्रददे न ममेति दद्यात् ।

एवमेव दक्षिण पश्चिमोत्तरपर्वतानां गोधूमतिलमासमयान् गन्धमादनविपुल-सुवर्णांश्च स्व स्व संज्ञान्यथानिवेशिततत्तत् पदार्थानुत्कीर्त्य दद्यात् ।

ततो देवतानां विसर्जनं कृत्वा यथा शक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयमक्षार-लक्षणभोजी भूत्वा परमेश्वराय फलं समर्पयेत् २(†) ।

इति श्री मद्भिद्वज्जन कृपापात्री भूतेनानन्ताचार्येण विरचिते

विधान पारिजाते-धान्यादिमेरुदानदशकः प्रयोगः ॥

—*—

१ (•) यदीक्ष्णचर्वाङ्गामित्यर्थः । गौः सुवर्णं दक्षिणात्वेन प्रशस्तं कीर्त्तितम् ।

२ (†) परमेश्वरार्पणे तु श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तम्—“तत्कुर्वस्व मदर्पण”मिति ।

तत्रैवाप्य एवमुक्तम्—

“युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारिण फले सक्तो निबध्यते” इति ॥

(५८) अथ लवणाचल दानम् ।

—*—

156. 157. तदुक्तं मातृस्ये पाद्ये च—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।
यत् प्रदानान्नरोलोके प्राप्नोति शिव संयुतम् ॥

तत्रोत्तमकल्पः—

उत्तमः षोडशद्रोणः कर्तव्यो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तदद्धेण चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादद्धन्तु कारयेत् ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भ पर्वतान् कारयेन् पृथक् ॥
अत्रापि पृथगित्युक्तेः प्रत्येकमेरुद्रव्य-चतुर्थांशेन विष्कम्भ —
पर्वतकरणमिति गम्यते । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ।
विधानं पूर्ववत् कुर्याद् ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा १(*) ।
तद् द्वेमतरून् सर्वान् लोकपालान् निवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादीन् तद्वदेव निवेशयेत् ।
तद्वदिति—धान्य—पर्वतवदित्यर्थः ।
कुर्याज्जागरमत्रापि दान मन्त्राग्निबोधत ।
सौभाग्यरससम्भूतो यतोऽयं लवणोरसः ।
तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम !
यस्माद्भ्ररसाः सर्वे नोत्कृष्टा लवणं विना २(†) ॥
प्रियञ्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ।
विष्णुदेहं समुद्भूतं यस्मादारोग्यवर्द्धनम् ॥
तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसार-सागरात् ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याल्लवण—पर्वतम् ॥

१ (*) मूलपुस्तके 'ब्राह्मणाणाञ्च सर्वदा' इत्यपवादः पूर्ववदित्येव । इमाद्विधापि तत्रैव
पाठः समुद्भूतः ।

२ (†) 'नोत्कृष्टा' इति कश्चित्पाठः ।

उमालोके व्रसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ।
प्रयोगस्तु पूर्ववज्ज्ञेयः ।

सकलपाप क्षय-सुरपूज्यलोकप्राप्ति पूर्वक-कल्पावनि-समयपार्वतीलोकनिवासोत्तरम्
परमगति-प्राप्तिरिति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

इति लवणाचल दानविधिः १(०) ॥

—*—

(५६) अथ गुड़ाचल दानविधानम् ।

—*—

158. तदुक्तं पाद्ये —

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सं प्रवक्ष्यामि गुड़ाचल मनुत्तमम् ।
यत् प्रदानात् नरः स्वर्गं प्राप्नोति सुरपूजितम् ॥
उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।
त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तद्वर्गेनाल्पवित्तवान् ॥
भारपरिमाणन्तु पलसहस्रद्वयम्, परिभाषायां प्रागभिहितम् ।
तद्वदामन्त्रनं पूजाहोमवृक्षसुरार्चनम् ।
विष्कम्भ पर्वतां स्तद्वत्सरांसि वनदेवताः ।
होमं जागरणं तद्वद् लोकपालाधिवासनम् ॥
यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दनः ।
सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।
तथा रसानां प्रवरः सदैवैक्षुरसोत्तमः ॥
मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुड़पर्वत !
यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुड़पर्वत ! ॥
निवासश्चापि पार्वत्या स्तस्मान्मां पाहि सर्वदा ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद् गुड़मयं गिरिम् ॥

पूज्यमानः सगन्धर्वे गौरीलोके महीयते ।

पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।

आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः ॥

अथ सकल पापक्षयोत्तर-गन्धर्वपूज्यमानत्व-पूर्वक-कल्पशतावधिसमय-गौरीलोकपूज्यत्वा-
नन्तसकल-पराजितत्वायुरारोग्यसमेत-सप्तद्वीपाधिपत्यकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् सर्वं समानम् १(*) :

इति गुडाचल दानम् ।

—*—

(६०) अथ सुवर्णाचलदानम् ।

—*—

159. पाद्मे ।

पुलस्त्य उवाच—

अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।

यस्य प्रदानात् सकलदानस्य फलमाप्यते २(+) ॥

उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।

तदर्द्धेनाधमस्तद्द्वद्वत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ॥

सर्व्वचैतत् प्रकुर्व्वीत स्वल्पवित्तोऽपि शक्तिः ३(+) ।

दद्यादेकपलादूर्द्धं यथाशक्त्या विमत्सरः ॥

धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्याद्राजसत्तम ४(‡) !

विष्कम्भशैला स्तद्वच्च दानमन्त्रमथो शृणु ५(०) ।

नमस्ते ब्रह्मगर्भाय ब्रह्मवीजाय वै नमः ॥

- १ (•) ये ये विषया लवणाचलादी प्रोक्तास्तेषां विषयाणां गुडाचले तीर्थमसि । तददा-
मन्त्रमिवादिना, उदीरयेदित्यन्तं सर्व्वविधानसूचकवाक्यं स्पष्टं वक्ति ।
- २ (+) “यस्य प्रदानात्प्रवर्त्तनं विरेक्षेयाति मानव” इति ईमाद्रिः ।
- ३ (+) ‘तदर्द्धेनाधमस्तद्वच्च प्रतिपादयेत्’ इति चतुर्वर्गचिन्तामणिः ।
- ४ (‡) अथ सुवर्णाचले सर्व्वं कार्य्यं धान्याचलवदनुष्ठेयं शैलं सङ्कल्पवाक्ये, उत्तमवाक्यं च
कश्चिद्विद्विषः ।
- ५ (०) ‘नमस्ते’ इत्यादि ‘नमोत्तम’ इत्यन्त-दानमन्त्रोविशेषः ।
—‘विष्कम्भशैलास्तद्वच्च क्वत्विग्भ्यः प्रतिपादये’दिति ईमाद्रिः ।
‘उदीरयन्तं प्रवर्त्तनं सुवर्त्तनम्’ इति ।

यस्मादनन्तफलं स्तस्मात् पाहि शिलोषय !

यस्मादग्रेरपत्यं त्वं पवित्रं जगत्यसि १(*) ।

हैमपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि नगोत्तम ! ।

अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ।

स याति परमं स्थानं ब्राह्मणमानन्दकारकम् ॥

तत्र कल्पशतं तिष्ठेत् ततो याति पराङ्गतिम् ।

इत्यत्र गुर्वादिभ्योमेर्वादि दानमल्पद्रव्य-विषयम् । परिमाणबहुत्वे तु चतुर्थांशादि
गुरवे दत्त्वा तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि विभज्य दद्यादिति हेमाद्रिः ।

अत्र सकलपापक्षयोत्तरानन्दकारक—ब्रह्मलोकाधिकरणक-कल्पशतावधि—काला-
वस्थानोत्तरं परमगतिप्राप्तिकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् पूर्ववत् ।

इति सुवर्णाचलदानम् ॥

—*—

(६१) अथ तिलाचलदानविधानम् ।

—*—

160. पाद्ये, पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।

यत्प्रदानाग्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥

उत्तमोदशभिर्द्रोणैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।

त्रिभिः कनिष्ठोराजेन्द्र २(+) तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥

पूर्ववत्पापरं सर्वं वृक्ष विष्कम्भकादिकम् ।

दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावद्वाजपुङ्गव ! ३(+)

यस्मान्मधुवधे त्रिष्णोर्देहस्वेद समुद्रवाः ।

तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छान्ता भवन्ति ४(‡) ॥

१ (*) 'यस्मादग्रेरपत्यं त्वं तस्मात्पुण्यं जगत्यसि' इति हेमाद्रिप्रतपाठः ।

२ (+) 'विन्देन्द्र' इति चतुर्केर्गणितानामभिहितपाठः ।

३ (†) 'सत्तम' इति हेमाद्रिप्रतपाठः ।

४ (‡) 'तस्माच्छान्ता भवन्ति' इति हेमाद्रिः ।

हृद्यकष्येषु यस्माच्च तिलैरेवाभिलक्षणम् ।
 भवादुद्धर शैलेन्द्र ! तिलाचल नमोऽस्तुते १(*) ॥
 इत्यामन्त्र्य च योदद्यात्तिलाचल मनुत्तमम् ।
 स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्ति—दुर्लभम् ॥
 दीर्घायुष्यमवाप्नोति पुत्र-पौत्रश्च मानवः २(०) ।
 पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥

अत्र दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य इत्यामन्त्र्य च 'योदद्या'दित्यादिना
 तेषामामन्त्रणार्थं त्वभिधानाल्लवणाचलादिषु सर्वत्रामन्त्रणता ज्ञेया ।

इदं तु सकलपापक्षय—दीर्घायुष्य—पुत्रपौत्रसमन्वितोत्तर—पितृदेवगन्धर्वपूज्य-
 मानत्वपूर्वकं विष्णुलोकप्राप्तिकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः । अन्यत् समानम् ।

इति तिलाचलदानम् ॥

—*—

(६२) अथ कार्पासाचलदानविधानम् ।

—*—

161. पाद्ये—

कार्पासपर्वतस्तद्व द्विशन्नारैरिहोत्तमः ।
 दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिः स्मृतः ॥
 भारेणाल्पधनो दद्याद्विंशतिशतय-विर्वर्जितः ।
 धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्य मनुजोत्तम ! ३(‡) ॥
 प्रभातायान्तु शर्व्वर्यां दद्यादिदमुदीरयेत् ।
 त्वमेवावरणं यस्माल्लोकानामिह सर्व्वदा ।
 कार्पासाचल ! तस्मात्त्वमघौघ ध्वंसनो भव ।
 एवं कार्पास शैलेन्द्रं योदद्यात् पर्व्वसन्निधौ ४(†) ॥
 रुद्रलोके वसेत् कल्पं ततोराजा भवेदिह ।

- १ (०) 'यथादित्यादि—नमोऽस्तुते' इत्यनेन मन्त्राः, चत्वारिंशत् पञ्चशतितय
 २ (०) 'दीर्घायुष्य—इच्छामुत मानवः' इति हेमाद्रि-समुद्रतपाठः ।
 ३ (‡) 'राजसत्तम' इति हेमाद्रिः ।
 ४ (†) 'एवंकार्पास...पर्व्वतसन्निधौ' इत्यत्रापुपाठी मूलीऽस्ति ।

अथ सर्वपाप—क्षयपूर्वक कल्पावधिसमय रुद्रलोकवासान्ते नरलोकराजस्व-
कामइति संकल्पवाक्ये विशेषः १(*) । अन्यत पूर्ववज्ज्ञेयम् ।
इति कार्पासाचलदानम् ॥

—*

(६३) अथ घृताचलदान विधानम् ।

—, —

162. पद्म पुराणे—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि घृतशैल मनुत्तमम् ।
तेजोऽमृत मयं दिव्यं महापातक-नाशनम् २(†) ॥
विशत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्याद् घृताचलः ।
मध्यमस्तु तदद्धेन तदर्धेनाधमः स्मृतः ३(‡) ॥
अमल्प—वित्तः प्रकुर्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।
कुम्भः पल सहस्रमितः परिमाण विशेषतः ॥
विस्कम्भ पर्वतां स्तद्व चतुर्भागेण कारयेत् ।
शालितण्डुल-पात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ॥
कारयेत् संहतान् सर्वान् यथा शोभं विधानतः ।
वेष्टयेच्छुक्लवासोभि रिक्षुदण्ड फलादिकैः ।
धान्य पर्वत वच्छेष-विधानमिह पठ्यते ।
अधिवासश्च कुर्वीत तद्वद्वोमं सुरार्चनम् ॥

अत्र घृतस्य द्रवद्रव्यत्वात् साक्षादासादनीयायोग्यत्वेऽपि कुम्भोपरीति श्रवणाद्
घृताधार पात्रान्तरानुक्तेः, कुम्भस्थितं घृत मासाद्य तदुपरि तण्डुलपूर्ण-पात्रान्तरासाधन-
मिति गम्यते ।

- १ (*) अथेत्यादिना संकल्पवाक्ये योविशेषः, सोऽभिहितः, तत्त्वमीश्वरवर्णित्वारम्भ ध्वंसनीभव' इत्यन्तं मतम् ।
२ (†) 'आयुर्धे घृत' मिति । 'घृतं मन्त्रोपादान' मिति च । 'घृतेनोपचितं वसम्' ।
'तथा धी कृति मेधाप्रिकाङ्क्षां शस्यते घृतम्' । 'घृतं स इत्यवोय्येसापुद्विवीक्येसुचककत्' इति च वैयक्ये । 'गव्यघृतं घृतम् इत्' इति कृती च ।
३ (‡) "इत्तमिर्धमः प्रोक्तः पञ्चमिरधमः कृतः" इति हेमाद्रिः ।

प्रमातायान्तु शर्व्वर्यां गुरवे विनिवेदयेत् ।
 घृताचलन्तदन्यांश्च ऋत्विग्भ्यः शान्तमानसः १(*) ॥
 संयोगाद्घृतमुत्पन्नं यस्मादमृत तेजसः ।
 तस्माद्घृतार्चिर्विश्वात्मा प्रीयतामत्र शङ्करः ॥
 यस्तु तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् २(९) ।
 घृतपर्व्वतरूपेण तस्मान्नः पाहि भूधरः ॥
 अनेन विधिना दद्याद् घृताचल मनुत्तमम् ।
 महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ३(१) ॥
 हंस सारसयुक्तेन मुक्तासज्जाल मालिना ४(९९) ।
 विमानेनार्कवर्णेन सिद्धविद्याधरार्चितः ॥
 विचरेत् पितृभिः सार्द्धं यावदाभूत संप्लवम् ।

अत्राकल्प फलपातकनाशपूर्व्वक-हंससारस-युक्त-किङ्किणीकणाद्विमान-करणक-
 शङ्करलोकप्राप्ति पूर्व्वक-सिद्धविद्याधरार्चितत्व-पूर्व्वक भूतसंप्लवावधि-पितृलोक-सहाचरण-
 शङ्करलोककाम ५(०) इति सङ्कल्पवाक्ये विशेषः । अन्यतपूर्व्ववत् ।

इति घृत-पर्व्वतदानम् ॥

—*—

(६४) अथ रत्नपर्व्वतदानविधानम् ।

—*—

163. पुलस्त्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि रत्नाचल मनुत्तमम् ।
 मुक्ताफल सहस्रेण पर्व्वतः स्यादिहोत्तमः ॥
 मध्यमः पञ्चशतिकम्पिंशतेनाधमः स्मृतः ।
 चतुर्थांशेन विष्कम्भ-पर्व्वताः स्युः समन्ततः ॥

- १ (*) 'विष्कम्भपर्व्वतां सार्व्वर्यांश्च ऋत्विग्भ्यः शान्तमानसः' इति ईसाद्रीयः पाठः ।
 २ (९) 'घृते सत्त्वं व्यवस्थितं' पुस्तकान्तरघृतः पाठः ।
 ३ (१) 'लोकमायाति शङ्करम्' यन्वाचरे घृतः पाठः ।
 ४ (९९) 'किङ्किणीकणाद्विमाना' इति ईसाद्री-सिद्धितः पाठः ।
 ५ (०) 'पुनः शङ्करलोककालः' इति सिद्धित्ति मूलपुस्तकेऽपि ।

पूर्वोण वज्रगोमेदे इक्षिणे इन्द्रनीलकैः ।
 अत्र वज्रगोमेदैर्युतो मन्दरः कार्य्य इति शेषः ॥
 पद्मरागेर्युतः कार्य्यो विद्वन्निर्गन्धमादनः १(*) ॥
 वैदुर्यविद्रुमैः पश्चात् सन्मिश्रो विपुलाचलः ।
 पद्मरागैः स सौवर्णैरुत्तरेणतु विन्यसेत् २(†) ॥
 अत्र सुपाश्वर्यमिति शेषः ।
 धान्यपर्वतवत् सर्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
 तद्ददावाहनं कुर्व्याद् यक्षान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
 पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभातेषु विसर्जनम् ।
 पूर्ववद्-गुरुभस्विग्न्य इमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
 प्रदानायेति शेषः ।
 यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्वपि स्थिताः ।
 त्वत्त्वरत्नमयोनित्य मतः पाहि महाबलः ॥
 यस्माद्रत्नप्रदानेन वृष्टिं प्रकुरुते हरिः ३(‡) ।
 महारत्न प्रदानेन तस्मान्नः पाहि सर्वतः ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमयं गिरिम् ।
 स याति वैष्णवं लोक ममरेश्वरपूजितः ॥
 यावत्कल्प शतंसार्द्धं वसेदिह नराधिपः ।
 रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 ब्रह्महत्यादिकं चेत्स्य विहाप्यमुत्रवा कृतम् ४(०) ।
 तत्सर्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥

अत्र ब्रह्महत्यादि-सकलपापक्षयोत्तर ममरेश्वरत्वलाभ-पूर्वकसार्द्ध-कल्पशतावधिकाल-
 विष्णुलोकनिवासोत्तर-रूपयोग्यगुणोपेत-सप्तद्वीपाधिपत्यकाम इति दानवाक्ये विशेषः ।
 इति रत्नाचलदानविधानम् ॥

—*—

१ (*) वज्रगोमेदेः समसंख्यैः 'समंस्वादसुतत्वादितिवायात्' । एवमुत्तरत्रापि विज्ञेयम् । वीपचैरिति

२ (†) वज्रगोमेदेः समसंख्यैः 'समंस्वादसुतत्वादितिवायात्' । एवमुत्तरत्रापि विज्ञेयम् । वीपचैरिति
 कुञ्चित् पाठः । वीपचैरितिवायात् इति वीनादिः ।

३ (‡) वृष्टिं प्रकुरुते हरिः' इति भिन्नः पाठः ।

४ (०) 'ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद् यदिहामुत्रवा कृतम्' इति वीनादिसमुद्धृतः पाठः ।

(६५) अथ रौप्याचलदानविधानम् ।

—*—

164. पाप्मे, पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि रौप्याचल मनुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरोयाति सोमलोकमनुत्तमम् १(x) ॥
दशभिःपलसाहस्रैरुत्तमो राजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्त स्तदद्वेनाधमः स्मृतः ॥
अशक्तौ विंशतेरुद्धं कारयेच्छक्तिः सदा ।
विस्कम्भ-पर्वतां स्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥
पूर्ववद्राजतान् कुर्याद् मन्दरादीन् विधानतः ।
कलधौतमयां स्तत्र लोकेशानर्षयेद्बुधः ॥

अत्र कलधौतं काञ्चनम् ।

ब्रह्मविष्णवर्कवान् काच्यो नितम्बोऽत्र हिरण्यमयः ।
शेषश्च पूर्ववत् कुर्याद्भोम जागरणादिकम् ॥
दद्यात्तद्वत् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ।
विस्कम्भ शैलानृत्विग्भ्यः सम्पूज्य स्रग्विभूषणैः २(†) ॥
इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणि विमत्सरः ।
पितृणां वल्लभं यस्माद्दर्मस्य शङ्करस्यच ३(०) ॥
रजतं पाहि तस्मान्नः शोक-संसारसागरात् ।
इत्थं निवेश्य योदद्याद् राजताचल मुत्तमम् ॥
गवायुतसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ।
सोमलोके सगन्धर्वैः किन्नराप्सरसां गणैः ॥
पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाभूतसंप्लवम् ।

अत्र गवायुत सहस्रदानफल प्राप्तिपूर्वक-गन्धर्व किन्नराप्सरोगणैः पूज्य...
यावदाभूत संप्लवन्तास्तु सोमलोक वसतिकाम इति सकल्पवाक्ये विशेषः ।
अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।

इति रौप्याचल दानम् ॥

- १ (x) 'सोमलोकादिजोषम्' इति चिन्वामची पाठः ।
२ (†) 'विष्णु...पूज्यवसविष्णुर्षः' इति ईमाद्रीवः पाठः ।
३ (०) 'पितृवामिति मन्त्रः । चन्वामि चन्वामि चन्वामि चन्वामि ।

विधान-पारिजाते ।

(६६) अथ शर्कराचलदानम् ।

—*—

165. पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् ।
यस्मात् प्रदानाद्विष्णुर्करुद्रा स्तुष्यन्ति सर्वदा ॥
अष्टाभिः शर्कराभारै रुत्तमःस्यान्महाचलः ।
चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः(रः) स्मृतः ॥
भारेणचार्द्ध भारेण कुर्याद्यः स्वल्पवित्तवान् ।
विस्कम्भ पर्वतान् कुर्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्यामर-संयुतम् ।
मेरोरुपरि तद्वच्च स्याप्यं हेम तरुत्रयम् १(†) ॥
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दन सन्तानौ पूर्वपश्चिम भागयोः ।
निवेश्यौ सर्वशैलेषु विवेशा च्छर्कराचले ॥
मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदङ्मुखः ॥
प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसःस्याद्विपुलाचले ।
हैमी सुपाश्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वं मावाहनमु(सु)खादिकम् ।
कृत्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ।
ऋत्विभ्यश्चतुरः शैलानिमान् मन्त्रानुदीरयेत् ॥
सौभाग्यामृत सारोऽयं परमः शर्कराचलः ।
तन्ममानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्वदा २(‡) ॥
अमृतं पिवतां येतु निपेतुर्भुवि सीकराः ।
देवानान्तत समं सोमं पाहि नः शर्कराचलः ३(०) ॥

१ (†) चन्द्रेभ्योऽप्येभ्योवीविषिषः च च 'मेरोरुपरि'—इत्यादिनीतः ।

२ (‡) 'तन्ममानन्दकारी', इति, उमाद्री पाठः ।

३ (०) 'तत्समं सोऽवम्', इति चत्वारिणां पाठः ।

मनोभव धनुर्मध्यादुद्भूतः शर्कराचल. १(×) ।
 तन्मयोऽसि महाशैल ! पाहि संसारसागरात् ॥
 योदथाच्छर्कराशैल मनेन विधिना नरः ।
 सर्वपाप विनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् २(ऽ) ॥
 चन्द्रादित्य प्रतीकाश मधिरुद्रानुजीविभिः ।
 सहैव यानं तिष्ठेत्तु सतु विष्णु प्रचोदितः ३(ऽऽ) ॥
 ततः कल्पशतान्तेतु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
 आयुरारोग्य-सम्पन्नः यावज्जन्मायुत त्रयम् ॥
 भोजनं शक्तिःकुर्यात् सर्वशैले विमतसरः ।
 सर्वत्राक्षारलवणं अभीयास्तदनुज्ञया ॥

भोजनं—ब्राह्मणानामिति शेषः ।

पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेद्ब्राह्मणालयम् ।
 पश्ये दिमानप्यधनोऽपि भक्त्या, स्पृशेन्मधुष्यैरिहदीयमानम् ।
 शृणोति भक्त्याथ मतिददाति, निष्कलमषः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥
 दुःस्वप्नप्रशममुपैति पठ्यमानैः, शैलेन्द्रैर्भवभयभेदनैर्मनुष्यः ।
 यः कुर्यात्किमु मुनिपुङ्गवेह सम्यक् ४(ः) ।
 सत्त्वात्मा ५(*) सकल गिरीन्द्र-सम्प्रदानम् ॥

सत्त्वात्मा—प्रसन्नमनाः । अत्र सकलकलुष-क्षयानन्तरं विष्णुर्क-रुद्र-तोषपूर्वक-
 मनुजीवि-सहित-चन्द्रादित्य-प्रतीकाश विमानाधिरोहणपूर्वकं शिवमन्दिरगमनोत्तर
 कल्पशतावधि-समय विष्णुलोके वासानन्तरं सप्तद्वीपाधिपत्येतर-जन्मायुतत्रया-
 षच्छिन्नायुरारोग्यकाम इति दानसङ्कल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् सर्वं धान्यमेरुवत् । इति शर्कराचलदानम् ॥

इति विधानपारिजाते निबन्धे

धान्यादि दश शैलदानानि ॥

—*—

- १ (×) 'मम भवतु मध्याह्नवद्वृता शर्करा वतः' इतिचतुर्विंशत्यवकः पाठः ।
 २ (ऽ) इति शर्कराचले पञ्चशक्ति-परिचीर्षनम् ।
 ३ (ऽऽ) 'उद्वेग...ततोविष्णुपुरं व्रजेत्, इति विनाश्रीवः पाठः ।
 ४ (ः) 'अचन्' इति पाठान्तरम् ।
 ५ (*) 'सत्त्वात्मा' इति पाठान्तरम् ।

१७) अथ शिखर दान विधानम् १(०) ।

—*—

166. विष्णु धर्मोत्तरे, राम उवाच—

शिखराणां ममाचक्ष्व दानं त्रिपुर नाशनम् ।
यानि दत्त्वा तु दौर्भाग्यं दौर्गत्यं न प्रजायते ॥

शङ्कर उवाच—

शृणु राम प्रवक्ष्यामि शिखराणां यथाक्रमम् ।
दानं देयं यथा येन तत् शृणुस्व सनातनम् ॥
माघ शुक्ल तृतीयायां मार्गशीर्षस्य वा पुनः ।
तृतीया वाथ वैशाखे शुक्ला वा रोहिणी युता ॥
प्रौष्ठपथां तृतीयायां विशेषेण तु भार्गव ।
गुण्डेक्षु-वस्त्र लवण-धान्यकाऽजाजि शर्कराः ॥
खर्जूर तण्डुल द्राक्षा क्षौद्रैर्मलयजेन वा ।
फलैर्मनोहरैः रम्यैः शिखराणि प्रदापयेत् ॥

शर्करा इति तृतीयार्थे प्रथमा ।

एषा मन्यतमं दद्याद् यथाश्रद्धं विधानतः ।
आत्म-प्रमाणं कुर्वीत प्रादेशाभ्यधिकं शुभम् ॥
भूवि गोमय लिप्ताया मिक्षुपत्राणि संस्तरेत् ।
ततः कुर्वीत शिखरं गौरीस्थान मनुत्तमम् ॥
द्विहस्तं मूलकर्त्तव्यं हस्तमात्रं शिरस्तथा ।
भित्ति रिक्षुदलैः काव्यां वेष्टये द्रक्त वाससा ॥
दानद्रव्येण तन्मध्यं पूरयेद् भृगुनन्दन ! ।
श्शु पत्रकटे गौरीं तस्योपरि निवेदयेत् ॥
चतुर्भुजां हेममयीं पूजयेत् कुङ्कुमेन तु ।
तथाच गौरी लक्षणं, देवी पुराणे—
रण्डेन्दु वस्तु वर्णाभां शर्बरी शशि विम्बिताम् ।

१ (०) शङ्कर उवाच दानानि प्रोक्तानि, वस्तुनि तच्छिखरानि सुच्यन्ते।

'शुद्धोष्णी शिखरं दद्यात्' इति श्लोकः ।

दत्त १(*) षष्ठासमासीनां (तां) साक्षसूत्रं कमण्डलुम् २(+)
 वरदां घृतरूपाढ्यां सर्वमाल्य फल प्रियाम् ३(‡) ॥
 वेष्टयेत् सूक्ष्मवस्त्रेण देवीं शिखरमेव च ।
 अष्टाङ्गं पूजयेद् गौरीं मन्त्रैरेतैश्च शक्तिः ४(+)
 नमो भवान्यै पादौ तु कामिन्यै जानुनी ततः ।
 वामदेव्यै तथाचोरु नाभिश्चैव जगत् प्रिये ५(x) ।
 आनन्दायै तु हृदयं नन्दायै पूजयेत् स्तनौ ।
 सुभद्रायै मुखं पूज्यं ललितायै नमः शिरः ६(॥) ॥
 एवं सम्पूज्य तां देवीं शिखरा नभिमन्त्रयेत् ।
 यस्माभिवासः पार्वत्याः शिखर ! त्वं शरैर्वृतः ॥
 तस्मान्मां पाहि भगवन् त्वं गौरी शिखरः सदा ७(*) ।
 एव मामन्त्र्य शिखरं तृतीयायां यत-व्रतः ।
 ततः स्नात्वा प्रभातेतु दद्यान्मन्त्रेण भक्तिः ॥
 यस्मात्सर्वं सर्वभूतानां मुपरिष्ठा दवस्थितः ।
 तस्माच्छिवः प्रीयतां मे त्वं (त)द्वानाद् गिरिजाधिपः ॥
 अर्द्धभागं चतुर्थं वा पञ्चमं वा ततो गुरोः ।
 दत्त्वा शेषन्तु बन्धूनां शिष्टानां स्वजनस्य च ॥
 अन्नजीवि-स्वभृत्यानां दुर्गतानाञ्च कामतः ।
 एवं दत्त्वातु शिखरं गौर्यां मुखीत वाग्यतः ॥
 स मुक्तकेशः सम्प्राप्य क्षीरं घृतं तथापि वा ८(+)
 विधिनामेन यो दद्याद् गौर्याः शिखरं मुत्तमम् ।
 स वसेद् भवने देव्याः कल्पकोटिं शतत्रयम् ॥

-
- (०) 'दत्त' इति पाठान्तरम् ।
 (+) 'दीता' इति चतुर्थः पाठः ।
 (‡) इत्यन्तं गौरीध्यानं श्लोकमिति ।
 (+) 'अष्टाङ्गं' इति पाठान्तरम् ।
 (x) 'जगत् प्रिये' इत्यन्तः पाठः ।
 (॥) नमो भवान्यै इत्यारम्भ- 'सुभद्रायै' इत्यन्तं पूजानन्तौ श्लोकः ।
 'एवं पूज्य महादेवीम्' इति कश्चित्पाठः ।
 (०) भगवान् सः इत्यन्तविधा वन्दोक्तिः ।
 (+) 'क्षीरं घृतं तथापि वा' इत्यन्तं विधानमुक्त्वा ततः कश्चिन्नुक्तिं दत्तः । अनेन इत्यादिना उक्तं भवति ।

पुण्यक्षया दिहागत्य जायते पृथिवीपतिः ।
 अनेन विधिना देव्याः कल्पकोटि शतत्रयम् ।
 अनेन विधिना देयं विधिहीनं नकारयेत् ॥
 विधिहीनं कृतं सर्वं न दातुः फलदं भवेदिति १(*) ।
 इति विष्णुधर्मोत्तरोक्त शिखरदानविधिः ॥

—*—

(६८) अथ शिखरदान प्रयोगः ।

—*—

शिखरदानं चिकीर्षुरागोक्त २(†) । शुक्लतृतीयाद्युक्तकाले कृतनित्यक्रिय उपलिप्ते शुचौ देशे समासीनो गणपतिं सम्पूज्य पुण्याहं वाचयित्वा देशकालादि सकीर्त्य तदन्ते दौर्भाग्य दौर्गत्यरहित कल्पकोटि शतत्रयावच्छिन्न समय गौरीभवन निवासानन्तर-पृथिवी पतित्व कामश्रोक्त गुडादि शिखरदान महं करिष्ये इति सकल्प्य, गुरुं वृत्वा वस्त्रालङ्कार गन्धमाल्यादिभिः समभ्यर्च्य, गोमयोपलिप्तायां भूमौ इक्षुपत्राणि संस्तीर्य, मूलदेशे द्विहस्त विस्तार मुपरि देशे हस्तमात्रविस्तारं चतुरस्र-कुसुलिकाकारां स्वशरीरोर्द्ध-प्रमाणतः प्रादेशाधिक परिमाणामिक्षुदण्डाकृतिं भित्तिं निर्माय तां भित्तिं अभ्यन्तरं रक्तवस्त्रेण वेष्टयित्वा गौरीमावाहनाद्युपचारैः प्रतिष्ठापूर्वकं मभ्यर्च्य कुङ्कुमगन्धेनानुलिप्याङ्गपूजां कुर्यात् ।

तद् यथा—

ॐ भवान्यै नमः पादौ पूजयामि । कामिन्यै नमः जानुनी ३(‡) । वामदेव्यै नमः ऊरु । अगच्छ्र्यै नमः नाभिमू । आनन्दायै नमः हृदयम् । नन्दायै नमः स्तनौ । सुभद्रायै नमः भुखम् । ललितायै नमः शिरः पूजयेत् । ततः कर्ता पुष्पाञ्जलिना शिखरं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य आवृत्यचानु मन्त्रयेत् ।

१ (*) एवमेव विनाशायुक्तं शिखर दानम् ।

२ (†) पूर्वं प्रोक्त 'वाचयित्वा तृतीयायां' इत्यादि प्रमादवाक्य-विहितवाच्ये ।

३ (‡) 'नमो भवान्यै पादौ कामिन्यै जानुनी ततः ।

वामदेव्यै तथा चोद नाभिदेव अगतं त्रिभे' ॥

" वामन्दायैतु हृदयं नन्दायै पूजयेत् स्तनौ ।

समद्रायै भुखं पश्ये ललितायै नमः शिरः" ॥

तत्र मन्त्रः—यस्मान्नवासः पाण्डवत्याः शिखरं त्वं सुरव्यूतः ।

तस्मान्मां पाहि भगवन् त्वं गौरी शिखरः सदा ।

इति पुण्याश्लीन् प्रक्षिप्य नमस्कृत्य च ततो देव्यग्रे रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रभाते कृतनित्य-
क्रियः शिखर पश्चिमभागे प्राङ्मुख उपविश्याद्येत्यादि देश कालादि सङ्कीर्तनान्ते दौर्भाग्य-
दौर्गत्याभाव पूर्वकं कल्पकोटि शतत्रयावच्छिन्न समयगौरीभवन निवासानन्तरं पृथिवी-
पतित्व कामोऽहममुक गोत्र प्रररेभ्योऽमुकशाखाध्यायिभ्योगुर्वादिभ्यो बन्धुशिष्ट जनानु-
जीविभृत्यादिभ्यश्चेमं यथोपस्कृतं शिखरं सम्प्रददे न ममेति गुर्वादिहस्ते जलं दद्यात् ।

ते स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य स्वां स्वां कामस्तुतिं पठेरन् ।

ततः सुवर्णदक्षिणां दद्यात् ।

अद्येत्यादि कृतैतच्छिखर दानकर्मप्रतिष्ठार्थं इदं सुवर्णं दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न
ममेति दद्यात् । अत्र गुरवे शिखरार्द्धं तदर्द्धं वा दत्त्वा न्येभ्यो विभज्य देयम् । ततः
क्षीरं घृतं वा वाग्यतो मुक्तकेशः प्राप्नीयात् । एवं रीत्या इक्ष्वादि शिखर प्रयोगः १(*) ।

इति श्रीविधानपारिजाते गुडादि शिखरदानानि ॥

—*—

(६६) अथान्यानि दशमहादानान्युच्यन्ते ।

—*—

169. कूर्म पुराणे—

कनकाश्च तिला गावो दासीरथ-महीगृहम् २(०) ।

कन्या च कपिला धेनु महादानानि वै दश ॥

तत्रादौ सुवर्णदानम् ।

170. सुवर्णोत् पत्तिरुक्ता स्कान्दे,—

महेश्वरस्य यद्रेतः पवित्रं शुक्रं मुत्तमम् ।

समाकृष्य पुरा गौर्यां दुराधर्षं यतोऽन्यतः ॥

१ (*) यादृन्तीत्या शिखरदान विधानमुक्तं तादृश्या प्रथान्या इत्यादि शिखरदान प्रयोगे विधीयते इति ।

२ (०) 'पवित्रं वै चिरच्छं' इति सुतिः । 'कनकाश्च' इति कुत्रचित् पाठः ।

" वज्र पुराणे तुषाणुवदाननामाध्याये च—

"तस्मात् सुवर्णं दत्त्वा सुवर्णं च तदात्मकम् ।

इत्थं पूर्वापरां वै च प्रोवाचिदं उच्यते ॥

सुवर्णं वै प्रवक्ष्यामि नरकात्तारयामि ते" ।

"सुवर्णदानं नोदाचं भूमिदानं तद्यैव च ।

नाश्रवन्त्याश्च यापामि नष्टापातकजात्यपि" इति प्रावक्षिततत्त्वे ।

"कनकाश्च तिलानावीदाहोरचमहोमहाः" इति श्रीमादिप्रतः पाठः ।

कीर्त्तये प्रथमोक्तवादादाहो सुवर्णदानमुच्यते ।

देवतानां द्वितार्थाय तद्वह्नौ प्राक्षिपत् पुरा ।
 मुखेनैवापि तद्वह्नि-रेतः शुक्रं पिनाकिनः ॥
 तदुष्णमपवित्रं सत् गङ्गायांप्रक्षिपेत् पुनः ।
 कबिताम् पुनर्गत्वा स समुद्राः सरिद् गणाः ॥
 भूम्यां निपातयामास पर्व तैरभ्यपातयेत् ।
 ततो यः पिण्डवद्भूमिः सा भूमिः कुलपर्वते ॥
 ततस्तद्वैश्वरं रेतः स्वं वशेन सपावकम् ।
 वहेत् समस्तमुवनं जातं संख्येरणं प्रति ।
 ततः स्कन्दः समभवत् स्कन्दसम्पर्कं यज्जलम् ।
 तत् स्वच्छं स्वर्णमभवदित्यादि ॥

171 बह्निपुराणेऽपि १(*)

एतत् पवित्रमतुलं सम्भूतमिह शुश्रुम २(+)
 शम्भोर्वीर्यात् परं तेजोऽपत्यं जातवेदसः ॥
 सहजं कार्तिकेयस्य रुद्र शुक्र-समुद्रवम् ।
 पवित्रं यत्सुरैः सर्वैर्घोर्यते मुकुटादिभिः ३ (‡) ॥
 अग्निस्तु देवताः सर्वाः प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
 तस्मात् सुवर्णं ददता सुवर्णञ्च तदात्मकम् ४(+)
 अथ सुर-सुसंस्कृत्यं स्वयं वा तदनुहया ।
 राजतेन विधानेन ताम्रेणच घटेन वा ॥
 तान्याद्यान्यष्टादश पदैर्मन्त्रः ।
 पौराणिकं गुरुम् ५(x) ।

१ (*) बह्नि पुराणे,—तुष्ठापुत्रवदानामाध्याये ।

२ (+) 'सुमत' इति कश्चिदाहर्षे पाठः ।

३ (‡) 'मुकुटादिषु' इति पुस्तकान्तरस्य पाठः ।

४ (+) 'प्रीताः स्तुः सर्वदेवताः' इति मातृश्लोकः पाठः ।

५ (x) सर्वं—चतुर्दशपरिमितं सुवर्णम् । 'सर्वं सुवर्णं सुवर्णसंज्ञम्' इति वीद्यावती ।
 अथ सर्वं परिमाणम् । पौराणिकं कार्वाण्यमितमिति केचित् । 'सर्वं' चेत्परिमाणं निश्चयः ।

६ देवी पुराणे—'ज्ञाना मातृसुवर्णादिः पात्रेषु प्रतिपादयेत् ।

ज्ञानानिष्ठातदाज्ञेति विधिः सर्वं ज्ञानमिति ॥

(कनकदानप्रयोगः)

कृतनित्यक्रियोऽग्नि साग्निध्ये विष्णोरीशस्य वान्यतः ।
इमान् समुच्चरेन्मन्त्रान् कुशपाणिः प्रसन्नधीः ॥

मन्त्रा यथा—

ॐ नमः सर्वदानन्द सर्व सम्पत्तिवर्द्धन ! ।
वर्द्धयाऽस्मान् समृद्धेयह आयुषा यशसा श्रिया ॥
नमस्तेऽनन्त नमः पाशधरा प्रमेय !
नमोऽस्तु रामाय सुनामधेय ! ।
नमः समीराय हुताशनाय,
नमोऽस्त्वनन्ताय गजासनाय ॥
नमः सुरश्रेष्ठ हरीश्वराय,
नमोऽस्तु सावित्रि शिवे श्रियेति ।
सरस्वति प्रीति क्रिये सुपुष्टि,
तुष्टि स्मृति शान्ति सदा सुकीर्त्ते १(*) ॥
सर्वामराणां निधिरप्रमेयः,
त्वमेव मन्त्रर्षि मुनौ शरण्यः ।
आधार भूतोसि चराचरस्य,
विश्वस्य यस्मात् प्रणतोऽस्म्य(स्म्य)त स्त्वाम् ॥
नमोऽस्तु सौन्दर्यनिधे सुरेश !
नमोऽस्तु गाम्भीर्य मङ्गाय मनवे मणिभद्राय ते नमः ।
नमो नन्दि विवर्त्ताय नन्यावर्त्ताय वर्त्तिने ॥
नमो हाटक वर्णाय कण्ठावर्त्ताय ते नमः २(†) ।
नमो नद प्रतिष्ठाय नमो हेम प्रियाय च ।
नमो हिरण्यगर्भाय नित्यानन्दाय ते नमः ॥
एवं पूज्य विधानेन नित्यानन्दनिधिं सुधीः ३(०) ।

१ (*) 'षार्धप्रयोगोऽहं हन्दावद भवति' इति निबन्धादत्र विभक्ति व्यतिक्रमाऽप्युचितं यद्दृश्यते ।

२ (†) 'मन्त्रर्षिः मुनिः शरण्य' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

३ (०) 'एवं मन्त्रुथ' इति पक्षमालम्ब्यः पाठः ।

ससिद्धार्थक दूर्वाभिः सकुशाक्षत-चन्दनैः ।
 तिललाजैः समं पुण्यं भूमावुदक मुत्सृजेत् ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत् कल्पोक्तेन खगेश्वरः १(*) ।
 अद्येह पुण्यकालेऽस्मिन् द्विज देवाम्नि सन्निधौ ।
 यशः श्रेयोऽभिवृद्धयर्थं मातापित्रो स्तथात्मनः ॥
 पुराणन्याय मीमांसा—वेदवादिभ्य एवच ।
 नमो विद्या विदायिभ्यो नानागोत्रेभ्य एवच ॥
 विप्रेभ्योऽनेकधर्मेभ्यो नित्यानन्दनिधिं परम् ।
 अहं सम्प्रददे तेभ्यो नाना मन्त्रावृतेन च ॥
 स स्वर्णं रौप्यताम्रेण सरत्नेन सवाससा ।
 सोपकारेण पुरुषो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः २(†) ॥
 प्रीयतां निधिदानेन श्रीयज्ञपुरुषोच्युतः ।
 एवमुत्सृज्य उदकं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 सं विभज्य यथाशास्त्रं न किञ्चिदपमानयेत् ।
 महादानमिदं यस्मात् तस्मादेकोऽपि नार्हति ॥
 इति कनकदानम् ॥

—*—

(७०) अथानन्दनिधि दान विधानम् ।

—*—

आनन्द निधि दानम् ।

अथान्ये केचि दिच्छन्ति समस्तविधि पारगाः ।
 यज्ञदान व्रतानां वा सोऽप्योकोऽर्हति तद् गृहे ॥
 एवं यः कुरुते दानं निधेः परमपावनम् ३(‡) ।
 परं पदमवाप्नोति संसारेऽपि निरन्तरम् ४(०) ॥

-
- १ (*) 'खगोत्तम' इति हेमाद्रिधृत-पाठः ।
 २ (†) 'सोपकारेण' इति पाठान्तरम् ।
 ३ (‡) 'नित्यानन्दनिधिः परम्' इति हेमाद्रिधृत-पाठः ।
 ४ (०) 'एवं सम्पदमाप्नोति'

दानानामप्यशेषाणा मनन्त फल मुच्यते १(*)
 नित्यानन्द विधानस्य प्रदाना दपवर्गभाक् ॥
 यस्त्वेवं सकृदत्रैव सदानन्द-विधानकृत् ।
 स करोत्यसकृद्राज्य मक्षये वेधसः पदे ॥
 यथा कथञ्चि दत्रैति सकर्मगुण सञ्चयम् २(+)
 तदाखिलमही-राज्यं प्राप्नोति व्रतसंज्ञके ॥
 पुनः स्वधर्मसंयुक्तो राज्यं कृत्वा सहानुगः ।
 प्राप्नोति पद मैशानं नित्यमक्षयमव्ययम् ३(x) ॥
 तस्मा देत्य पुनाराज्यं लभेत् वैद्याधरे पदे ।
 आकल्पमप्यनल्प श्रीः श्रीनिधान प्रदानतः ॥
 पुनः प्रयाति कल्पान्ते वैष्णवं पद मव्ययम् ।
 गता हि योगिनो यत्र प्राप्नुवन्ति पुनः परम् ॥
 एतद् भद्रनिधानाख्य माख्यातं वैनतेय ! ते ।
 मया प्रीत्या प्रयत्नेन किमन्यत् कथयामि ते ॥
 नित्यानन्द निधेर्दानान्नित्यानन्दोऽभिजायते ।
 यः कुर्व्यात् सोऽच्युतायुः स्याद्दीर्घं सन्तान माप्नुयान् ॥
 यस्तु संकीर्त्तयेद् भक्त्या यः शृणोति समाहितः ।
 स दीर्घं मायुराप्नोति मुच्यते सर्वं किलिवधैः ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

कर्त्ता पूर्वोक्त देशकालौ संकीर्त्त्य पुराणोक्तफल प्राप्तिकामआनन्द निधि महादानं करिष्ये
 इति सकृत्प्यास्य महादानत्वान्मातृपूजाभ्युदयिक श्राद्धे कृत्वाचार्य्यं वृत्वा द्रव्याणां
 बहुत्वे ऋत्विगादीन् वृत्वा तेभ्यो वस्त्र मुद्रिका कुण्डलादीनि दत्वा-निध्यासादनं कुर्व्यात् ।

तद् यथा—

नानारत्न स्वर्णरौप्यताम्र मुद्रा यथाशक्ति सम्पाद्य द्वादश पलादिपरिमित-
 स्वर्णयुतम् ।

-
- १ (*) 'फलमत्रुते... इति ईमाद्रि-धृतः पाठः ।
 २ (+) 'गुणसंबुतम्'... इति चादर्शनरे पाठः ।
 ३ (x) 'अक्षयमव्यय' मिति धातुगताद्यंमिदेन नैवाद्यंत्वम् ।

रौप्य पिधान-ताम्रघटरूप-मानन्दनिधिं सुसूक्ष्मवस्त्रै १(०) । वेंष्टितम् ।
विशुद्धोपलिप्त भूतलन्यस्ताष्टादश-धान्योपरि विष्णादि देवता सन्निधौ स्थापयित्वा
आनन्दनिधेः प्रतिष्ठापूर्वकं ॐ नित्यानन्द निधये नमः इति मन्त्रेणावाहनाद्युपचारै-
रभ्यर्च्य सिद्धार्थं दूर्वादलकुश-चन्द्रनाक्षतानादायानन्दनिधिं प्रदक्षिणीकृत्य ॐ नमः
सर्वदानन्द इत्यादि पूर्वोक्त मन्त्रैरुपस्थाय महादान प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमग्निदैवतं
दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति दक्षिणां यथाशक्ति दद्यात् ।

अस्य महादानस्य प्रहीतु रेकस्य पात्रस्यासुलभत्वाद् ब्राह्मणेभ्यस्तं निधिं संविभज्य
दद्यात् २(*) ।

इत्यानन्द निधिदान प्रयोगः ॥

—*—

(७१) अथ भद्रनिधिदान विधानम् ।

—*—

172. बह्निपुराणे, रुद्र उवाच—३(*)

भगवन् सर्वं माख्यातं वृषदानक्रियाफलम् ।
पृच्छाम्यन्यदहं पुण्यं सदाक्षयफल प्रदम् ॥
दानं त्रैलोक्यनाथस्य हरेः प्रीति विवर्द्धनम् ।
यस्य जन्मायुरन्तेऽपि दानस्यान्तो न विद्यते ॥
तद् वदस्व मुने ! येन दत्तेनेशः प्रतुष्यति ।
दिक्पालात्मा च सन्नित्यं सदानन्दमयो हरिः ॥
केन दानेन तपसा व्रतेन यजनेन वा ।
मुच्यते पातकाद् धोरादाजन्ममरणान्तिकान् ॥

- १ (०) पङ्कजं कार्पासाम्बरात् प्रशस्तम्, पटवस्त्रात् धौमं कौशेयवस्त्रं वा श्रेष्ठं पूतञ्चति ।
" गोव.रक्ताम्बरे, दशाहीन पुरातनं सच्छिद्रं भिन्नं परिहितं दग्धं क्लेशिकं अधीतहेतुं
सर्वमन्त्रं महर्षि-मन्वादि-भूतौ निषिद्धम् ।
२ (०) दानपात्र-विषयेतु— 'ददाति विप्राय बहु सुताय,
वेदान् विज्ञान तपस्विने च' इति अतिः ।
अथ दानपात्रलक्षणं प्रागुक्तम् ।
३ (*) उमादि स्मृतियेतु 'रुद्र उवाच' इति पाठोऽस्ति ।

कथं भवन्नरः श्रीमान् धीमान् पुत्री प्रतापवान् ।
अमितायुस्तथारोग्य सकलैश्वर्यभाक् सुधीः ॥
कस्य जन्मायुतान्तेऽपि दानस्यान्तो न विद्यते ।
केन तत् पदमाप्नोति विष्णोर्यत्परमं पुमान् ॥
श्रोतुमर्हति वै ब्रह्मन् वैष्णवं मन्यसे यदि ।
त्वत् प्रसादादखिलं दानं तत्त्वमाचक्ष मे गुरो ! १(†) ॥

173. ब्रह्मोवाच—

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं नित्यं वेदेषु गीयते २(*) ।
सर्वाभासो विभुः साक्षादानन्देन व्यवस्थितः ॥
तस्सादानमिदं पुण्यं देहानन्दनिधिं परम् ।
विप्रायाच्युतरूपाय वर्द्धयानन्द मुत्तमम् ॥
दानेनानेन ते शक्र धातुत्रययुतेन च ।

174. इन्द्र उवाच—

विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् दानस्यास्य महानिधेः ३(†) ।
यथा देयं विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥

175. ब्रह्मोवाच—

पुण्यान्तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्याम् ,
तथोपरागे शशि-सूर्ययोर्बर्वा ।
चतुर्युगादिष्वयनद्वये वा,
प्रबोधने प्रस्वपनेऽथ विष्णोः ॥
कुर्यादथौदुम्बरमेव कुम्भम् ,
हिरण्यमानेन यथात्म शक्त्या ४(‡) ।

हिरण्यमानेन प्रक्षेप्तव्य भारादि-परिमित-सुवर्णानुसारेण देयेन हीरकादिरत्न-
सहितेन यावत् पूर्णं कुम्भः स्यात्तावत् प्रमाणं कुर्यादित्यर्थः ।

- १ (†) 'प्रसादाखिलं' इति ईमाद्रिधृत-पाठः ।
२ (*) 'आनन्दो' इति चतुर्वर्गे चिन्तामणि धृत पाठः ।
'आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तन्मोक्षं प्रतिष्ठितम्' इति वेदान्तः ।
३ (†) 'महाप्रभो' इति ईमाद्रिधृत-पाठः ।
४ (‡) 'हिरण्यं सारिष' इति ईमाद्रिधृत-पाठः ।

तथा विधानञ्च सुराजतं स्यात्,
 हिरण्यभारेण तु पूरयेत्तत ।
 तदद्धतोऽर्द्धेन तदद्धतो वा,
 स्वशक्तिः स्वर्णं पलैः शतेन ।
 तदद्धमर्द्धेनतु वित्तं शक्त्या,
 प(फ)लत्रयादूर्द्धमपि प्रकुर्व्यात् ।
 तत्ताम्रभाण्डे कनकं निधाय,
 सवञ्च नीलोत्पल पद्मरागम् ॥
 संयुक्तं वैदूर्यं सविद्रुमञ्च,
 तद्राजतं पात्रं मधोमुखं स्यात् ।
 कुशोत्तरे दर्पणं चामराढ्ये,
 स पादुकोपानहच्छत्रं युक्तम् ॥
 तत् क्षौमवस्त्रोत्तरयुगमयुक्तम्, १(*)
 सं पूजयेन्मन्त्रवरै रथै तैः ।
 आदौ तु पञ्चामृतं माद्यं विष्णुम्,
 सं स्नाप्य संसारं हरं समर्च्य ॥
 प्रावरणोत्तरच्छदेनोपयुक्तेन सहिते इति ।
 तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा,
 आमन्त्रयेद् भद्रनिधिं ततस्तम् ॥
 श्रीखण्डं कर्पूरं सकुङ्कुमेन,
 पञ्चाक्षरं नाम श्रियं प्रलिख्य ।
 नमस्तथौङ्कारं श्रुत्वा पात्रेऽ—
 तद्राजतेऽप्येव यथाञ्जयेत् ।
 त्वया समस्तामरसिद्धयक्ष—
 विद्याधरेन्द्रोररा किन्नरेन्द्रैः ।
 गन्धर्व्वं विद्याधर-दानवेन्द्रैः,
 युतं धृतं विश्वमिदं नमस्ते ॥

१ (•)

'तत् क्षौम' इत्यत्र प्रावरणोत्तर इति पाठान्तरं भवति ।
 प्रावरणोत्तरच्छदेनेति 'क्षौमवस्त्रोत्तर' इत्यस्य व्याख्यानम् ।
 अत्रैकं परिधानवस्त्रमपरमुत्तराच्छादनं युक्तम् ।

समग्र संसारकरी त्वमेव ,
विभोः सदानन्दमयो च माया ।
समस्त कल्याण निधिः समाधिः,
हरि प्रिये भद्रनिधिर्नमस्ते ॥
एवं सम्पूज्य विधिना ततो विप्रमथार्चयेत् १(*) ।
किरीटाङ्गद-निष्काग्रथ कुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥
अलङ्कृत्य हरिं यद्वत् पीताम्बरधरन्ततः ।
पूजये दच्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् २(†) ॥
भूदेवोऽसीत्यतो नित्यं नित्यानन्दमयोहरिः ।
हर मे दुष्कृतं कृष्ण ! कृपाकर नमोऽस्तु ते ॥
भूदेव भगवद्धर्म भवभङ्ग करेश्वर ! ।
भवभूतिकरो जिष्णुः प्रभविष्णुर्नमोऽस्तुते ॥
एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं विष्णुरूपिणम् ।
ततोभद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः ॥
स्वगोत्रोच्चारणेनादौ विष्णोर्नाम महात्मनः ३(*) ।
यव दर्भतिलैः सार्द्धमुदकं संपरित्यजेत् ॥
पितृ सन्तारणार्थाय नित्यानन्द विवृद्धये ।
सर्वाधौघ विनाशाय विष्णोर्हानं मया कृतम् ॥
तदनेन सरत्नेन धातुत्रय-युतेन च ।
सत् क्षौमाम्बरयुक्तेन सादर्श—पादुकेन च ॥
आसनेन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च ४(†) ।
सदानन्द विधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥
एव मुषार्य्यं तन्दद्यात् द्विजाय हरिरूपिणे ।
गोप्येन विधिना दद्यात् हेमसंख्या न कीर्तयेत् ५(‡) ॥

- १ (०) 'एवं पूज्य' इति क्वचिदादर्श-पाठः ।
२ (†) 'पूजयेदतः' 'किरीटाङ्गाद्युतं' इति तत्र पाठान्तरद्वयं विद्यते ।
३ (*) 'वपुर्नाम महात्मनः' इति भिन्नादर्श-पाठः ।
४ (†) चामरोपानहेनचेत्यादिम् ।
५ (‡) गोप्येन विधिनेति यद् इमादिकं प्रदत्तं तेषां संख्यादिकं न कीर्तयेत्, तदुक्तं मानव-
धर्मशास्त्रे 'दानञ्च परिकीर्तना' इति । परिकीर्तनाद्दानफलं चरतीत्यर्थः ।

प्रकीर्तिते कोटि गुणायुतं फलम् १(+),
 प्रगोपिते कल्पगुणैर्न संशयः ।
 इतीदमन्यायं न कीर्तयेत् सुधीः,
 निधानमध्ये निहितञ्च यद्वसु २(x) ॥
 एवं कृते स्यान्मनुजः कृतात्मा,
 भवेन्नचा(वा)स्मान्मरणं कदाचित् ।
 प्रयाति विष्णोः पदमव्ययन्तत्,
 शिवात्मकानन्दमयं स साक्षात् ३(०) ॥ इति ।

कर्त्ता पूर्णिमादिकाले कृतसङ्कल्पः शुद्धे देशे सोत्तरच्छदे कुशोत्तरे प्रागुक्त-
 प्रकारेण यथाशक्ति विरचितं भद्रनिधिं क्षौमवस्त्रद्वयावृतं स्थापयित्वा परितो दर्पण
 चामर-पादुको-पानच्छत्राण्यासाद्य पुरतो हरिहरौ स्थापयित्वा पञ्चामृतादिना सम्पूज्य
 तदीशानदेशे स्वगृहानुसारेणार्घिं संस्थाप्य घृताक्त तिलैरष्टोत्तरशतादि संख्यया प्रागुक्त-
 देवोद्देशेन हुत्वा श्रीखण्ड कुङ्कुम कर्पूरैः प्रणवादि श्रिये नमः इति पञ्चाक्षरमन्त्रं
 निधिकुम्भ विधानपत्रे च लिखित्वा तेनैव भद्रनिधिं पूजयित्वा गृहीत कुसुमाञ्जलि भद्रनिधिं
 प्रदक्षिणीकृत्य प्राङ्मुखः उदङ्मुखं गुरुं किरीटाङ्गद पीतवस्त्रादिना सम्पूज्य 'भूदेवोऽसी'-
 त्यादि मन्त्रेण स्तुत्वा कुश-यव-तिल-जल-हस्तोऽमुकशर्माहं सर्वपापक्षय सकल-
 पितृ-तारण-नित्यानन्दविवृद्धि—शिवात्मकानन्दमयाव्यय—विष्णुपद प्राप्तिकामोऽमुक-
 शर्मणे तुभ्यमिमं भद्रनिधिं सरन्न धातुत्रयात्मक स क्षौमाम्बर युग्ममादर्श पादुकोपान-
 च्छत्रासनसहितं सम्प्रददे न ममेति तद्धस्ते जलन्दद्यात् । दान प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दत्त्वा
 विष्णवे समर्पयेत् ।

इति भद्रनिधि दानप्रयोगः ॥

*—

- १ (+) प्रकीर्तिते इति दत्तवस्तु संख्यादीनां फलसङ्गतायै चिन्तितः ।
 प्रगोपिते इति फलाधिक्य मनेन सूचितम् ।
 २ (x) हेमाद्रावपि एवमेवास्ति भद्रनिधिः प्रयोगः ।
 ३ (०) 'स साक्षात्' इत्यत्र 'स संख्या' इति हेमाद्री पाठान्तरमस्ति ।

(७२) अथ शतमान-दानविधिः १(❀) ।

—*—

176, ब्रह्माण्ड पुराणे, ब्रह्मोवाच—

शृणुष्व्वावहितो दानं ब्रवीमि तव नारद !

शतमान मिति प्रोक्तं सर्वपाप-प्रणाशनम् ॥

आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं सन्तति प्रदम् ।

भुक्ति-मुक्ति प्रदं सर्वं सर्वमाङ्गल्य-कारणम् ॥

पूण्यकालेषु सर्वेषु चन्द्रसूर्य्यं प्रहादिषु ।

यत्र साधन सम्पत्तिः तत्र दानं समाचरेत् ॥

गव्येन भूमिं सरितो जलेन २(+),

आलेख्य-मध्ये सिततण्डुलैश्च ।

सरोरुहं केशर-भूषणाढ्यम्,

सकर्णिकं चाष्टदलं विलिख्य ॥

तस्मिन् हिरण्यं शतमान-मात्रम्,

निधाय तस्योपरि तं विचिन्त्य ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ

मावाह्य गन्धादिभि रादरेण ॥

विप्रं तथा वेद-विदं विचिन्त्य,

विरिञ्चिबुद्धयातु समर्चयित्वा ।

दद्यात् सुवर्णं शतमान मस्मै,

सम्प्रीयता मात्म-भूरित्युदीर्य्य ॥

शतमान मात्रमिति-शक्त्यनुसारेण कृष्णालादि शतमित्यर्थः ३(*) ।

१ (°) शत परिमाणं हिरण्यमथ ज्ञेयम् ।

२ (+) सरितो जलेन, गङ्गाजलेन साधारण-नदीजलेन वा ।

३ (‡) 'कृष्णलो सुवर्णनिर्मित मणि विशेष' इति वेदान्त-कल्पतरुकाराः

मीमांसकैरपि 'शत-कृष्णं उपयत्'—इत्यत्र तथैव प्रतिपादितम् ।

योऽसौ दानं शतमानं हिरण्यम्,
 तस्मादायुः सर्वमेवेति चोक्तम् ।
 अतः कुर्यादादरै रित्यसकृद्वा १(*),
 नित्यं मासं हायनं शक्तितो वा ॥
 जाम्बुनदं जातरूपं सुवर्णं काञ्चनन्तथा ।
 हिरण्यं चेति शक्तयातु क्रमादेतानि नारद ! ॥
 रोगपरिहारार्थञ्चेत् २(†) ।

—*—

177. अथाह, बौधायनः—

शतमानं मक्षयेन सुवर्णेन मितञ्चयत् ।
 तत्कांस्ये निक्षिपेत् सम्यक् तिलादृक्-समन्विते ॥
 कांस्यपात्र-परिमाणं प(फ)लानामष्टकं विदुः ।
 तिलानामुपरि स्थाप्य अक्षताः शुभ्रशाल्यः ॥
 आवाहयित्वा देवेशं शुभ्रं भानुमव्ययम् ।
 गन्धमाल्यैः सुरभिभी रक्तमाल्यै विशेषतः ॥
 उपचारैः षोडशभि रञ्जयेद् भानुमव्ययम् ।
 अष्टाक्षरेण मन्त्रेण सावित्रेणाति भक्तितः ॥
 यद्वा सावित्रलिङ्गेन मन्त्रेण प्रणिपत्य तु ।
 ब्राह्मणाय ततः पूजां कुर्याद् गन्धाक्षतैः शुभैः ॥
 अग्नैश्च विविधैः सम्यक् स्वकुटुम्बाविरोधतः ३(‡) ।
 तस्मै दान्ताय सत्कृत्य स्वाचारायात्म वेदिने ॥
 प्राङ्मुखाय स्वयञ्चोदङ्मुखः प्रयत-मानसः ।
 मन्त्रेणानेन सङ्कल्प्य पापव्याधि-विमुक्तये ॥
 पद्मोद्भवः पद्मकरः सप्ताश्व रथवाहनः ।
 शतमानेन दत्तेन तुष्टः सर्व-जगद्गुरुः ॥

- १ (*) 'आदरै'रित्यत्र 'नारदै रिति' पाठान्तरं प्रत्यान्तरेऽस्ति । परवर्ति-श्लोके नारद इति सम्बोधनान्तं पदमस्ति ।
 २ (†) रोगनाशार्थं चेद यदि एतददानं करोति तदा तस्य पापरोगयोर्विमुक्तिः स्यात् ।
 'स्वकुटुम्बाविरोधतः' इति कश्चित् पाठान्तरम् ।
 ३ (‡) 'स्वकुटुम्ब विरोधतः' इति हेमाद्रि-समुद्धृत-पाठः ।

इह जन्मनि यत्पापं अन्यजन्मनि यत्कृतम् ।
महद्वा यदिवा स्वल्पं तत्सर्वं क्षमयत्वसौ १(‡) ॥

इति दानमन्त्राः ।

ततः क्षमाप्य तं विप्रं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

यथा प्रसन्नो भवति तथा सर्वं प्रकल्पयेत् ॥

इति पापरोगहर-शतमान-दानविधिः ॥

—*—

(७३) अथ हेमदान-विधानम् ।

—*—

178. वायु पुराणे—

हेमदानमथो वक्ष्ये यद्गतं रेतसा मम २(*) ।
अग्निगर्भं पवित्रञ्च आयु रारोग्य-वर्द्धनम् ॥
निष्कमान-परिमाणं तदूर्ध्वं पादमेव वा ३(†) ।
तण्डुलादक सम्पूर्णं पात्रे पात्रान्तरे न्यसेत् ॥
अर्द्धादकतिलैः पूर्णं तस्योपरि घृतान्वितम् ।
तिलाद्ध-माणतः पात्रं घृते सद्धेम विन्यसेत् ॥
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ तत्रितयं न्यसेत् ।
विप्रञ्च तद्विरण्यञ्च शम्भुं स्मृत्वा प्रपूजयेत् ॥
आत्मच्छायां हिरण्यञ्च तिलतण्डुलमेव च ।
विलोक्य दद्याद् विप्राय शिवः सम्प्रीयतामिति ॥
दद्यादनेन विधिना नित्यं मास्ययनेऽपि वा ।
सम्बत्सरे चामावस्यां मत्सायुज्यपरं यतः ४(‡) ।
आयुरारोग्य-सम्प्रीति स्तस्मिन् काले भविष्यति ॥

१ (†) 'तत् प्रत्यया प्रत्ययाभवां तत् सर्वं क्षमयत्वसौ' इति हेमाद्रि समुद्धृतः पाठः ।

—अथ 'सत्य' मित्यत्र वाच्यमिति पाठोऽस्ति ।

२ (•) 'यद्गतं वेधसा मम' इति पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

३ (†) 'निष्कमानं पवित्रं वा' इति हेमाद्रौचः पाठः ।

४ (‡) 'सम्बत्सरे वा प्रीत्येव तत् सायुज्यमवा प्रुवात्' इति चतुर्थेने चिन्तामणिधृतः पाठः ।

एवं सुवर्णं दानेन नित्यं दद्यादनन्तकम् ।
अन्यांश्च विविधान् कामान् आप्नोत्येव न संशयः ॥
इति नानाविध सुवर्णदानम् ॥

—*—

(७४) अथ प्रसङ्गाद्रजत-दानविधानम् ।

—*—

179. नन्दि पुराणे—

अथो देवो विरूपाक्षः प्रत्यालीढं समाश्रितः ।
स्थानकं पद (शर) मादाय सर्वदेवमयन्तदा १(*) ॥
आकृष्णमन्दरं चापं वामुकिज्यावनामितम् २(†) ।
त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषै स्त्रिलोचनैः ३(‡) ॥
ततोऽश्रुकणमेकस्माद् यत्तु तस्य त्रिलोचनात् ।
तस्माद्बुद्धाक्षमभवत् शाखाव जटयोज्ज्वलम् ॥
द्वितीयनेत्रादभवत् अश्रुविन्दुश्च स्वाननात् ।
तस्माद्रजतमुत्पन्नं पितृकर्मसु शासितम् ॥
रजतेन समायुक्तं यस्य श्राद्धेषु किञ्चन ।
तत्तदक्षयमित्युक्तं रहस्यं पितृभिः समम् ॥ इति ।

180 स्कान्दे—

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं वापि निर्मलम् ।
स विधूयाशु पापानि स्वर्गलोके महीयते ॥
रूपवान् सुभगः श्रीमान् इह लोकेच जायते ।

१ (*)

अथ च स्थानानि पद् धन्विनाम् । तथा च—भरतः ।

वैश्वं समपादश्च वैशाखं मन्वन्तं तथा ।

प्रत्यालीढं मघालीढं स्थानान्धेतानि षड्वृषाम् ।

अमर सिद्धयितु स्थानपञ्चकमिति ।

अथ च चोरस्वामो ज्ञतटीकायाम्, धनुर्वेदे विद्यामिचीये वासिष्ठे च ।

२ (†)

अथ 'आज्ञश्च' इत्यत्र 'आज्ञश्च' इति पाठः साङ्गः ।

३ (‡)

'नौरपूर्वै स्त्रिलोचनै' इति प्राठान्तर मादार्थान्तरि ।

181. मातृस्ये—

पितृणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितम् ।
शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत् पितृवल्लभम् ॥
अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु च वर्जितम् ।
रजतं दक्षिणामाहुः पितृकार्येषु सर्वदा ॥ इति ।

तथाच —

सुवर्णं सर्वदादानां मङ्गलत्वेन दीयते १(*) ।
सुवर्णदानेन रजतं अङ्गमित्येव केचन ॥ इति ।

अतएव—सुवर्णदाने रजतं दक्षिणेति, केचिदिति—हेमाद्रिराह । रजतदानमन्त्रस्तु,—
रुद्रनेत्रं समुद्भवं रजतं पितृवल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रियकृत् भक्तवत्सलः ॥
इति रजतदानम् ॥

—०—

(७५) अथाश्वदानम् ।

—*—

182. स्कान्दे—

अश्वं यस्तु प्रयच्छे द्वै हेमचित्रं सुलक्षणम् ।
स तेन कर्मणा देवि ! गान्धर्व्वं लोकमश्नुते २(*) ॥

183. महाभारते च—

सर्वोपकरणोपेतं युवानं दोषवर्जितम् ।
योऽश्वं ददाति विप्राय स्वर्गलोके महीयते ॥
यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्ति हि नरेश्वर !
तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्ति सुपुष्कलान् ॥

१ (*)

‘दक्षिणात्वेन प्रदीयते’ इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

‘सुवर्णं दीयमानेन रजतं दक्षिणेयते ।

सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा सर्वतः’ इति अति प्राचीनः)

२ (*)

‘कर्कशा चैव’ इति हेमाद्रि-लिखितः पाठः ।

184. मातृस्ये, तदानमन्त्रः—

उच्चैश्रवास्त्वमश्वानां राज्ञां विजय-कारकः ।

सूर्य्यवाहं नमस्तुभ्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गारुडेच—

अश्वमेध मखं यस्तु कलौ कर्त्तुं समीहिते १(†) ।

अश्वदानन्तु तेनेह कर्त्तव्यं विधि-पूर्वकम् ॥

विधिन्तस्य प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा २(*) ।

श्वेतमश्वं शुभं स्नातं हेमपर्याय भूषितम् ॥

अथाश्वालङ्करणम्—

रौप्यैस्तु कटकैः शुद्धैः करिदन्तोपशोभितम् ।

वज्रनेत्रं खुरैस्ताम्रैः क्षौमपूच्छं सुवाससम् ॥

शुभ्रेण पट (द) केनैव सम्भृतं सायुधान्वितम् ।

धान्यरत्नोपरिस्थन्तु कद्वकक्षं सुपट्टकम् ॥

एवं सुतेजसं चाश्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

सुरूपाय सुवृत्ताय विदुषेच सुबुद्धये ॥

दातव्यो मन्त्रमुख्याय दातव्यो भास्कराय च ।

मन्वादौ च युगादौ च अयने विषुवे तथा ॥

चन्द्र-सूर्य्य ग्रहे चैव मश्वं दत्त्वा सुखी भवेत् ।

तथाश्व पूजामन्त्रः :

मार्त्तण्डाय सुवेगाय काश्यपाय त्रिमूर्त्तये ।

जगद्धिताय सूर्य्याय त्रिवेदाय नमोऽस्तुते ॥

एवं समुच्चरेन्मन्त्रं कर्णे दद्यात्तिलोदकम् ।

महार्णवे समुत्पन्न उच्चैश्रावस पुत्रकः ॥

मया त्वं विप्रमुख्याय दत्तो ह्य सुखी भव ।

इमं विप्र नमस्तुभ्यं अश्वं ते प्रतिपादितम् ॥

प्रतिगृहीष्व विप्रेन्द्र ! मया दत्तं सुशोभनम् ।

कर्णे समर्पणं कृत्वा विप्रहस्ते जलं क्षिपेत् ।

पश्चादश्वः पुरो गच्छेत् पदानां सप्त-सप्ततिम् ।

भास्करं मनसि ध्यात्वा आलोक्य स्वगृहं ब्रजेत् ॥

१ (†) 'कर्त्तुमनीश्वरः' इति चादर्शान्तर-दृष्टः पाठः ।

२ (†) 'ब्रह्मणा कथितं पुरा' इति चादर्शान्तर-दृष्टः पाठः ।

श्वेत मश्कन्तु यो दद्यात् फलं दशगुणं लभेत् ।
 एवं कृते नरव्याघ्र ! सूर्यलोकं ब्रजेन्नरः ।
 बड़वांश्च तथा दत्त्वा तुल्यमेव फलं लभेत् ॥
 एवं कृते नरव्यघ्र । सूर्यलोकं ब्रजेन्नरः ।
 ब्रह्महत्यादि-पापानि तथान्यानि बहून्यपि ॥
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति दत्त्वा ह्यश्वं विधानतः ।
 त्रिंशत् पूर्वान् त्रिंशत् परान् त्रिंशच्चैव परावरान् ।
 सम्यग् दत्त्वाश्वदः पुत्रो नरकादुद्धरेत् पितृन् ।
 तृप्यन्ति पितरः सर्वे नृत्यन्ति च हसन्ति च १(*) ।
 वाजी प्रदः कलौ जातस्ततो वैतानिका वयम् ।
 वाजि-प्रदेन पुत्रेण उद्धृता नरकार्णवात् ।
 हयदानफलं ह्येतद् यल्लोका अक्षया नृणाम् ॥ इति ।
 इत्यश्वदानफलकीर्तनम् ॥

—*—

अत्रैवं प्रयोगः १(*) ।

उक्तकाले पूर्वोक्तगुणमश्वं समासाद्य सुस्नातं सदलकृतं मार्त्तण्डायेति मन्त्रेण पूजयित्वा 'महाणवे समुत्पन्न' इत्यादि 'सुशोभन' मित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा मुकगोत्राया-
 मुक-शाखाध्यायिनेऽमुक-गोत्रोऽहं सकलपापक्षयपूर्वकाश्वमेध-फलप्राप्तिकाम त्रिंश-
 त्रिंशत्पूर्वापर पित्रुद्धरण पूर्वकाक्षय-सूर्यादि लोक प्राप्तयर्थं हेममयपद्मेन भूषितं
 रौप्यकटि-करिदन्त वज्रमयनेत्र-ताम्रमयसुर-क्षौमपुच्छ-स्वर्णतिलकोपशोभितं सुवद्रक-
 स्वायुधं सुप्रैवेयकं सुवाससा संवीतं धान्यरत्नोपरि स्थितं सूर्यदेवतमित्रं श्वेताश्वं
 तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति । तत् कर्णे घृतं दद्यात् । प्रतिष्ठार्थे (वाक्यपूर्वक)
 दक्षिणां दत्त्वा स्वस्तीत्यादि वाचयित्वा अश्व-पुरस्तात् सप्त-सप्ततिपदानि गत्वा भानुं
 ध्यात्वा दृष्ट्वा च स्वगृहमियादिति ॥

इति श्वेताश्वदानम् ।

१ (*) 'नृत्यन्ति पितरः सर्वे वसन्ति च हसन्ति च' इति सूरिइमाद्रोयः वाठः ।

१ (*) प्रयोगेन वाक्चारणे प्रागुक्त दक्षकान्तादि-सङ्कीर्णं विधेयम् ।

(७६) अथ तिलदानम् ।

—*—

185. मत्स्यपुराणे—

विष्णोर्द्वेह-समुद्भूताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा ।
धर्मस्य रक्षणार्थायालं एतत् प्राहुर्दिवोकसः१ (*) ॥

186. व्यासदेवश्च—

महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः२ (†) ।
ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ३(‡) ॥

187. महर्षि सम्बर्त्तः—

नित्य-नैमित्तिके काम्ये तिलान् दत्त्वा स्वशक्तिः ।
प्रजावान् पुत्रवान् नित्यं धनवान् जायते नरः ॥

188. कूर्मपुराणे—

कृष्णाजिने तिलान् दत्त्वा सुवर्णं मधु-सर्पिषी ।
रौद्रेण वाससाच्छन्नं त्रिधा तद्वत् सदक्षिणम् ॥
आहितामौ द्विजे दत्त्वा सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

अत्र निधेर्हीन मध्यमोत्तम भेदेन द्रोण मात्रेण द्रोण द्वितीयेन द्रोण तृतीयेन
पात्रत्रयमिति हेमाद्रिः । सदक्षिणमिति सर्वत्र ।

189. विष्णुधर्मोत्तरेच—

तिला गावो हिरण्यश्च अन्नं कन्या वसुन्धरा ।
दत्तान्येतानि विधिवत् तारयन्ति महाभयान् ॥

१ (*)

अन्यत्र स्मृतौ—

‘विष्णु देहोद्भवाः पुण्या तिलाः पाप प्रणाशकाः ।

भेतस्वर्गं प्रयच्छन्तु संसारार्णवतारकाः ॥१॥

यथा मधुवधे विष्णोर्वर्चस्विन्दुसमुद्भवाः ।

तिलाः कुशाश्च समिधः तस्याच्छान्ता भवन्तु मे’ ॥२॥

२ (†)

‘प्रसृताः पुरा’ इति आदर्शान्तर-धृतः पाठः ।

३ (‡)

‘तिलाः स्मृताः’ इति चतुर्वर्ग चिन्तामण्युक्तः पाठः ।

” अथ महर्षिमनुः—

‘वासीदसन्द्रसालोक्य मन्त्रिसालोक्य मन्त्रदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टा दीपदस्यचरुतमम् ॥

‘भूमिदोभूमिमाप्नोति दीर्घायुश्च हिरण्यदः’ । इति ।

187. हेमादौ—

मूलार्धगे शशधरे माघे मासि प्रजायते ।
एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यान्तु तिलान्दत्त्वा सर्वपापात् प्रमुच्यते ।
तिलोद्धर्त्ता तिलज्ञायी तिलहोमी तिलीदकी ।
तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिलाः पापनाशनाः १(*) ॥
असकृत् षट्तिली भूत्वा सर्वपाप-विवर्जितः ।
त्रिंशद्द्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

तथा—

मृगं तिलमयं कृत्वा सुवर्णरजतान्वितम् ।
दद्यात् कम्बल संस्तीर्णं कृष्णमार्गाजिनेन वा ॥
सर्वकाम समृद्धेन विमानेन दिवं व्रजेत् ।
कालक्षयादिहागत्य राजराजो भवेत् पुनः ॥
इति तिल मृग दानम् २(†) ॥

—*—

188. तच्च विष्णुस्मृतौ—

ताम्रपात्रे तिलान् कृत्वा पलषोडश कल्पितान् ।
सहिरण्यं स्वभक्त्या च विप्राय प्रतिपादयेत् ।
नाशयेन्त्रिविधं पापं वाङ्मनः कायसम्भवम् ॥

189. स्कान्दे,—

तिलपात्राणि यो दद्याद् वि प्रेभ्यः श्रद्धयान्वितः ।
अमावस्यां समासाद्य नियतः सुसमाहितः ॥

१ (*) 'षट् तिली नावलीदति'-आर्त्तभट्टाचार्यं धृतः पाठः ।

२ (†) 'एवं तिलनिर्भितवेनुदानं, तद्विबरबन्तु पद्मपुराणे उदित्वा चैवापि ।

तद् वचा,—

'विधानं तिलधेनोस्तं ब्रूहि शीघ्रं विनीतम् ।

मुनिः प्राह विधानं वत् तच्छुभं नराधिप ।

षोडशादमयी वेनुः चतुर्भिः वेत्सवो भवेत्' इत्यादि ।

स पितृं स्तारायत्वाशु नरकात्तर पुङ्गवः ।
पितृलोकं समाप्नोति स चिरं सुखमभुते ॥

190. महर्षिरत्रिः—

तिल पात्रन्तु सम्पूर्णं यो दद्यात् सुसमाहितः ।
ध्रुवं स गच्छति स्वर्गं नरो वै नात्र संशयः ॥

191. यमर्षिः—

तिलपात्रञ्च यो दद्यात् प्रत्यहं वाथ पर्वणि ।
सदक्षिणं सत्वभावाद् हृदि कृत्वा जनार्दनम् ।
नाशयेन्नविधं पापं धर्मस्य वचनं तथा ॥

192. ब्रह्मपुराणे—

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रे द्विजायतु ।
सहिरण्यञ्च यो दद्यात् श्रद्धावृत्तानुसारतः ।
सर्वपाप विशुद्धात्मा लभते च परां गतिम् ।

193. कूर्मपुराणे—

तिल पूर्णं ताम्रपात्रं सहिरण्यं द्विजातये ।
प्रातर्हस्वा तु विधिव हुः स्वप्नं प्रतिहन्ति सः ।
तिलपात्रं त्रिधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तम मध्यमम् ।
ताम्रपात्रं दशफलं जघन्यञ्च प्रकीर्तितम् ॥
द्विगुणं मध्यमे प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तमे स्मृतम् ।
स्वर्णमेकं जघन्यन्तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत् ॥
त्रिगुणं चोत्तमे तद्वत् सुवर्णं परिकीर्तितम् ।
सुवर्णं दक्षिणान्दस्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ।
इति हेमाद्रयकानेकविध-तिलपात्रदानम् १(*) ॥

—*—

(७८) अथ मातृणापाकरणार्थं तिलपूणैकांस्यपात्र दानम् ।

—*—

194. आदित्य पुराणे—

पितामह उवाच—

शृणुध्वं देवताः सर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मुक्ता भवन्ति येनेह मानवा मातृजाहणात् ॥
यज्ञं सौत्रामणिं कर्तुं यदि शक्तिर्न विद्यते ।
महासरस्तथा वापीं कूपं कर्तुं च दीर्घिकाम् ॥
एवं कृते मातृ-ऋणान्मुक्तो भवति मानवः ।
सदक्षिणं कांस्यपात्रं मथ दत्त्वा प्रमुच्यते ॥

ऋषय ऊचुः—

भगवन् कांस्यपात्रस्य विधिं सम्यक् प्रकीर्तय ।
यत् प्रमाणं यत् स्वरूपं यस्मिन् काले च दीयते ॥
यादृशाय च दातव्यं दानं मेतद् द्विजातये ।
यादृशेन च दातव्यं न दद्याद् यादृशाय च ॥

पितामह उवाच,—

शुद्धकांस्यस्य पात्रस्य प्रमाणं पञ्चविंशतिः ।
पलानां मत्र निर्दिष्टं तिलानां प्रस्थ-सप्तकम् ॥
सुवर्णं माषाश्चत्वारः पात्रोपरि विधारयेत् ।
वस्त्रेण वेष्टयेत् पात्रं प्रधानेन सुभक्तितः ॥
स्नानं कृत्वा निम्नगादौ पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।
ततोऽभि पूजयेच्छम्भुं शङ्करं हरिमेव च १(*) ॥
गोमयेनाथ संलिप्य गृहमध्यं च सर्वतः ।
लिखेत् पद्मं द्वादशारं कुङ्कुमेनाथ चन्दनैः ॥
ततो बहिः स्थापयित्वा होमं कुर्व्याद् यवैः स्तिलैः ।
तत्र पात्रं प्रतिष्ठाप्य पूजयेद् भक्तिं संयुतः ॥

१ (*)

'ब्रह्मा च हरिमेव' इति पाठः सुष्ठु ज्ञातु ।

नामा मुनीनां नवे दानविषये वे वे प्रमेदाः सन्ति ते ते च चन्दनैवारिच प्रदक्षिणाः ।

गन्ध चन्दन पुष्पाद्यैधूपदीपैश्च शोभितम् ।
 ततो ब्राह्मण माहूय बहुभृत्यं सुसंयतम् ॥
 परस्त्री-वर्जकं शान्तमलङ्कृत्य यथाविधि ।
 दाम्भिकं वर्जये भित्त्यं परस्त्रीरतिलालसम् ॥
 क्षुद्रं मत्सरशीलञ्च ब्रह्मघ्नञ्च मशौचकम् ।
 पादौ प्रक्षाल्य विधिवन्मातृश्राद्धं समाचरेत् १(*) ॥
 अत्र तम्पूजयेद् विप्रं पुष्पधूप-विलेपनैः ।
 वस्त्रानि परिधाप्यासौ सुभव्यानि मृदूनि च ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या माघ्यां वा मृतवासरे ।
 अत्र माघी—माघमासस्य पौर्णमासी ॥
 मृतवासरे—मातृमृतदिवसे तत्तिथौ च ।
 ग्रहणे रवि सोमाभ्यां संक्रान्तिषु युगादिषु २(†) ॥
 तथान्यदपि यद्दत्तं माघ्यामुद्दिश्य मातरम् ।
 तदक्षयफलं सर्वं पुरा प्राह महेश्वरः ३(‡) ॥
 जीवन्तीं भूषयेद् बस्त्रैर्भोज्यैरपि विभूषणैः ।
 मृतमुद्दिश्य दातव्यं माघ्यां सर्वं स्वशक्तितः ॥
 अमावस्यां यथा दत्तं पितृणाञ्च पुरा मया ।
 यथा माघ्यां मया दत्तं मातृणां नात्र संशयः ॥
 दत्तं जप्तं हुतं ज्ञातं विधिवत्तर्पणं कृतम् ४(§) ।
 तदक्षयफलं सर्वं जायते मुक्तिरेव च ॥

१ (*) 'पार्ष्ण्यं श्राद्धविधिवन्मातृश्राद्धं समाचरे' इति चादृशान्तरे-पाठः । मातृ-सुख्यं श्राद्धं
 आह्वयार्थं, अथ मातरः प्रधानम् । चाभ्युदयिकं नान्दीश्राद्धं इति श्राद्धमिति यावत् । तथा हि अती 'मातरः
 सर्वं पूज्याः पितरस्तदन्तरमिति ।

२(†) 'रवि सोमाभ्याम्' चन्द्रसर्वबोधकं च सुसंयतम् ।

युगादिषु अर्चनीं युगागन्तार्यादितिषु ।

३ (‡) 'तदक्षय...जायते मुक्तिरेव च' इत्यादृशान्तरे पाठः ।

'अमावास्यां पितृणाञ्च पुरा मया' इति सूतिः ।

४ (*) 'तर्पणं दत्तं हुतं ज्ञातं विधिवत्तर्पणं कृतम्' इति सूतिः ।

दत्तं जप्तं हुतं ज्ञातं विधिवत्तर्पणं कृतम्' इति अती ।

विप्रं सम्पूज्य विधिवत् पात्रन्तस्य प्रदापयेत् १(‡) ।
 प्रणस्य विधिवद् भक्त्या मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
 कांस्यपात्रं मया दत्तं मातुराणून्यकाङ्क्षया ।
 भगवत् तच्चनात्तुभ्यं यथा शक्ति तथा वद २(+) ॥
 दशमासांश्च उदरे जनन्याः संस्थितेन मे ।
 छेशितो वाल्यभावे च स्तनपानाद्द्विजोत्तमः ॥
 गूथमूत्रादिसंलेपै लिप्तो यश्च कृतो मया ३(x) ।
 भवतो वचनादद्य मम मुक्ति भवेदृणात् ॥
 कांस्यपात्रं सुवर्णञ्च तिलान् वस्त्राणि दक्षिणाम् ।
 सप्तधान्यं मया दत्तं ऋणान्मुक्तिर्भवे न्मम ॥
 कांस्यपात्र-प्रदानेन तत्त्वज्ञानं शारीरकम् ४(*) ।
 तथा हेमप्रदानेन परमात्मानमव्ययम् ॥
 आच्छदानन्तु ब्रह्माण्डं गुह्यमेतत् सनातनम् ।
 विप्राच्छादन-दानेन परमात्मा सुपूजितः ॥
 तिल संख्याकृतं दुःखं जनन्या मम सेवितम् ।
 तिलदान-प्रभावेन कृतमुक्तो भवाम्यहम् ॥
 फलादि स्वचितं कृत्वा तज्जलेन विभूषितम् ।
 एवमुत्क्रामतः पात्रं प्रदद्याद् ब्राह्मणाय च ॥
 ब्राह्मणेन ततो वाच्यं जननी सम्भवावृणात् ।
 मुक्तस्त्वं पात्रदानेन महेश्वर वचो यथा ॥
 दृष्ट्वा विप्रस्य पात्रन्तु होमं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
 सौपस्करं सताम्बुलं क्षमाप्य विप्रं विसर्जयेत् ॥

-
- १ (‡) 'विप्रं सम्पूजयित्वा तु तत्पात्रं तस्य' इति उमाद्रिचतः पाठः ।
 २ (+) 'भगवद्वचनादद्य मम मुक्तिर्भवेदृणात्' इति चाद्वर्गान्तरे-पाठः ।
 " 'संस्थितस्य मे' इत्यं पाठान्तरं मत्तः ।
 ३ (x) 'क्षिता वच कृता मया' इत्यपराद्वर्गस्यः पाठः ।
 ४ (*) 'तत्त्वज्ञानमिति'—'नाहं देही नेन्द्रियाणि मम विषयाः'—
 इत्याकारकं शिवी मित्रं श्रीभगवदात्म स्वरूपं तज्ज्ञानं प्रापते ।
 'वचं ब्रह्मणि यावान्ने भवे साधारणेऽपि च' इति । चतसु परमेश्वराणः ।

अन्येषामपि विप्राणां भोजनादि प्रदापयेत् ।
 भक्त्या शक्त्या ससम्मानं पूज्य-विप्रान् प्रयत्नतः ॥
 एवं कृते ततो देवाद्यणान्मुक्तिर्न संशयः ।
 जननी सम्भवादस्मा भ्रान्त्यथा क्वचि देवहि ॥
 पुरा मातृबधोद्भूत-पापशङ्कित-चेतसा ।
 जामदग्न्येन रामेण प्रदत्तं कांस्यभाजनम् ॥
 वशिष्ठ-तनयान् हत्वा विश्वामित्रेण धीमता ।
 पुरा दानमिदं दत्तं पातक-भ्रातशान्तये ॥
 अकृत्वा मातृ-वचनं पन्नगैः शाप-सं युतैः ।
 कैश्चिच्छुक्कापरैर्भुत्वा माता पश्चात् प्रसाधिता ॥
 शापतो निष्कृतिं ब्रुहि न वाक्यं यत्कृतं तव ।
 शापोऽभिभवति (ते) देवि नानृणानां दुरात्मनाम्-॥
 कथयामास सा तेभ्यः कांस्यपात्रं सविस्तरम् ।
 दत्त्वा दानं विनिर्मुक्तो भविष्यति न संशयः ॥
 भुजङ्गैस्तत्कृतं सर्वं मातृ वाक्येन गर्हितैः ।
 कांस्य पात्रे प्रदानन्तु पापमुक्तस्ततोऽभवम् ॥
 विधानं कांस्यपात्रस्य सर्वमेतन्मयोदितम् ।
 अन्यथा किन्तरिष्यन्ति ऋणान्मातृ-समुद्भवात् ॥ इति ।

अस्य प्रयोगः ।

युगादावाधिके माघ्यादि काले कर्त्ता नद्यादौ स्नात्वा देवर्षि पितृण् सन्तर्प्य
 कृत्वाह्निकः गृहमध्ये गोमयोपलिप्त-प्रदेशे कुङ्कुमेन चन्दनेन वा द्वादशदल पद्मं विलिख्य
 तत्र पञ्चविंशति पलमितं कांस्यपात्रं तिलप्रस्थ-सप्तकपूर्णं मुपरिस्थ स्वर्णमाष-चतुष्टयम्
 सुभज्य-वस्त्रं वेष्टितं विन्यस्य तत्र हरिं हरं वा विधिवदभ्यर्च्य परितः सप्तधान्यकं
 फलानि चासाद्य प्रात्रमभ्यर्च्य तासु पुरतोऽग्निं प्रणीय गृहोक्त-विधिनाज्याक्त-तिलैर्यवैश्च
 शिवं विष्णुं बोदिष्य तन्तन्मन्त्रेणाष्टौत्तरशतं हुत्वा मृतमातृको मात्राधिकं कृत्वा
 जीवन्मातृकस्तु तद् गन्धाभरणादिनालङ्कृत्य पूर्वोक्त-लक्षणं प्रतिप्रहितारं न्यवस्त्रालङ्कारै-
 रलङ्कृत्य अघोस्यादि संकीर्त्तनान्तेऽमुकगोत्रायामुकं ब्राह्मणायेदं पञ्चविंशति पलं
 कांस्यपात्रं प्रस्थसप्तकतिल पूर्णं चतुर्माष स्वर्णयुतं श्रेष्ठ वस्त्रं संयुतं परितः स्थापितं सप्त

धान्य फल्युतं मातुराण्यन्यकाम स्तुभ्यं अहं सम्प्रददे नममेति तद्दस्ते जलं दत्त्वा सावित्रेण प्रतिगृह्यकामस्तुतिं पाठयित्वा ततः कृतैतत् कांस्यपात्रदान प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दत्त्वा प्रणम्य कांस्यपात्र सम्पादितमित्यादि मन्त्रान् पठित्वा मातृ-ऋणान्मुक्तोऽसीति-ब्राह्मणेनोक्ते पुनर्याहृतिमिहुत्वा कर्मशेषं समाप्य ब्राह्मणं विसृज्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति कांस्यपात्र दान प्रयोगः ॥

—*—

(७६) अथ तिलराशिदानम् ।

—*—

पाद्ये—

195. तदाह यमः—

सर्वं पातक संघातः कामतो वाप्यकामतः ।
शुद्धिं तस्य प्रवक्ष्यामि स्वर्ग-साधन मेवच ॥
शुद्धेः कृष्णे रथालब्धे द्वात्रिंशदङ्गुलोत्थितः ।
राशि तिलैः समे देशे कर्त्तव्यः पुरुषायतः १(*) ॥
यथा विभवविस्तारं यदि वा शक्तितो नरैः ।
प्रतिमा साङ्गुला स्थाप्या सौवर्णी तत्र माधवी ॥

196. तत्र माधवमूर्तिलक्षणं नारदीये—

आरभ्य वामोर्द्धकरा दपसव्य क्रमेण तु ।
शङ्खं चक्रं गदा पद्मं दधानो माधवः स्मृतः ॥
क्षौद्रेण पयसा दध्ना घृते ना पूरयेद् घटान् ।
स्थापयेत्तत्र तं रुक्मं पुष्पकम् वल्ल-भूषिताम् ॥
क्षौद्रेणेति—मध्वादिपूरित घट चतुष्टयं तिल श्लेषः २(†) ।

पूर्वादि दिक्षु स्थापयित्वा रुक्मरूपां माधव ३(‡) प्रतिमां तत्र स्थापयेदित्यर्थः ।

१ (*) 'कार्यः पुरुषमागतः' इति क्वचिदादशे पाठः ।

२ (†) 'माधव' इति नारायणरूपः । मानहावतिर्बन्धीसलाधवः अधिपतिरिति ।

३ (‡) दक्षरूपां सुवर्णमयीं माधवप्रतिमानित्यर्थः ।

'दक्षं वीरं सुवर्णे च' इति वृजपदः ।

मत्तया वाग्भ्यर्षय तत्सर्वं ब्राह्मणे ओत्रियेऽर्षिनि ।
 दद्यान्माघेऽथ वैशाखे विषुवे वोत्तरायणे ॥
 अज्ञानाद् यदिवा मोहा लोभाद्वा जन्मजन्मनि ।
 अर्जितं यन्मया किञ्चिद्दुष्कृतं मधुसूदन ! ॥
 तत् सर्वं विलयं यातु दानेनानेन माधव ! ।
 एवमुच्चार्य्य तत् सर्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

इति पद्मपुराणोक्तं तिलराशि दानम् ॥

—*—

(८०) अथ तिलपद्मदानम् ।

—*—

सर्वं यज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलम् ।
 यद्दत्त्वा लभते विप्र ! तद्दानं कथयामि ते ॥
 रहस्यं सर्वदानानां कथ्यमानं मया शृणु ।
 पुण्येऽस्मिन् भारते वर्षे देवानामपि दुर्लभम् १(*) ॥
 तिलपद्ममिति ख्यातं सुरासुरनमस्कृतम् ।
 माघमासेतु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे द्विजोत्तमः ।
 गोमयं मण्डलं कृत्वा चतुरस्रं महामते ।
 नववक्त्रं समस्तीर्य्य कृष्णाजिन समन्वितम् ॥
 द्रोणावरां २(†) स्तिलांस्तत्र निधाय वसनोपरि ।
 निष्कत्रयं सुवर्णस्य स्थापयेच्च तथोपरि ॥
 श्रीनिवासं जगन्नाथं भुक्ति मुक्ति प्रदायकम् ।
 ध्यायेच्चतुर्भुजन्देवं प्रणतार्त्तिहरं हरिम् ॥

ततो ध्यानं यथा—

शङ्ख चक्र गदापाणिं पीतवाससमच्युतम् ।
 श्रीवत् साङ्ख्यगद्दीजं सर्वकारण-कारणम् ॥

१ (*)

‘गायन्ति देवा खिलगीतवानि,
 धत्वास्तु ते भारद्वाजिभावे । सर्वापवर्गास्यदमर्गभूते,
 इति विष्णुपुराणे, १।११।२१।२४ ।

२ (†)

द्रीचमितां सिद्धान्तं इति कश्चिद्वचनं पाठः ।

कर्षिं पुराणं विश्वेशं पुण्डरीक-निमेक्षणम् ।
 आसीनं कर्णिकामध्यं सर्वशक्ति-समन्वितम् १(†) ॥
 कृताञ्जलिपुटोभूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 पूजयेत् परमेशानं श्रद्धावित्तानुसारतः ॥
 इन्द्रनील-महानील-मणिमुक्ताफलादिभिः ।
 आराधय यथा शक्त्या देवदेव-जनार्दनम् ॥
 गन्ध पुष्पै स्तथादीपै नैवेद्यैश्च मनोरमैः ।
 क्षीराम्ने घृतं पक्वैश्च फलैर्दिव्यै रनेकधा ॥
 पुष्पाणां प्रकरैश्चैव गीतनृत्यादिभिस्तथा ।
 इत्थमाराध्य देवेशं ताम्बुलं विनिवेदयेत् २(*) ।
 पञ्च सौगन्धिकोषेतं श्रद्धापुते न चेतसा ॥
 पञ्चसौगन्धिकं प्रन्थादौ परिभाषायां ज्ञेयम् ।
 तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं दध्यादृक् मतः परम् ३(†) ।
 स्थापयेत् पार्श्वतस्तस्य धान्यपात्राणि षोडश ॥
 एवमाराध्य तत् पद्मं तिलद्रोणमयं शुभम् ।
 एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं मथवा द्विज ! ॥
 तिलाहारो भवेत् पूर्वमुपवास मथापि वा ।
 कुर्व्यात् स्वकार्यशुद्धयर्थं वासुदेवमनु स्मरन् ।
 ततो दध्याच्च तत् पद्मं शुचिभूत्वा समाहितः ।
 विज्ञात-कुलशीलाय ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 जितेन्द्रियाय शान्ताय प्रसन्नायात्मवेदिने ।
 रागद्वेषविहीनाय वैष्णवाय विशेषतः ॥
 एतद् गुणान्वितायैवं यथायोगं यथाक्रमम् ।
 दातव्यं तत् प्रयत्नेन 'तिलपद्म' विधानतः ॥
 श्रद्धाभक्ति युतविष्णु भक्ताय इति ।

-
- १ (†) ध्यायित्वादि-समन्वितमित्यन्तं तद्विधानं विज्ञेयम् ।
 २ (*) इत्यन्तं देवाराधन प्रथासौ बोध्या ।
 ३ (†) इह चादृक्-परिमाणं परिभाषायां प्रागुक्तम् ।
 'पुष्पानि च चत्वारि चादृक्ः परिकीर्तितः' । इति, कृतिः ।
 'चादृको च तुष्यो सौ परिमाणान्तरं त्रिषु' इति मेदिनी ।

प्रीयतां माधवो देव इत्युक्तं तमनुस्मरन् ।
 हिरण्यगर्भं देवेश पद्मनाभ जनार्दन ! ॥
 हिरण्येश गुणाधार सर्वाधार धरेश्वर ! ।
 पुत्र-पौत्रादि-संयुक्तं दासी दास-समन्वितम् ॥
 आरोग्यञ्च सुमन्त्रञ्च सर्वदुःख-विवर्जितम् ।
 कुरु मां परमोदारं भक्तोऽयमिति चिन्तयन् ॥
 इत्थं प्रसाद्य देवेशं वासुदेवं सनातनम् १(*) ।
 दद्यात्तिलमयं पद्मं सर्वकामसमृद्धये ॥

अत्र वेदविदूदानग्रहोतुरुक्तिः—

ब्राह्मणश्चापि गृहीया द्वाचयेत्तु प्रतिग्रहम् ॥
 'कोऽदात् कस्मा अदा' दिति वैदिकं मन्त्रमुचरेत् २(†) ।
 एवं तिलमयं पद्मं यो ददाति विधानतः ! ।
 सर्वं सत्त्वं समाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥
 स्वयं भवति पूतात्मा पितृनथ पितामहान् ।
 प्रपितामहांश्च धर्मात्मा तारयत्यखिलं कुलम् ।
 धर्मार्थी धर्ममाप्नोति धनार्थी धनमाप्नुयात् ३(‡) ॥

अत्र तिलपद्मदानफलकीर्तनम्—

मोक्षार्थी मोक्षमाप्नोति नात्रकार्य्या विचारणा ॥
 पातकी मुच्यते पापात् पितृघ्नोऽगुरुतल्पगः ॥
 सर्व-पापरतोवापि मुच्यते नात्र संशयः ४(*) ।
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान् पौत्रां स्तद्वंश-सम्भवान् ।
 अस्मद्वंशभवः कश्चित्तिलपद्मं प्रदास्यति ॥

१ (*) 'इत्थं.....इत्यात् पद्मं तिलमयकम्' इति चाद्वर्जान्तरे-पाठः ।

२ (†) 'कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामी दाता कामः प्रतिपद्यीता कामेतत्ते' । अस्य मन्त्रस्य नाम कामस्तुतिरिति । इति बृहत् यजुर्वेदे ८४८ ।

३ (‡) 'धर्ममर्थञ्च कामाञ्च मोक्षमाप्नोत्य संशय' इति चाद्वर्जान्तरे-पाठः ।

४ (*) 'मुच्यते सर्वपातकेः'.....चाद्वर्जान्तरे पाठः ।

यस्तु राजा धनपतिः समृद्धोऽतीव धार्मिकः ।
 आराध्य विप्रं विधिना वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 वाहनादिभि रत्नैश्च ग्रामक्षेत्रादिकै स्तथा ।
 यत् फलं जायते तस्य द्विज दान-परस्य च ॥
 परिच्छन्नं भवेत्तन्तु नात्र कार्या विचारणा ।
 यस्त्विमं विधिवद्वा तिल पद्मश्च धार्मिकः ॥
 तस्य दानफलं यस्य तस्य तन्नात्र विद्यते १(†) ।
 इति महाभारतोक्तं तिलपद्मदानम् ॥

—*—

198. तच्च हेमाद्रावन्यदुक्तम् (२‡) ।

—*—

अथान्यत् परमं वक्ष्ये अल्पद्रव्यं महाफलम् ।
 द्रव्य-मन्त्रोपसंयुक्ते काले ह्यस्य विधिः स्मृतः ॥
 सर्वकालेषु देशेषु अम्बराणि प्रकीर्य च ।
 गोमयालेपिते देशे कर्त्तव्यं मिह कथ्यते ॥
 तन्मध्ये निक्षिपे द्वीमान् तिलभारत्रयं शुभम् ।
 पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिका केशरान्वितम् ॥
 दशनिष्केण तत्कार्यं तदूर्द्ध्वेन वा पुनः ३(*) ।
 तिलमध्ये न्यसेत् पद्मं पद्ममध्ये महेश्वरम् ॥
 आराध्य विधिवद्देवं वामादीनि प्रपूजयेत् ।
 शक्तिरूपं सुवर्णेन त्रिनिष्केणतु कारयेत् ४(‡) ।

- १ (†) "तस्य दानफलं यत्सा तस्मान् नाम विद्यते" इति पुस्तकान्तरे धृतः पाठः ।
 २ (‡) नामा मन्त्रमिदं तिलदाने मेरुं तत् फलस्योत्पत्त्याऽप्युक्ता हेमाद्रि मूरिमतं दर्शयति चन्द्रकदम्ब,
 हेमाद्राविति ।
 ३ (*) 'दीनारिऽपिच निष्कोऽपी' इत्यमरः ।
 दीनारः साक्षात्पञ्चाङ्गिणोऽप्यनित्यवर्गः ।
 'निष्कमस्यो वाच्येन वृत्ते दीनारः कर्षवीः' इति मेदिनी ।
 'चतुः शीवर्षिको निष्क' इत्यम्बे ।
 ४ (*) नामा ज्योतिषा रीति विद्यः यत्तन्वी मन्त्रांजलिद्वयमते कादिमते च वामपश्चात्पश्चाः प्रविष्टाः ।

तासाञ्च पुरतः कार्याः विशेषाः प्रविभागशः ।
पूर्वोक्त हेममानेन विशेषानपि कारयेत् ॥
तानभ्यर्चय विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
तत् परितोऽष्टौ वामादि शक्ती भक्त्या प्रपूजयेत् ॥

तद् यथा—

वामा ज्येष्ठा तथा रौद्री कालविकरणी तथा ।
काल प्रमथनी देवी दमनीच यथाक्रमम् ॥ इति ।

यथाक्रममिति पूर्वार्थाद्यष्ट दलेषु ।

अथानन्तश्च सूक्ष्मश्च शिवश्चाप्येक नेत्रकः ।
एकरुद्रस्त्रिमूर्तिश्च श्रीखण्डश्च शिखण्डिकः १(*) । इति ॥
विशेषानर्चयेदेतां स्तद्वाह्येच दलाप्रतः ।
अर्चयेत् पुण्डरीकैश्च पद्मैर्वा शतपत्रकैः ।
धूपञ्च गुग्गुलुं दद्याद् घृताक्तं परमेष्ठिनः २(†) ।
एवमभ्यर्च्य देवेशं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
ततो विप्रं समाहूय पुण्यकाले उपस्थिते ॥
यथा देवं तथा विप्रमर्चयित्वा विधानतः ।
मूलमन्त्रेण कर्त्तव्यं सर्वमेवार्चनादिकम् ।
इमं मन्त्रं ततः प्रोक्त्वा तस्मै विप्राय दापयेत् ।
एतत्तिलमयं पद्ममत्र सन्निहितो हरः ॥
एतत् प्रदानादनिशं शिवः संप्रीयतामिति ।
यथासौ भगवान् देवः सर्वभूतान्तर-स्थितः ॥
तेन सत्येन मे पापं विलयं यातु सर्वतः ।
एवं यस्तिल पद्मस्य विधानं सम्यगाचरेत् ॥
सर्व-पाप-विनिर्मुक्तः स याति शिवमन्दिरम् ।
[इति सूरिदेमाहुक्तं तिलपद्मदानविधानम्]

—*—

१ (*) वामादीनां नामानि प्रागुक्तानि ।

२ (०) '...दीपो नैवेद्यदीपश्च' इत्यन्वः पाठः, एकादश इन्द्रनामानि प्रागुक्तानि । अत्रापि द्वे द्वे उच्यन्ते ।

(८१) अथ रुद्रैकादश तिलदानविधानम् ।

—*—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि तिलदान मनुत्तमम् ।
यद्दस्वा पुरुषः स्त्री वा वैरिंश्च लोकमाप्नुयात् ॥
आयुरारोग्यदं पुण्यं सर्वपाप-प्रणाशनम् ।
शिवप्रीति-करं नृणां पुत्रवृद्धिकरं शुभम् ॥
रुद्रैकादश बुद्धथातु विप्रानेकादशान् सुधीः ।
प्राङ्मुखः प्रत्यगासीनान् गन्धादिभि रथार्षयेत् ।
तिलप्रस्थद्वय पात्रे प्रत्येकं निक्षिपेत्तथा ॥
प्रत्येकं मण्डलं हैमं पात्रेषु विनिवेदयेत् ।
पात्राणि चैव माराध्य शिवबुद्धथायथाक्रमम् ॥
रुद्रैकादश मन्त्रैश्च दद्यादुदक-पूर्वकम् ।
धरोभद्रश्च शम्भुश्च शिवश्च सुमहायशाः ॥
अजैकपादोऽहिर्ब्रह्मः पिनाकी च परन्तपः १(*) ।
मुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पते ! ॥
स्थाणुर्मगश्च भगवान् रुद्रा एकादशाः स्मृताः २(†) ।
अत्र प्रणवादि-चतुर्थ्यन्त-नमोऽन्तेन च मन्त्राः सर्वेषां ज्ञातव्याः ।
इति रुद्रैकादशतिलदानविधानम् ।

—*—

(८२) अथ तिलगर्भदानम् ।

—*—

199. ब्रह्माण्डे—

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलगर्भ मनुत्तमम् ।
यत् संप्रदानान्मनुजो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥

१ (*) 'परान्त' इति । 'ब्रह्मणाथ-सर्वेषु नैर्द्धति च महायशाः' इति च ईमादिः ।

२ (†) 'बहुनाधीश्वरश्चैव कपाली च महायतिः' ।

स्थाणुर्मगश्च भगवान् रुद्रा एकादशा विदुः, इति चतुर्थ्यन्त-विनामभिः ।

अथ बहुनाथः, आदिनाथः, भौगनाथः, मत्स्येन्द्रनाथादयः । एषां नाथ चाराधेय इति

विदुःसमादि प्रसिद्धिः । 'नाथसु वैश्वोमी वा विवमनाप्रदीपितः' । अथैव शास्त्रेऽपि ।

अथमृत्युञ्जयोपायो व्याधिनिर्मोक्षणक्षमः ।
 तिल गर्भ इति ख्यातो रहस्यं पापनाशनः ॥
 यदा ग्रहोपरोधः स्याज्जन्मर्क्षस्वाति दारुणः १(†) ।
 व्याधीनाश्च समुत्थान मुत्पातस्यापि चोदयः ॥
 तिल गर्भ स्तदा कार्थ्यः सर्वदोषापशान्तये ।
 निमित्तानन्तरं कुर्यात् नैमित्तिक विधिक्रमम् ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां क्षितावास्तीर्थ्य वाससी ।
 शालीनामाढकं मध्ये तदूर्ध्वं तण्डुलं न्यसेत् ॥
 तैस्तु पद्मं प्रविस्तीर्थ्य मष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
 कर्णिकायां न्यसेत् पद्मं सौवर्णं शक्तिः कृतम् ॥
 नवरत्नानि तत्पद्मे निधातव्यानि यत्नतः ।
 ततस्तद्वामतः शुद्धां स्तिलान् कुर्यात् समन्ततः ॥
 गर्भवद् वाससा भूयः समास्तीर्थ्य ततः शनैः ।
 गर्भन्तं योनि मन्त्रेण समाधाय यथाविधि ॥
 तत्रोपविश्य पुरुष कृष्णकृत-सुमुष्टिकम् २(*) ।
 तस्याङ्गेषु न्यसेन्मन्त्रं मृत्युञ्जय मनुक्रमात् ३(†) ॥
 तश्च देवं विलुपाक्ष मूर्ध्वचन्द्र-विभूषणम् ।
 कल्पयित्वाऽर्धयेन्मन्त्रं पञ्चब्रह्मभिरादरात् ॥

योनिमन्त्रस्तु—

यस्यैते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनि हिरण्यमी ।

अङ्गान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगमं स्वाहेति ४(‡) ॥

200. वाजसनेयिनांसा प्रसिद्धा ।

१ (†) ग्रहोपरोधः—ग्रहपीडा, जन्मर्षयो-मूलमघबीजता, मूलादिदुष्ट नक्षत्रयो रक्षया
 अपत् प्रत्यरिबधनक्षत्रावाभिति । व्याधयो-दुष्ट रोगाः । उत्पातो-दिव्यभीती-प्राणरिचवाः चिचिधाः ।

२ (*) 'तत्रोपविश्य पुरुष कृष्णकृत सुमुष्टिकम्' इति चादर्शानर धृतः पाठः ।

३ (†) ॐ अंसः इति अष्ट अक्षय मन्त्रः ।

४ (‡) महावत्युच्चयमन्त्रसु कृष्णान्दीयतन्त्रसारी प्रोक्तः ।

वाजसनेयः वधा—ग्रहयजुर्वेदे ३।६० ।

पञ्च ब्रह्मः पः ५, नः २६ ।

201. मृत्युञ्जय मन्त्रन्यास उक्तः शानकन २(३)—

त्र्यम्बकं यजामहे इति शिखायां न्यसेत् । सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनमिति हृद्ये ।
ऊर्वाहकमिव बन्धनादिति बाह्वोः । मृत्यो मुक्षीथ माऽमृतादिति नामौ ।

202. देवी पुराणे—

पादे गुल्फे च जङ्गोरु जघने कोटि मेढ्रयोः ।
नामौ कुक्षिद्वये पार्श्वे कक्षयोः कुचयोर्हृदि ॥
स्कन्धकृकाटिकायाश्च कूर्परे मणिवन्धके ।
कनिष्ठाऽनामिकामध्या तर्ज्जन्यङ्गुष्ठ पाणिषु ॥
बण्ठेऽथ त्रिबुके वक्त्रे नासिका कर्णचक्षुषि ।
ललाटे मूर्द्धनि चूडायां वर्णान् मन्त्रस्य विन्यसेत् ॥

ब्रह्मस्य मन्त्राः—

सद्योजातादयः सैत्तिरीये प्रसिद्धाः २(३) ।
तस्य मूर्द्धनि पुनः पद्मं सौवर्णं पूर्ववत् कृतम् ॥
विन्यसे ब्रह्म मावेष्ट्य तिलैरापूरयेत् पुनः ।
तं गर्भमर्षयेद् भूय श्रिन्तयित्वाऽमृतोद्भवम् ॥
अमृतस्त्राविणं चन्द्रं स्वेन मन्त्रेण मन्त्रवित् ।
ततः शतावृतं मन्त्रं मृत्युञ्जय मनुत्तमम् ३(†) ।

१ (*) पञ्च ब्रह्ममन्त्रो यथा—महासक्त्युच्यप्रयोगप्रत्ये तन्मन्त्रेणैवान्तरास-ध्यान-पूजादिकं विधीयते

२ (*) ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्यो जाताय वै नमो नमः । भवे भवेनातिभवे महत्सम्पदम्
प्रचोद्भवाय नमः । १७ । वामदेवाय नमः ज्येष्ठाय नमः त्रैलोक्याय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः काळविस्मरणा
नमो ब्रह्मविस्मरणाय नमो ब्रह्माय नमो ब्रह्मप्रसन्ननाय नमः सर्वभूत हृदिनाय नमो मनोभनाय नमः । १८
वचोरेभ्योऽथ वीरेभ्यो वीर वीरतरेभ्यः । सर्वैभ्यः सर्वं ब्रह्मैभ्यो नमस्ते यस्तु ब्रह्मरुषेभ्यः । १९ । इति ब्रह्मस्य
विष्णवे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । २० । ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां
प्रजापतिर्ब्रह्मासिपतिर्ब्रह्मा विवीमे यस्तु सदाशिवोम् । २१ । नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय
हिरण्यरुपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये पद्मपतये नमो नमः । २२ । एतं सर्वं सर्वं ब्रह्म ब्रह्म
व्यापिब्रह्मम् । ऊर्ध्वरितं विरुपाक्षं विरुपाय वै नमो नमः । २३ । सर्वोऽपि रुद्रराजो रुद्राय नमो यस्तु
पुत्रोऽपि रुद्रराजो नमो नमः । २४ । विश्वं भूतं भुवनं विश्वं बहुधा जातं आयमानस्त यत् । सर्वोऽपि रुद्रराजो
रुद्राय नमोऽस्तु । २५ । नारदवचोपनिषदि । २४ । २५ ।

३ (†) तन्मन्त्रं ब्रह्मस्य मन्त्रः—

ॐ ॐ ऊँः सूर्योः सः ॐ चान्द्रकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । ऊर्वाहकमिव बन्धनाम्बुर्व
मुक्षीथ माऽमृतात् । यज्ञस्यजुः १।६० । मन्त्रार्थं महासक्त्युच्यमन्त्रोऽन्वविद्योऽति । ॐ ऊँः इति ब्रह्म
सक्त्युच्य मन्त्रः—एवमेव शिवपुराणे विधीयते ।

तत उत्थापयेत्तस्माद् गर्भस्थानात् समाहितः ।
 पुनः संप्रोक्ष्य वारुण्याः पावमानीभिरेव च १(†) ॥
 पूर्वदेह-विनिर्मुक्तः शङ्करोऽस्मीति चिन्तयेत् ।
 ब्राह्मणाय विनीताय ज्ञानिने वीतमन्यवे ॥
 ब्रह्मनिष्ठाय तत् सर्वं सम्प्रदद्यात्तिलादिकम् ।
 प्रीयतां भगवान् शम्भुश्चन्द्र मौलिरिति ब्रुवन् ॥
 अनेन विधिना यस्तु तिल गर्भं समारमेत् ।
 अकाल मृत्युर्न भवेत्तस्य नास्त्यत्र संशयः ॥
 व्याधीनां विप्रमोक्षः स्यान्महतामपि निश्चयः ।
 प्रहदोषाश्च नश्यन्ति प्रसीदन्ति प्रहाः पुनः ।
 उत्पातानां प्रशान्तिश्च त्रिविधानामपि क्षणात् ॥

त्रिविधानामुत्पातानां—भौमान्तरीक्ष दिव्यानाम् ।

अत्र तिलगर्भेणोपशमनं प्रहपीडानां शङ्कर-भगवता, तिलदानानि यजमान-कर्त्त-
 कानि उक्तानि, अन्य दाचार्य्य कर्त्तृकमिति ज्ञेयम् ।

अथास्य प्रयोगः ।

यदा प्रहपीडादिः स्यात्तदा कर्त्ता जन्मर्क्ष-प्रहपीडा-अकालमृत्युनाश-दीर्घायुष्यादि
 फलप्राप्ति-कामस्तिल गर्भदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथोपयुक्त गुणवन्तमेकं ब्राह्मण-
 माचार्य्य वृत्वा गोमयेनोपलिप्ते भूभागे वासो युग्ममास्तीर्य्य तदुपरि अर्द्धाङ्क-परिमित-
 तण्डुलैरद्वयपद्मं कृत्वा कर्णिकायां यथाशक्ति सौवर्णं पद्मं नवरत्न-सहितं विन्यस्य
 परितः शुद्धां स्तिलान्, उपविष्ट-यजमानो वरणं प्राप्ताद् ब्राह्मणवचनात् पुनः शुद्धान्
 स्थापयित्वा अन्येन वाससा गर्भद्वारा वरणं कल्पयित्वा गर्भयोनि मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तत्र
 यजमानमृजुकृत-वद्धमुष्टिकं मुपवेश्य तदङ्गेषु प्रागुक्त मृत्युञ्जय न्यासान् पूर्वोक्त प्रकारेण
 कृत्वा तं विरुपाक्ष चन्द्र मौलिं भावयित्वा पञ्चब्रह्म मन्त्रै र्यजमानमभ्यर्च्य २(†)
 पुनर्न्यसेत् ।

सौवर्णपद्ममध्ये सुखतः मूर्ध्नि स्थापयित्वा वाससा संवेष्ट्य तिलैरापूर्य्य ततोऽ-
 न्तस्थ पुरुषं तिलरूपगर्भं मृत्युञ्जयमन्त्रेण पुनरर्चयित्वा अमृतस्त्राविणं चन्द्रं मन्त्रेण

१ (†) । पावमानी सूत्राणि । 'ॐ पावमानोः स्वकायनोः' इत्यादि जनविंशति सूत्राणि ।

पञ्च ब्रह्ममन्त्राः प्रागुक्ताः ।

२ (†) । पञ्चवा, यज्ञ वजुः ११, ४६ । ४, १६ । १०, ७२ । चः, मन्त्रः ।

सम्पूज्य शतांशुत्या मृत्युञ्जयमन्त्रं ब्राह्मणेः सहितं पठित्वा (१) तिलान् अपसाज्यं तस्माद् गर्भाद् यजमान मुस्थाप्य वारुणीभिः १(*) संप्रोक्षयेत् ।

अथ यजमानः पूर्वदेह-विनिर्मुक्तः शङ्करोऽस्मीति भावयित्त्वोदङ्मुखोपविष्ट-आचार्योऽघोत्याद्युक्त्वा अमुकगोत्रायामुक-प्रवरायामुकशर्मणे दीर्घायुष्य जन्मर्क्ष-महपीडा-काल मृत्यु-त्रिविधोत्पातसूचित-रिष्ट-व्याध्याद्युपस्थित-वाधानिवृत्ति काम इमं तिलगर्भवासं स्वर्णपद्माद्युपस्कर सहितं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति क्त्वा देयद्रव्य तृतीयां शाविरूपां दक्षिणां क्त्वा अनेन तिलगर्भदानेन श्रीभगवच्छङ्करः प्रीयतामिति वदेत् ।

इति तिल गर्भदान प्रयोगः ॥

—*—

(८३) अथ त्रिपद्मदानम् ।

—*—

203. पुराणे—

अथ दानं प्रवक्ष्यामि त्रिपद्ममिति विश्रुतम् ।
आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं पापनाशनम् ॥
माघे मासे विशेषेण जन्मर्क्षेषुच कारयेत् ।
व्याधिप्रस्ते च दातव्यं दुःखेत्त्वद्भुत दर्शने २(†) ॥
अथान्यद्वा भयं पश्येत् सर्वदोषप्रशान्तये ।

इति दानफलमुक्त्वा ततः कृत्यमुच्यते—

भूमौ गोमयलि-प्लायां तिलैराढक-सम्मिश्रैः ॥
पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिकाकेशरान्वितम् ।
तस्मिन् विधाय सौवर्णं तत्र कृत्वा सरोरुहम् ॥
वस्त्रेणावेष्टय गन्धाद्यै रक्षयेत् परमेष्ठिनम् ।
विप्रं वैतानिकं धर्म-शास्त्रज्ञं शान्तमानसम् ॥
अभ्यर्च्य दापयेत्तस्मै मन्त्रमेत दुदीरयेत् ।

अथ मन्त्राः—

सम्प्रीयतां मे भगवान् आत्मभूषतुराननः ॥
दानेनानेन सर्वात्मा जगत्स्रष्टा जगत्पतिः ।
अथान्न तण्डुलैरेव तृतीयां लवणेन तु ॥

१ (*) वाच्य इति रिचयः ।

२ (†) चन्द्रावतारं महापाप्याणां ज्योतिषतत्त्वे चतुर्दशमोऽध्यायः ।

विष्णवे स्वाप्ते चेति दानमन्त्रैर्भिवोधयेत् ।
दानेनानेन मे विष्णुः प्रीयतां मे जनार्दनः १(*) ॥
त्रिनेत्रः सार्वभौमायः शङ्करः शङ्करस्तु मे ।
दानेनानेन विश्वात्मा चन्द्रार्द्र-कृतशेखरः २(†) ॥
इति मन्त्रान् समुच्चार्य दद्यादेतान् पृथक् पृथक् ।
जा(ज्ञा)तरूपमयान् कृत्वा ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ॥
एवं कृते तु यत् पुण्यं जायते द्विजपुङ्गवाः ! ।
न तद् वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटि-शतैरपि ॥
इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने ।
उक्तं मयापि तत् सर्वं युष्माकं मुनि सत्तमाः ! ॥

माघादिकाले गोमयलिप्ते देशे आढकमिततिलाष्टदलपद्मं कृत्वा तत्र सौवर्णपद्मं
निधाय तत्र ब्रह्माण मर्षयित्वाग्निहोत्रिणे सम्प्रीयतामिति मन्त्रेणदद्यादेवमेव तण्डुल-
लवण-पद्मदानमिति प्रयोगः ३(‡) ।

—*—

(८४) अथ तिल पीठ दानम् ।

—*—

204. वायु पुराणे—

तिलपीठ मथो वक्ष्ये सारदारुमये शुभे ।
पीठेऽरन्निद्वयायामे तिलपूर्णं सभित्तिके ॥
व्योमाधिपं गणेशानरूपिणं शिवमर्षयेत् ॥

205. गणेश रूपमाह, आश्रेयः—

चतुर्भुजोगजमुखो मूषकस्थश्च तुण्डिलः ।
विषाणं चाक्षसूत्रञ्च परशुं मातुलङ्गकम् ।

-
- १ (*) ... .. 'परमात्मा जनार्दनः, इति ईमाद्विदितः पाठः ।
"दानेनानेन विद्याया परमः बुद्धीजनः ।"
२ (†) "सं ... ब्रह्मः ब्रह्मरोतुमि" इति चतुर्भुज-विष्णोर्नामः । सम्प्रीयतामिति—
'ब्रह्माह' इति शब्दः ।
३ (‡) यथा तिल पद्मदानमितिः पद्ममिष तत्रैव तण्डुल-लवण-पद्म दाने विधीयते ।

गजाननो विप्रराजः स्वादिति १(*) ।
 शुद्धे र्गन्धेषु धूपेषु कर्पूरं धूपवेत्तवा ॥
 क्षौमे च वाससी दद्यात् पुस्तकं तत्र विन्यसेत् ।
 व्योम-ध्वनिपतिः शुभ्रोगणनाथ स्तिलाम्रयः ॥
 व्योमशब्द-श्रुतिं प्राप्तं पाप मीश ! व्यपोहतु ।
 इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति पापान्यकामजान्यपि ॥
 अनिद्व-कथोत्थानि परनिन्दोत्थकानि च ।
 कूटसाक्ष्य-समुत्थानि पैशुन्य-जनितानि च ॥
 वेदनिन्दा गुरोर्निन्दा तयोश्च अक्षणेन च ।
 हन्ति पापान्यशेषाणि तिल-पीठ-प्रदानतः ।
 शिवलोके च कल्पांश्च मोदते दश पञ्च च ॥
 इति—तिल पीठ दानम् ॥

—*—

(८५) अथ तिलादर्शदानम् ।

—*—

206. तत्रैव, वायवे—

अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि तिलदान मनुत्तमम् ।
 पूर्वोक्त-कल्पिते पीठे चतुः कुम्भ-परिष्कृते ॥
 आदर्शं विमलं न्यस्य तत्र देवं मनोमयम् ।
 विष्णुरूपधरं शम्भुं विन्यस्य परितो न्यसेत् ॥

207. विष्णुरूपं मुक्तं नारदेन—

शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मधरो वामोर्द्धं बाहुतः ।
 विष्णु विधेयो भगवान् विशेषो न्यासमूर्तिषु ॥ इति ।

। (*)

प्रकारान्तरि च नक्षत्रं ध्यानं यथा,—

“सर्वं सूक्तं नक्षत्रं नक्षत्रं नक्षत्रं नक्षत्रं नक्षत्रं,

प्रकल्पदमन्तुत्थमपुपन्वासीत-नक्षत्रम् ।

दन्वाघातविदारितारि वधिरैः विन्दुरघोमावरं,

वन्दे वैश्वानरासुतं नक्षत्रं विष्णुं कामदम्” ।

नक्षत्रादी—यथावदादि ध्यानादपि क्वचि । नक्षत्रादीं विष्णुमात्रं च यीदमनक्षत्रतः ।

प्रादरातिवदटीयायां यथावदमनक्षत्रतः बहुविधिताः क्वचि ।

पीतवस्त्रयुगं विष्णु चक्रादीन्यायुधानि च ।
 पञ्चलोह-प्रतिष्ठानि तुलसीभिः समर्पयेत् ॥
 मनोमय नमस्तेऽस्तु सौम्यरूप वृषध्वज ! ।
 मनस्कृतानि पापानि सर्वाण्याशु विनाशय १(*) ।
 इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति मानसानि कृतानि च ।
 परद्रोह-प्रवृत्तानि कामलोभोद्भवानि च ॥
 क्रोधजानि च सर्वाणि पापानि च विशेषतः ।
 अवाच्य वाचने यानि अध्येय-ध्यानजानि च ॥
 मदनोत्सव-जातानि क्रोधोद्भूतानि यानि च ।
 ध्येयान्यावृत्तवृत्तानि(?)नश्यन्ति सकलान्यपि ॥
 शिवलोके वसेद्वर्षानर्बुदान् दशकामतः ।
 इति तिलादर्शदानविधिः ।

—*—

(८६) अथ देवताभ्यो गजदानम् ।

—*—

208. शौचधर्मे —

निवेदयति यो नागं भक्त्या स्वर्णाद्यलङ्कृतम् २(*) ।
 शिवाय पर्वदिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 समत्तैरावत प्रख्यैर्गजैर्युक्तैः सुशोभनैः ।
 प्रक्रीडति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः ॥
 रुद्रलोके गतश्चान्ते भवेदिह सुराधिपः ॥
 चतुर्युग-सहस्रान्ते स्वर्गं प्राप्य नराधिपः ।
 भवेदिन्द्रसमः श्रीमान् रूपवीर्य्य-समन्वितः ॥
 इति शिवगजदानम् ।

—*—

१ (०) दक्षिणोर्ध्वमहापादिसर्वाङ्गमहापादिसेवादि पुरादि त्रिलोक्ये च विष्णुप्रतिमावपुष्पिषाः
 चर्चिताः सन्ति । 'नवाकृतानि' इति चादृशं पुस्तकान्तरे पाठः ।
 १ (†) 'निवेदयति' इति पुस्तकान्तरगतः पाठः ।

(८७) अथ विष्णु-गजदानम् ।

—*—

209. गरुड पुराणे—१(*)

या जगन्निधये नागं प्रयच्छति महामतिः ।
 भद्रजाति समुद्भूतं पद्मनाभाय शक्तिः ॥
 कुथ-कंवळ शोभाढ्यं घन्टाचामर-भूषितम् ।
 वरत्राङ्कुश संयुक्तं अनेक-स्वर्णभूषणम् ॥
 कृत्वा विष्णोर्महापूजां कार्तिके द्वादशीदिने ॥
 द्वादश्यामर्पयेत्तन्तु देवदेवाय चक्रिणे ।
 त्रिलोकीनाथ-देवेश ! सर्वभूत-कृपानिधे ! ॥
 गजदानेन तुष्टस्त्वं प्रयच्छ मम वाञ्छितम् ।
 इत्युवाच्यर्थ्य दत्त्वा तं प्रणिपत्य जगत् प्रभुम् ॥
 सुरेन्द्र-लोक मासाद्य क्रीडते काल मक्षयम् ।
 वर्षाब्दुद सहस्राणि क्रीडित्वा सुचिरं दिवि ।
 ततो भूलोक मासाद्य सार्वभौमो नृपो भवेत् ।
 इति विष्णु गजदानविधिः ॥

—*—

- १ (०) गजः—प्रजापति देवताकः ।
 “अभयं सर्वदेव्यं भूमिर्देवता ।
 कन्या दास दासी प्राजापत्याः प्रकीर्तिताः ॥
 प्राजापत्यो गजः प्रोक्त सुरगो वमदैवतः ।”
 ब्राह्मणः प्रतिवृद्धीवाङ्मार्थं साधुतसाया ।
 अथैवमपि मातङ्गं तिस्रं वीर्णसं वर्णयेत्” ॥
 तस्य प्रतिपद्ये चावच्छ यास्यम् । अथैव ईमाद्रीदानस्यैवैति ।
 करे पृष्ठे तथा कन्या दासदासी विजीतमाः ।
 करणु इदि विन्वस्य चकारोच्चैः प्रतिपद्यः ।
 इति विष्णुपर्वीतरे, ब्रह्मपुराणे च । अथैव परब्रह्मदेवतं परिभाषाप्रकरणे प्रागुक्तम् ।
- २ (†) गजदानं कथं वचा, मन्दिपुराणे,—
 “बोऽथ” एवं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।
 स गजस्य वसि षोडशे गजतुल्यो बुभुक्षुः स्य ।
 प्राज्याने चैव मातुष्यं राजा भवति बुधिमाम् ।” इति

(८८) अथ सूर्यगजदानविधिः ।

—*—

210. आदित्य पुराणे,—१(*) ।

निवेदयति यो नागं भक्त्या स्वर्णाद्यलङ्कृतम् ।
 सूर्याय पर्वदिकसे तस्य पुण्यफलं ऋषु ॥
 समत्तरावत-प्रखर्वैर्गजैर्युक्तैः सुशोभनैः ।
 प्रकीडति महायानैः शतसंख्वैरनेकशः ॥
 समद्वीप-समुद्रायां क्षिप्तौ नरपतिर्भवेत् ।
 मुक्तवातु विपुलान् भोगान् प्रलये समुपस्थिते ॥
 सूर्यबोगं समासाद्य स तत्रैव प्रलीयते ।
 इति सूर्यगजदान-विधानम् ॥

—*—

(८९) अथ दासीदान विधानम् २(†) ।

—*—

211. कौम्भे—

दासीं दद्याद् यथाशक्ति मूल्यानालङ्कृतां शुभाम् ।
 सुवर्णं रजतैः सार्द्धं विधिवदक्षिणायुताम् ॥
 वित्तानुसारात्तां दत्त्वा विप्राय गृहमेधिने ।
 मोदतेऽप्सरसां लोके यावत् कल्पशत-त्रयम् ॥

212. बह्वि पुराणे,—

दासीदानं प्रकृत्योक्तम् ।
 स्थिर नक्षत्रसंयुक्ते सौम्ये सौम्य-प्रहान्विते ।
 दानकालं प्रशंसन्ति सन्तः पर्वणि वा पुनः ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या दासोभिर्भूषणैस्तथा ।

१ (०) 'गानवच महौं हेम मदीनच मत्रां सिधाम् ।

ये प्रवच्छन्ति पापेषु भिरताः सर्वदा मुने ।

न तेषां रौरवः पन्थाः दक्षिणां दानमित्युत' ॥

इति बह्वि पुराणे वनवर्षिणीपादान—नामाध्याये ।

२ (†) दासी, भुजिषा, परिचारिका इति । दैव-दासी तु दैवाय दैवानां दैविषा ।

'दासीवावा-भुजिषवी' इति । 'भुजिषाः वानि भारत' इति विराट् पर्वणि ।

तदात्र मन्त्रास्तु—

इयं दासी मया तुभ्यं श्रीमती प्रतिपादिता ।
 सदा कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमश्नुते ॥ इति ।
 पञ्चवर्षाधिका सातु चत्वारिंशत् समावधिः ।
 दासी द्विजाय दातव्या दासदानेऽप्ययं विधिः ॥
 दत्त्वा क्षमापयेत् पश्चाद् ब्राह्मणं वसु-काश्चनैः ।
 अनुगत्त्रातु सीमायां द्विजं विसर्जयेत्ततः ।
 एवं दत्त्वा महाराज कृतकृत्योभवेत् पुमान् ।
 इह लोके परे चैव सप्तजन्मन्यस्रण्डितः ॥
 गृहकर्मकरीन्दद्यात्तरुणीं रूपशालिनीम् ।
 बहुद्रव्योपसंयुक्तां प्रामवेष्टम समन्विताम् ॥

तथा च—

दासीं समीक्ष्य बहुशो गृहकर्मदक्षाम् ,
 यो ब्राह्मणाय कुलशीलवते ददाति ।
 विद्याधरेष्वभिपति स्वभि पूजितोऽसौ ,
 मर्त्यः प्रयाति स्वजनैः सह विष्णुलोकम् ॥
 इति दासी दानम् १(*) ।

—*—

१ (*) 'एवमेव दास दानम् । विधिकु दासीदानानुरूपः । स च दासः पञ्चवर्षविधः ।
 'दृष्ट्वात सप्राप्तीतो सन्वी दायादुपगतः ।
 चत्वारिंशत्सह ददितः सामिना च तः ।
 मोचितो महत्तर्षाद् बुद्धे प्रायः पथे गितः ।
 तदाह मितुपगतः प्रब्रज्यावहितः कृतः ।
 भद्रदासव विज्ञेयः तथैव वदवाकृतः ।
 निम्नैता चान्ननः प्राप्ते दासाः पञ्चवर्ष वृताः ॥' इति नारद स्मृतिर्नारदीयस्मृत्युक्तिर्वा ।
 दास कर्म-मिदुता भन्वा दासीति । दिवदासीनु इवम् उक्ता ।

(६०) अथ रथदानम् ।

—*—

213. गारुडे—

गन्त्रीं तुरङ्ग संयुक्तां यो ददाति द्विजातये ।
सर्वकाम समृद्धात्मा स राजा जायते मुवि ॥

गन्त्रीनाम रथविशेषः १(*) ।

सचक्राख्यां युगोपेतां मत्तवारण-भूषिताम् ।
आस्तोर्णवृक्षास्तरणां योक्तृयुक्तां सकूथकाम् २(†) ॥
युक्तां चतुर्भिस्तुरगैर्द्वीभ्यां वा शक्तियुताम् ।
बलीवर्हयुताश्चापि द्विजाय प्रतिपादयेत् ।
पुण्येऽह्नि विप्रमाहूय कृत्वा वस्त्रादि-भूषितम् ।
सुदक्षिणां यथाशक्त्या दद्यात्प्रयत मानसः ॥

तद्दान मन्त्रास्तु—

गन्त्री मिमां प्रयच्छामि विश्वकर्म्ममधि दैवताम् ।
दानेनानेन भगवान् प्रीयतां मे परः पुमान् ३(‡) ॥
एवं प्रदाय विधिवद् गन्त्रीं मन्त्रेण मानवः ।
विमानेनार्क-वर्णेन देववह्निवि मौदते ॥
इहलोके भवेद्राजा बलवान् धर्मवत्सलः ।

214. कूर्म्म पुराणे प्रकारान्तरेणोक्तम् ।

रथश्चतुर्वलीवर्हैर्व्युद्धं (ध्यानं) ४(*) धान्यावृतन्निधा ।
वित्तानुसारैः सर्वैश्च रथोपकरणैर्युतम् ॥
सदक्षिणश्च विप्राय दत्त्वा शिवपुरं ब्रजेत् ।

-
- १.(*) 'गम्भी कम्बली वाहकम्' इत्यमरः ।
शकटिका इत्यर्थः । चूडा सा शकटीति ।
गम्यते यया सा गम्भी । उषादिकात् इन् ।
ततः पित्वात्ङीष् ।
- २ (†) 'वचाक्षरवाम्' 'योक्तृयुक्ता' मिति चादर्शान्तर इतः पाठः ।
चाक्षीर्यं वचाक्षरवां योक्तृयुक्तां सकूथकामिति च ।
- ३ (‡) 'प्रीयतां मे इतः पुमान्' इति पुस्तकान्तर इतः पाठः ।
- ४ (*) 'धान्यावृतमन्निधा' पुस्तकान्तर इतः पाठः ।

धान्याष्टमं—अष्टादशधान्ययुतम् । त्रिधेति—शतयत्सुसारात् । त्रिद्वेयक (धक)
सुवर्णदक्षिणायुतमित्यर्था । रथोपकरणानि—युग-योक्तृ-तोत्रादीनि ॥

215. तद्दानमन्त्रस्तु स्कान्धे,—

रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्मणे ।
विश्वभूताय नाथाय अरुणाय नमोनमः ॥ इति ।
इति रथदानविधानम् ।

—*—

(६१) अथ प्रसङ्गाच्छिविका-दानम् ।

—*—

216. बह्वि पुराणे, बशिष्ठः—

शृणु चान्यन्महीपाल महादान मनुत्तमम् ।
यश्च वै वत्त मात्रेण मुच्यते नरकार्णवात् ॥
मार्गशीर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरेर्दिनम् ।
माघ फाल्गुनयोर्वापि वैशाखस्य शरत्सुच ।
द्वादश्यां हरिमभ्यर्च्य कलसोपरि संस्थितम् ।
शङ्ख-शार्ङ्ग-गदा-चक्रधरं शक्त्या हिरण्यमयम् ॥
शिविकां चक्रवंशोत्था मृजुदारुमयीं शुभाम् ।
आनीय सन्निधिं विष्णोः शुभच्छत्र-समन्विताम् ॥
सम्पूज्य गण्डकां भूषां जागरं तत्र कारयेत् १(*) ।
गण्डकां—सोपधानामित्यर्थः ।
विद्याभिजन-सम्पन्नं विद्वांसं शास्त्रवित्तमम् ।
आज्ञासारं शुचिं दक्षं कलत्रापत्य-भूषितम् ॥
प्रातः सभार्यमभ्यर्च्य वासोभिः कर्णभूषणैः ।
उपानच्छूरिका-खड्ग-पट्ट-कञ्चुक-वेणिका २(†) ।
आदर्शस्थगिका-पानपात्रञ्च कांस्यभाजनम् ॥
स्थगिका, ताम्बुलपात्रं-ताम्बुल करङ्क इति ।

- १ (०) 'अथ गच्छका'मित्यत्र 'सता'मिति कचिदादमं पुस्तके पाठः ।
'सम्पूज्य' इत्यत्र 'सम्पूज्य' इति वैशाखोः पाठः ।
प्राक् त्रिविकादान मन्त्रं सङ्क्षेपेणोक्त्वा इदानीं सप्रक्रियं विचारिष्ये वक्ति ।
- २ (†) 'वेणुका' कचिदादमं पुस्तके पाठः ।

चत्वारो वृषभा देया धेनवश्च सुलक्षणाः ।
 शिविका वाहनानान्नु तथैव छत्रधारिणः ॥
 वृत्तिर्देया तथान्नाश्च वर्षाहं ब्राह्मणस्य च ।
 वर्षे वर्षे पुनर्ह्येयं ब्राह्मणस्यैत देव तु ॥
 वृत्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ।
 इहामुत्रातपत्राणं कुरु केशव मे प्रभो ! ॥
 छत्रं त्वत् प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम् ।
 देव देव जगन्नाथ विश्वात्मन् दत्तयाऽनया ॥
 प्रभो शिविकया देव प्रीतो भव जनार्दन ! ।
 दत्त्वा तज्ज्ञान-विदुषे सपत्नीकाय पुत्रिणे ॥

अतः शिविकादान फलम्—

सुरापः स्तेनकृत् भङ्गौ १(*) ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
 शिविका दान माहात्म्यान्मुच्यते पातकात् स्फुटम् ॥
 पितृपक्षं मातृपक्षं पत्नीपक्षन्तथैव च ।
 आत्मानं बन्धुपक्षश्च तारयेन्नरकार्णवात् ॥
 मुक्तवातु विपुलान् भोभान् इहा मुत्रसुखप्रदान् ।
 सपत्नीकः सपितृको विष्णु सायुज्यमश्नुते ॥

अत्र सम्भावित-ब्रह्महत्यादि-पातकाबलिनाश पितृमातृ-पत्नीपक्षात्मबन्धु-पुरुष-
 नरकार्णवतारण-पूर्वकै हि कामुष्मिक-भोगानु-भव पूर्वक स्ववंश-सहित-सात्मविष्णु-
 सायुज्य-काम इमां शुभछत्रो पानद्रुधुरिका-वृष-धेनु-चतुष्टय-समन्वितां वाहकछत्र-समेतां
 तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति दानवाक्यं ज्ञेयम् ।

इति शिविकादानम् २(:) ।

—*—

(६२) अथ भूमिदानम् ।

—*—

217. कूर्म्म पुराणे—

गोचर्म मात्रं भूखण्डमधिकं वा स्व शक्तितः ।
 त्रिधा सदक्षिणं कृत्वा दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥
 त्रिधेति—त्रिद्वेषक सुवर्णरूप-दक्षिणामेदे त्रिधा इत्यर्थः ।

१ (*)

‘सङ्गी’ति आदयं पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

२ (:)

‘शिविकानरदोला च याप्ययानं तथैव च’ इति जटाधरः । अन्वय युक्तिकल्पतरावलि ।

218. तद्दाने वृहस्पतिः—१(*)—

—*—

अपि गोचर्ममात्रेण सम्यग्दत्तेन मानवः ।
वीत पापो विशुद्धात्मा स्वर्गलोकं महीयते ॥
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्मं ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ॥
यत् किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो लोभ-मोहितः ।
तद् सर्वं भूमिदानेन क्षिप्रमेव विनश्यति ॥

219. वृद्ध वसिष्ठस्तु—

दशहस्तेन दण्डेन दशहस्तात् समन्ततः ।
पञ्चचास्या धिकान्दद्या देतद् गोचर्मं कथ्यते ॥

220. मातृस्ये---

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।
त्रिभागहीनं गोचर्म-मानमाह प्रजापतिः ॥
इति पारिभाषिकगोचर्म-विधानम् ।
मानेनानेन यो दद्यान्निवर्त्तनं शतम्बुधः ।
विधिनानेन तस्यास्तु क्षीयते पापसंहतिः ॥
तदद्धमथवा दद्यादपि गोचर्मं मात्रिकम् ।
भगवन् स्थानमात्राङ्कं सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ॥
यत् किञ्चित् कुरुते पापं जन्म प्रभृति मानवः ।
अपि गोचर्मं मात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥
गवां शतं वृषधैको यत्र तिष्ठे दयन्त्रितः ।
तद्धि गोचर्ममात्रन्तु प्राहुर्वेद विदोजनाः २(†) ॥

१ (*) 'यत्किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।'

अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥

गो चर्मलक्षणं च वृहस्पतिना दर्शितम्—

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।

दश तान्येव गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गं महीयते' ॥

इति मिताचारायामाचाराध्याये ।

२ (†)

'प्राहुर्वेद विदोजनाः' इति चादुर्गं प्रत्यानरे पाठः ।

एवं गोचर्मोऽयम मध्यमोत्तम-भेदेन शक्तया व्यवस्था स्येया । तथाच—

श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।

विपन्नाय दरिद्राय सर्व्वभूत-हिताय च १(*) ॥

ईदृशाय शुभा शुद्धा वृत्ता स्वल्पाऽपि वासव ! ।

कुलानि तारयेद्वी(द्वी)रः क्रमेण सप्त सप्तच ।

शुभा—सर्व्व सस्योत्पत्तियोग्या २(+). शुद्धा—न्यायोपार्जिता ।

221. **पृथ्वी वशिष्ठः—२(‡)**

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्येति साधवः ।

पृथ्वीं धान्यादि मिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

222. **भूमिदानमन्त्रो मातृस्ये,—**

तथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे शान्ति भूमिदानाद् भवत्विह ॥ इति ।

नहि भूमेः परं वस्तु गौ सुवर्णाच्च किञ्चन ।

अतो भुवि गवि प्राज्ञैः सुवर्णं दक्षिणा मत्ता ॥ इति ।

223. **महाभारते च—**

न क्षोषरां न निर्द्धग्धां महीं दद्यात् कथञ्चन ।

न श्मशान-परीताञ्च न च पापि-निषेविताम् ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा भूमिं योपि हरेन्नरः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिरिति ४(+) ॥

इति भूमिदानम् ५(०) ।

—*—

१ (*) 'सर्व्वभूत हिमावच' इत्य साधुः पाठः कापि चादर्भे । 'कुलानितारयेद्वीरः' इति भिन्नः पाठः ।

२ ।) 'सर्व्व सस्योत्पत्तिः' इति कश्चिदादर्शयत्य पाठः ।

३ (‡) 'भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घायुश्च हिरण्यदः । तिल प्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चुद्धनम्' । इति मानवे धर्म्ये शास्त्रे ।

४ (+) 'स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुधराम् । स विष्टायां कृमिभूत्वा पितृभिः सह मज्जति' ॥ इत्यन्याश्रितः ।

५ (०) 'सर्व्वेषामिव दानानां भूमिदानं मनुत्तमम् । यो ददाति महीं राजन् विप्रायाकिञ्चनाय वै । चक्रुश्च जात मद्यवा स भवेत् पृथिवीपतिः । न भूमिदानं मह्यं पवित्रमिह विद्यते ॥ भूमिं यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यश्च प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्यमापन्नौ-नियतं स्वर्गजानिनी' ॥ इति महाभारते, पाण्डोत्तरखण्डे जनपञ्चासदध्याये च ।

(६३) अथ गृहदानम् १(*) ।

—*—

224. कौम्भे—

शक्तिः सर्ववित्तेन पूर्णं गृहमपि त्रिधा ।

सदक्षिणं द्विजे दत्त्वा ब्रह्मलोकं ब्रजेन्नरः ॥

सर्ववित्तेन-सर्वोपकरणेनेत्यर्थः २(†) ।

कांस्य ताम्रादिभाजन-सर्वधान्य-घृत-गुड-शर्करा-गोवलीवर्द-दास-दास्युदुखल-
मूषल-पीताम्बरादिरूपेण वित्तेन, त्रिधा-पूर्ववदुत्तमादि-पक्षत्रयेण सदक्षिणं गृहमिति ।

गृहदाता सुखी प्राज्ञो क्लृष्णः सर्ववस्तुषु ३(\$) ।

प्रज्ञा-सुख-विद्वद्भ्यर्थं पात्रे देयं मतो गृहम् ॥

225. गारुडे,—

ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।

क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गं मानुष्यं लोकमास्थितः ॥

भवत्यव्याहृतैश्वर्यैः सर्वकाम-समन्वितः ॥

ऐष्टकं दारवं वापि मृन्मयं वापि शक्तिः ।

सर्वोपकरणोपेतं यो दद्यात् विपुलं गृहम् ॥

226. ध्यासः—

गृहन्दीप प्रभोद्योत शयनासन भाजनैः ।

उपस्करैश्च सम्पूर्णं सर्वधान्य-प्रपूरितम् ॥

ब्राह्मणाय दरिद्राय सुशीलाय ददाति यः ।

तथाध्ययन शीलाय शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

१ (*)

'यः कारयेन्नन्दिरं केशवस्य, पुण्ड्रान् लोकान् सोऽर्चयेत् शान्तान् वै ।
दत्त्वावासान् पचकत्वाभिपन्नान्, भोगान् भुङ्क्ते कामतः ज्ञाषणीयान् ।
वासप्तमं पितृकुलं तथा मातृकुलं नरः ।

तारदीहात्मना साहं विष्णोर्मन्दिरकारकः ।

इमाश्च पितरो देव्यगाथा गायन्ति योगिनः ।

पुरतो वदुसिञ्जस्य ज्ञानघस्य तपस्विनः ।

अपि नः सङ्कुली कश्चिद् विष्णुभक्ती भविष्यति ।

इरेर्मन्दिरं कर्ता यो भविष्यति युचिन्नतः' ॥

इति बामन पुराणे शेषाध्याये ।

२ (†)

त्रिधा अन्नि सङ्कल्य कल्पति दानपुरः सर्वेषु इति ।

३ (\$)

'गृहदानान् सुखी' इति चादृशं पुस्तकान्तरे पाठः ।

देवैः पितृगणैर्युक्तो ब्रह्मर्षिमनुजर्षिभिः १(*) ।
 ब्रह्मवर्षशतान्येव दश तिष्ठन्त्यनामयः २(†) ॥
 तस्मादिह समागत्य सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 बहुप्रदो बहुधनो द्विजोवा वेदपारगः ॥

उपस्कराः—मन्त्र-तुलिकोपधान-कांस्य-भाजनादयः ।
 सर्वधान्यानि-परिभाषायां ज्ञेयानि ॥

227. मातृस्य पुराणे—

पकेष्टकामयं कृत्वा शैलजं वापि दारुजम् ।
 मृन्मयं वापि भवनं शुभलक्षण-संयुतम् ।
 मत्तवारणशोभाह्यं धेन्वाचैव समन्वितम् ३(‡) ।
 इदानीं गृहनिर्माणद्रव्याण्युच्यन्ते—
 अर्जुनैः सरलैः रम्यैः शालैश्चैव मनोरमैः ॥
 तिलिसैः सर्ज्वृक्षैश्च कदम्बैः सह वञ्जुलैः ।
 शुभस्थान समुत्पन्नैर्वास्तुलक्षण संयुतम् ॥
 अत्रार्जुनादि वृक्षोपादानं वास्तु शास्त्रोक्त-४(+) ।
 वृक्षविशेष प्रहणार्थम् ।
 एतैर्द्वारभिर्भवनं कृत्वेति सम्बन्धः ५(x) ।
 स्थापनञ्च यथान्यायं भूमेश्चैवतु शोभनम् ॥
 मार्जनं सिम्बनञ्चैव मण्डनीयेन कारयेद् ६(०) ।
 मङ्गल्यानुपहारांश्च वास्तु विद्योदितां स्तथा ॥
 देवता पञ्चकं तत्र चत्वारिंशत् समन्वितम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायं ततोदध्याद् गृहं गृही ॥

१ (*) 'ब्रह्मर्षि मनुजर्षिभि' रित्यत्र 'सर्वभोगसमन्वित'मिति आदर्शान्तर धृतः पाठः ।

२ (†) 'तस्मा वर्षशतान्येव दश तिष्ठन्त्यानामयाः' इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।

३ (‡) 'मत्तवारणशोभाह्य' मिति चतुर्वर्गचिन्तामणिधृतः पाठः ।

४ (+) वास्तुशास्त्रं—यथा 'मयमतम्' 'शिल्परत्नम्' 'मनुष्यालयचन्द्रिका' मण्डन सूत्रधारोक्तम्, श्रीभोजराजोक्त-समराङ्गन-सूत्रधारम्, विश्वकर्मप्रकाशः' 'प्रासादमण्डनं' मूलसामग्रशास्त्रेति ।

एतेषु मयमतं श्रेष्ठम् । एषु वदुधा वास्तु प्रबाली वास्तुशास्त्रादीनां इत्यमरः ।

५ (x) प्रासाद-भवन-निर्माणे के च इत्याः शुभदाः केचाशुभदास्तत् सर्वं वास्तुशास्त्रे लिखितमस्ति ।

६ (०) वास्तु-मण्डल-निर्माण-प्राक्भूमिर्मांजनं सिम्बनञ्च मण्डनीयेन कारयेदित्यर्थः । अत्र 'मण्डनीयेन' इत्यत्र साम्प्रदायिकेति पाठान्तरमस्ति ।

अत्र वास्तु मण्डलोद्धार पूजाद्युक्तम् ।

228. मत्स्यपुराणे—

एकाशीति पदं कृत्वा रेणुभिः कनकेन च १(+)
पश्चात् पिष्टे नानुलिम्पेत् सूत्रेणालोढ्य सर्वतः ॥

अथरेखाकरणम्—

दश पूर्वापरारेखा दशचैरोत्तरायताः ।
सर्ववास्तु-विभागेषु विज्ञेया न कदाचन ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत्पञ्चदशैवतु ॥
द्वात्रिंशद्वाङ्गतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ।
मध्ये नवपदस्त्वेकः चत्वार स्त्रिपदाः स्मृताः ॥
एवं प्रतिष्ठिता देवाः चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
नामत स्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥
ईशान कोणादिसुरान् पूजयेत् क्रमशो न च २(*) ।

अत्र नामस्थाने यथा—

शिखी चैवाथ पर्जन्यः जयन्तः कुलिशायुधः ३(†) ॥
सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वाशुरेव च ।
पूषाथ वितथश्चैव गृहक्षत यमावुभौ ॥
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ४(‡) मृगः पितृगण स्तथा ।
द्वौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तश्च वारुणः ५(+) ॥
असुरः शेष पापौ च रोगोहिर्मुख एवच ६(×) ।
भल्लाटः सोमसूर्यौ च अदितिश्च दितिश्च वै ७(॥) ॥

- १ (+) 'एकाशीतिपद-वास्तुमण्डल-करणे प्राग्रेणुभिः कनकेन च सम्पाद्यम् । पश्चात्पिष्टुत्त चूर्णादिना च ।
- २ (*) एकाशीतिमण्डलं चतुः षट्पदमण्डलञ्चेतिवयं अति-पुराण-वास्तुशास्त्रेषु प्रसिद्धा तथैरेकाशीतिपदं श्रेष्ठम् । अत्रान्तः कोष्ठेषु ईशानादिदिक्षु विभिन्नप्रभृतौगान्दे विन्वासः । वास्तुमण्डलं परपृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
- ३ (†) विभिन्नवयस्ये मयमतादौ कोष्ठस्यदेवतायां कश्चित् नाम प्रमेदो दिद्यते ।
- ४ (‡) 'भृङ्गराजश्चे'त्यत्र 'भृगुराजश्चे'ति पाठान्तरमस्ति ।
- ५ (+) 'वारुण' इत्यत्र 'जम्बाधार' इति भिन्न-पाठः ।
- ६ (×) 'असुरश्चैव शेषश्च पापश्चाच्च रोगक' इति ईमाद्रिभृतः पाठः ।
- ७ (॥) 'सोम सूर्यौ' चैत्यत्र 'सोमनागौ' चेति ईमाद्रिः ।

कलावान् मुख्यभङ्गाटौ सोमनागौ तथापरौ ।
 अदितिश्च दितिश्चैव स्थाप्याः प्रणव-नामभिः ॥
 वहिर्द्वात्रिंशदेतेतु तदन्त श्वतुरः शृणु १(*) ।
 आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्र स्तथैव च ॥
 अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
 मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
 अष्टमस्त्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
 आपश्चैवापवत् सञ्च पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ॥
 पदिकानान्तु वर्गोऽयमेव कोणेष्वशेषतः ।
 तन्मध्येतु वहिर्विंशं द्विपदास्तेतु सर्व्वतः २(†) ॥
 अर्यमाच विवस्वाञ्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदाश्चैव सर्व्वतः ॥
 एतत् पूर्व्वकं गृह्यारम्भन्तु कुर्यादित्युक्तम्—

तत्रैव—

वास्तौ परीक्षिते सम्यग् वास्तुगोहे विचक्षणः ।
 वास्तूपशमनं कुर्यात् समिन्निर्व्वलि-कर्मणा ॥
 जीर्णोद्दारे तथोद्याने तथाच नववेश्मनि ३(‡) ।
 नव प्रासादभवने प्रासाद परिवर्त्तने ॥

—*—

- १ (*) 'पूर्वे मस्यवह्निर्देवता इति शतं संख्यकाः त्रिष्यदथ उक्ताः, पञ्चमस्यवह्निर्देवताः
 चापादयो यथारोत्या उच्यन्ते । अन्यत्रितेऽवलीकनीयम् ।
- २ (†) तन्मध्ये-वास्तुमस्यमध्ये, वहिर्विंशत्—तवह्निर्देवताः द्विपदाः विंशतिर्दंख्यका श्रियाः ।
 वास्तुशास्त्रमते च मस्यवह्निः स्त्रियाः 'कीर्णोद्दारे-विदारी च पूतना-पाप्राचसी प्रथमः
 देव्यः सन्ति ।
- ३ (‡) जीर्णोद्दारे—जीर्णदेवता तदास्तथादीनां पुनः संस्कारे । ज्योतिः—श्राद्धोक्त—तत्र-
 श्राद्धोक्त नियमे च श्रद्धोद्दारेत्या वास्तु विज्ञस्योपशमनं कार्यम् । प्राग्ज्योतिषशास्त्रोद्दारेत्या
 वास्तुशास्त्रनिर्णयः । पञ्चमस्यवह्निर्देवता श्रद्धोद्दारे विज्ञापसारणम् ।
- ”
 उद्याने—पूतारामे च ।

रोगः	अहिः	सुखः	भस्माटकाः	सोमः	संपः	अदितिः	दितिः	जिह्वी
पापः	भद्रः						आपः	पञ्चन्यः
शेषः	राजयक्षा		पृथीधरः			आपवक्तः		जयन्तः
असुरः								कुलिशायुधः
जनाधिपः	सिधः		ब्रह्मा			अग्निः		सूर्यः
पृथदन्तः								सत्यः
मशीवः	विव्रधाधिप		विवस्वान्			सविता		भृशः
दौशरिकः	जयः	अङ्गराजः	गन्धर्वः	यमः	यदुश्वातः	वितथः	सावित्रः	आकाशः
पितृगणः	मृगः						पूषा	वायुः

229. एकाशीतिपदवास्तुमण्डलम् ।

एतन्मन्स्यपुराणोक्तं धर्मशास्त्रक्तञ्च । वास्तुशास्त्रमते परममायिपदमेतत् ।
एवं चतुःषष्टिपदं वास्तुमण्डलं यत्तद्—मण्डुकपदम्-।

‘एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्येतु’ इत्यादिनात्र प्रयोजनमेतत् सूचितम् । चतुः-
षष्टिपदवास्तुमण्डलस्यात्र नावसरः १(०) । कोष्ठस्थ-देवतानां नामभेदो नानापन्थे
दृश्यते । पुष्कलं शब्दकल्पद्रुमाभिधाने वास्तुशब्देऽस्ति ।

१ (०) तच्च मण्डलं सर्वदेवगृहादिषु देयम् । मन्थे नवपदं ब्रह्मा ।

230. लिङ्गपुराणे—

‘एकाशीतिपदं वास्तु मानुषं प्रति सिद्धिदम् ।
चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेव-गृहं प्रति’ ॥

231. देवीपुराणे च—

‘प्रासादेतु चतुःषष्टि रेकाशीति पदं गृहे’ ।
द्वाराभि वर्तने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ॥
वास्तूप शमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः १(*) ।
एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकैः ॥
होम स्त्रिमेखले कार्य्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ।
यवैः कृष्णै स्तिलै श्रैव समिद्धिः क्षीरवृक्षजैः ॥
पालाशैः खादिरै वा पामार्गोदुम्बर सम्भवैः ।
कुशदूर्वामयै र्वापि मधुसर्पिः समन्वितैः ॥
कार्य्यस्तु पञ्चभिर्विप्रै र्विल्ववीजैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्य भोज्यैस्तु वास्तुदेशे बलिं हरेत् २(†) ॥
तद्वद्विशेष नैवेद्यमिदं दद्यात् (ध्यात्) क्रमेणतु ।

अतः कस्मै मण्डलस्थदेवाय कोवा बलिर्देयस्तदुच्यते—

ईशकोणे घृताक्तन्तत् शिखिने विनिवेदयेत् ॥
ओदनं सोत्पलं दद्यात् पज्जन्याय घृतान्वितम् ।
जयन्ताय ध्वजं पीतं पैष्ट्यं कूर्मश्च विन्यस्येत् ३(‡) ॥
इन्द्राय पञ्चरत्नानि पैष्ट्यश्च कुलिश न्तथा ॥

- १ (*) वास्तुशास्त्रे ;—स्यमत-शिखरव-समराङ्गनभूतधार-मूलमन्त्र शास्त्रादिषु वास्तु विघ्नोप-
शमन-हृत्तमस्तीति प्रागपिप्रोक्तम् ।
‘एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेनतु ।
पश्चात् पिष्टेन चालिष्येत् सूत्रेणालोका सर्वतः’ ॥
‘एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवा स्त्रिंशत् पञ्चदशैवतु ।
हाविंशद्वाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्न स्वयीदश’ ॥
इति मातृस्ये वास्तुनिर्णये सप्तविंशत्युत्तर द्विशततमाध्याये ।
- २ (†) वास्तुमण्डलकोष्ठस्थानां शिख्यादि देवानां पूजने क्रमशः स्वस्व पृथक् पृथक् बलिद्रव्यदान-
विधिरनेन उच्यते ।
- ३ (‡) जयन्तादीनां कस्मै कौड्यं बलिं क्वेनवा द्रव्येणानेन तत्तदुच्यते ।

वितानकञ्च सूर्याय धूपं शक्तुं तथैव च ।
 सत्याय घृत-गोधूमं मत्स्यान् दद्याद्भृशाय च ॥
 सष्कुली-श्चान्तरीक्षाय दद्यात् सक्तुं च वायवे ।
 लाजाः पूष्णे तु दातव्या वितथे वर्णकौदनम् ॥
 गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनम् ।
 गन्धौदनञ्च गान्धर्वे भृङ्गे मेषस्य जिह्विकाम् ॥
 दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं कृष्णवलिं तथा ।
 सुग्रीवे पूषकान्दद्यात् पुष्पदन्ताय पायसम् ॥
 मृगाय यावकान्दद्यात् पितृभ्यः कृशरां स्तथा ।
 कुशस्तम्बेन संयुक्तं तथा पद्मञ्च वारुणे ॥
 पैष्टं हिरण्मय न्दद्यादसुराय सुरासवम् ।
 घृतौदनञ्च शेषाय यवान्नैः पापयक्ष्मणे ॥
 घृत लड्डुकां स्तु रोगाय नागपुष्पं फणावते ।
 भक्ष्यं मुख्याय दातव्यं मुद्गौदनं मतः परम् ॥
 भल्लाटे स्थानके दद्यात् सोमाय मधु पायसम् १(*) ।
 नागाय शालिकं पिष्टं अदित्यै लोपिका स्तथा ॥
 दितेस्तु पुरिकान्दद्यात् दित्येवं वाह्यतो बलिः २(+) ।
 क्षीरमापाय दातव्यं आपवत्साय वै दधि ॥
 सावित्रे लड्डुका न्दद्यात् समरीचं कुशोदकम् ।
 सवि तु गुडपूपांश्च जयाय घृत-चन्दनम् ॥
 विवस्वते पुनर्हृद्या द्रक्तवन्दन-पायसम् ।
 हरितालौदनं न्दद्यादिन्द्राय घृत-संयुतम् ॥
 गुडौदनन्तु मित्राय रुद्राय घृत पायसम् ।
 आमपकं तथा मां सं देयं स्याद्वाज-यक्ष्मणे ॥
 पृथ्वीधराय मांसानि कुष्माण्डानि च दापयेत् ।
 शर्करा-पायसन्दद्यात् इर्य्यम्ने पानमेवतु ॥
 पञ्चगव्यं यवाञ्चैव तिलाक्षतं हविश्चरुम् ॥

१ (•)

‘स्थान क’ मित्यपि पाठान्तरमस्ति ।

२ (।)

—इत्यन्तं वासुदेवानां शिष्यादीनां वल्लिकथनम् । —ने देवा द्वाविंशत्संख्यकाः

नवकोष्ठे मध्ये ब्रह्मा, तद्विंशति कोष्ठेषु-देवानां विधा विभागः ।

भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ।

एवं सम्पूजिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा १(*) ॥

पुनरपि तृप्त्यर्थं देयद्रव्यमुच्यते—

सर्वेषां काश्चनं दद्याद् ब्रह्मणे गां पयस्विनीम् ।

राक्षसानां बलिर्देयो मां सौदन समन्वितः ॥

ईशाने नागमातृभ्यश्चरुञ्च विनिवेदयेत् २ (†) ।

मां सौदनं सरुधिरं मतस्य-खण्डैश्च संयुतम् ॥

पीतरक्तं बलिन्दद्यात् पूतना यातु राक्षसी ।

वायव्ये पापराक्षस्यै मतस्यं मांसं सुरासवम् ।

पायसञ्चापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्वतः क्रमान् ॥

नमस्कारानुयुक्तेन प्रणवाद्येन सर्वतः ।

प्राङ्मांसौदनं स्कन्दाय दक्षिणस्यां तथा परम् ।

कृशरा-पोलिकादानं मर्य्यम्ने मूल-मन्त्रतः ॥

मां सं सरुधिरं दद्याद् जृम्भकाय तु पश्चिमे ३(‡) ।

पोलि—पिठोच्छयेरक्ताक्त-पिष्टानन्तरतोऽपि च ।

भक्ष्यभोज्यैर्दिगीशानां तत्तन्मन्त्रैर्बलिं हरेत् ।

सर्वासां पायसं साज्यं यथोक्तं बल्यसम्भवे ॥

तदभावे दर्भपुष्पैर्दध्यक्षत-घृतैर्बलिः ४(०) ।

गोमयेनोपलि-प्रायां मण्डलात् पूर्वतः क्षितौ ॥

गन्धादि पूर्वकं सर्वं भौतिकञ्च बलिं हरेत् ।

भूतेभ्योऽथ पितृभ्यश्च राक्षसेभ्यो नमो नमः ॥

पिशाचेभ्योऽथ मातृभ्यो गणेभ्यश्च पृथक् पृथक् ।

दिव्यान्तरिक्ष-भौमेभ्यः प्रणवादिनमोऽन्तकैः ॥

ततः सर्वौषधिं स्नानं यजमानस्य कारयेत् ।

द्विजांस्तु पूजयेद् भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः ॥

१ (*) 'एवं सम्पूजयित्वा' इति आदङ् पुस्तकान्तरं पाठः ।

२ (†) 'ईशार्थभागे' इति अन्यदग्रंथतः पाठः ।

३ (‡) इति दिग्-देवतानां कोषस्य देवानां च बलिद्रव्यदानव्यवस्थ

" 'पि लि पिच्छये' इति पाठोऽपि अस्ति ।

४ (०) तदभावे,—प्रायुक्तविहितबलिद्रव्याभावे इति ।

एतद्वास्तुपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
 प्रासाद-भवनोद्यान-प्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
 सु(पु)रवेश्म प्रवेशे च सर्वदोषोपशान्तये ।
 वास्तुपशमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ॥
 रक्षोघ्न—१(+) पावमानेन सूक्तेन भवनादिकम् २(†) ।
 नृत्य-मङ्गल वाद्यैश्च कुर्याद् ब्राह्मण-वाचनम् ॥

इतः पूतकृत्यस्यास्य फलकीर्त्तनम्—

अनेन विधिना यस्तु प्रति सम्बत् सरं बुधः ।
 गृहे वायतने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ॥
 नच व्याधिभयन्तस्य नच बन्धु धनक्षयः ।
 जीवेद् वर्षशतं स्वर्गं कल्पमेकं वसेन्नरः ॥ इति ।

232. **गृहादि दान मन्त्रो—ब्रह्मवैवर्त्त पुराणे—**

इदं गृहं गृहाणत्वं सर्वोपस्कर संयुतम् ।
 तव विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम् ॥
 एव मेकैकशो दत्त्वा प्रणिपत्य समर्पयेत् ।
 'स्वस्ती'नि ब्राह्मणे वाच्यं 'कोऽदादिति' च पूजितैः ३(*) ॥
 यद् यस्य विहितं पूर्वं तत्तस्मै प्रतिपादयेदिति ।

233. **मत्स्य पुराणऽपि—**

प्राप्ते दानदिने कार्यं मैशान्यां हस्तमम्मितम् ।
 चतुरस्रं समं कुण्ड-मेखला-योनि-भूषितम् ॥
 पूर्वोत्तरे हस्तमिताच वेदी,
 गृहादि-देवेश्वर पूजनाय ।
 अर्च्यार्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानाम् ।
 सूर्यस्य कार्यं फल पुष्पगन्धैः ॥

१ (+) 'रक्षोघ्नी वो बलगहनः प्रोत्थामि वैश्वान् । रक्षोघ्नी वो बलगहनोऽनयामि वैश्वान् ।
 रक्षोघ्नी वो बलगहनोऽनयामि वैश्वान् । रक्षोघ्नी वो बलगहना उपदधामि वैश्वान् ।
 रक्षोघ्नी वो बलगहनी पथुःशामि वैश्वान् । वैश्वानामि वैश्वान् । यजुःस्य । ४।२७, ४।२५ ।
 परमहंस-परिव्राजक। चार्थ-श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीनय-श्रीभगवद्गीतकादशाःशांशोक्त—'स्वामिं हृषीकेश-
 तवमकीर्त्ता' इत्यादि श्लोकां रक्षोघ्नमन्त्रःशास्त्रप्रामाण्यः ।

२(†) 'पावमानो' सूक्तानि, वैदिकानि पठेत् ।

३ (*) ॐ स्वस्तीति ब्राह्मणः प्राग्बदेत् । ततः स्वस्तिमन्त्रय । ततः 'ॐ कोऽदात् कथा अदा' इति मन्त्रं पठेत् । यस्वेति,—गुरुवं, आचार्याय, होत्रे, ब्राह्मणे, इति दातव्यम् ।

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि,
 पत्रैरपि क्षीर-वनस्पतीनाम् ।
 मध्येच संस्थाप्य च पूर्णकुम्भम् १(†)
 स्रग्गन्ध धूपाम्बर रत्न युक्तम् २(‡) ॥
 गृहोक्तेन विधानेन कृत्वा चाग्नि मुखन्ततः ।
 गव्येन पयसा दिव्यं स्थालीपाकं चरुं श्रपेत् ॥
 ततश्च तश्चैव चरुं जुहोमि, मध्यस्थिताभ्यो गृह-देवताभ्यः ।
 बलिञ्च सम्यग् विधिवत् प्रपूज्य, क्षीरेण धाराः परितस्तु दद्यात् ॥
 ग्राह्येण मर्चयेत् पूर्वं परितुष्टं क्षमापयेत् ।
 शय्यां दक्षिणभागे तु सोपधानां सदीपिकाम् ॥
 सितवस्त्रैश्च सञ्जनां लक्ष्मी-नारायणान्विताम् ।

लक्ष्मीनारायण प्रतिमोक्ता —

पद्मासन गतं कुर्यात् तच्च देवं चतुर्भुजम् ।
 दक्षिणाधः करे पद्मं शङ्खमूर्द्धकरे न्यसेत् ॥
 वामोर्ध्वे च भवेच्चक्रं लक्ष्मीपृष्ठेऽपरः करः ।
 वामोत्सङ्गता लक्ष्मीः रत्नपात्रकरा भवेत् ।
 दक्षिणस्तु भुजो देव्याः पृष्ठे देवस्य चक्रिणः ॥ इति
 सिताम्बरं कुण्डल हेम भूपितम् ,
 केयूर-कण्ठाभरणाभि-रामम् ।
 पत्नीसमेतश्च करे गृहीत्वा,
 दाता पठेन्मन्त्रं मिमं गृहस्थः ॥
 एहोहि नारायण दिव्यरूप !
 सर्वामरैर्वन्दित पादपद्म !
 शुभाशुभानन्द सधाम धीर-
 लक्ष्मीयुत स्त्वं हि गृहं गृहाण ३(*) ॥

१ (†) 'रत्नकुम्भम्' इति आदर्शः पुस्तकान्तरस्थः पाठः । 'दिव्यं च संस्थाप्य' इति पुस्तकान्तरस्थः पाठः ।
 २ (‡) प्रागुक्त ब्रह्मादीनां लक्षणं तुलापुरषप्रकरणे उक्तम् । 'वस्त्रयुक्त' मिति क्वचित् सन्दर्भे पाठः ।
 ३ (*) 'शुभामधीश' इत्यन्वादर्श-पुस्तकधृतः पाठः ।

नमः कौस्तुभनाथाय हिरण्य कवचाय च ।
 क्षीरोदार्णव सुप्ताय जगद्धात्रे नमोनमः ॥
 नमो हिरण्य गर्भाय जगन्नाथाय वै नमः ।
 चराचरस्य जगतो गृहभूताय ते नमः १(*) ॥
 भूर्लोक-प्रमुखालोका स्तव देहे व्यवस्थिताः ।
 नन्दन्ति यावत् कल्पान्तं तथा तस्मिन् भवान् गृही २(†) ॥
 पञ्चयज्ञ-क्रियायुक्तः वसेदाचन्द्रतारकम् ।
 एव मुक्त्वातु देवेशं सपत्नीकं द्विजोत्तमम् ॥
 तिल प्रस्थोपरिस्थायां शय्याया मुपवेश्य च ।
 वदेदिदं ततो वाक्यं सवंधान्यं श्रुतन्त्विदम् ॥
 सर्वोपस्कर-संयुक्तं गृहं गृह्य द्विजोत्तम ।
 तत्रोपकरणं सर्वं दाम्पत्यस्य निवेदयेत् ३(‡) ॥
 पादुकोपानहच्छत्र-भूषणासन-भाजनैः ।
 सम्पन्नं चार्थसम्पन्नं गृह्योपस्कर-भूषणम् ।
 सर्व-सम्पूर्णमेवास्तु पठित्वैवं निवेदयेत् ॥

234. एतद्दानफलमपि तत्रैव मत्स्यपुराणे—

य एवं सर्वसम्पन्नं पक्वेष्टं विनिवेदयेत् ।
 कल्पकोटि-शतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 शैलजं दारुजं वापि यो दद्याद्विधि पूर्वकम् ।
 वसेत् क्षीराणवे रम्ये नारायण-समीपतः ॥
 मृन्मयञ्चैव योदद्याद् गृहञ्चोपस्करान्वितम् ४(*) ।
 पुरेषु लोकपालानां प्रीत्या मन्वन्तरं वसेत् ॥

- १ (*) 'वै नमः' इति पाठान्तर मणि ।
 २ (†) 'भवने गृही' इति पुस्तकान्तर-धृतः पाठः ।
 ३ (‡) 'दम्पत्यो विनिवेदये' इति-चादर्शान्तरधृतः पाठः ।
 ४ (*) शङ्ख-काया विवरणं मयमताख्यग्रन्थं शिल्परत्ने प्रामादमण्डने चाग्नि-प्रागुक्तमन्यम् ।
 मृत्तिका-निर्मितगृहं,—रत्न-धातु-क-क-शैलज-दारुजादिगृह्यः स्वल्पपुण्यजनकम्,
 तद् यदि देवाद्यायतनं स्यादिति ।

कलिकलुष-बिमुक्तः पूजितः सिद्ध-सङ्घैः
 अमर-कमलमाला वीज्यमानोऽप्सरोभिः ।
 पितृशतमपि बन्धून् पुत्र पौत्र-प्रपौत्रान्,
 अपि नरकनिमग्नं तारयेदेक एव ॥ इति
 दिव्य भोगां स्ततो भुक्त्वा राजराजो भवेद्भुवि १(†) ।
 नारायण-बलोपेतो नारायण-परायणः ॥
 नारायण-कथासक्तो जीवेद् वर्षशतं सुखी ।

अथैषां वचनानामेकवाक्यतया गृहदान-प्रयोगः प्रस्तूयते । गृहदानं दित्सुः प्रागुदग् वा समासन्नजला मनुपहता मनुपरां वास्तु-शास्त्रोक्तगुणां विशुद्धां भुवं परिगृह्य, तत्र समे स्थाने गोमयेनोपलिप्ते चतुरस्रदेशे शङ्कुच्छायादिना प्राचीं कल्पयित्वा तत्र सुधादिलिप्तेन २(‡) सूत्रेण समान्तराल-पूर्वापरयुत-दक्षिणोत्तरायत-नवकोष्ठात्मक-मेकाशीतिपदं वास्तुमण्डलं विरच्य, तन्मध्ये कोष्ठनवक मेकीकृत्य, तत्र ३(०) ब्रह्माणं विन्यस्य तन् पूर्वादि चतुर्दिक्-कोष्ठत्रयमेकीकृत्य तेषु क्रमादर्यमणं विवस्वन्तं मित्रं पृथ्वीधरं विन्यस्य, तेषामुभय पार्श्वस्थेशानादि कोष्ठेषु चतुष्टये प्रादक्षिण्येनापवत्स-सवितृ-विबुधाधिप राजयक्षमणो विन्यसेत् ।

तत्र आपः आपवत्सस्येशान-कोष्ठे सवितु राप्तेय-कोष्ठे सावित्रम्, विबुधाधिपस्य नैऋत्यकोष्ठे जयः, राजयक्षमणः वायव्यकोष्ठे भ(रु)द्रं विन्यस्य, अथ वहिरीशानादि-सर्वकोष्ठेषु प्रादक्षिण्येन शिख्यादि—दित्यन्तं तान् विन्यसेन् ४(*) ।

एवं संस्थाप्य 'होमस्त्रिमेखले कार्य्य' इत्याद्युक्त प्रकारेण होमं हुत्वा, ततः 'ईशकोणे घृताक्तन्तन् शिखिने विनिवेदये' इत्याद्युक्त रीत्या सर्वेभ्यो वलीन्दद्यात् । प्रतिस्विक कल्पे वा तेभ्यः सर्वेभ्यः पायस-वलीन्दद्यात् ।

ततः कृताभिपेकः कर्त्ता ब्राह्मणा न्दक्षिणान्नादिभिः सन्तोष्य, तत्र भूमौ वास्तु-शास्त्रानुसारेण ५(†) पक्षेष्टकादिमयं गृहं निर्माय, सुधा-धात्वादिभिरलङ्कृत्य गृहोपकरणै-र्गृहं सम्पूर्णं कृत्वा, सति सम्भवे गृहाङ्गने ईशानदिग्भागे मण्डपं कृत्वा, तोरणे ब्रह्मादिना

- १ (†) 'दिव्यभोगा' नित्यादिना तद्दानफलसूक्तम् ।
 २ (‡) सुधाख्येपविशेषः सुदृढः बृहत्संज्ञितोक्तः ।
 ३ (०) तत्र मध्ये ब्रह्मा चतुः कोष्ठे स्यात्, नवकोष्ठे वा ।
 ४ (*) एकाशीतिपदं वास्तुमण्डलकोष्ठे शिख्यादि दित्यन्तान् क्रमैश्च, पूजयेद्देवान् व्यापयेद्द-यथाविधि वलीन्दद्यात् ।
 ५ (†) मयमत-शिखरत-विश्वकर्म्म-प्रकाश-प्रासादमण्डनाख्य-ग्रन्थानुसारेण इष्टकादि गृह-निर्माणां कार्य्यमेतदपि प्रागुक्तम् । रत्नोन्न-पवमान-मन्वाः प्रागुक्ताः ।

समलङ्कृत्य, पूर्ववद्वास्तु-पूजा होमौ विधाय कलशोदकेनाभिषिक्तो यजमानो गीतमङ्गल-
वाद्यादिभिर्गृहं रक्षोघ्न-पवमानमन्त्रैस्त्रिषु आप्रदक्षिणमावेष्ट्य, परितः क्षीरधारां
पातयित्वा तदुपरि प्रस्थमात्रां स्तिलान् प्रक्षिप्य, तत्रोपधानादि-सर्वोपस्कर-सहिता-
मुपरि-स्थापित-सुवर्ण-नारायण-प्रतीमां (आपो) निधाय, तत्र नारायणं सम्पूज्य,
प्रतिग्रहीतारं वृत्त्वा कुण्डल-वस्त्र-मुद्रिका-केयुरादिभिः सपत्नीक मलङ्कृत्य, तं करे
गृहीत्वा सुलभे मङ्गल-घोषं जायमाने गृहं प्रविशेत् १(*) ।

एषोहि नारायण, दिव्यरूपेत्यादि - वसेदाचन्द्र-तारकमित्यन्तः पूर्वोक्त-मन्त्रः
पठनीयः २(†) ।

ततः पूर्वस्थापितासनस्योपरि उदङ्मुखं सपत्नीकमुपवेश्य द्वयं प्राङ्मुखं मुपविश्य
कुशतिल जलान्यादायाद्येत्यादि-देश कालादि-संकीर्त्तनान्ते अमुक गोत्रायामुक-
वेदाध्यायिनेऽमुक-शर्मणे ब्राह्मणाय इदं गृहं (यथोपकरण सहितं) पक्वेष्टकादि रचितं
यथाशक्ति-सम्पादित-कांस्यताम्रादि-भाजनं सर्वधान्य-लवण-शर्करादिरस-गो वलीवर्ह-
दास-दासी-समञ्चक-तुलिका-वितानादि-सर्वोपस्करण-सहित-सदीप-प्रज्ञोतं सर्वधान्य-
दैवतं सकल-कलुष-क्षयानन्तर-सिद्ध सङ्घ-पूजितत्वामर-कर-कलित-चामरवीज्यमानत्व-
सहित सम्भा-वित-नरकनिमज्जित-पित्रादि पुरुषशत ३(‡) पुत्र-पौत्रादि-बन्धुतारण पूर्वक-
मित्यन्ते, पक्वेष्टकारचित गृहदाने कल्पकोटि शतावधि-काल-ब्रह्मलोक-महितत्वकाम इति !

शैलज-दारुज-गृहदानेतु—

कल्पकोटि शतावधि-समय-नारायण-समीप-क्षीरार्णव निवास काम इति ।
दातव्य मृन्मयादि ४(०) गृह विशेषानुसारेणोक्त्वा तुभ्यमहं सम्प्रददे—
न ममेति ब्राह्मणहस्ते जलञ्जित्वा --

इदं गृहं गृहाणत्वं सर्वोपस्कर संयुतम् ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम् ॥

एव मेकैकशो दत्त्वा प्रणिपत्य समर्पयेत् ।

स्वस्तीति ब्राह्मणैर्वाच्यं कोऽदादिति च पूजितैः ॥

गृहं मम विभूत्यर्थं गृहाण त्वं द्विजोत्तम ! ।

प्रीयतां मे जगद् योनि वास्तु रूपी जनार्दनः ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

१ (*) 'गृहं प्राविश्य' इति कश्चिद् ग्रन्थान्तरे पाठः ।

अत सुधाख्यलिपः वज्रलिपः, कषाय हृत्त्वग्रसलिपः, उद्दामत्रय तिलद्रुक्फल्परसलेपाय वदवः सर्लि ।
एषु वज्रलिपय हृत्त्वग्रसहितायां लिखितः । अन्ये च वास्तुशास्त्रे सर्लि ।

२ (†) 'एषोहि' इत्यादि प्रागुक्त पञ्च मन्त्रान् पठेत् ।

३ (‡) 'पित्रादिपुरुषशत' इत्यत्र 'मित्रादि' इति कश्चित् पाठः ।

४ (०) अत्र 'मृन्मयादि गृह विशेषानुसारेण' इति कश्चिदादृश-पुस्तके पाठः ।

वज्रपुराणे—'एवन्दत्वा गृहं राजन् सर्वोपस्करसंयुतम् । करो विष्णुपुरं याति सैवमानोऽपमरोगकैः' ॥

प्रतिग्रहिता 'देवस्य त्वा' इत्यादि मन्त्रेण प्रतिगृह्य ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा यथा शास्त्रम् कामस्तुतिं पठेत् । ततः कृतैतद्गृहदानं कर्म प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमग्निदेवतं दक्षिणात्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे, इति सुवर्ण-सहस्रमारभ्यैकं सुवर्णावरां दक्षिणां दद्यात् । ततः स्तस्मै पादुकोपानच्छत्रं चामरादिकं यथाशक्ति दत्त्वा ततः—

कृताञ्जलिभूत्वा—

सम्पन्नं वाप्यसम्पन्नं गृहोपस्कर भूषणम् ।

सर्वं सम्पूर्णमेवास्तु तत्प्रसादाद्द्विजोत्तम ॥ इति

सम्प्रार्थ्यं तदनुज्ञया स्वगृहं गत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीतेति ।

इति गृहदान प्रयोगः ॥

—*—

(६४) अथ मठदानम् ।

—*—

235. स्कन्द पुराणे—

कृत्वा मठं प्रयत्नेन शयनासन संयुतम् ।

पुण्यकाले द्विजेभ्योऽथ यतिभ्यो वा निवेदयेत् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षं माप्नुयात् ॥

इति मठदानम् १(३) ।

- १ (०) मठः छात्रादि निलयः । मठानि वसन्ति छात्रादयो यत्र स मठः । 'मठं मदनिसवास्योः' । 'इत्येति' घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् इति । इत्यशौला विद्यार्थिनश्चात्राः । कृतेषु गुरुसेवा लक्ष्यते । गुरोर्दोषाच्छादनाच्छ्रवम् । तच्छोणत्वाच्छातः । चादिना परि-
त्राजक-सम्प्राप्ति-भिधूणां गृहः ।

ब्रह्मवैवर्तं, मार्कण्डेयः—

'यावत्सन्निष्ठते भूमौ समठे जगसेविते ।

तावद् वर्षं प्रमाणेन कर्ता च यमभाग्भवेत् ।

भगवतीपुराणे, विजयायैवकर्तव्यं पुष्ट्याराम मठादिकम् ।

सज्जनं कारयेत्स्वाम्भारामादिकं नरः ।

११ 'कृत्वा वास गृहन्तस्य देवस्य परमेष्ठिनः' ।

राजसूयाश्रमेधानां फलेन सह युज्यते ॥

प्रासादे सन्त्ये पुण्यं मयेतत् कथितं द्विजाः ।

तस्माद्वाक्ये पुण्यं कृते शतगुणश्रवेत् ॥

ततो दशगुणं पुण्यं तथा शैलमये भवेत् ।

ततो दशगुणं लीहे ताम् शतगुणमतः ।

सहस्रगुणितं रोष्यं तस्मात् फलं मवाप्नुते ।

ततः शतसहस्रं वै सीवर्णे द्विज सत्तमाः ॥

अनन्तं फलमाप्नोति रत्न-चित्ते मनोहरे' इति विश्व धर्मोत्तरे तृतीयकान्धे ॥

(६५) अथ प्रतिश्रय दानम् ।

—*—

236. भविष्य पुराणे—

प्रतिश्रये सुविस्तीर्णे कारिते सजलेन्धने ।
दीनानाथ-जनार्थाय ततः किं न कृतम्भवेत् ॥

237. मार्कण्डेय पुराणेऽपि—

कुर्व्यात् प्रतिश्रयं गृहं पथिकानां हितावहम् ।
निज-गेहैकदेशे वा साधून् पान्थान् निवासयेत् ॥
अक्षयं पुण्यमुद्दिष्टं तस्य स्वर्गापवर्गदम् ।
सर्वकाम समृद्धोऽसौ देववदिवि मोदते ॥
प्रतिश्रयो धर्मशालेति लोके प्रसिद्धः ।

238. यमोऽपि—

आसनं पादशौचञ्च दीपमग्नं प्रतिश्रयम् ।
ददात्येतानि यः पञ्च स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
अन्नदः प्राणदो ह्येयः रूपदो वस्त्रदः स्मृतः ।
सहि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥
अश्वमेध सहस्रस्य राजसूय शतस्य च ।
पुण्डरीक-सहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः १(*) ।

इति प्रतिश्रय दानम् २(†) ॥

—*—

- १ (*) 'पुण्डरीकः मितान्भोजे सितञ्चनं च भेषजं । पुंसि व्याघ्रं ऽपि-दिङ्नामं कोपकारा-
न्वरंऽपिच' इति मैदिनी ।
'योगिन्धवसथी नरः' इति हेमाद्रि-वृत्तः पाठः ।
- २ (†) 'रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयं दक्षिणाप ।
विद्यां कथां विजयंश्च दीपमग्नं प्रतिश्रयम्' ॥ इति श्रुती—'प्रतिश्रयः समायाचासर्ष-
ऽभ्युपगमिऽपिच' इति मैदिनी । 'समायाच प्रतिश्रयः' । यज्ञशाखा, चभागताकयच-
इति जटाधरः ।
चोका इति वृमचन्द्रः ।

(६६) अथाश्रम दानम् १(✽)

—*—

239 वाराहे—

त्रिभौमं वा द्विभौमं वा कुर्यादथैकभूमिकम् ।
 मठं विचित्रशालाह्यं विराजन्मत्तवारणम् ॥
 ध्यानाध्ययन होमादि-व्याख्यान स्थान भूषितम् ।
 सुधया वा शिलाभिर्वर्त्रा सम स(म)क्लिप्त(न्न) भूमिकम् ॥
 विन्यस्तपुस्तकाधार-भूतनूतन-सङ्कुलम् (कम्) ।
 नानाकला-कुलोद्यान-राजिमण्डल-मण्डितम् ॥
 निर्मल-स्वादु-पानीय-सुसम्भृत-जलाश्रयम् ।
 यतीनां पथिकानाञ्च निवासमुपसंदुषाम् ॥
 पादुकौपानहच्छत्र-कौपिनेन्धन-वाससाम् ।
 उपयोगि-पदार्थाना-मन्येषामपि लब्धये ॥
 ग्रामञ्च विपुलां भूमिं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ।
 एवं समाश्रयं कृत्वा तापसानां हितावहम् ॥
 अन्येषामपि लोकानां दुःखिना माश्रयार्थिनाम् ।
 समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीयतां मे जगन्निधिः २(†) ॥
 एवं दत्त्वा महाराज ! सविचित्रं समाश्रयम् ।
 अश्रमेध सहस्रस्य फल माप्नोत्य संशयम् ३(०) ॥
 शिव-विष्णु पुरे स्थित्वा तद्रूप-वल-विक्रम् ।
 भोगानपि-बहून् भुक्त्वा परं निर्व्वर्ण मृच्छति ॥
 यः कारयेदिति विचित्र-विशाल शाल—
 मालाकुलं रुचिर कुड्य वितानयुक्तम् ।
 दिव्याङ्गना परिवृताऽथ भवेन्मुरारेः,
 पारे भवार्णव-जलस्य स सौख्यमेति ॥
 इति विधानपारिजाते आश्रयदानम् ।

- १ (०) 'आश्रमी ब्रह्मचर्यादी वागप्रस्ये बने मठे, अस्तियाम्' इति मेदिनी । मुनीनां निवासोवा । आश्राम्बन्ति अश्रमेन वा । 'यस्य तपसि' । ततो घञ् । मोदात्तो-पदेशस्य इति इति न स्यात् । यदा आसमन्तात् अमोऽच । अश्रमे साधनक्षेत्रात् ।
- २ (१) 'जगत्पति' इति आदर्शान्तर धृतः पाठः ।
- ३ (०) 'अश्रमेध मशप्नोति मोक्षस्यैवाद्य गच्छति' इति आदर्शान्तरस्यः पाठः ।

(६७) अथ कन्यादानम् ।

—*—

240. तत्र वृहस्पतिः—

सहस्रमेध धेनूनां शतश्वानडुहां समम् ।
दशानडुत् समं यानं दशयान समं हयः ॥
दशवाजि-समा कन्या भूमिदानञ्च तत् समम् १(*) ।
तस्मात् सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥

241. भविष्ये—

कन्यामलङ्कृतां दद्याद् दनादाय नराधिप ! ।
विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते २(†) ॥
दद्याद् गुणवते कन्यां नमिकां धर्मचारिणीम् ।
अपि नो गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥
कन्या देया श्रोत्रियाय ब्राह्मणाय तपस्विने ।
साक्षादधीत-वेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

इयं कन्या, सम्बर्त्तादिभिर्दशमे कन्यका प्रोक्तेति वयोविशेषयुक्ताऽप्राप्त-रजोदर्शनैवं
विवक्षिता ३(‡) ।

तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां भवेदुत्तमतीं यदि । अत्र भवेदिति विशेषांक्तेः ।

242. हेमाद्रौ, सम्बर्त्तः—४(०)

अष्टवर्षा भवेद् गौरी नवमे नमिका भवेत् ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥

वृषली स्वरूपन्तु—

पितुर्गोहेतु या कन्या रजः पश्यत्य संस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया ततपति वृषली-पतिरिति ॥

१ (*) 'कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा स्वलङ्कृताम् ।

ब्रह्मर्दया बिजयेत् ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

कन्यादानम् सर्वेषां दानानां सुतमं कृतम् ॥ इति यमः ।

२ (†) 'दशयान समाकन्या' इति हेमाद्रिः ।

३ (‡) 'बिजाय वेदविदुषे कन्यादानन्तदुच्यते' इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।

४ (०) 'प्राप्तदर्शनैवं' इति पाठान्तरम् । इदञ्च पाठे प्राप्त-रजसो, रजोदर्शनायाः कन्याया अपि विवाह-
सम्भवः । प्राप्ताप्राप्त-रजस्योः कन्ययोरप्राप्त-रजसोः श्रेयसीति विदां मतम् ।

243. अग्निराध—

अप्राप्त रजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जनकृता श्यामा कुचहीना तु नमिका १(†) ॥

244. तदर्थे काश्यपोऽपि—

सप्तवर्षा भवेद् गौरी दशवर्षातु कन्यका ।
प्राप्तेतु द्वादशे वर्षे कुमारी त्यभिधीयते ॥
रोमकालेतु-सम्प्राप्ते सोमोभुञ्जीत कन्यकाम् ।
रजः काले तु गन्धर्वाः शक्रस्तु कुचदर्शने ॥
तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
विवाहस्त्वष्ट्र वर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ॥

245. याज्ञवल्क्यः—

वेदं व्रतानि वा पारञ्जीत्वाऽप्युभय मेव वा ।
अविप्लुत-ब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्धरेत् ॥

- १ (†) स्मृतावन्वदस्ति—“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला” ।
‘प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते’ इति केचनमुनयःप्राहुः ।
- २, श्यामान्क्षणम्— ‘शीते सुखोष्ण सर्वाङ्गी योषेच सुखशीतला ।
तत्र काञ्चनवर्षाभा सा श्यामा परिकीर्तिता’ ॥
‘श्यामाशीतल मध्यस्था’ इत्युत्पलिनी ।
- ३, गौरीदानफलसुक्तं विष्णुपुराण-टीकायाम्—
‘गौरीददन्नाकलोकं वैकुण्ठं याति रोहिणीम्’ इत्यादि ।
अन्यत् रघुमन्दन महाचार्यं प्रणीतोद्वाहयत्त्वं वीरमिवोदयेषान्ति ।
कन्यादान फलसुक्तं महाभारते च—
‘कूपारामप्रपाकारी तथा वृचादिरोपकः ।
कन्याप्रदः सेतुप्रदः स्वर्गमाप्नोत्य संशयम्’ ॥
- ४, चापि यपुराणं,— ‘एवं यच्छन्ति ये कन्यां यथाशक्या स्वच्छताम् ।
विवाहकाले सम्प्राप्ते यथोक्ते सदृशे नरे ॥
क्रमात् क्रमे क्रतु शतमनु पूर्वं लभन्ति ते ।
सुत्वाकन्याप्रदानञ्च पितरः पपितामहाः ।
विश्रुताः सम्बन्धापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते’ ॥

246. ब्रह्माण्डे—

कन्यान्तु परया भक्त्या अलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।
कुलीनाय गुणज्ञाय-कन्यां दद्याद् विशेषतः १(*) ॥
कन्यां वरयमाणाय दद्यादेष विधिः स्मृतः ।

247. स्कन्द पुराणे—

सुरुपां लक्षणोपेतां अव्यङ्गाङ्गीं कुलोद्भवाम् ।
कन्यां भ्रातृमतीश्वैव धर्मार्थार्थीं समुद्वहेत् ॥
विशाल नेत्रां सुमुखीं नीलकुञ्जितमूर्द्धजाम् ।
आताम्रपाणि पादाग्रां कम्बुग्रीवां सुमध्यमाम् ॥
विशाल जघनाश्वारु-नितम्ब-स्थल भूपिताम् ।
आस्थूल गुल्फ-दशनां आस्यामधर-तालुकाम् २(०) ॥
अपिङ्गाक्षी मकपिलां अस्फुरच्चरणां शुभाम् ।
आस्थूलगण्डफनासाग्रां शस्तामाहुर्मंणीषिणः ३(+) ॥
उद्वहेत्तादृशीं कन्यां रोगदोष विवर्जिताम् ४(+) ।

248. महर्षि मनुः—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्येह च हिताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥

१ (•) 'सुरुपाय गुणज्ञाय' इति हेमाद्रिः ।

२ (०) प्रशस्तान्चक्षमाह महाभारते—

'अपिञ्चक्षपञ्जाणां स्मितज्योत्स्नोपमं शुभम् ।

दिव्यांशुरग्निभिर्युक्तं दिव्यकान्तिमनोरमम्' ॥

३ (+) अन्यत् सामुद्रिके पुराणेचास्ति स्त्री पुंसोः गभलक्षणम् । अत्र 'नासायाम्' इति चादर्शान्तर-
स्थित-'नासायाम्' इति च चादर्शान्तर धृतः पाठः ।

४ (+) 'सवर्णानु सवर्णां ज्ञे जायन्ते वै स्वजातयः' इति श्रुतिः ।

'नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नाति लीमां न वाचाम् न पिङ्गलाम्' ॥

इति अन्यत् श्रीमद्रघुनन्दनीयोपनिषत्सु ज्योतिषशान्ते च विद्यते ।

पैठौनसिः—गावर्ध्वासुरी राजन्यस्य राजसोवैश्वस्य देशाचःगदस्य, सर्व्ववामाचः प्रमाचम् ।

अत्रत् प्रचेताः—देशाचः संस्कृतप्रमतानां प्रतिस्वीमजानाच ।

ब्राह्मोदैवस्तथाचार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वा राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोमतः ॥
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैव मासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
 पञ्चानाञ्च त्रयोधर्म्या द्वावधर्म्यौ स्थिताविह ।
 पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यः कथञ्चन ॥
 एतेषां ब्राह्मादीनां लक्षणम्—१(*)

यथोक्तगुणवते वरायालङ्कृत्य कन्या यत्र दीयते स ब्राह्मः ।

249. मनुः—

यज्ञे तु वितते सम्यक् कर्म कुर्वति ऋत्विजि ।
 अलङ्कृत्य सुतादानं देवं धर्मं प्रचक्षते ॥
 एकं गोमिथुनं द्वेवा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्या प्रदानं विधिव दार्षो धर्मः स उच्यते ।
 अनया सह धर्मश्चर्यतामित्युक्त्वा यत्र कन्यादीयते सप्राजापत्यः ।
 छद्मादिना यत्र कन्याऽपह्नियते स पैशाचः ।
 राक्षसो युद्धहरणाद् गान्धर्वः समयान्मिथः ॥
 द्रविणादानाद् यत्र कन्या दीयते स आसुरः ।

250. वसिष्ठः—

सर्वेषामेव दानानां मेक-जन्माणुगं फलम् ।
 हाटक-क्षिति-गौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
 अष्टानां विवाहानां फलं विवाहप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

१ (०) सप्तविध-विवाहलक्षणमित्यम्—

भार्यात्वं सन्पादकं यज्ञम् । तस्य स्त्रीकार रूपज्ञान विशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदाद् वरकन्ययोर्वि
 कर्त्तृत्वे-कर्म्मत्वे । सप्तविधः ।—(१) वरमाह्वयं यथाशक्तालङ्कृता कन्या यत्र दीयते स ब्राह्मः । (२)
 यज्ञस्थायत्विजे कन्यादानं स वै देवः । (३) यत्र वराद् गोद्वयं गृहीत्वा तेनैव सह कन्यादानं स च
 (४) यतानया सह धर्मं चरतामिति नियमं कृत्वा कन्यादानं स प्राजापत्यः । (५) यत्र धनं गृह्यं
 कन्यादानं चासुरः । (६) यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्या स्यात् त्वं मे पतिरिति निश्च
 गान्धर्वः । (७) यत्र वलात्कारेण कन्याहरणं स राक्षसः । (८) यत्र सुमायां मत्तायां प्रमत्तायां
 कन्यायां निज्जने गमनं स पैशाचः ।

ग्रन्थगौरवभयान्नात्र प्रयत्यते ।

—*—

251. पैठोनसिः—

सवर्णायाः करौ प्राणौ पाणिग्रहण कर्मणि ।
शरः क्षत्रियया प्राणः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा प्राणा शूद्र योत् कृष्टवेदने १(*) ॥

252. ऋष्यशृङ्गः—

वरगोत्रं समुच्चार्य्य प्रपितामह-पूर्वकम् ।
नाम संकीर्त्तयेद्विद्वान् कन्याया श्रैवमेवहि ॥

253. यमोऽपि—

नान्दीश्राद्धे विवाहेच प्रपितामह पूर्वकम् ॥
तिष्ठन् पूर्वमुखो दाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ।
मधुपर्काङ्घ्रिताञ्चैना न्तस्माद्दद्यात् सदक्षिणाम् २(†) ॥
उदपात्रं तथोद् गृह्य मन्त्रेणानेन दापयेत् ।
गौरीं कन्या मिमां विप्र ! यथाशक्ति विभूषिताम् ॥
गोत्राय शर्मणे तस्मै दत्तां विप्र समाश्रयाम् । इति
दान प्रतिष्ठा सिद्धयर्थं सुवर्णं दक्षिणान्ददेत् ।
वरस्य यस्य या शाखा तच्छाखा गृह्यचोदिता ३(:) ॥
मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्य-शाखेच दातरि ।

254. व्यासः—

मुक्त्वा समुद्धहेत् कन्यां सावित्री-ग्रहणन्तथा ।
उपोषितः सुतां दद्यादङ्घ्रिताय वराय तु ॥

- १ (*) 'यद्योक्तं स्ववेदने' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।
२ (†) 'तस्यै दद्यात् सदक्षिणाम्' इति क्वचिदादर्शो पाठः ।
" कन्या पुत्र विवाहे, नवग्रहप्रवेशादौ च नान्दीया इमवर्ग्यं कर्त्तव्यम् । तस्मिन् प्रपितामह-
पूर्वकं अनुष्ठादौ नामोच्चारः-कार्यः ।
३ (:) स्व-स्वग्रहानुसारित्यर्थः । यच्छन्दोगानां गोभिलीय गृह्यसूत्रम् । यजुषां पारस्कर-
गृह्यसूत्रम्, ऋग्वेदिनामापस्तम्बगृह्य सूत्रम् ।
स्वकं स्वकं वेद-शाखा-नाम्न-गृह्यसूत्रं स्व स्व शीत-कार्यं कृत्यं सदैव विधेयम् ।

255. वृहस्पतिः—

चतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं च्छत्रीं रथं तरुम् ।
तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्यात् भूम्यादावनुपवेश्य च १(*) ॥

256. याज्ञवल्क्यः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

257. स्कान्दे—२(ः) ।

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः ॥

258. स्कान्दे—

आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकाम् ।
धर्मेण विधिना दातु मसगोत्रोऽपि युज्यते ॥

259. अनु दानानि, लिङ्गपुराणे—३(०) ।

भूमिं गाश्चैव दासीश्च वासांसिच स्वशक्तितः ।
महिष्यो वाजिनश्चैव दद्यात् स्वर्ण-मणीनपि ॥

- १ (*) इति कन्यादाने नियमः कथः ।
२ (ः) अथ प्रदाने कन्याया विहिताधिकारौ कथ्यते ।
३ (०) सम्प्रदानात् परं यानि गो भूमि-द्विरस्य-दास-दासी-तैजसान्धरादीनि देयानि तान्बानु-दानानि कथ्यन्ते ।
अथ. माङ्गल्यद्रव्याणि यथा, प्रशक्तिपात्रे, ...
मही, गन्धः शिला-धान्यं दूर्वा-पुष्पं फलं दधि-
घृतं सिन्दुरं स्वस्तिकं शङ्खः कज्जलः रोचना-
सिद्धार्थं कच्छमं रौप्यं ताम्रं दीपश्च दर्पणम्' इति ।
कौतुकान्यद्रव्याणि परिभाषायामस्य हेमाद्रीचरन्ति ।
यथा शक्ति देयानि तानि, न तु वित्त/धिकादल्यानि, वित्तव्याज्जेनवेति ।
'प्रभुः प्रथमकल्पस्य मोऽगु कल्पेन वर्तते ।
न साम्पारायिककल्पस्य दुर्गन्ते विद्यते फलम्' इति कृतौ ।

ततः स्वगृह्याविधिना होमार्थं कर्मकारयेत् ।
यथाचारं विधेयानि माङ्गल्यं कुतुकामि च ॥

260. हेमाद्रौ, दक्षः—

अप्रजायान्तु कन्यायां न मुञ्जीत क दाचन १(*) ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
नास्ति सत्त्वाच्च ते भीतिर्नास्ति ते नारकाद्भयम् ।
तीर्णस्त्वं सर्व्वं दुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥

दौहित्रस्य मुखदर्शनेन नन्दन्ति पितरः सप्त ।
यत् किञ्चित् कुरुते दानन्तदानन्त्याय कल्प्यते ।
दत्त्वा कन्यां न शोचेत क्षुधिता ताडितापि वा ॥
नाना दुःखाभिभूतावा तथैवाशरणा कृशा ।
कुर्यान्मन्युं न चैवास्या आगताश्चैव पोषयेत् ॥
शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यन्त्याशु तत् कुलम् ।
तस्मादेताः सदाभ्यर्च्य्या भूषणाच्छादनाशनैः २(†) ।
भूतिका मै-नरैर्नित्यं सुता पुत्रश्च सर्व्वदा ।
सन्तुष्टः स्यात्तथा पूज्यः स श्राद्धेषूत्सवेषु च ॥
यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणन्तत्र वै ध्रुवम् ।
इह कीर्त्तिर्भवेत् स्वर्गः परत्र द्विज-सत्तम ! ॥
तिलराशिः कृतो यावद्दिवाकर-समुच्छ्रितः ३(‡) ।
वर्षान्ते गृह्यते तस्मा त्तिल एकस्तु यावता ॥
सोऽक्षयं लभते तावद् ब्रह्मलोकं सनातनम् ।
शत गव्यूति मानेन सञ्चितैर्षुषरोमभिः ॥

१ (*) दौहित्रोत्पत्तेः प्राक् सम्प्रदानान् परं कथा गृह्ये भोजन निषेध माहा प्रजाया मिन्यादिना ।

२ (†) 'भूषणाच्छादनादिभि'रिति हेमाद्रौवः पाठः ।

३ (‡) 'दिवाकर समं कृतः' इति चाद्वैतान्तरव्यः पाठः ।

पुत्र कन्ययोर्वधप्रदाने शास्त्रीकं फलमचक्षति, यथा—

'भूतिकामैरैर् नित्यं सुतापुत्रश्च सर्व्वदि'त्यादिना ।

विशीर्यते तुवा लोकं वर्षे पूर्णे सुताप्रदः १(*) ।
 तावत् स्वर्गं लभेत् सोऽपि सर्वलोगान्तु संक्षयः ॥
 महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्चंये रथाः ।
 कन्यादानानुगाः पश्चात् समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
 अयाचित प्रदातुश्च सत्यवादिन एवच ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलस्य समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
 सुकुदश्चाश्वमेधी च प्राणदाता द्विजेषु च २(†) ।
 समं यान्ति रथा ह्येते त्रयो वै नात्र संशयः ॥

261 काश्यपः—

अग्निष्टामाति-रात्राणां शतं शतगुणं कृतम् ३(§) ।
 लभते कन्यकान्दत्ता मन्त्र होमैरलङ्कताम् ॥
 अनडूहां सहस्राणां दशानां धूर्यवाहिनाम् ।
 सुपात्रे विधिवद्दानं कन्यादानञ्च तत्समम् ॥

साक्षात् कन्यादानासम्भवे, सम्यर्त्तः—

वैवाहिक प्रदानं वा यो ददाति दया परः ४(‡) ।
 विमानेन विचित्रेण किङ्किणी-जाल-मालिना ।
 महेन्द्र भवनं याति सेव्यमानोऽप्सरोगणै ५(०) ॥
 इति कन्यादानम् ॥

—*—

- १ (*) अतत्त्वर्थप्रतीतिः क्लिष्टा ।
 सूरिवर हेमाद्रिनये 'कुकुदः' इति पाठः ।
 तथैव तैर्ब्याख्याकृता 'अलङ्कृत्य कन्याप्रदाता-कुकुद' इति ।
- २ (†) 'सुकुद' इति—सु-शोभनं परमं वा । कुः पृथिवी । तां ददातीति सुकुदः पृथिवीदाता,
 भूमिदाता वा इत्यर्थः । अत्र 'कुकुद' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।
- ३ (§) इत्यत्र 'शतं शतगुणं शतम्' इति हेमाद्री पाठः ।
- ४ (‡) 'दयापण्डः' इति कश्चित् पुस्तके पाठः ।
- ५ (०) 'सेव्यमानाप्सरोगणैः' इति आदर्शं यन्मानर-धृतः पाठः ।

(६८) अथ द्विजस्थापनम् ।

—*—

262 हेमाद्रौ---

तत्र दक्षः

मातापितृ-विहीनन्तु संस्कारोद्धहनादिभिः ।

यः स्थापवति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥

263 कालिकापुराणे—

कारयित्वा तथोद्वाहं श्रोत्रियाणां कुलेषु च ।

वेदवि(व)च्छील वृत्तेषु द्विजेष्वेकादशस्तथा ॥

अथो गृहाणि रम्याणि कुर्यादिकादशैव तु १(*) ।

कारयित्वा तु धान्यैश्च विविधैश्च प्रपूरयेत् ॥

दासी गो महिषीश्चापि शयनासन-पादुकाः ।

भाजनानि विचित्राणि ताम्र मृण्मयकानि च ॥

पात्राणि भोजनार्थं च कृत्स्नश्चोपस्करश्च यत् ।

लोहश्च कनकश्चैव वस्त्राणि तु विशेषतः ॥

सम्भृत्यैतं सुसम्भारं तद्गृहेषु नियोजयेत् ।

योजयेच्चैव वृत्त्यर्थं शक्तितो वा शतं शतम् ॥

पृथक् पृथक् लाङ्गलानां निवर्त्तन-शतार्द्धतः २(†) ।

विषयं स्व(क)र्वटं खेटं ग्रामं ग्रामार्द्धमेव वा ॥

योजयेत् सोममूर्तिश्च चिन्तितेषु द्विजेषु वै ।

एकादशैव तास्तत्र दम्पत्योर्मोहनात्मकाः ३(०) ॥

विचिन्त्य परया भक्त्या तद्गृहेषु प्रवेशयेत् ।

ग्राहयेदग्निहोत्राणि प्रवेश्यैत्यान् द्विजोत्तमान् ॥

विधिपूर्वं यथान्यायमात्मनः श्रेयसे नरः ।

अदुष्ट कुलजानाश्च विधिरेषां चिरन्तनः ॥

१ (०) 'वाता गृहाणि' इति हेमाद्रिः । अथ दाता इति वा पाठः स्यात् ।

२ (†) अथ—निवर्त्तनं भूपरिमाणं परिभाषायामुक्तम् । एवं ग्राम-खेट-खण्ड-विषय-पत्तन-मण्डप-कचणं वास्तुशास्त्रे उक्तम् ।

३ (०) दम्पत्योर्मोहनात्मकाः' इति आदर्शं यथान्तरे पाठः ।

अथ हेमाद्रिः पाठश्च 'दाम्पत्योर्मोहनात्मकाः' इति ।

शिवभक्त्या विभक्तानां द्विजानां कारयेत् सदा ।
 यश्च प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्व्यकव्ययोः ॥
 न भवेत्तत् फलं तस्य वैदिकीयं श्रुतिध्रुवा १(*) :
 यज्ञो दानं व्रताद्यश्च तीर्थयात्रादिकश्च यत् ।
 यस्त्वेवं कारयेद् जन्तुं (:) तेन सर्वमनुष्ठितम् ॥
 स यात्यर्क-समानाभं विमानं रत्नमालिनम् ।
 आरुह्य तत्पदं पुण्यं सुरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ॥
 विमानैश्चापरैर्दिव्यैः सहस्रैः परिवारितः ।
 सर्वलोकगताम् भोगान् मुक्त्वा तस्मिन् प्रपद्यते ॥
 ज्ञात्वा स्व वित्तसामर्थ्यं एकं चोद्वाहयेद् द्विजम् ।
 तेन प्राप्नोति तत् स्थानं शिवभक्तो नरो ध्रुवम् ।
 स्थाने न २(†) स्थानं सम्प्राप्तिं त्रिविधित्तेन जायते ।
 इति द्विजस्थापनम् ॥

—*—

(६६) अथ राज्यस्थापनम् ३(‡) ।

—*—

264. आदित्यपुराणे—

भूमिपालं च्युतं राज्याद् यस्तु संस्थापयेत् पुनः ।
 तस्य वासो मुनीन्द्रेह नाकपृष्ठे न संशयः ॥

२ (०)

‘द्विदिकीयं श्रुतिं’ इति पुस्तकान्तर-धृतः पाठः ।

२ (१)

अदानेन इति कुत्रचिदादरे पाठान्तरमस्ति ।

३ (१)

राज्यलक्षणानि यथा,—शब्द रत्नावल्याम् ।

—‘परस्त्रीपकारोद् सप्तमं राज्यं मुच्यते ।

अमात्यं राष्ट्र-दुर्गाधि कीर्त्तौ दृश्यं पञ्चमः ।

एताः प्रकृतयस्तद्विजिगीषोर्ददाहृताः ।

एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमं पृथिवीपतिः ।

सप्त प्रकृतिकं राज्यं मित्युवाच ब्रह्मर्षिः’ ।

वा१पत्यसूत्रे, मामके तद् व्याख्यामैव ।

अन्यत्र—

‘लक्षाधिपत्यं राज्यं स्वात् साम्राज्यं ह्यश्लक्षकम् ।

शतलक्षे महेशानि महासाम्राज्यमुच्यते’ । इति वरदात्मनः ।

अन्यदर्शनात्, युक्तनीतो, कामन्दकीये, राजधर्मं कौस्तुभेति ।

265. विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

भूपालं यं च्युतं राज्यात् स्वराज्ये स्थायेत् पुनः ।
 स याति शक्रं सलोक्यं यावच्छक्रश्चतुर्दश १(✱) ॥
 ततो मानुष्यमासाद्य राजा भवति धार्मिकः ।
 तस्मादानं श्रीविहीने दातव्यं भूतिमिच्छता २(†) ॥
 इति राज्यस्थापनम् ॥

—*—

(१००) अथ कपिला धेनुदानम् ३(०) ।

—*—

266. तत्र व्यासः—

रुक्मशृङ्गी रौप्यं सुरां वसु-कांस्योपदोहनाम् ।
 सवत्सां कषिलान्दत्त्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत् ॥
 यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि ।
 सुरभी लोकमासाद्य रमते तावतीः समाः ॥

- (*) इत आरभ्य त्रिकवयं पंक्तिवयात्मकं हेमाद्री विशेषो दृश्यते ।
 " राज्यतत्त्व मन्वत्, शान्तिपूर्व्वणि राजधर्मो, मानव धर्मशास्त्रे पुष्कलमणि ।
 (†) अत्र 'श्रीविहीने'—स्त्रीयराज्यहीने इति ।
 यश्चभूमिपालः दौर्भाग्यादशौच्याच्छत्र-प्रावल्याद्वा, स्वराज्यं त्यक्तवान् तस्मिन्पु नः
 तदराज्यस्वामित्वदाने शान्तीकृतं तत् फलं स्यादेवेति ।
 १ (०) प्राक् कपिलादान मन्वमात्र मुक्तम् । सम्प्रति—तत् पुष्कलतया उच्यते—
 'अज्ञातः संप्रवक्ष्यामि कपिलां धेनुमुत्तमाम् । यत् प्रदानात्तरोयाति विष्णुलोकमनुत्तमम् ।
 पूर्व्वोक्तेन विधानेन दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् । सर्व्वालङ्कार संयुक्तां सर्व्वरत्नसमन्विताम्' ।
 धेनुद्वैविधा यथा—
 'याम् पापधिनासिन्धुः पठ्यन्ते दश धेनुवः । तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप' ।
 (१) गुडधेनुः, (२) घृतधेनुः, (३) तिलधेनुः, (४) जलधेनुः, (५) क्षीर धेनुः,
 (६) मधु धेनुः, (७) शर्कराधेनुः, (८) दधिधेनुः, (९) रसधेनुः, (१०) स्वर्धधेनुः,
 मामान्यधेनुर्वा । ततद् द्रव्य-निर्मिता धेनुकतदाख्याधेनुर्दानार्हा भवति ।

इति मत्स्यपुराणे—७६ अध्याये ।

267. अस्या दानमन्त्रो मात्स्ये-- -

कपिले सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ।
तीर्थं देवमयी यस्मा दत्तः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

268. महर्षि यमोऽपि—

रुक्मशृङ्गीं रौप्यं खुरां मुक्तालाङ्गुल-भूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां धेनुं वस्त्रच्छामामलङ्कृताम् ॥
दत्त्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके महीयते ।
दशधेनु-प्रदानेन तुल्यैका कपिला मता ॥

269. आदित्म पुराणे—

सहस्रं यो गवां दत्त्वा कपिलाश्वापि सुव्रत ! ।
सममेव पुरे प्राह ब्रह्मा ब्रह्मविदाम्बरः ॥

270. कौर्म्ये—

दश सौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्च पलान्विताः ।
पञ्चाशत् पलिकन्ताम्रं कांस्यश्चैतावदेवतु ॥
वस्त्रन्तु त्रिगुणं धेन्वा दक्षिणा च चतुर्गुणा ।
एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरण-भूषिताम् ॥
कपिलां विप्रमुख्याय दत्त्वा मोक्षं मवाप्नुयात् ।
द्विगुणोपस्करोपेता महती कपिला स्मृता ॥
दत्ता सा विप्रमुख्याय स्वर्गमोक्षं फलं प्रदा ।
सप्त जन्मकृतात् पाषाणमुच्यते दश संयुतः (१०) ॥

दशभिः पुरुषैः संयुत इत्यर्थः ।

यानन्यान् प्रार्थते कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति मानवः ।

अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलं माप्नोत्यसंशयम् ॥

पञ्च पलान्वितेति रूपायस्य परिमाणम् ।

वस्त्रं दक्षिणयोस्त्रैर्गुण्यादिकं गोदान-सामान्योपक्लृप्तवस्त्राद्यपेक्षयेति

त्रिधिस्तु गोदान प्रयोगे च वक्ष्यते ।
इयमेव वर्णभेदेन दशघोक्ता १(*) ।

271. वराहपुराणे—

सुवर्णं कपिला पूर्वा द्वितीया गौर पिङ्गला ।
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥
पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी श्वेत पिङ्गाक्षी अष्टमी कृष्णपिङ्गला ॥
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छ पिङ्गला २(†) ।
एता दश समाख्याताः कपिला स्ते वरानने ! ॥
सर्वा ह्येता महाभागा स्तारयन्ति न संशयः ।
सङ्गमेषु प्रशस्ताश्च सर्वं पाप प्रणाशनाः ॥

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूत श्रीमन्नागदेवतनयश्रीमदनन्ताचार्य्य-
विरचिते विधान पारिजाते सुवर्णादि-
दशमहादान-विधानम् ॥

—*—

- 1 (†) एकादश-प्रकार-कपिलाक्षणम्,—यथा वाराह—
'सुवर्णं कपिला पूर्वा द्वितीया गौरपिङ्गला इत्यादि+एकादश सुरन्वेता एतासां सर्वलक्षणा' इत्युक्तम् । अत्र मूलं तु दशविधा इत्युक्तम् । वराह पुराणितु एकादशविधा उक्ता । एकादशविधाना मीतासां दाने फलमपि एकादशविधं स्यादिति ।
- २ (†) अत्र पुराणानां पाठभेदाद् दशविधा इत्युक्तम् ।
शब्दकल्पद्रुमे तु तत्पुराणोक्त वचनाद्वारि कपिला प्रसङ्गे एकादश विधेति समभिहितम् ।
वराह पुराणे—
'एकादशी सुरन्वेता एतासां सर्वलक्षणा ।
सर्वलक्षण संश्रुता सर्वलक्षणा सुन्दरी ॥
ब्राह्मणाय च दातव्या सर्वं मुक्तिं प्रदायिनी ।
भुक्तिं मुक्तिं प्रदा तेषां विद्वन्मार्गं प्रदायिनी' ॥ इति

(१०१) अथातिदानम् ।

—*—

272. भविष्यपुराणे—

श्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।
नरकादुद्धरन्त्येव जप वापन-दोहनैः १(*) ।
तत्रादौ गोदानानां निरूपणम् ।

273. महाभारते—

दानानामिह सर्वेषां गवां दानं विशिष्यते ।
गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः २(†) ॥
ऋते दधि घृताभ्याञ्च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते ।
तेन यज्ञ विशेषञ्च गोमूलं सम्प्रचक्षते ॥

274. लिङ्गपुराणे—

अप्रथागाराणि विप्राणां देवतायतनानि च ।
पूज्यन्ते संस्कृता यासां किं देयमधिकम्भवेत् ॥

275. हारीतश्च—

बहुक्षीराश्च यो गा वै ब्राह्मणायोप पादयेत् ।
उत्तारयेत् स आत्मानं सप्त सप्त कुलानि च ॥

276. देवलः—

सुशीलां लक्षणवतीं युवतिं वत्स संयुताम् ।
बहुदुग्धवतीं स्निग्धां धेनुं दद्या द्विचक्षणः ॥

277. महाभारते—

प्रासादा यत्र सौवर्णाः शय्या रत्नोज्ज्वला स्तथा ।
धरा श्चाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः ॥

१ (*)

अथ जपः सरस्वत्याः । वीजादिवापनं पृथिव्याम् । दोहनं धेनूनाम् ।

१ (†)

प्रत्येकं गवां पावनं पूजनं यासदानं प्रदक्षिणकार्यैः कार्यम् । यतः सा 'माता ब्रह्माणां
द्विता ब्रह्मां ससादित्वाणां चतस्र नामिः' इत्यादि श्रुती पवित्रा, । 'वाप-
पावतसं गङ्गी ब्रह्मस्य रस,दा । उभाकवर्षा द्विरस्यवा' । शुक्ल, यजुः, चः ११, १८ नः

278. जाबालिः—

होमार्थं मग्निहोत्रस्य यो गां दद्यादयाचिताम् ।
त्रि-वित्त-पूर्णां पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥

279. आश्रेयः—

अकुलीनाय मूर्खाय लुब्धाय पिशुनाय च ।
हव्य कव्य व्यपेताय गौ न देया कथञ्चन ॥

280. व्यासः—

न कृशां पांपवत्सां वा बन्ध्यां रोगान्वितान्तथा ।
न व्यङ्गा मपरिश्रान्तां दद्याद् गां ब्राह्मणाय वै १(*) ॥

281. विश्वामित्रः—

नैक शृङ्गाञ्च निः शृङ्गां स्फुटिताक्षीं स्वल्पत्-खुराम् ।
न दद्यान्निस्तनीञ्चैव गां शुभामेव दापयेत् ॥

282. महाभारते—

एकां गां दशगुर्दद्याद् दद्याच्च गोशतः ।
शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्व्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥

283. नन्दि पुराणे—

विधिना तु यदा दद्यात् पात्रे धेनुं सदक्षिणाम् २(+) ।
तदा तारयते जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः ॥

—*—

(१०२) अथ गोदान विधिः ३(०) ।

—*—

284. विश्वामित्रः—

प्राङ्मुखीं गामवस्थाप्य सवत् सान्तां सु पूजिताम् ।
पुच्छ देशेतु दाता वै क्वातो वद्दशिखो भवेत् ॥

-
- १ (*) 'पीतोदका जग्धदद्या दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोका ज्ञानं च गच्छति ता ददत्' ॥ कठोपनिषत् । १—२ ।
- २ (+) दाना योग्या ना चाह, ब्राह्मे—
'पीतोदकां जग्धदद्या दुग्धदोहां निरिन्द्रियाम् ।
उच्यतामह जीमाश्च वतवसां मञ्जामनाम्' ॥
'दद्या दुष्टा दुर्भला व्याधिताश्च, न दातव्या वाच मूर्ख्यै रदत्तैः ।
लोभैर्बिभ्रं वा फलैः मंडुनक्ति, तस्या योग्यांश्चाप्यवाचापि लोकाः' ॥
- ३ (०) अथो गोदानाख्यः संस्कारः । इदमज्ञानरूपं कार्यम् । 'अनदुहः त्रियं पुष्टिं गोदी-
ब्रह्मस्य पिष्टपम्' इति मनुः । अथ तु परम पुच्छार्थं गोदानम् ।

छद्ममुखस्तु विप्रः स्यात् पात्रलक्षण-लक्षितः ।
 आज्यपात्रं करे कृत्वा कनकेन समन्वितम् ॥
 निःक्षिप्य पुच्छं तस्मिन्स्तु घृतदुग्धं प्रगृह्य च ।
 सतिलं विप्रपाणिन्तु प्रागप्रश्च निधापयेत् ॥
 सतिलं सकुशश्चापि गृहीत्वा दानमाचरेत् ।
 अनेनैवतु मन्त्रेण पात्रहस्तो जलं क्षिपेत् ।
 यज्ञ साधनभूता या विश्वस्याघ प्रणाशिनी ।
 विश्वरूपः परोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥
 अनुप्रज्य तु तां धेनुं ब्राह्मणेन समन्विताम् ।
 गोमतीन्तु ततो विद्यां प्रजपेत् प्रयतः शुचिः ॥
 उद्दिश्याथ वासुदेवं प्रीयतामिति चानघ ।
 जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः ।
 अनन्त भोगशयनः प्रीयतां परमः पिता ॥

285. गोमती विद्या, भारते—१(†)

गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गयः पयोमुचः ।
 सुरभ्यः सौरमेयाश्च सरितः सागरा यथा ॥
 सुरभ्यः सौरमेयाश्च सरितः सागरा यथा ।
 गाश्च पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ॥

१ (†)

श्रीमच्छुक्लपाणिनत प्रायश्चित्त विवेके च—

एषा तु गोमतीविद्या गोवासुदेवि प्रायश्चित्तान्तेषु पाठ्या ।

‘सौरमेयः सर्वज्ञिताः पवित्राः पुष्कराशयः ।

प्रतिष्ठन्तु मे वासं नावस्त्रैस्त्रोक्त्वा-मातरः’ ॥

‘गावो मे मातरः सर्वा गोहृद्याः पितरौ जल ।

वास वासं मया दत्तं प्रतिष्ठन्तु मातरः ॥’

‘पश्याती त्रिवे पुच्छे पवित्रे सूर्यसन्धवे ।

प्रतीच्छेत् मया दत्तं सौरमेवि । नमोऽस्तु ते’ ॥

286. यमः—

गावोऽस्माकं वयं तासां यतोगाव स्ततो वयम् १(†) ।
 गावः सुरभ्यो नित्यं गावोगुग्गुल गन्धिकाः ॥
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ।
 अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ॥
 पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ।
 हविषा मन्त्र पूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ॥
 सर्वेषामेव भूतानां गावः शरण मुत्तमम् ।
 गावः सर्वस्य लोकस्य गावो धन्याः सवाहनाः ।
 नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौर भेयीभ्य एव च ॥
 नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः ।
 ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ।
 एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ॥ इति ।

287. दक्षिणामाह, वशिष्ठः—

सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाफले ।
 सुवर्णं परमं ह्यहुर्दक्षिणार्थं न संशयः २(‡) ॥
 गोप्रदानन्तारयते सप्त पूर्वान् नवां स्तथा ।
 सुवर्णं दक्षिणान्दत्त्वा तावद्द्विगुणं मुच्यते ॥
 सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परन्तथा ॥
 अत्र परिमाणं परमिति परिमाणं विशेषोक्तः
 ऐच्छिक-परिमाणान्तरं व्यावर्त्यते ।

एतच्च शक्तविषयम् । अशक्तस्य तु 'यजमानस्ततो दद्याद् यथाशक्तिया तु दक्षिणा
 मिति ब्रह्मैवर्तोक्तेः सुवर्णपरिमाणा दल्पस्याप्यननुज्ञानादिति दानद्योतकम् ।

१ (†)

महाभारत—

'एवं राशौ दिवा वापि समेषु विषमेषु च ।

महाभयेषु च नरः कौतव्यं च तं भयादिति' ॥

२ (‡)

अत दक्षिणाकाले सुवर्ण-रजतादि-परिमाणं परिभाषायास्तुतम् ।

गोदानमात्रे प्रार्थना-मन्त्रानाह—

घृतक्षीरप्रदा गावो घृतजन्या घृतोद्भवाः ।
 घृतनद्यो घृतावर्त्ता स्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥
 घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ।
 घृतं मे सर्व्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् ॥
 गावो ममाप्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
 गावो मे सर्व्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ इति १(*) ।
 अत्र केचिद् गोपुच्छोदकेन देवर्षि पितृ तर्पणमिच्छन्ति २(†) ।

इति वशिष्टोक्त गोदान विधानम् ॥

—*—

(१०३) अथ मत्स्यपुराणोक्त-गोदानम् ३(०) ।

—*—

यो गां सुपरिपूर्णाङ्गीं हेमशृङ्गी मकोपनाम् ।
 सुशीलां राजतैः-पादैश्चित्र वस्त्र-सुसम्भृताम् ॥
 सलोहपात्रां कुतुपे निविष्ट-चरणान्तथा ।
 कुतुपोऽत्र नेपालकम्बलः । करणाधिकरणत्वात् ।
 सदक्षिणां प्रदद्याद् गां सोऽक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ।
 गवि रोमाणि यावन्ति स प्रसूति-कुलस्थितौ ॥

१ (*)

'इत्याद्यम् जपन् सारं प्रातश्च पुरुषः सदा ।

यदङ्गां कुरुते पापं तच्छात् स परिसुच्यते' ॥

२ (†)

अथ तर्पणं रोतिः, गोपुच्छः निर्गलितोदकेन कुश तिलादियुतेन—

'स्वधापितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यो वापि तप्तये ।

मातृपक्षाश्च ये केचिद् ये केचित् पितृपक्षाः ।

गुरु-बभ्रु-बन्धुनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।

ये प्रेतमावमापन्ना ये चान्धे श्राद्धवर्जिताः ।

हृषीत् सर्गेण ते सर्व्वे लभन्ता प्रीतिं सुतमान्' ॥

—इति हृषीत् सर्गतश्चे आर्त्तरघुनन्दनाः ।

०)

मत्स्यपुराणेऽप्येवैवैवोक्तम् । इदञ्च कनकशङ्खी गोदानमपरम् ।

तावतोऽब्दान् निवसति स्वर्गे दाता न संशयः ।
 स प्रसूतिरिति । प्रसूतिस्तत् सहिता कुलस्थितिः---
 कुल-परम्परा यस्याः सा तस्या मित्यर्थः ।
 एतच्छतगुणं पुण्यं कपिलादानतः स्मृतम् ।
 दश सौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्च पलान्विताः १(+) ॥
 पञ्चाशत् पलिकं कांस्यं ताम्रश्चापि-तथैवच ।
 दाता च स्वर्गमाप्नोति यावदाभूत संप्लवम् ॥
 कांस्यं—दोहनपात्रम् , ताम्रं—पृष्ठ देशाच्छादकम् ।
 दक्षिणा तु सूवर्णमित्युक्तं प्राक् ॥
 इति मत्स्य पुराणोक्त गोदान विधानम् ॥

—*—

(१०४) अथ समानवत्सा दानम् २(*) ।

—*—

288 महाभारते—

समानं वत्सां कपिलां धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुशीलां वत्ससम्पन्नां ब्रह्मलोके महीयते ॥
 अत्र समानवत्सां—समानवर्णवत्सामित्यर्थः ।
 रोहिणीन्तुल्यवत्साश्च धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां इन्द्रलोके महीयते ॥
 सुव्रतां सुशीलाम् ।
 समानवत्सां श्रेताश्च धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ३(†) ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां सोमलोके महीयते ॥
 समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां अग्निलोके महीयते ।

- १ (+) दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः । रौप्यस्यपञ्च पलमथाः खुराः श्लुः । बामोयम्पमाच्छादनार्थम् ।
 २ (*) इति नामा यद्योक्त-नामाविध कपिलादान-प्रकारः 'सुव्रतां वत्ससम्पन्नां सुशीलां वत्स
 संबीतीम्' इति हिमाद्रि-धृतः पाठः ।
 ३ (†) अत्र 'श्रेता'मित्यत्र-'श्रेयसा' मिति हिमाद्रोय पाठः । श्रेयसां कर्तृरामित्यर्थः ।

वातरेणु सुवर्णान्तु सवत्सां कामदोहिनीम् ।
 प्रदाय वल्लसम्बीतां वायुलोके महीयते ॥
 समान वत्सां धूम्रान्तु धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वल्लसंयुक्तां यमलीके महीयते ॥
 अर्घ्यां हेमसुवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम् ।
 प्रदाय वल्लसम्बीतां वारुणं लोकमश्रुते १(*) ॥

‘अत्रार्घ्या गौः २(‡) ।

‘आप्यायध्वमर्घ्या’ इति श्रुतेः ।

हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कामदोहनाम् ।
 प्रदाय वल्लसम्बीतां कौबेरं लोकमाप्नुयात् ॥
 इति समानवत्सा-गोदानम् ॥

—*—

(१०५) अथ दशवर्णं धेनुदानम् ।

—*—

गान्दद्याद्वेद पूर्णाय विप्राय गृहमेधिने ।
 सुवर्णालङ्कृतां शृङ्गीं वल्लघण्टा-समन्विताम् ॥
 प्रत्यग्रां त्रिसमृद्धन्तु-ललाट-तट तर्पणाम् ॥
 राजतच्छन्न चरणां मुक्तालाङ्गुल भूषिताम् ॥
 अत्र त्रिसमृद्धां—त्रिभिः शील-क्षीर-सन्तानैः समृद्धां युक्तमिति ।
 कांस्योपदोहां तृप्ताश्च लवणादि तृणोदकैः ।
 गवां पुच्छं गृहीत्वा च ससुवर्णेन पाणिना ॥
 गृहस्थो वेदविद्विप्रो दापयेत्तत् प्रतिग्रहम् ।
 भीगसौख्यप्रदा श्वेता गोमाता पापनाशिनी ॥
 कृष्णा स्वर्गप्रदा ज्ञेया गोरी च कुलवर्द्धिनी ।
 रक्ता रूपप्रदा ज्ञेया पीता दारिद्र्यघातिनी ॥

१ (*) अथ ‘वाङ्म’ मित्यथ ‘कौबेर’ मिति वाङ्म-पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।

२ (‡) अर्घ्या पूज्या महामूल्या इति ।

पुत्रप्रदा कृष्णसारी नीला-धर्मविबद्धिनी ।
कपिला सर्वपापघ्नी नाना वर्णाच्च मोक्षदा ॥
इति दशवर्णं धेनुदानम् ॥

289 विष्णुधर्मोत्तरे च—

हेमशृङ्गी रौप्यसुरां मुक्ता लाङ्गुल-भूषिताम् ।
आहताम्बर-सम्बीतां तथा कांस्योप दोहनाम् ॥
त्रिरात्रं स्थण्डिल मुखः त्रिरात्रं गोरसाशनः १(*) ।
तृप्तान्तु तर्पिते दत्त्वा वाससां सम्बीते द्विजे ॥
त्रिरात्रं स्थण्डिलमुखः त्रिरात्रं गोरसैस्ततः ।
प्राणसंहरणं कृत्वा गवां लौके महीयते ॥
यावन्ति धेनुरोमानि तावद् वर्षाणि मानवः ।
दत्तैवं कपिला विप्र ! प्राप्नोत्यभिमतं फलम् ॥
एवमनेक पुराणेषु गोदानमुक्तम् ।

—*—

(१०६) अथ देवताभ्यो गोदानम् ।

—*—

290 तत्रैव २(*) वशिष्ठ उवाच—

पुण्यन्दिन मथासाध्य सुसन्तर्प्यं पितृंस्तथा ।
कृतोपवासः सम्प्राश्य पञ्चगव्यं नरेश्वर ! ॥
घृत-क्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः शिवस्य च ।
तमभ्यर्च्य यथान्यायं पुष्पादिभिरनुत्तमम् ॥
उद्गुम्बुखीं प्राङ्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पयस्विनीम् ।
गृष्टिः—सकृत् प्रसूता गौरित्यर्थः ३(†) ।

१ (*)

अत्र 'स्वस्तिवसुखा' इति चादर्श-पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।

”

स्वस्तिवसुखः—स्वस्तिवसुसमीपेद्यमानः यज्ञसिंघारतः । गोरसाशनः—गो-चौर-घृतादि
भीजनरतः इतिव्याप्तौ इत्यर्थः । प्राञ्च संहरणं-प्राणायामः ।

२ (*)

विष्णुधर्मोत्तरस्य इति ।

३ (†)

'घृष्टि रित्यत्र गृष्टि रिति पाठः साधुः । गृष्टातीति क्लिप् । पृषोदरादित्वात् साधः ।
घृष्टि—यक्षरी न तु गीः । घृष्टिः स्त्री चर्द्धव्यद्वां विचक्रान्तासु ना क्लिरी' इति मैदिनी ।
'अथ गृष्टिः सकृत् प्रसूता मयी बहुरयोः स्त्रियाम्' इति मैदिनी ।
अन्यानि नानाविधानि गोदानानि हेमाद्रौ दानशब्दे निगदितानि ।

सुपुत्रां वत्ससम्भीतां सितयज्ञोपवीतिणीम् ।
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां सुवर्णां परि संस्थिताम् ॥
 शक्तितो दक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 गावोममाप्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥
 गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥
 गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्येवसाम्यहम् ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरद्वयं तम् ॥
 इमां नः प्रतिगृहीष्व धेनुर्दत्ता मया तव ।
 स मे पापापनोदाय गोविन्दः प्रीयतामिति ॥

291. मन्त्रान्तरं बह्विपुराणे---

या धेनुः काश्यपस्यासी दन्नेर्वा गोतमस्य च ।
 साभिकामफला देवी इहलोके परत्रचेति १(*) ॥
 एवमुच्चार्य्यं तं विप्रं गोविन्दं नृप ! कल्पयेत् २(†) ।
 शृङ्गमूले ब्रह्मविष्णु आवाहयामि ३(‡) ।

- १ (७) 'सर्वं कामकला' इति आदर्श-यन्यान्तर-धृतः पाठः ।
 २ (†) अथ गोविन्द मूर्तिं स्तब्धे वाचयेत् इति पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।
 ३ (‡) गो-शरीरे देवता विज्ञेयी यथा यन्यान्तरे,—
 'दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायान्तु सरस्वती ।
 सुरमध्येतु गन्धर्वाः खुरायेषु तु पन्नगाः ॥
 सर्वं सन्धिषु साध्यश्च चन्द्रादित्यौ तु लोचने ।
 ककुदि सर्व्वेणचक्रं साकुले धर्म-आश्रितः ॥
 अपाने सर्व्व तीर्थानि प्रज्ञावे जाह्नवी नदी ।
 गानादीप समाकीर्णा खलार सागरास्तथा ॥
 ऋषयो रोमकूपेषु गोमये पत्रधारिणी ।
 रोमेषु सन्ति विद्याश्च त्वक् केशिष्वयनदधन् ॥
 चैर्व्यं धृतिश्च आश्लिष्य पुष्टिं बुद्धिस्तथैव च ।
 विद्याशान्तिर्मतिर्द्वेष सन्ततिः परमा तथा ॥
 गच्छन्ती मनुगच्छन्ति एता गां वै न संशयः ।
 यत्र गावो जगत्तत्र देवदेवः पुरीगमाः, इत्यादि ॥—इति बराह पुराणे ।

शृङ्गाप्रे सर्वतीर्थानि, शिरोमध्ये महादेवम् ।
 ललाटाप्रे देवान्, नासाप्रे शेष वासुकी ।
 नासापुटयोः कम्बलाश्वतरौ । कर्णयो रश्मिनौ ।
 नेत्रयोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वायून् ।
 जिह्वायां वरुणम् । हुँङ्कारे सरस्वतीम् ।
 गण्डयोः मासपक्षौ । ओष्ठयोः सन्ध्याद्वयम् ।
 ग्रीवायां इन्दुम् । कुक्षौ रक्षांसि ।
 उरसि साध्यान् । जङ्घयो धर्मम् ।
 खुरमध्ये गन्धर्वान् । खुराप्रेषु पन्नगान् ।
 खुरपश्चिमाप्रेऽप्सरोगणान् । पृष्ठे एकादश रुद्रान् ।
 सर्वसन्धिषु वसून् । दधिं नर्मदाम् ।
 सर्पिषि हुताशनम् । रोमसन्धिषु देवकोटीन् ।
 उदरे पृथ्वीम् । स्तनेषु चतुः सागरान् ।
 आवाह्यं यथाशक्त्या सम्पूजयेत्, उपकल्पयेत् ।
 अनुब्रजेत्, गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ! ।
 अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ॥
 सर्वकाम समृद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ।
 शिवाय विष्णवे वापि यस्तु दद्यात् पयस्विणीम् ॥
 धेनुं स्नानोपहारार्थं परं ब्रह्म स गच्छति ।
 सूर्यं वा शक्तिमुद्दिश्य दद्याद्वाङ्गणपन्तथा ॥
 इति देवाताभ्यो गोदानम् ॥

—*—

(१०७) अथ वृषभैकादश गोदानम् ।

—*—

292. स्कान्दे,—

गावः सर्वप्रयत्नेन देया एता प्रयत्नतः ।
 धेनवो वो न शक्तः स्यादेका देया प्रयत्नतः ॥

सर्वेषामेव रुद्राणां प्रीत्यर्थं सुप्रसन्नधीः ।
 दशगावः सवृषभा वृषभैकादशी स्मृता ॥
 शिवाय विनिवेद्येयं विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 रुद्रैकादश तुल्यात्मा वलभोगादिभिर्गुणैः ॥
 शिवादि सर्व्वलोकेषु यथेष्टं मोदते वशी ।

293. भविष्येतु—

दशगावः सवृषभा वृषभैकादशाश्च ताः ।
 सूर्याय विनिवेद्येह यत् फलं लभते शृणु ॥
 द्वादशादित्य तुल्यात्माऽणिमादिगुणैर्युतः ।
 सौरादि सर्व्वलोकेषु यथेष्टं मोदते दिवि १(*) ॥

—*—

(१०८) अथ वृषभाधिक, गोशत-दानम्, २ (†) ।

—*—

294. शिवधर्म्म,—

वृषभं गोशतन्दद्याच्छिवायातीव शोभनम् ।
 त्रि सप्तकुलजैः साद्धं शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥
 सूर्य्यकोटि-प्रतीकाशौ विमानैः सर्व्वकामिकैः ३(०) ।
 अनेक यानसंख्यानैः सुरासुर सुपूजितैः ।
 शतरुद्रवलोपेतो वीरभद्र इवापरः ॥
 गत्वा शिवपुरन्दिव्यं अशेषाधिपति भवेत् ।

295. भविष्यपुराणे—

सवृषभं गोशतं दत्त्वा भास्कराय नराधिपः ।
 त्रिसप्तकुलजैः साद्धं सूर्य्यलोके महीयते ॥
 सूर्य्यकोटि-प्रतीकाशौ दिवाकर इवापरः ।
 गत्वा दिव्यपुरं रम्यं क्रीडते सूर्य्य-वन्नृपः ॥

१ (०) 'मोदते वशीति' आदर्शपुस्तकान्तर इतः पाठः ; ।
 २ (†) अथ गोशतं तैः साकं इवमथ इत्यात् ।
 ३ (०) 'सर्व्वकामिकै' रित्थ च सर्व्वभीमिकैः इति हेमाद्रौव-पाठः ।

मुक्तातु विपुलान् भोगान् प्रलये सर्वदेहिनाम् ।
मोहकश्चक मुत्सृज्य विशत्यादित्य मण्डलम् ।
सर्वज्ञः सूर्य-परमः शुद्धः स्वात्मनि संस्थितः ।
सर्वंगः परिपूर्णत्वात् सूर्यवहीतिमान् भवेत् ॥
इति शिवधर्मोक्त-वृषभाधिक गोशतदानम् १ (§) ॥

—*—

(१०६) अथ स्वरूप गोदान-वचनानामेक वाक्यतया २ (*) ।

प्रयोगः प्रस्तूयते ।

—*—

सकल सम्भारान् सम्भृत्य कृतनित्यक्रियो यजमानः पर्वकाले गणेशं स्मृत्वा
कुश-तिल-यव जलान्यादायाद्येत्यादि सकीर्त्य कामनानुसारेण सकल्प्य श्रीपरमेश्वर-
प्रीत्यर्थं गोदानमहं करिष्ये, तदर्थं ब्राह्मणपूजनं वरणश्च करिष्ये इत्युक्त्वा ब्राह्मणं सम्पूज्य
तुभ्यमहं गां सम्प्रददे, ददस्वेति प्रत्युक्ते तद्दस्ते जलन्दद्यात् ।

ततः कर्त्तव्येऽस्मिन् गोदानकर्मण्येभि श्रन्दनाक्षत-ताम्बुल-पुगफलालङ्कार-
वासोभिः अमुक गोत्रममुक शाखाध्यायिन ममुकशर्माणमेवम्बिधोऽहं सम्प्रदानत्वेन
त्वां वृणे, वृतोऽस्मीत्युक्ते “व्रतेन दीक्षा” ३ (†)मिति पठेत् । ततो गवामङ्गेष्विति
मन्त्रेण ४(+) ‘सोमोधेनुमिति ५(०) वा सवत्सांगां पूजयेत् गन्धादिभिः ।

तत्र मन्त्रः—

आच्छादनं मया दत्तं शुद्धं चैव सुनिर्मलम् ।

सुरभे ! वस्त्रदानेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥ इति ।

१ (†) ‘इति देवताधी गोदानम्’ इत्यवसानोक्तिं दृश्यते इयमपि साधीस्यात् ।

” ‘वृषोऽसि भगवान् धर्मं यतुषादः प्रकीर्तितः ।

‘वृषोमि तमहं भक्त्या समां रचतु सर्वतः’ । इति उपनिषत् ।

२ (*) प्रागुक्तानामविधगोदान वचनानामित्यर्थः ।

३ (†) ‘व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।

दक्षिणा अक्षामाप्नोति अक्षया सत्यमाप्नोति’ । शुक्र धनुः १८।१०

४ (+) एते मन्त्राः प्रागुक्ताः ।

५ (०) ‘सोमोधेनुं सोमोऽर्धन्तमाहुं सोमवो’ इत्यर्थं ददाति । सादन्तं विनश्यं समिधं पिष्ट

अवचं यो ददात्तदधी’ । तत्रैव २०.....२४।२१ ।

सुरमे त्वं जगन्माता देवी विष्णुपदे स्थिता ।
ग्रामं गृह्ण मया दत्तं गोमातं स्नातुमर्हति ॥ इति

अनेन गोमासं दत्त्वा १(*) गावोमे अप्रतः सन्तु २(x) इत्यादि मन्त्रैर्गा
प्रदक्षिणी कृत्य प्राङ्मुख-स्थित-गोः पुच्छे प्राङ्मुखस्तर्पणं कुर्यात् । स्व स्व शाखोक्त-
विधिना देवर्षि पितृतर्पणं कृत्वा मन्त्रान् पठन् प्रसिञ्चेत् ।

तन्मन्त्रास्तुः—

‘आश्रक्षणो ये पितृवंशजाताः’ इत्यारभ्य ‘तेभ्यः स्वधा तोयमिदं ददामि’ इत्यन्तः
‘पितृवंशे मृता येच’ इत्यारभ्य ‘धर्मतोयं मयादत्तं अक्षय्यमुपतिष्ठताम्’ ।

उच्छिन्न बान्धवा येच लुप्त-पिण्डोदकक्रियाः ।
ते तृप्तिमखिलां यान्तु गोपुच्छोदक तर्पणात् ॥
ब्रह्माद्या देवताः सर्वाः ऋषयो मुनयस्तथा ।
असुरा यातुधानाश्च मातरश्चण्डिका स्तथा ॥
दिक्पाला लोकपालाश्च गृहदेवाधिदेवताः ।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदक-तर्पणात् ।
विश्वेदेवा स्तथादित्याः साध्याश्चैव मरुद्गणाः ।
क्षेत्र पीठोपपीठानि नदनद्याश्च सागराः ।
पाताला नागकन्याश्च नागाश्चैव सपर्वताः ॥
पिशाचा गुह्यकाः प्रेता गन्धर्वोरग राक्षसाः ।
पृथिव्यापश्च तेजश्च वायुराकाश मेवच ॥
दिवि भूव्यन्तरिक्षेच ये च पातालवासिनः ।
शिवः शिवा तथा विष्णुः सिद्धिर्लक्ष्मीः सरस्वती ॥
तपोवनानि भगवानव्यक्तं परमेश्वरः ।
क्षेत्रौषधि-लतावृक्षः वनानां पतिदेवताः ॥

१ (*)

‘वासं मुष्टिं पश्गवे सामं दद्यात्तु यः सदा ।

अहत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति’ इति. ऋषी ।

२ (x)

एते मन्त्रा प्राग्ज्ञा गोदान विषये ।

कपिलः शेषनागाश्च तक्षकोऽनन्त एवच १(*) ।
 आप्या जलचरा जीवाः असंख्याता स्त्वनेकशः ।
 चतुर्दश यमाश्चैव येचान्ये यमकिङ्कराः ॥
 सर्वेऽपि यक्षराजानः पक्षिनः पशवस्तथा ।
 स्वेदजोद्भिज्ज जीवाश्च अण्डजाश्च जरायुजाः ॥
 अन्येऽपि वनजा जीवा दिवानिशि विहारिणः ।
 अजा-गो महिषरूपाश्च येचान्ये पशवस्तथा ॥
 शान्तिदा शुभदास्ते स्युः गोपुच्छोदक तर्पणात् ।
 आब्रह्मस्तम्भ पर्यन्त मित्यारभ्येदमस्तु विलोदकमिष्यताम् ।
 पञ्चगावः समुत्पन्ना मध्यमाने महोदधौ २(†) ।
 तासां मध्येतु या नन्दा तस्यै देव्यै नमोनमः ॥
 पृष्टे ब्रह्मा गले विष्णुर्मुखे रुद्रः प्रतिष्ठितः ।
 मध्ये देवगणाः सर्वे रोमकुपे महर्षयः ॥
 नागाः पुच्छे खुराप्रेषु ते चाष्ट कुलपर्वताः ।
 मूत्रे गङ्गादयोनयो नेत्रयोः शशिभास्करौ ।
 एते यस्यां स्थिता देवाः सा धेनुः वरदाऽस्तु मे ।
 गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः ॥
 ऋते दधिघृताभ्याश्च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते ।
 अन्या गाराणि विप्राणां देवतायतनानि च ॥
 पूयन्ते संस्कृता ३(‡) यासां किन्देयमधिकम्भवेत् ॥ इति

१ (•)

‘अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मश्च तक्षकः ।

कर्कोटः कुलीरः शङ्खः (शङ्खः) स्यष्टौ नागाः प्रकीर्तिताः । इति पुराणे ।

जीवाश्चतुर्विधा यथा—

जरायुजा-सृजोद्भिज्ज-स्वेदजाः । इति सांख्यदर्शने वैशेषिके च । देवानां देवशक्त्या

मानसजाश्च । यथा—ब्रह्मणः सनकादयः मानसतनयाः ।

अथ यमादि-चिचगुप्तान्ताश्चतुर्दश यमाः शास्त्र प्रसिद्धाः ।

‘आब्रह्म स्तम्भपर्यन्तं जगदप्ययताम्’ इति ।

अन्यत्र

‘आब्रह्मस्तम्भ पर्यन्तमिदमस्तुतिलोदकैः’ इति अतिः ।

गोपुच्छे निर्गतोदकतर्पणनुप्रागुक्तम् ।

२ (†)

समुत्पन्न इत्यत्र ‘समुत्पन्ना’ इति पाठः साधुः ।

गवा समुत्पत्तिर्गोपुच्छितदेवानां नामोद्भेदं ऋषयः विदधति ।

३(‡)

‘पूयन्ते संस्कृता’ इत्यत्र ‘संस्कृताः’ ‘सुस्कृताः’ इति च सम्यक् पाठः ।

(११०) अथ गो-प्रार्थना ।

—*—

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्व वस्थिता ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पार्ष व्यपोहतु ॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मी र्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मी र्या लोकपालानां साधेनुर्वरदा स्तु मे ॥
 स्वधां त्वं पितृयज्ञानां स्वाहा यज्ञ भूजान्तथा ।
 सर्वपापहरा धेनु स्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे १(†) ॥

एभिर्मन्त्रैरणुमन्त्र्य पुष्पाञ्जलीन्दत्वा कुशतिलयवतुलसी जलान्यादायाद्येत्याद्युक्त्वा
 इमां गां रुद्र दैवत्यां सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां मुक्तापुच्छां वस्त्राच्छादितां कांस्य-
 दोहामेतां अमुकगोत्रायेत्यादि पूर्ववच्चतुर्थ्यन्तं प्रयुज्य स्वगोत्रादि प्रहण पूर्वक ममुक-
 शर्माहं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति तद्वस्ते जलन्दद्यात् ।

यज्ञ साधन भूता या विश्वस्याधि-प्रणाशिनी ।
 विश्वरूपधरो देवः प्रीयता मनया गवा ॥
 गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्मात्तस्माच्छिवं मेस्यादिहलोके परत्र च ॥
 जलशायी ब्रह्मपिता षडनाभः सनातनः ।
 अनन्तभोगशयनः प्रीयतां परमो हरिः ॥
 इमान्त्वं प्रतिगृहीष्व धेनुर्दत्तां मया तव ।
 स नः पापापनोदाय गोविन्दो भवतु प्रभुः २(‡) ॥

१ (।)

२ (।)

'पूजन्ते सत्कृता' इत्यत्र 'संस्कृतः' इति च पाठः सम्यक् रोचते ।

गोदानकाले ऽर्चनाकारं साञ्जलिः सन् प्रार्थनमिरं कुर्यात् ।

कचिदादौ यत्र प्रार्थनमन्त्राः ह्यसन्ते ।—

'ॐ देवस्था याच रुद्राक्षौ शङ्करस्य च या प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

ॐ सर्वदेव मयीं दोग्ध्रीं सर्वदेवीमयीनाया ।

सर्वलोक निमित्ताय सर्वलोक मयीं स्थिराम् ॥

प्रयच्छामि महाभागमन्त्राय यथाय ताम् ।

अपरशान्तिचोक्तम्—

'ॐ चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीः स्वाहा याच विभोवसोः ।

चन्द्रार्कं शक्र लक्ष्मी र्या धेनुरुपास्तु सा-त्रिये' ॥

'गोविन्दो भवतुविज' इति पाठान्तरं सन्दर्भान्तरं ।

इति पठित्वा प्रणमेत् १(*) ।

ततः प्रतिप्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा 'देवस्यत्वेति' पठित्वा २(†) प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा 'कोऽदा' दिति ३(‡) कामस्तुतिं पठेत् । ततः कर्त्ता कृतैतद् गोदान प्रतिष्ठार्थं मिमां सुवर्णदक्षिणामग्निदेवतातुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति सुवर्णं दद्यात् । ततो गो सहितं ब्रजन्तं विप्रमनुब्रज्य गोमतीं पठेत् । सा यथा—

गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् ।

ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं परं मतम् ॥

ततो 'गावः सुरभयो नित्यमित्यादि—पवित्राभ्यो नमोनम'—इत्यन्तं पठित्वा 'गावोममाप्रतः सन्त्वि'ति गां प्रदक्षिणीकृत्य द्विजं विसृज्य भूरिदक्षिणामन्येभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणान् गृहं सूर्यश्च नमस्कृत्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा 'यस्य स्मृत्वा'चेति फलमीश्वराय समर्प्य बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

गौरेकस्यैव दातव्यता ।

गौरेकस्यैव दातव्या श्रोत्रियाय विशेषतः ।

सा तारयति परान् पूर्वान् सप्तसप्त दशैव तु ४(०) ॥

नैका बहुभ्यो दातव्या यतोदोषकरी भवेम् ॥

इति हैमाद्रावाङ्गिरसोक्तेः ।

इति प्रत्यक्षगोदान प्रयोगः ॥

—*—

१ (*) भविष्यपुराणे—

'गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

प्रदक्षिणी कृता तेन समदोषा वसुधरा' ॥

२ (†)

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निनीर्वाङ्भ्याम् ।

पुण्ड्रीकसाभ्याम् ॥

श्रुत यजुः १।२४ ।

३ (‡)

'कोऽदात्कक्षा चदात्कामीऽदात् कामायादात् ।

कामीदाता कामः प्रतियद्गीता कामैतत्ते' ॥ श्रुत यजुः ७।४८ ।

४ (०)

गी प्रथानि ब्रह्मपुराणम्—

'सदा गावः प्रथम्यास्तु मन्त्रेभानेन पार्थिव ।

नमो गोभ्यः श्रौमतीभ्यः शौरमेयीभ्य एवच ।

नमो ब्रह्म सुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः ॥

मन्त्रस्य चरणादिव गोदान फलमाप्नुयात्' ।

(१११) अथोभयतोमुखी गोदानम् ।

—*—

296. मातस्ये—

रूक्मशृङ्गी रौप्यखुरां मुक्तालङ्गुल भूषिताम् ।
 कांस्योपदहनां राजन् सवत्सां द्विजपुङ्गवः ॥
 प्रसूयमानां योदद्याद्धेनुं द्रविण संयुताम् १(*) ।
 यावद् वत्सोयोनिगतो यावद्गर्भो न मुञ्चति ॥
 तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया सशैल वनकानना ॥
 अत्र द्रविणसंयुतामिति द्रविण मत्र (न्त्र) दक्षिणात्मकम् ।
 ज्ञातव्या द्विपला मध्ये पलास्यात् कनीयसी मता २(†) ।

297. वाराहेतु—

यश्चोभयमुखीं दद्यात् प्रभूत-कनकान्तिताम् ।
 तद्दिने पायसाहारः पयसा वापि वाहयेत् ॥
 सुवर्णस्य सहस्रेण तदद्धेनापि वा पुनः ३(‡) ।
 तस्याप्यर्द्धं शतं वाथ पञ्चाशद्वा तदद्धकम् ॥
 यथाशक्त्याऽपि दातव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जितम् ।
 इति परिमाणान्तरमुक्तम् ।
 इमां गृहाणोभयमुखीं भवां स्नाता ममाऽस्तु वै ।
 मम वंश-विशुद्धेश्च सदा स्वस्ति करी भव ॥
 'ईरावती धेनुमतीहि'४(०) जप्त्वा 'देवस्यत्वा'तदनन्तरम् ।
 प्रतिगृह्णामि त्वां धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः ॥

१ (०)

'साहितारः परे पूर्व्यात्' इति यन्यान्तर-धृतः पाठः ।

—एष प्रसूयमानां' इति यन्यान्तरस्यः पाठः । द्रविणं सौपस्तिकं धनमपज्ञेयम् ।

२ (†)

अनेन द्रविण-परिमाणमुक्तम् । तत्र प्राक् परिभाषायामवादि ।

३ (‡)

'नापि तानिति' इति द्वि-धृतः पाठः ।

४ (०)

ईरावती धेनुमती हि भूतं स्यवसिनीं मनवे ददास्या ।

व्यस्रभा रोदसी विचवे ते दाधयं पृथिवी मभितो मयूखैः खाद्या । अल्ल वजुः ५।१६ ।

स्वस्ति भवतु मे नित्यं रुद्रमातर्नमोनमः ॥
 'द्वौस्त्वा ददा'त्विति वदेत् 'पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु' १(*) ।
 'कइदं कस्माऽदात्' जपेन्मन्त्रं वसुन्धरे २(†) !
 विसृजेद् ब्राह्मणं देवि ! गाञ्च तस्य गृहं नयेत् ॥

298. मातृस्ये—

प्रसूयमानां योदद्यात् धेनुं द्रविणसंयुताम् ३(‡) !
 ससमुद्रा गुह्यभूमिः सशैलवन कानना ॥
 चतुरन्ता भवेत्ता पृथिवी गोत्र संशयः ।
 यावन्ति धेनुरोमाणि वत्सस्यच नराधिप ! ॥
 तावत् संख्यामुपगणान् देवलोके महीयते ।
 पितृण् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ॥
 उद्धरिष्यत्यसन्देहो नरकाद्भूरिदक्षिणः ।
 धृतक्षीरवहाः कूल्या दधिपायस कर्माः ॥
 यत्र यत्र गतिस्तस्य भवेत्प्रेक्षित कामदः ।
 गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकस्य (श्च)पार्थिवः ।
 स्त्रियश्च तं चन्द्रसमानवक्त्राः,
 प्रतप्त जाम्बुनद-तुल्यवर्णाः ।
 महानितम्ब-स्तनमध्यवृत्ताः,
 भजन्त्यजस्रं नलिनाभनेत्राः ॥
 यावत् वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योन्याश्च दृश्यते ।
 तावद्द्वौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
 सर्व्वतः शुक्लवर्णा या पादेषु च विशेषतः ।
 कपिला सातु विज्ञेया सर्व्वपाप-प्रणाशिनी । इत्यादि ।

१ (*) 'द्वौ सौ प्रति ददामि, पृथिवी ते प्रतिगृह्णातीति' इतिमादि-दातव्ये ।
 २ (†) 'क इदं कस्माऽदात्, इति कश्च-वसुन्धरे ।
 ३ (‡) 'अथ प्रसूयमाना' नित्यर्थः । -प्रसूयमानमिति कश्चिदादत्तं चर्यं पाठः ।
 " 'कपिष्ठासातु' इत्यत्र एषा कपिष्ठा भास्वति ।

अथैतत्-प्रयोगः ।

299. तदाह महाच्यवनः—

एतस्याः प्रदानकालः प्रसवकालोनान्यं कालं प्रवीक्षते । व्यतीपात-विषुवायन-षडशीति-मुख-विष्णुपदी ग्रहणान्ताः सर्व्व एव पुण्यकालाः, तदैव यत्र चार्द्धप्रसूता तत्र ज्ञातो ब्राह्मणं श्रुत-शील-सत्य-शौचवृत्तजातिक्रियाद्यैर्गुणैरुपेत माहुय प्रणिपत्य ब्रुयात् ।

भगवन्नतिचार्त्तोऽहं भीतोऽस्माद्गाधादपराधात् संसारार्णवात् समुत्तरयामि दशपरान् दशपूर्व्वानात्मानञ्च, स्वामिन् भवन्तं दानपात्रमासाद्य तन्मय्यनुग्रहोऽस्तु बुद्धेर्मम (मां) गां गृहाण नार्थलिप्सया, तेन तथाऽस्त्वित्युक्त्वा देशकालादि संकीर्त्य-पुराणोक्त-फलकामो विष्णुप्रीतिकामो वा उभयतोमुखी गोदानमहं करिष्ये इति सकृल्प्य प्रवराद्युच्चारणपूर्व्वकं ब्राह्मणं वृत्वा तस्मै एतानि दत्त्वा सन्तोष्य सुवर्णशृङ्गा—

रौप्यक्षुर ताम्रपृष्ठ (कांस्य क्रोड़) कांस्यदोह—मुक्ताफल वस्त्रादिकं गोः समीपे स्थापयित्वा तामनुमन्त्रयेत्—

‘त्वमहीमवनिर्व्विश्वधेन्वा’मिति मन्त्रं पठित्वा ‘आगावोऽग्रएजभद्रमक्तमिति’ गोसूक्तेन गां पूजयेत् ।

ततो वत्समुखे निर्गते घृत सुवर्णयुत कांस्यपात्रे गोपुच्छं निक्षिप्य घृताक्तं कृत्वा प्राङ्मुखोदाता सपत्नीकः, उदङ्मुखोऽवस्थित ब्राह्मणाय तद् गोत्राद्युच्चारण पूर्व्वकं नाम-संकीर्त्य स्वनामोत्कीर्त्तन पूर्व्वकं मिमासुभयतोमुखी सुवर्णशृङ्गी रौप्यक्षुरां ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहनाद्युपेतां रूद्रदैवतां श्रीविष्णु प्रीतये तुभ्यमहं गां सम्प्रददे न ममेत्युक्त्वा प्राङ्मुखोऽवस्थित-गोपुच्छं तिलकुश जलयुतं ब्राह्मणहस्ते निक्षिपेत् ।

अत्रैतान् मन्त्रान् साञ्जलिः पठेत्—

यज्ञ साधनभूता या विश्वस्याद्य १(*) प्रणाशिनी ।

विश्वरूप धरोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥

जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः ।

अनन्त-भोग शयनः प्रीयतां प्रस्तयाऽनया ।

इमां गृहाणोभयमुखी भवांस्त्राता ममास्तु वै ॥

ममवश विशुद्धस्य सदा स्वस्ति करी भव ।

तत 'इरावती धेनुमतीहि' इति जप्त्वा 'देवस्येत्वे'ति चोक्त्वा-प्रतिगृह्णातु भवानिति वदेत् ।
ततः प्रतिग्रहीता—धेनुस्त्वां प्रतिगृह्णामि कुटुम्बार्थे विशेषतः ।

स्वस्ति भवतु ते (मे) नित्यं रुद्रमात नमोऽस्तुते ॥

इति मन्त्रं पठित्वा 'देवस्येत्वे' त्यन्ते १(*) प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा 'क इदं' कस्माऽवा-
दिति २(†) कामस्तुतिं पठेत् । 'द्यौ स्त्वा ददातु' 'पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णा'त्विति
दातृ-प्रतिग्रहितारौ क्रमेण पठेयाताम् ।

ततः कृतैतदुभयतो मुखीं गोशान प्रतिष्ठार्थं शक्त्यनुसारेण कलत्रयादि परिमितं
सुवर्णं दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति-दक्षिणान्दत्त्वा सति विभवे रौप्यरत्नानि ग्राम-
क्षेत्रं धान्यानि वस्त्रानि रसांश्च यथाशक्ति दद्यात् । ततः प्रतिग्रहीता 'गर्भोऽस्यौषधीना'-
मिति ३(‡) मन्त्रं पठन् दक्षिण पाणिना वत्समाकर्षयेत् ।

अथ निर्गते वत्से, कर्त्ताऽग्निमुपसमाधाय गोषुच्छे 'ये देवा स्ते दिवीति' देवां-
स्तर्षयेत् । 'सहस्तोमां इति ऋषीन् ४(+)' 'उशन्त स्त्वे' ५(x) ति पितृन् । 'इयं मे
गङ्गे' इति नदीः ६(s) 'अद्रिक्षिः सुतोमति ७(ss) रिति पर्वतान् । 'वनस्पते
शतवल्श' ८(o) इति वनस्पतीन् । 'समुद्रः ज्येष्ठानाम्' ९(oo) इत्युदधीन् । 'अहिरिब-
भोगैः पर्येति' इति १०(ii) नागान् ।

- १ (*) देवस्यत्वा सवितुः प्रसवेऽग्निनीर्वाहुभ्यां पुण्डोऽस्ताभ्याम् ।
आददे नार्थं सीदमहं रक्षमां यीवा अपि क्लान्ति वृद्धसि वृद्धवा वृद्धी निद्राय
वाचं वद' । श्रुत यजुः ५।२२ ।
- २ (†) ऋचयजुस्तैत्तिरीयत्राङ्गणे २ काण्डे, २ प्रपाठके, ३ अनुवाके ।
- ३ (‡) 'गर्भो अस्यौषधीनां गर्भोवनस्पतीनाम् ।
गर्भो विश्वस्य मृतस्थाये गर्भो ऽपामसि' : श्रुत यजुः १२।३० ।
- ४ (+) ऋग्वेदे ८।१।२२, १०।१६।१२ ।
- ५ (x) 'उशन्तस्त्वानिधीमच्छुशन्तः समिधीमहि । उशन्तुशत आवह पितृण् इविषे अत्तवै' ।
श्रुत, यजुः १२।७० ।
- ६ (s) ऋग्वेदे १।२।७, यजुर्वेदे १।२।२, ४।१।५ ।
- ७ (ss) ऋग्वेदे २।१।७, १।२०।२, अथर्ववेदे ५।२०।१०, ८।२।१६ ।
- ८ (o) ऋग्वेदे १०।१३०।७ ।
- ९ (oo) ऋग्वेदे १।४।१०, ६।४०।२६, १।२।१२ ।
- १० (ii) ऋग्वेदे १।२।५, यजुर्वेदे २।१।५१, ५।४।१।६ ।
- " 'अहिरिब भोगैः पर्येति वाङ् आया उतिं परिबाधमानः ।
इत्तन्नो विशा वसुनामि विद्वान् पुमान् पुमांसं परिपातु विश्वतः ।"

‘मधुवाता ऋतायते’ १(*) इति औषधीः । ‘तदनुपृथ्वीभि’ २(†) रिति पृथिवी । ‘इले चांवा पृथिवी मही द्वयोः’ । ‘उर्वीन जगत्प्यतु’ इति तपयेत् ३(‡) ।

ततः आचम्य स्वगृहोक्त प्रकारेणाज्यभागान्तं कृत्वा ‘गोरीभिर्मायेति’ ४(+) मन्त्रेण चतुरशीत्याज्याहुतीहुत्वा होमशेषं समाप्य यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं कारयित्वा सकृल्प्य स्वस्त्ययनं वाचयीत ।

अथास्यकर्मणो व्यु (व्य) ष्टि मुदाहरन्ति ।
अभक्ष्यभक्ष्यमपेय पायिनं ब्रह्मन्नं सद्य एव पुणाति ।
उपाध्यायीं स्वसुतां स्वामि-भार्यां मातरं ५(x) ॥
मातृस्वसारं मातुलानीं भगिनीं भागिनेम्
शिष्यजायां धात्रीं मनागप्यगम्यां ६(o) गत्वोभय-
शिरसं सपरिवारं ब्राह्मणाय दद्यात् ।

- १ (*) ‘मधुवाता ऋतायते मधुवरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्षः सन्तीषधीः मधुमत्त—सुतोषसी मधुमत् पाधिषं रजः । मधुदौरस्तुनः पिता ।’ इत्यादि-शुक्ल यजुः ११.२७—२८ .
- २ (†) अथर्ववेदे ४।२.४. ४।२.६।१२ ।
- ३ (‡) ऋग्वेदे १।१.२।१, १।१.१५, ४.१।२ ।
- ४ (+) ऋग्वेदे—१।१।२२, १।१.६।४।४१, ८।१.२।२, अथर्ववेदे ८।२.६।२१ ।
- ५ (x) अगम्या अमैष्टुनाह्वा स्त्री । अत्र यम उवाच,—
'या या गम्या वृणामिष नि बोध कथयामि ते ।
स्र स्त्री गम्याश्च सर्वेषां इति वेद निरूपिता ।
अगम्या च तदन्वा या इति वेदविदो विदुः ।
सामान्यं कथितं सर्वं विशेषं यणु-सुन्दरि ! ।
अगम्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ताः ॥
यद्वाणां विप्रपत्नी च विप्राणां यद्वा कामिनी ।
अथगम्याश्च मिन्द्या च लोकी वेदे पतिव्रते ॥
गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रसूम् ;
सुतां पुत्रवधूं चञ्चूं सगर्भां भगिनीं सतीम् ॥
सौदरभाद्रजायाश्च भगिनीं भाद्रकान्वकाम् ।
शिष्याश्च शिष्यपत्नीश्च भागिनेयस्य कामिनीम् ॥
भाद्र पुत्रप्रियाश्चैवाथगम्या-माह-पद्मजः’ । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे २७ अः ।
- ६ (o) ‘समागम्यागम्या’ निति क्वचिद्दृश्यते पाठः । स च साधुरिति प्रतीतिः ।

परिकरोऽस्याः सुवर्णं रत्नं रुप्याणि क्षेत्राणि ग्राम-धान्यानि वस्त्राणि रसान्
लवणाद्यांश्चन्दनाद्यान् गन्धान् शतं गवां तदर्द्ध-तदर्द्धं वा सर्वस्वं वा सहतया ब्राह्मणाय
दद्यान्महापातक विमुक्तये इति ।

अथ ब्राह्मणं विसृज्य तेनसह गच्छन्तीं गामनुव्रज्य ततो गोमती विद्यां पठेत् १(*) :

सा यथा—गावः सुरभयो नित्यं गावोगुग्गुल गन्धिकाः २(†) ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥

अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।

पावनं सर्वभूतानां क्षरन्ति च वहन्ति च ॥

हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।

ऋषिणामग्निहोतृणां गावो होमे प्रतिष्ठिताः ॥

सर्वेषामेव देवानां गावः शरणमुत्तमम् ।

गावः सर्वस्य लोकस्य गावो धन्याः सनातनाः ।

नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरमेयीभ्य एव च ॥

नमो ब्रह्म सुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।

घृत क्षीरं प्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः ॥

घृतनद्यो घृतावर्त्ता स्ता मे सन्तु सदा गृहे ।

घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ॥

घृतं मे सर्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् ३(‡) ।

गावो ममाप्रतः सन्तु गावः पृष्ठत एव ॥

१ (*) गोमती विद्यापाठस्तु प्राग्गोदानविधी यम अत्युक्तः समुल्लिखितः, गोदान प्रयोगप्रसङ्गे ।
अत्र तु पुनरुभयतो मुखी गोदान प्रस्तावे उच्यते, अयं विषय भिन्नत्वान्न दोषः ।

२ (†) गोमतीविद्या १७५ पृः ।

३ (‡) गोदुग्धं सेवनं कालः तत् फलञ्चाह—

‘गवां प्रत्युषसि चौरं गुरुविष्टम् दुर्जरम् ।

तस्मादभ्युदिते सूर्ये यामं यामार्चमेव वा ।

समुत्तार्यं पयोवाञ्छं तत् पथं दीपनं लघु ।

दिवत्सा वासयत्सानां पयोदीपनमौरितम्’ ।

इति गोः पयोगुणाः । तद्वृत्तगुणाश्च—

‘अथवा धी-कान्ति-कृति-बल-निधा-पुष्टाभिर्बुद्धि-शुक्लवपुःस्थीत्य-कारित्वम् । वातशैत-
न-पित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरम्’ इति राजनिर्घण्टे ।

गावो मे सर्व्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ इति ।
 ततः स्वगृहमेत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा १(*)
 स्वयं क्षीराहारः पायसाहारो वा तद्दिने भवेदिति ।
 इत्यमर रत्नोक्त-उभयतोमुखी गोदान प्रयोगः ॥

—*—

(११२) अथ वैतरणी धेनु दानम् २(+)

—*—

300. ब्रह्मवैवर्ते, युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयः—

या सा वैतरणी नाम यमद्वारे महानदी ।
 तस्याः प्रमाणं रूपञ्च शृणु सर्व्व भयावहम् ॥
 शतयोजन-विस्तीर्णा पृथुत्वे सा महासरित् ।
 अगाधानन्तरूपा सा दृष्टमात्राद्भयावहा ॥
 पूयशोणित तोया सा मांस कर्म्म निर्मिता ।
 कृमिभिः सङ्कुलं भयं वज्रतुण्डैरयो मुखैः ॥
 शिशुमारैश्च मकरैः वज्र कर्त्तरि संयुतैः ।
 अन्यैश्च जल-जैर्घोरै र्युक्ता सा मर्मभेदिभिः ॥

१ (*) अथ ब्राह्मणान् जापयित्वा (जपित्वा) चेति यस्यान्तर धृतः पाठः ।

२ (+) वैतरणीदानमन्त्रो यथा—

‘यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।
 तासु तर्जुन्दाम्येनां कृष्णां वैतरणीसु गाम्’ ॥
 ‘नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरा वहा ।
 उच्चतोषा महावेगा अस्थिकेश तरङ्गिणी’ ॥

इति प्रायश्चित्तविवेके, यमद्वारः ।

कृष्णां वैतरणीं धेनुं यः प्रयच्छेद्भि जायते ।

सर्व्वपाप विनिर्मुक्तः वैतरणीकारते सुखी ॥

ब्रह्मपुराणे ।

श्रीमद् रघुनन्दनस्य, (स्त्रीय) सुद्वितत्वेऽन्वत् पुष्पकमणि । कूर्मपुराणे वादशाध्याये,
 कालिकापुराणेऽष्टादशाध्याये च तद्गुणान्तनुपवर्षितमस्ति । पूर्वं सामान्यतः वैतरणी-
 गवीदान प्रयोगोक्तः । सम्प्रति पुष्पकं तद्वर्षते ।

पतन्ति तत्र वै मर्त्याः क्रन्दमानाः सुदारुणाः ।
 हा भ्रातः पुत्र तातेति प्रलपन्तो मुहुर्मुहुः ॥
 धिरमन्तर्निमज्जन्ति ग्लानिं गच्छन्ति देहिनः ।
 चतुर्विधैः प्राणिगणैर्द्रष्टव्या सा महानदी ॥
 तरन्ति तस्या दानेन अन्यथा तु पतन्ति ते ।
 धार्मिका दानशीलाश्च तां तरन्ति नरोत्तम ! ॥
 सानुकुला भवेद्दूयेन नदी वैतरणी नृणाम् ।
 तच्छृणुस्व नर व्याघ्र ! कथ्यमानं युधिष्ठिर ! ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु दीयते दानमादरात् ॥
 पाटलामथवा कृष्णां कुर्व्याद् वैतरणीं शुभाम् ।
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां कांस्यपात्र-सुदोहनाम् ॥
 कृष्णवस्त्र युगच्छन्नां सप्तधान्य समन्विताम् ।
 कार्पास-द्रोणशिखरे आसीनान्ताम्र भाजने ॥
 यमं हैमं प्रकुर्व्याद्वै लोहदण्ड-समन्वितम् ।
 महामहिषमारूढं शूलपाशकूरे परे १(*) ॥
 इक्षुदण्डमयं वद्ध्वा उडु पं पट्टबन्धनैः ।
 उडुपोपरि तां धेनुं सूर्यदेहसमुद्भवाम् ।
 कृत्वा प्रकाशयेद् विद्वान् च्छत्रौपानहसंयुताम् ।
 अत्रोपयोगि-सप्तधान्यानि परिभाषायामुक्तानि ।

उडुपः-प्लवः २(+). ततो यममुडुपगतां धेनुश्च वासोगन्धादिभिः सम्पूज्या-
 धिवासयेदित्यर्थः ।

इममुष्णारयेन्मन्त्रं संगृह्योदक मण्डलम् ।
 यमद्वारे महाघोरे दृष्ट्वा वैतरणीं नदीम् ॥

१ (*) अथ 'मूढ पात्रं करे' इति क्वचिदादशं पुस्तके पाठः ।

२ (+) 'उडुपश्चन्द्र मेलयो'रिति धरणिः ।

काष्ठ-वृक्ष-दृष्टादिनिर्मित-नद्यादि तरण साधन द्रव्यसमुच्चयः ।

तर्तुं कामो ददाम्येनां कृष्णां वतरणीञ्च गाम् १(*) ।

इत्यधिवासनमन्त्रः ।

अत्रैव, प्रतिग्रहीतुर्विप्रस्य वस्त्रालङ्कारादिभिर्वरणं कार्यम् ।

तद्वरण मन्त्रो यथा—

ॐ विष्णुरूप द्विजश्रेष्ठ भूदेव पङ्क्ति पावन ।

सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्त्वा वैतरणीत्वियम् ।

धर्मराजञ्च विप्रञ्च धेनुं वैतरणीन्तथा ।

सर्वं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

पुच्छं संगृह्य तद्धेनोरग्रे कृत्वा च ब्राह्मणम् ।

धेनुके त्वं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महालये ॥

उत्तितीर्षुरहं देवि ! वैतरण्यै नमोऽस्तु ते ।

ततोऽनुव्रजन मन्त्रः—

अनुव्रजेच्च गच्छन्तं सर्वन्तस्य गृहे नयेत् ।

अनुव्रजे 'धेनुके त्व'मिति मन्त्रः पूर्वोक्तः ;

301. उक्तकालेषु दानासम्भवे ; व्यासः—

आसन्नमृत्युना देया गौः वत्सा च पूर्ववत् ।

तदभावे च गौरेका नरकाद्वारणाय वै २(†) ॥

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम् ।

शक्तोऽन्योऽरूक् तदा दत्त्वा श्रेयोदद्यान्मृतस्य च ३(‡) ॥

तदा मरणात् पूर्वकाले, अरूक-रोगरहितः पुत्रादिः ।

ब्रह्मवैवर्ते च—

एवं कृते महीपालः ! सा सरित् सुखदा भवेत् ।

तरते च त्वया धेन्वा वा सरिज्जल वाहिनी ॥

- १ (*) 'तां तर्तुं गौ ददाम्येनां तुभ्यं वैतरणीं महाम्' इति पुस्तकान्तरधृताशुबः पाठः ।
अथवाच्य-विरचनमित्यम्—
- ॥ अद्येत्यादि सर्वपापविनिर्मुक्तिं पूर्वक यमद्वारावस्थिततप्ते-वैतरणीमदी सुखसन्तारणकामा यद्योक्तासङ्गतां गौं वैतरणीं मिमी रुद्रदेवताकां यद्योक्त गौचमाखे ब्राह्मणायान्ददानि । इति ।
- २ (†) 'नरकोत्तारणाय वै' इति क्वचिदादरे अर्थे पाठः ।
- ३ (‡) पूर्ववदिति—हेमशङ्करादिना । अत्र मृतस्येति अथवादेकादशाहोऽपि वैतरणीदानाचारः इति श्रुतित्त्वे ।

सर्वाङ्घ्रादानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः १(*) ।
 रोगीतु रोगनिर्मुक्तः तथैवोपरते स्मृतिः २(†) ॥
 इतीदमुक्तं तवधर्मसूनोः,
 पुण्यं मया वैतरणी प्रदानम् ।
 शृणोति भक्त्या पठतीह सम्यक् ;
 स याति विष्णोः पदमप्रमेयम् ॥
 इति वैतरणी धेनुदानम् ३(‡) ।

—*—

(११३) अथ प्रसङ्गाद् वृषभदान मुच्यते ४ (+) ।

—*—

302. भविष्योत्तरे—

वृषदानफलं दिव्यं शृणुष्व कथयामि ते ।
 पवित्रं पापनश्चैव सर्वं दानोत्तमोत्तम् ॥
 दशधेनुसमोऽनडान् एकश्चैव धुरन्धरः ।
 दशधेनु प्रदानाद्धि वृषणो विशिष्यते ॥
 वृषभश्चापि युष्टाङ्गोऽरोगः पाण्डुनन्दन ! ।
 युवा शुद्धः सुशीलश्च सर्वदोष विवर्जितः ५(०) ।
 धुरन्धरः स्थापयति ह्येक एव कुलं महत् ॥
 त्राता भवति संसारा भ्रात्र कार्या विचारणा ।
 अलङ्कृत्य वृषं शान्तं पुण्येऽह्नि समुपस्थिते ॥

- १ (*) अथ 'तरते' इत्यत्र 'तीर्थ'ने' इति पाठान्तरमस्ति । दिव्या-अमराः । मानुषाः-मत्स्यः ।
 २ (†) 'अथैवापदि संस्थितः' इति क्वचिदादर्शं यत्र पाठः ।
 ३ (‡) 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी सृता' इति भरतः ।
 ४ (+) 'अव्यक्तो जीव वत्सायाः पयस्त्रिन्वाः सुतीवली ।
 एकवर्षो द्विवर्षो वा यो वा स्यादृष्टकासुतः ।
 यथा दुष्ट तरोः जन्तु-सज्जोवानोश्च एव वा ।
 सम्राजगन् समपरान् सत्सृष्टस्तारयेदुधः' इति कात्यायनः ।
 ५ (०) 'शुद्ध' इत्यत्र 'भद्र' इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।
 आहुत इत्यत्र—आहुत इति क्वचिदुच्यते पाठः ।

अलङ्कृत्य-स्वर्णशृङ्ग बलादिना ।
 रौप्यमाङ्गुल संयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र त्वं शृणुष्व वदामि ते ॥

मन्त्रश्च—

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्द-कारकः ।
 अष्ट मूर्तेरधिष्ठान मतः पाहि सनातनः ॥
 दत्त्वैवं दक्षिणायुक्तं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 सप्तजन्मकृतं पापं वाक्मनः-काय-कर्मजम् ॥
 तत् सर्वं विलयं यान्ति गोदान सुकृतेन वै ।
 यानं वृषभसंयुक्तं दीप्यमानं सुशोभनम् ॥
 आरूढ्य कामकं दिव्यं स्वर्लोकमधिरोहति ।
 यावन्ति तस्य रोमाणि वृषभस्य महीपते ! ॥
 तावद्वर्षं सहस्राणि गवां लोके महीयते ।
 गोलोकादवतीर्णस्तु इहलोकं द्विजो भवेत् १(*) ।
 सत्र याजी महातेजाः सर्वब्राह्मण पूजितः ।

303. यज्ञः—

दान्तं धुरन्धरं दत्त्वा छत्रोपानह संयुक्तम् २(†) ।
 दशधेनु प्रदानाच्च यत् फलं तत् समश्नुते ॥

304. महाभारते—

युवान मिश्रियोपेतं शतेन सहयुथपम् ।
 गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतम् ॥
 वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परन्तप !
 ऐश्वर्यं तेऽभिजायन्ते जायमानान् पुनः पुनः ३(‡) ॥
 तत्र शतेन—स्त्री गभीनामिति शेषः ।

इति प्रत्यक्ष वृषभदानम् ॥

—*—

१ (*) 'द्विजायते' इति चादर्थान्तर धृतः पाठः ।
 २ (†) 'दान' मिति कचिद अन्ये पाठः ।
 ३ (‡) 'जायन्ते' इत्यत्र 'जायेत' इति कचिदादर्थान्तर पाठः ।

(११४) अथ हेमरौप्य वृषभदानम् १(✽) ।

— * —

305. वह्नि पुराणे, वशिष्टः—

यो नश्वरो हरिद्रो वा करोति विधिना नृपः ।

दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथा तथा २(†) ॥

युतं धेन्वाथवा दद्याच्छक्तितो नृपसत्तम !

या मया धेनवः प्रोक्ता वृषास्तावन्त एवहि ॥

हरये ता नियोज्याः स्यु हरये च तथा वृषाः ।

सर्वभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ॥

सर्वपाप विनाशाय दीयते नृप सत्तमः ।

गोमयेन समालिप्ते पट्टवस्त्र समावृते ॥

वृषं हेममयन्तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ।

तस्य नीलमये शृङ्गे मौक्तिके चक्षुषी रदाः ३(‡) ॥

द्वात्रिंशच्छुभवस्त्राणि विद्रुमौऽष्टौ च नासिका ४(+) ।

मरकतं विनिर्दिष्टं कर्णौ वै हरिताश्मके ॥

पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्य मया शुभाः ५(०) ।

राजतानि च रोमाणि क्षौमवस्त्रेण कम्बलम् ॥

पादेन पुच्छमुद्दिष्टं सर्वेषा-मप्ययं विधिः ।

वृषणौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्तितः ॥

तथा धेनुर्यथाऽनङ्गान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ।

अभीष्ट देवता पूजां कुर्वीत तदनन्तरम् ॥

- १ (*) इष्यं रजनेन निम्नितो वृषः रौप्य वृषः । तद्दानं सामान्य वृषदानात् फलाधिक्यम् ।
'यो नश्वरो हरिद्रो' इत्यपि पाठान्तर-समिति ।
- २ (†) 'वदानिते' इति आदर्शं पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।
- ३ (‡) 'शुभवस्त्राणि' इत्यत्र शुक्रवस्त्राणि' इति पाठान्तरमस्ति ।
- ४ (+) 'वस्त्र' इत्यत्र 'तस्येति' पाठान्तरमस्ति ।
- ५ (×) अथ विद्रुम-मरकत-पद्मरागादीनां वृत्तान्तं श्रीमद्-भोजराजकुत-युक्तिव्यवहारी
सम्बन्धिते ।—अथ 'शुभाः' इत्यत्र 'वृत्ताः' इति पाठभेदोऽस्ति ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! तं द्विजाय निवेदयेत् ।
 यो वृषो यज्ञदानेऽभूच्छशानीकस्य निष्कलः १(*) ।
 जातरुपमयं सोऽयं तारिता मां न संशयः ॥
 एतस्य विभवादानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ।
 पृथुले वाऽप्यशक्ते वा तदनन्त-फलं स्मृतम् ॥
 निःस्वेवा प्येवमेवंहि कृत्वा दान मतन्त्रितः ।
 तत् फलं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संशयः ॥
 इति सुवर्णरौप्य-वृषदानम् ।

—*—

(११५) अथ गुड़ादिधेनुदान विधानम् ।

—*—

अथात्र धेनुशब्द साधारण्यान् 'प्रथमा गुड़धेनुः स्या' दित्यारभ्य 'दशमी स्या स्वरूपतः' इत्यन्तेन वाक्येन स्वरूप गोसहपाठाद् गुड़धेन्वादि प्रदानानि निरूप्यन्ते ।

306. तदुक्तं मात्स्ये—

यास्तु पाप विनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः ।
 तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ! ।
 प्रथमा गुड़धेनुः स्याद् घृत धेनु स्तथा परा ।
 तिल धेनुस्तृतीया च चतुर्थी जल संज्ञिता ॥
 क्षीरधेनुश्च विख्याता मधु धेनुस्तथा परा ।
 सप्तमी शर्करा धेनु र्दधिधेनु स्तथाष्टमी ॥
 रसधेनुर्नवमी स्या-दशमी स्यात् स्वरूपतः । इति ।
 कुम्भा घृतादि धेनूना मितरा सान्तु राशयः ।
 वक्ष्यमाणप्रकारेण घृतादि धेनूनान्तथा २(†) ॥
 अत्र राशीकरणान्तु राश(स)य इति विवेकः ३(‡) ।

-
- १ (*) अथ 'यो' इत्यथ-'गो' इति आदर्शं पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।
 " अत्र दानफलं विहितं निर्धन-सधनयोस्तुल्यमेव ज्ञेयम् ।
 २ (†) 'धेनूनां कुशाः' इति आदर्शं पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।
 ३ (§) एतस्य विवरणं पश्चात् स्वयमेव वक्ष्यति ।

सुवर्णं धेनुमप्यत्र कचिदिच्छन्ति मानवाः १(*) ।

नवनीतेन तैलेन तथान्येपि महर्षयः ॥

307. एतद्विधानमपि तत्रैव, मातृस्ये—

गुडधेन्वादि दानस्थ यद्रूपमिह यत् फलम् २(+)

तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपाप विनाशनम् ॥

कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्भीवं विन्यसेद् भुवि ३(†)

गोमयेनोपलि प्रायां दर्भानास्तीर्य्य सर्वतः ॥

लघ्वेणकाजिनं तद्वद्वत्सस्य परिकल्पयेत् ।

प्राक्मुखीम्प्रापयेद्धेनु मुदक्पादां सवत् सकाम् ॥

अत्रैणकाजिनं बालकृष्णाजिनम् ।

प्राक्मुखी-प्राक् शिरसम् ॥

सवत्सकां-उत्तरभागस्थित वत्स सहिताम् ।

उत्तमा गुडधेनुः स्यात् स(य) दाभार मनुत्तमम् ॥

वत्स भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमः स्मृतः ।

अर्द्धभारेण वत्सः स्याद्गृह वित्तानुसारतः ४(+)

भारः फल सहस्रद्वयमिति परिभाषायामुक्तम् ।

चतुर्थांशेन वत्सः स्याद्गृह वित्तानुसारतः ॥

धेनुवत्सौ घृतस्यैतौ सित सूक्ष्माम्बरावृतौ ।

शुक्ति कर्णाविश्रुपादौ शुचि मुक्ताफलेश्णौ ॥

सित सूत्र शिरा लौ तौ सित कम्बल कम्बली ५(०) ॥

अत्र द्वितीय कम्बल शब्दः— गलवाची ।

ताम्रगंडुकपृष्ठौ तौ सितचामर रोमकौ ॥

- १ (*) अथ 'कचित्' इत्यत्र कचिदिति पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।
- २ (+) 'गुडधेनु विधानेस्य' इति हेमाद्रीयः पाठः ।
- ३ (†) अथ 'प्राग्भीवं' इत्यत्र सुयीवमिति कचित् पाठान्तरं विद्यते ।
- ४ (+) इति-व्याघ्र-मृगाजिनेषु कृष्णमृगाजिनं पूतं विहितम् ।
- ५ (x) 'सित कम्बल लम्बिनी' इत्यं पाठभेदोऽस्ति । तेन गलकम्बल वाचकत्वं तस्य प्रतीयते ।—
- 'कम्बली नागराजे स्यात् साध्या प्रावारयोरपि ।
- क्रमावप्युत्तरासङ्गे सन्तिले तं नपुंसकम्' इति मेदिनी । १ ।
- 'कम्बलः— कृष्णमासयोः । नागप्रभेदे प्रावारे वैश्वे कम्बलं त्रयोः इति हेमः ।

अत्र गङ्कं—ककुत्स्थानम् १(*) ।

पृष्टं—स्पष्टार्थम् ॥

एतौ द्वौ ताम्रमयौ काय्यौ । एव मन्यत्रापि विज्ञेयम् ।

विद्रुमभ्रु युगोपेतौ नवनीत स्तनान्वितौ ॥

क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहा विन्द्रनीलक-तारकौ ।

अत्र 'तारकाक्षणः कणीनिकाः' २(†) ॥

सुवर्णं शृङ्गाभरणौ राजतक्षुरसंयुतौ ।

अत्र क्षुर शब्दः—खुर पर्यायः छेदनसाम्यात् ३(\$) ॥

नानाफल मयैर्हन्तैर्घ्राणगन्धकरण्डकौ ।

(स) गन्धकरण्डः—कपूरादि परिमित पात्रविशेषः ४(S) ॥

तत्रानुक्त परिमाणानां सुवर्णादीनां सारतः परिमाणतश्च फल विशेष-
इति न्यायाद् यथाशक्ति ग्रहणम् ।

इत्येवं रचयित्वातु धूपदीपैरथार्चयेत् ॥

अत्र धूपदीपग्रहणं—पूजा साधारणीय लक्षणम्, तेन पूजा पूर्णा स्यात् ।

दद्याद् गुडमयीं धेनुं मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

मन्त्रांश्चानु मन्त्रणेन ते स्युः ।

'एवमामन्त्रये दित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वान् ॥

तद् यथा—

ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ५(०) ॥१॥

१ (*)

'ककुत्सु ककुत्सु अष्टे वषाङ्गे राजलक्ष्मि' इति विश्वः ।

अथ—गङ्कं-तत्तु घाटामलकयोर्मध्ये मांसवह्निः ।

गङ्गुस्तु-विषम यन्त्रि—यथा-किमन्तर्गङ्गु नाकालिनेति' तत्त्वकौमुदी ।

काव्य प्रकाशे च—तदेत् काव्यान्तर्गङ्गुभूतमिति । नास्यभेद लक्षणं कृतम् इति । गङ्कः

वृष्टगुडं कुले' इति विश्वः ।

२ (†)

'कणीनिका तारकीऽलाः स्यात् कनिष्ठाङ्गुलावपि' इति मेदिनी ।

३ (‡)

'खुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षेप गौक्षुरे' इति विश्वः ।

'खुरः शक्रे कोकदले' इति हेमः ।

४ (S)

'करण्डो मधुकोषासिकारण्डव दलाद्रके' इति मेदिनी ।

करण्डो हि ताम्बुलाधारः । यथा ताम्बुल-करण्डु भाङ्गिनी' इति कश्चित् ।

५ (०)

पूर्वं तिलघृतदि धेनुदानप्रसङ्गे एते मन्त्रा उक्ता अपि-पुनः [कार्यवीक्याय विज्ञेयती
हि उच्यन्ते । अथ-'ममपापं त्रयोदश' इति हिमाद्रीयः पाठः ।

देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥२॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।
 चन्द्रार्क शक्रलक्ष्मी र्या धेनुरुपास्तु सा प्रिये ॥३॥
 चतुर्मुखास्य या लक्ष्मीर्यालक्ष्मी-र्धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥४॥
 स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभूजान्तथा ।
 सर्व्व पापहरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥५॥
 एव मामन्त्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 विधान मेतद्धेनूनां सर्वांसामिह पठ्यते १(*) ॥
 सर्वासां—पूर्वोक्त तिल-घृतादि धेनूनाम् ।
 स्वरूप धेनोस्तु पूर्वोक्त शृङ्गादि कल्पनमेव ।
 एतदेव विधानं स्यात्तपवोपस्कराः स्मृताः ।
 मन्त्रावाहन संयुक्ताः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि ॥
 यथाश्रद्धं प्रदातव्या मुक्ति मुक्ति फल प्रदाः ।
 अक्षेय यज्ञफलदाः सर्व्वपापहराः शुभाः ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः ।
 गुडधेन्वाद्यो देया उपरागादि पर्व्वसु २(†) ॥
 अत्र घृतादि-धेनुषु द्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनूक्तमेव स्यात् ।
 'विधानमेतद्धेनूना' मित्युक्तत्वात् , विधानमिति कर्त्तव्यम् ।
 उपस्कराः—घृतवस्त्र शुक्तीक्षु क्षौमवासः प्रभृतयः । विशेषस्तत्र वक्ष्यते ।
 इति गुडधेन्वादि सामान्य विधानम् ॥

—*—

- १ (*) अत्र 'पठ्यते' इत्यत्र 'जायते' इति चादर्शान्तर धृतः पाठः ।
 २ (†) उपरागः—सूर्याचन्द्रमहोराहुषा वृषभम् ।
 'उपरागस्तु पुंलि' स्याद् राहुषासेऽर्कचन्द्रयोः ।
 " दुर्बधे वृषकजादि व्यसनेऽपि जिनयते । इति रभसः ।
 चक्रादि पद्मे—नवकार-संज्ञानि प्रथमि पुष्पकाच-संचरः ।

(११६) अथ गुड़धेन्वादि दशक-प्रयोगः १(*) ।

—*—

कर्त्ता विषुवादि-पूर्वोक्तकाले पुण्यदेशे वर्तमानो देशकालादि संकीर्त्य मम सकल दुरितक्षयपूर्वकाशेष यज्ञ जन्यफल समफल-प्राप्त्युत्तर मुक्तिप्राप्ति कामोऽमुक-धेनुदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, गणेशपूजनं पुण्याहवाचने कृत्वा, यथोक्त-लक्षणमाचार्य्य यथाशक्ति वस्त्र-मुद्रिका कुण्डलादि भूषितं कृत्वा वृणुयात् ।

ततो गोमयोपलिप्तायां कुशास्तृतायां भूवि चतुर्हस्तं प्राग्प्रीवमुपरि लोमकं-कृष्णाजिनं प्रसार्य्य, तत्र भारचतुष्टय २(†) परिमितेन गुड़ादिनोत्तमम् ।

भारद्वय परिमितेन मध्यमम् । एकभार परिमितेनाधममिति शक्त्यनुसारेण सम्पादित गुड़ादिना प्राक्शिरसमुदक् पादां धेनुं कल्पयित्वा ३(‡) वक्ष्यमाणद्रव्यै-रङ्गाणि परिकल्पयेत् । तद् यथा—

मुखं घृतपूर्णपात्रेण, शुक्तिभ्यां कर्णौ ४(०), इक्षुदण्डैः पादान्, मुक्ताफलाम्यामीक्षणे, इन्द्रनीलाभ्यान्तारके, ५(५) सितसूत्रैः शिराः, सितकम्बलैः गलकम्बलम्, ताम्रेण ककुत्पृष्ठञ्च, सितचामरैरोमाणि, विद्रुमैर्भ्रूयुगम्, नवनीतेन स्तनान्, क्षौमेन पुच्छम्, सुवर्णेन शृङ्गे, रौप्येण खुरान्, नानाफलैर्हन्तान्, गन्धकरण्डिकेन घ्राणम्,—कल्पयित्वा, कांस्यदोहन पात्रवतीं सितसूक्ष्मवस्त्रावृताञ्च धेनोरुत्तरे देशे लघुकृष्णाजिने धेन्वर्थोपकल्पित गुड़ादिद्रव्यचतुर्थांशेन वत्सं कृत्वा, मुखादिस्थित घृतादिद्रव्यैः सहितं कुर्यात् । मुक्तादीनां चतुर्थांशत्वान्मूल्यतो ज्ञेयम् ।

ततो धेनुं सवत्सामावाहनाद्युपचारैः प्रतिष्ठापूर्वकं 'गुड़धेन्वै सवत्सायै नमः' इत्यादि मन्त्रैः रथाविधि अभ्यर्च्य गृहीत कुसुमाञ्जलिः ६(५५) सवत्सां धेनुं प्रदक्षिणी-कृत्य, 'या लक्ष्मीः सर्वभूताना'मित्यादि—तस्माच्छान्तिं प्रयच्छमे' इत्यन्तेन ७(००)

- १ (*) प्राग्गुड़धेन्वादीनां विधानमुक्ता सम्प्रति तेषां प्रयोगपद्धतिरुच्यते ।
 २ (†) अत्र 'भारचतुष्टय' इत्यत्र साधुः पाठः कश्चिदस्ति ।
 ३ (‡) अत्र धेनुकल्पनं गुड़ादि धेनुना तत्तद्द्रव्यैः उक्तप्रणाल्या विरचनमिति ज्ञेयम् ।
 ४ (०) अत्र 'कर्णा' इत्यत्र 'कर्णै' इति पाठः—भेदोऽस्ति ।
 ५ (५) अत्रेन्द्र नीलयोर्वत्सं युक्तिकल्पतरावनुसन्धेयम् ।
 ६ (५५) अत्र गृहीत पुष्पाञ्जलिर्यजमान इत्यर्थः ।
 ७ (००) 'या लक्ष्मी' इत्यादि पञ्चमन्त्राः प्रागुक्ताः ।
 —अत्र धेनोः परिकल्पनं सामग्री घृतादि द्रव्यसुक्तम् ।

तच्छ्लोक पञ्चकेनानुमन्त्र्य, पुष्पाञ्जलिं धेनोरुपरि विकीर्य नमस्कृत्य धेनोः षष्ठाङ्गो प्राङ्मुख उपविश्य, कुश-यव-तिलानादाय ॐ अद्येत्यादि सम्यगुक्त्वा अमुक-गोत्रायामुक शर्मणेऽमुक वेदान्तर्गतामुक शाखाध्यायिने ब्राह्मणाय, सकल पापक्षय-पूर्वकाशेष यज्ञजन्यफल समफल-प्राप्ति सहित मुक्तिपूर्वक(परममुक्ति) काम इमामेतावत्-परिमित गुडादिद्रव्यकल्पिताममुकधेनुं घृतास्यां शुक्तिकर्णां इक्षुपादां (शुक्ति) मुक्ताफलेक्षणामिन्द्रनीलतारकां सितसूत्रशिरां सितकम्बल-गलकम्बलाम्, ताम्र मय-ककुत् पृष्ठां सित चामर रोमिकां विद्रुम भ्रूयुगाम्, नवनीतस्तनीम्, क्षौमपुच्छां कांस्यदोहाम्, सुवर्ण शृङ्गी, रौप्य क्षुराम्, नानाफलमयदन्तां गन्धकरण्डकघ्राणां, सित-सूक्ष्माम्बरावृतामेतद्धेन्वर्ये तत्तद्द्रव्यचतुर्थां शोपकल्पितवत्सां तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति स्वगोत्रोच्चारण पूर्वकं पुच्छदेशे दद्यात् । अथ प्रतिप्रहीता सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा कामस्तुतिं पठेत् १(+)

ततोदाता, अद्येत्यादि कृतैतद्गुडधेनुदान कर्म प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमग्निदैवतं दक्षिणान्तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दक्षिणान्दत्त्वा, दीनानाथपङ्कन्धादीन् यथाशक्ति तोषयित्वा आचार्य्य क्षमाप्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा परमेश्वराय सर्वं समर्पयेत् २(+)

इति गुडधेन्वादि दशक प्रयोगः ३(+)

—*—

यस्तु बह्वि पुराणादावितोऽपि न्यूनपरिमाण द्रव्येण घृतादि धेनु कथनं तदेतद्धेन्व-पेक्षया प्रकारान्तरम् । मतस्यपुराणे त्वेकादशधेन्वामेव मन्त्रान्तरमुक्तम् ।

- १ (+) कोऽदात् कथा अदात् कामोऽदात् कामायादात् ।
कामोदाता कामः प्रतिप्रहीता कामेतने ॥ प्रागपि एष मन्त्रः प्रोक्तः शुक्ल, यजुः । ८.४८
- २ (+) यत्करोषि यदन्नासि यञ्जुहोसि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदपञ्चम् ॥ इति परमेश्वरपञ्चं प्रोक्तं भगवद्गीतायाम् ।
- ३ (+) आदुर्गुणस्तकवधे 'गुडधेन्वादि दश प्रयोगः'—इत्यं पाठोऽस्ति, परन्तु गुडधेन्वादि दश धेनुदान प्रयोग इति पाठः समीचीनः स्यात् ।

(११७) अथ तिल धेनु प्रकरणम् ।

—*—

308. विष्णु धर्मोत्तरे—

तिलाद्य पितृदैवत्या निर्मिता श्रेह गोसवे १(*) ।
 ब्रह्मणा तन्मयी धेनुन्दत्वा प्रीणातु केशवमिति ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्त्वेत्युक्त्वा विसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा तिलधेनुं नराधिप ! ।
 सर्वपाप-विनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 यश्च गृह्णाति विधिवहीयमानां प्रमोदयेत् ।
 दीयमानां प्रपश्यन्ति ये च संहृष्टमानसाः ॥
 तेऽप्येषाघविनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम् ।
 प्रशान्ताय सुशीलाय देव-व्रतधराय च ॥
 धेनुन्तिल मयीन्दत्त्वा नशोचति कृताकृते ।
 त्रिरात्रं यस्ति लक्षार स्तिलधेनुप्रदो भवेत् ॥
 एकाह मथ तानत्ति तद्गतेनान्तरात्मना ।
 दानाद्विशुद्ध पापस्य तस्य पुण्यं कृतो नृप ॥
 चान्द्रायणादप्यधिकं कथितं तिलभक्षणम् ।
 इति विष्णु धर्मोत्तरोक्ततिल धेनुदानम् ॥

—*—

309. अथ तच्च वराह पुराणे—

तिलधेनुं रसधेनुं जलधेनुश्च पार्थिव ।
 देहि शीघ्रं येन भवान् क्षुत्तृषावर्जितोदिवि ॥

१ (•) ब्रह्मपुराणेऽप्ययं मन्त्रोऽस्ति ।

” तद्यैव वाराह च—

तिलधेनुं रसधेनुं जलधेनुश्च पार्थिव । ।

देहि शीघ्रं येन भवान् क्षुत्तृषावर्जितोदिवि ॥

इत्यादि पद्याद वक्ष्यति ।

रमते यावदादित्यः तृप्यते दिवि चन्द्रमाः ।
 एवमुक्त स्ततोराजा विधानं पृष्ट्वा निदम् ॥
 यथाभवेत्तिल धेनोस्तच्छृणुष्व नराधिप ! ।
 चतुर्भिःसेतिकाभिस्तु पश्य एकः प्रकीर्तितः १(*) ॥
 तैः षोडशैर्भवेद्धेनु श्रुतुभिर्वत्सको भवेत् ।
 श्शु-दण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ।
 पुच्छे लक्ष्मणीया स्याद् घण्टा भरण भूषिता ॥
 ईदृशीं कल्पयित्वातु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ।
 कांस्यदोहां रौप्यसुरां पूर्वधेनुविधानतः ॥
 तिल धेनुन्ततोदस्वा द्वादश्यां नियतः शुचिः ।
 आत्मानन्तारयेदुर्गा मरकामात्रसंशयः २(†) ॥

अत्र सेतिकाः—कुडवः । मेथिकेति-कचित्पाठः ।

कुडवश्च—द्वादश प्रसृति परिमितः ३(‡) तेषामुशतेः षोडशभिरित्यर्थः ।

३१०. महाभारते च—

सुदक्षिणां काञ्चन चारुशृङ्गीम् ,
 कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
 धेनुन्तिलानान्ददतो द्विजाय,
 लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥

- १ (*) च च वच्ञ इत्यत्र रिति रिति कचित् चादर्शे पाठः ।
 २ (†) 'मरकात् कामभाग्भवेदिति' इनाद्रीवः पाठः ।
 ३ (‡) कुडव-मानं परिभाषावाङ्मूलम् । तेषां प्रसृतेः षोडशभि रित्त्रिंश चादर्शान्तरस्यः पाठः ।
 अन्यत् परिभाषाप्रकरणे प्रागुक्तम् । तच्च चतुर्थसप्तकारम् ।
 ” पक्षं प्रकुञ्चकं सृष्टिः कुडवस्तत्रुत्थयम् ।
 चत्वारः कुरवा प्रस्यः चतुः प्रस्यमशादकम् ॥
 चटादकोभवेद्द्रोचोद्विद्रोचः शर्पं चत्थने ।
 सार्धस्र्पोभवेत्सारी वि द्रोचो नीष्पुदाहता ।
 ता मेव भारं आनीयाद् वाहो भारचतुष्टयम् ॥
 'भारःस्त्राद् विवचे विष्टी पत्तानां विसृज्यते' ।

तथा—

धेन्वाः प्रमाणेन सम-प्रमाणम्,
धेनुन्तिलानामपि सम्प्रदाय ।
पानीय वापीश्च यमस्य-लोके,
न यातनां कांचिदुपैति मर्त्यः ॥

तत्रैव—

गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभि मन्त्र्य यः ।
रस-रत्नमयीन्दद्याद् नापि शोचेत् कृताकृते ॥

गोमती विद्यातु --

गोमतीकीर्त्तयिष्यामि- इत्यादि 'गावो मा' मित्यन्ता प्रागुक्ता १(*) ।

गावो मामनुतिष्ठन्तु हेमशृङ्गथः पयोमुचः ।
सुर-भ्यः-सौरभेर्यश्च सरितः सागरास्तथा ॥
गाश्च पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ।
गावोऽस्माकं वयन्तासां यतोगावस्त तो वयम् ॥
एवं रात्रौ दिवा वापि समेषु विषमेषु च ।
महाभयेषुच नरः कीर्त्तयन्मुच्यते भयादिति ॥
इति लिङ्गपुराणोक्त तिलधेनुदानम् ॥

—*—

(११८) अथ विश्वामित्रोक्त-सप्तब्रीहि धेनुदानम् २ (†) ।

—*—

सप्तब्रीहि मयाः सप्त धेनवः परिकीर्त्तिताः ।
यथा तिलमयी धेनुर्गोधूमा स तिला यवा ॥
मासमुद्गमयीचैव सप्रियङ्गुश्च सप्तमी ।
इत्युक्ते र्यवादि प्रत्येकं प्रकृतिः ॥

१ (*) गोमती विद्यातु प्राग्वाच्यसुक्ता गोदानप्रसङ्गे ।

२ (†) एतासां धेनुनां दानप्रकारभेदस्तु विभिन्नफलदत्त्वेन ज्ञेयः । फलवाङ्मूलं तत्पारतम्यं च धेनुदानप्रकारभेदे चैतुः ।

उपस्करन्तु सर्वासु तिलधेनुवदीरितम् ।
 एतासामेव धेनूना मङ्गानि तिलधेनुवत् ॥
 सप्तप्रीहि मयाः सप्त योददातीह मानवः ।
 स याति परमं स्थानं वायुभूतः स मूर्त्तिमान् ॥
 ब्रह्महाच सुरापञ्च तस्करो गुरुतल्पगः ।
 धेनुदानेन पूतोऽसौ याति विष्णोः परं पदम् ॥
 अत्र 'सप्तप्रीहिमयाः' इति पदै श्रीहिब्दाद्यवादि शब्दो ऽध्याहार्यः १(*) ॥
 इति विश्वामित्रोक्त प्रीष्टादि सप्तधेनुदानम् ॥

—*—

(११६) अथ घृतधेनु दानम् ।

—*—

311. तदाह महर्षि वशिष्ठः—

तिलाभावे तथा दद्याद् घृत धेनुं दृढव्रतः ।
 येन भूप विधानेन तदिहैक मनाः शृणु ॥
 वासुदेवं जगन्नाथं घृतक्षीराभिषेचनात् ।
 सम्पूज्य पूर्ववत् पुष्पैर्गन्ध धूपादिभिर्नरः ॥
 अहोरात्रोषितो नाम्ना अभिष्टुय घृतार्षिषम् २(†) ।
 'घृतार्षिषे जगन्नाथाय देवाय नमः' इति नाम्ना स्तुत्युत्वेत्यर्थः ॥
 गव्यस्य सर्पिषः कुम्भः पुष्पमालादि भूषितम् ३(‡) ।
 कांस्य-पिधानसंयुक्तं सित वस्त्रयुगेन च ॥

१ (०) दक्षिणाचार्य-शक्तिगार्दः । एतदुक्तं कामिके—

पूर्ववन्नख्यं कृत्वा कुर्याद्दे मण्डलान्वितम् ।

तद्वत्पूजाञ्च होमञ्च सपनाद्यन्तैव च ॥

पञ्चाङ्गसूत्रं पञ्च निष्केशात् प्रकल्पयेत् ।

दक्षिणां पूर्ववद् दद्याद्दनुतां पूर्ववद्देदिति ॥

२ (†) श्रीभगवद्वासुदेवनाम्ना-नामोच्चारणपूर्वकं सम्पूज्य सर्वं कृत्वा पञ्चादानम् । नाम्ना

इत्यत्रकापि ग्रन्थे 'साध्या' इति पाठः ।

३ (‡) 'गव्यस्यसर्पिषः' इत्यनेन माहिष्यादि सर्पिर्निषिद्धम् । वचादि-गव्यस्यं घृतं त्रेहम् इति ।

हिरण्य गर्भसहितं मणिविद्रुम-मौक्तिकैः ।

अत्र पलसहस्रपरिमाणः कुम्भः १(*) ।

द्वादशपलाधिक पञ्चपल-शतपरिमाण इति केचित् ।

हिरण्य गर्भेति-मध्यवर्तिहिरण्य सहितं ब्रह्ममुर्तिसहितं वा, मणिविद्रुममौक्तिकै-
रिति सहाय्ये तृतीया ।

इक्षु यष्टि मयान् पादान् खुरान् रौप्यमयांस्तथा ।

सौवर्णेचाक्षिणी कुर्व्याच्छृङ्गे चागरुकाष्ठजे ॥

अत्र सुवर्णादि-यथाशक्ति परिमाणाज्ज्ञेयम् ।

सप्तधान्य मये पाद्वे पादोर्णेन च कम्बलम् २(†) ।

कुर्व्यात्तुरस्क कर्पूरैर्घ्राणं फलमयां स्तु तान् ॥॥

तद्वच्छर्करया जिह्वां गुडक्षीरमयं मुखम् ।

तुरस्कः-सिद्धकः सुगन्धिद्रव्य मित्यर्थः ३(‡) ।

क्षौम सूत्रेण लाङ्गुलं रौमाणि सितसर्षपैः ।

ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्व्याच्छृङ्गा-समन्वितः ॥

ईदृक्स्वरूपां सकल्प्य घृत धेनुं नराधिप ! ।

तद्वत् कल्पनया विद्वान् घृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥

तद्वद्—घृतधेनुवत् । कल्पनया—चतुर्थांशेन ।

तच्च विप्रं महाभागं मनसैव घृतार्चिषम् ॥

एतां ममोपकाराय गृहीष्व त्वं द्विजोत्तम ! ।

प्रीयतां मम देवेशः घृतार्चिः पुरुषोत्तमः ॥

इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नराधिप ! ।

तत्रायं मन्त्रः—

३१२. स्कान्दे—

घृतं गावः प्रसूयन्ते घृतं भूम्यां प्रतिष्ठितम् ।

घृतमग्निश्च देवाय घृतं मे सम्प्रदीयताम् ४(+)

- १ (*) एवमेव ऐमाद्री पलसहस्र परिमाणः कुम्भ उक्त । प्राग् उपवर्णितं परिभाषा प्रकरणे ।
२ (†) पत्रोर्णेन च कम्बल मिति ऐमाद्री पाठः । पत्रोर्णं धीतवीरिवम् ।
३ (‡) “तुरस्कः सिद्धकं च्छेत् जाती देवानरेऽपि च” इति विश्वः ।—तुरस्कदेवजात-
सिद्धकः यन्त्रद्रव्यविशेषः ।
४ (+) विश्वामिषय—घृत मग्निं वं सोमः तन्मयाः सर्वदेवताः ।
घृतधेनु प्रदानेन सर्वास्तुष्यन्ति देवताः ॥ इति
“घृतं मेऽन्वोपि गृह्यतां” इति पुस्तकान्तर-घृतः पाठः ।

दक्षिणाचात्र सौवर्णी, साचैक सुवर्णादिः यथा शक्ति वा । देवी पुराणेऽप्येवंविध-
घृतधेनुमुक्त्वा, देवताविशेष उक्तः ।

313. यथा—

ज्ञापयित्वा भवानींश्च घृतक्षीरैर्यथाविधि ।
पूजयेत् पुष्पमालाभिर्नैवेद्यैः सुमनोहरैः ॥
तद्भक्त्या प्रदातव्या मङ्गल्या शास्त्रपारगे ।
इमां ममोपकाराय गृहीष्व च द्विजोत्तम ! ॥

314. स्कान्दे—

प्रीयतां नन्दिनी देवी मङ्गला चर्षिका उमा ।
इत्युक्त्वा चार्षयेद्देनुं कृत्वानन्दां मनोऽनुगाम् ॥
अनेन विधिना देया सर्पिषो धेनु रूत्तमा ।
हिरण्यरत्नधेनुश्च प्रदेया विधिनाऽमुना ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवापुयात् ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र सर्पिर्वहा हृदाः ॥
पायसाःकईमा यत्र तस्मिन् लोके महीयते ।
तेषां स्वामित्वमाप्नोति मुदाऽ भ्रमयोयतः ॥
दश पूर्वापरां स्तार्य आत्मानं त्वेकविंशकम् ।
भूयः पृथ्वीशतं याति इहलोके स मानवः ॥
सकामानामियं व्युष्टिं धेनोस्तावदुदाहता ।
देव्यालोकमवाप्नोति निष्कामो घृत धेनुदः ॥ इति
देवी पुराणे वासिष्ठोक्त घृतधेनु दानम् ॥

—*—

(१२०) आदित्य पुराणे त्वेवमेवघृत धेनुरुक्ता ।

—*—

यथाह—

आदित्यन्तु जगन्नाथं घृतक्षीराभिपेचनैः ।
सम्पूज्य पूर्ववत् पुष्पैर्गन्धधूपादिभिर्नरः ॥

अहोरात्रोषितोभूत्वा अभिप्लुत्य घृतार्चिषा ।
 गव्यस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्पमाला विभूषितम् ॥
 इमां ममोपकाराय गृहीष्व त्वं द्विजोत्तम ! ।
 प्रीयतां मम देवेशो घृतार्चिभिरिहोत्तमः १(*) ॥
 इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नरोत्तम ! ।
 दत्त्वैकरात्रं स्थित्वा च घृताहारो नराधिप ! ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः तस्य दानफलं शृणु २(†) ।
 घृत क्षीरवहानद्यो यत्र पायसकर्माः ॥
 तेषु लोकेषु नित्यं सः सुपुण्येषु प्रमोदते ।
 पितुरुद्ध्वं नयेत् सप्त पुरषान् तस्य येऽप्यथः ॥
 इति आदित्य पुराणोक्त-घृतधेनु दानम् ॥

—*—

(१२१) अथ नवनीत धेनु दानम् ३(‡) ।

—*—

315. भविष्ये—

घृतधेनु विधानेन नवनीत मयी शुभा ।
 दातव्या नृपते ! धेनुर्न्यनाधिक्य विवर्जिता ॥
 मन्त्रः स एव निर्दिष्टः घृतधेनौ च यः स्मृतः ।
 शृणु पार्थ महाबाहो ! प्रदान-फलमुत्तमम् ४(+) ॥

-
- १ (*) 'रचिः तिमिरनाशनः' इति आदर्शं यन्यान्तर धृतः पाठः ।
 २ (†) पितृषु ब्रह्मपुरं गयेत्' इति-पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।
 " अत्र "कांसोपधान संयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च—इत्यारभ्य कल्पयित्वा ततस्त्वै प्रवतः
 पतिपादयेत्" इत्यन्ता साधेनुदानोपकरणसूचकाः सप्तश्लोकाः ईमाद्री विद्यन्ते ।
 ३ (‡) अत्र प्रागुक्त घृतधेनुविधानं नवनीतधेनुदानविधानं श्रेयम् ।
 " ईमाद्री तु कात्यायनोक्तं अपरं घृतधेनुदान विधानमस्ति ।
 ४ (+) 'पार्थम्' इति कश्चित् पुस्तक धृतः पाठः ।

घृत क्षीर क्वा नथो यत्र पायस कर्दमाः ।
 घृतधेनु प्रदोयाति यत्र कामैः प्रपूजितः १(*) ॥
 पितुरुद्धुं नयेत् सप्त पुरुषां स्तस्य येऽप्यधः ।
 तान् श्रेष्ठेष्विह लोकेषु स नयत्यस्त कल्मषान् ॥
 सकामा ना मिर्य व्युष्टिः कथिता नृपसत्तमः ? ।
 निष्कल्मषं पदं यान्ति निष्कामा स्तत् प्रदायकाः २(†) ॥
 इति नवनीत धेनुदानम् ॥

—*—

(१२२) अथ जल धेनुदान प्रकारः ।

—*—

316. विष्णुधर्मोत्तरे—

तथाच—

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीतये दत्तया यया ।
 देवदेवो हृषीकेशः सर्वगः सर्वभावनः ३(‡) ॥
 जलकुम्भं नरव्याघ्र ! सुवर्णं रजतान्वितम् ।
 रत्नगर्भं विशेषैस्तु प्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम् ।
 सितवस्त्रं युगच्छन्नं दूर्वापल्लव शोभितम् ॥
 कुष्ठ-मांसी-मुरोशीर-बालकामलकैर्युतम् ।
 प्रियङ्गु पत्र सहितं सितवस्त्रोपवीतिनम् ।

-
- १ (*) 'प्रपूरितः' चादर्शबन्धान्तरधृतः पाठः ।
 २ (†) 'प्रदार्ढिनः' इति कश्चित् ग्रन्थधृतः पाठः ।
 ३ (‡) 'सर्वेश' इति चादर्शं पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।
 " कात्यायनः प्राङ्—गवामक्षामे यथा विधि घृत धेनुन्दद्यात् ।
 हताक्षामे तिलधेनुं दद्यात् ।
 तिलाक्षामितु जलधेनुः प्रदीया ।
 घृतधेनुं नरोदद्यात्तिल धेनुं यथाक्रमम् ।
 जलधेनुं यथा शौक्येन दद्यात्तु विदुः ॥ इत्यादि ।

सच्छत्रं स उपानत्कं दर्भं विष्टर संस्थितम् ।
 चतुर्भिः सम्भृतं भूप ! तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ।
 स्थापितं दधिपात्रेण घृत क्षौद्र वता मुखे ॥
 उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जलधरम् ।
 पुष्पधूपोपहारैश्च यथा विभवमाहृतः ॥
 सङ्कल्प्य जलधेनुश्च कुम्भन्तमभि पूज्य च ।
 पूजयेद्वत्सकन्तद्वत् कुम्भं जलमयं बुधः ॥
 एवं सम्पूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकाम् ।
 सित वस्त्र धरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ॥
 दद्याद्विप्राय राजेन्द्र ! प्रीत्यर्थं जलशायिनः ।
 जलशायि-जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ॥
 इति चोच्चार्य भूनाथ ! विप्राय प्रतिपाद्यताम् ।
 अपकाम्नाशिना स्थेय महोरात्रमतः परम् ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा जल धेनुं नराधिप ! ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ॥
 शरीरारोग्य मावाधा-प्रशमः सार्वकालिकः ।
 नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां नसं शयः ॥ इति ।
 अत्र जलकुम्भे यथा शक्ति परिमाणम् ।

कुम्भोऽत्र कलशो नतुपरिमाण विशेष इति दानविवेकोक्तेः १(+)

‘सुवर्णरजतान्वितत्वश्च—सुवर्णरजतजशृङ्गाकृतिः ।

रजतं खुराकृतिश्च । तिलपात्राणि ताम्रमयानि ।

दधिपात्रं कांस्यमयम् । धान्यानि पार्श्वद्वये ।

कुष्ठादीनि घ्राणदेशे । प्रियङ्गुपत्रं श्रवणे ॥

यज्ञोपवीतं शिरसि । वत्सश्चतुर्थांशेन । दक्षिणाच सुवर्णमारभ्य यथाशक्ति ।
 एतद्धेनुचतुष्टयम्, यदविरोधात्तत् सामान्या दितरेषु तथात्वमिति न्यायेन ज्ञेयम् ।
 आदित्य पुराणेतु जलधेनुदानमनेनैव समानार्थम् ।

विशेषस्तु—

ततः सम्पूज्य चादित्यं जलधेनुं सवत्सकाम् ।

दद्याद्विप्राय देवाप्ते प्रीत्यर्थं मिहिरस्य च ॥

आदित्यः स जगद्योनिः प्रीयतां मिहिरः सदा ।
 इति चोच्चार्य्य ताङ्गान्तु विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 हिरण्य-रत्न-धेनुश्च प्रदेया विधिनाऽमुना ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 अनेन विधिना दद्याज् जलधेनुं महामुने ! ।
 सर्वाहादानवाप्नोति यांश्च ध्यायति मानवः १(†) ॥
 सर्वपाप-विनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् ।
 प्रपितामहं यथा पूर्व-पुरुषाणां चतुष्टयम् ॥
 आत्मानं तनयं पौत्रं तदधस्थाच्चतुष्टयम् ।
 तारयेत् स मुनीन्द्रेह जलधेनुप्रदोनरः ॥
 यच्च गृह्णाति विधिवत्तस्याप्येवं विधाः कुले ।
 चतुर्दश तथाचैव ददतश्चानुमोदतः ॥
 दीयमानां प्रपश्यन्ति जलधेनुश्च ये नराः ।
 तेऽप्यशेषाघ-निर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ . इति

अत्र विष्णुधर्मोत्तरोक्त जलधेन्वाद्गौ न कृष्णाजिनास्तरणम् । अनुक्तत्वादर्था-
 भावाच्च । मत्स्योक्तेरेव तत्रत्यातिदेश वाक्यादित्यवगन्तव्यम् ।

317. हेमाद्रौ, देवीपुराणे—

तोयधेनुं ब्रुवे वत्स ! यथा देवी प्रसीदति २(‡) ।
 कुम्भं तोयसुसम्पूर्णं रत्नवस्त्र युगान्वितम् ॥
 समस्तबीज संयुक्तं दूर्वापल्लव-शोभितम् ।
 समस्तबीजं-सर्वधान्यम् ३(+) ।
 दूर्वाक्षतशङ्ख-दधि-कुष्ठा मलक-चन्दनैः ।
 माल्यच्छत्र-समायुक्तं तिलपात्रैश्च संयुतम् ॥
 दधि-क्षीर-घृतैः पात्रं विधानेनोपकल्पयेत् ।
 वत्सकं कल्पयेत्तस्या स्तदूतोयमयं बुधः ॥

१ (†) 'गाच्च' इति पुस्तकान्तर घृतः पाठः ।

२ (‡) 'ब्रुवे' इत्यत्र 'ब्रुव' इति हेमाद्रौवः पाठः ॥

३ (+) तानि धान्यानि परिभाषाया मुञ्जानि ।

देवीमभ्यर्च्य विधिवत् सोपवासोऽथ नक्तवान् ।
 देवीभक्ते प्रदद्याद्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 सर्वारि सूदनी देवी देवानां भयनाशिनी १(*) ।
 वेदमातर्बरे दुर्गे सर्वगे सुभगे ! नमः ॥
 अनेन चा(वा)ञ्च मन्त्रेण नन्दानाम्नाभि मन्त्रयेत् ।
 देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदित-कला शिवा ॥
 इति देवी पुराणे जलधेनुदानम् ॥

—*—

318. तच्च, स्कान्देऽपि—

जलधेनुञ्च योदद्यात्तस्य दान फलं शृणु ।
 प्रपां सत्त्वं तडागं वा कूपं वापि सुपुष्कलम् २(†) ॥
 कृत्वा कुम्भान् सुवर्णांश्च गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ।
 प्रपातु—पानीयशाला ।
 तडागो—जलाशयः ।
 कूपः—प्रसिद्धः ३(‡) ।
 एतत् कृत्वा यत्फलं शास्त्रसिद्धं तत्फलं स्यादित्यर्थः ।
 सुवर्णान्—शोभनवर्णान् ।
 पुष्पैश्च विविधाकारै रभ्यर्च्य द्विजसत्तम ! ।
 भक्ष्य-भोज्यैः सुनृतानां तिलपात्राणि दापयेत् ॥
 दक्षिणा पुष्कला देया एभ्यस्त्वासंशयेत्ततः ।
 आपः शिवास्तु सौम्याश्च तर्पयन्तु पितृणमम ॥
 कामदाः कामदानाय भवन्त्विति च वै वदेत् ।
 एवन्दस्वातु तान्धेनुं पुनः कृत्वाच वै तदा ॥
 आवाहयेत् प्रपां देवीं ब्रह्मलोक—समर्पिणीम् ।
 तिलपात्राणि दत्त्वा च तथा वस्ययुगं शुभम् ॥
 सुवर्णस्यच साभिर्ध्यं फलानि विविधानि च ।
 ततोदद्याच्छुचिः स्नातो ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥

- १ (*) 'सर्वारि' इत्यत्र 'जयारि' इति पुस्तकान्तरद्वयः पाठः ।
 " 'यथोदित कला' इत्यत्र पाठान्तरमस्ति ।
 २ (†) कूपसतडागाद ङीजपरिमाचः चस्यपरिसरोभिन्नाकारच ।
 " "सचं यच्च सदादान आदनारञ्जकैतथै" इति मेदिनी ।
 ३ (‡) "कूपः कूपकचन्नामे नर्त्ताभ्युत्पन्नश्च" इति व्यापिः ।

एवं विधानतो इत्था ब्रह्मलोके महीयते ।
इति स्कन्द पुराणोक्त-जल धेनुदानम् १(*) ॥

—*—

(१२३) अथ क्षीर धेनु दानम् ॥

—*—

319. विनता (च) उवाच २(०)—

क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तान्निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम ! ॥
गोचर्म मात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णा जिर्न बुधः ॥
तस्योपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थां शेन वत्सकम् ॥
सुवर्णं मुखशृङ्गाणि चन्दनागरुकानि च ।
प्रशस्तपत्र श्रवणां तिलपात्रो परिन्यसेत् ॥
मुखगुडमयन्तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।
फलप्रशस्त-दन्ताश्च मुक्ताफल मयेक्षणाम् ॥
श्लुपादां दर्भरोमां सितकम्बल-कम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठां कास्यदोहां पट्टसूत्रमयीन्तथा ॥
पुच्छश्च नृपशार्दूल ! नवनीत मयीन्तनीम् ।
स्वर्णशृङ्गां रौप्यश्रुरां पञ्चरत्नमयीं भुवि ॥
चत्वारि तिल पात्राणि चतुर्दिग्द्वपि स्थापयेत् ३(†) ।
सप्तप्रीहि समायुक्तं दिक्षु सर्वांसु प्रक्षिपेत् ॥
अत्र सप्तप्रीहिः—सप्तधान्यानि ।
एवं लक्षणसंयुक्तां क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत् ।

-
- १ (*) जीवन्नाद्येऽपि जलधेनुदानमावश्यकम्, तच्च विनाही जीवन्नाद्यप्रकारवैचिंत्यमस्ति ।
२ (०) विनता उवाच इति कश्चिदाहर्षवन्त्यः पाठः ।
" 'प्रशस्तपात्र' इति कश्चित् पाठः ।
३ (†) 'चतुर्दिग्द्व निधापये' इत्यादर्शयन्त्याकारस्यः पाठः ।

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्ध पुष्पैः समर्पयेत् ॥
 धूपदीपादिकं नदत्त्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा मुद्रिकां कर्णमात्रकैः १(*) ॥
 पादुकोपानहौ च्छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ।
 अत्र दीयते इति दानम् ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां मित्यादि नर पुङ्गव ! २(†) ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत् ३(‡) ।
 'आप्यायस्वे' तिमन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसाधयेत् ४(+). ।
 अत्र प्रसादयेत्—उपतिष्ठेत् ।

मन्त्रो यथा—

गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या ग्राहको मन्त्रमुचरेत् ।
 गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः ।
 भजस्व कामैर्मै (मां) सर्वैः क्षीरधेनो ! नमोऽस्तुते ॥
 एवं धेनुं यः प्रदाय क्षीराहारोदिनं चरेत् ५(x) ।
 त्रिरात्रन्तु पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम् !
 दीयमानं प्रशंसन्ति ते यान्ति परमाङ्गतिम् ६(ss) ।
 एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तिः ॥
 शतार्द्धमथवा प्यर्द्धं तथैवाद्धं यथेच्छया ।
 दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

- १ (*) मुद्रिका—सुवर्णनिर्मित भूषणम्, तथाच मित्याचारायां व्यवहाराध्याये—
 “सौवर्णीं राजतीं ताम्नीं आयसीं वा सुशोभिताम् ।
 सखिलेन सहाङ्गीतां प्रविपेत्तव मुद्रिकाम्” ॥
 केषाञ्चिन्मते स्वर्णमुद्रेति ।
- २ (†) 'इत्यादिना नराधिप' इति ग्रन्थान्तरस्यः पाठः ।
- ३ (‡) 'दिनं भवेत्' इति पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।
- ४ (+) 'आप्यायस्व समीतु ते विन्तः सोमवृषाम् ।
 भवा वाजस्य सङ्घथे' । इति श्रुतं, यजुः १२।११२ ।
- ५ (x) 'दिनं नयेत्' इति ग्रन्थान्तरधृतः पाठः ।
- ६ (ss) 'प्रशंसन्ति' इत्यत्र प्रपञ्चन्ति इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।
 चम 'पठेद्वा भक्ति भावतः' इति पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते ।
 पितृ-पितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणोभवनं ब्रजेत् ॥
 दिव्यं विमान मारुढो दिव्यगन्धानु लेपनः १(*) ।
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 द्वादशादित्य सङ्काशं विमानैर्वर मण्डितैः ।
 गीतवादित्र निर्घोषै रप्सरोगण सेवितैः ॥
 तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णु सायुज्यतां ब्रजेत् ।
 य इदं शृणुयाद्राजन् पठेन्नित्यं सुभक्तितः ॥
 सर्वपाप विनिर्मुक्तः विष्णु लोकं स गच्छति ।
 इति क्षीर धेनुदानम् ॥

—*—

(१२४) अथ दधि धेनु दानम् ।

—*—

320. स्कन्द पुराणे, विनता उवाच—२†)

दधिधेनोर्महाराज ! विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
 अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
 गोचर्म मात्रान्तु पुनः पुष्पप्रकर-संयुताम् ।
 कुशैरास्तीर्य्य वसूधां कृष्णाजिन-कृतास्तराम् ॥
 दधिकुम्भश्च संस्थाप्य सप्तधान्यस्य चोपरि ।
 चतुर्थां शेन वत् सन्तु सौवर्ग-मुखमंयुतम् ॥
 प्रशस्तपत्र-श्रवणां मुक्ताफल मयेक्षणाम् ।
 चन्दनागरु-शृङ्गा च तन्मुखं गन्धमालिकम् ॥

१ (•) विमानं-ज्योमयानम, पुष्पक मिति । “विमानं हंसमंयुक्त मीतच्छिति तद्वने” ।
 “हंसयुक्तविमानस्य साक्षमवकमण्डलः” इति मार्कण्डेय पुराणे । “सर्वभ्योऽवसरं
 ददाति पुष्पकवत्” कल्पतरु-परिमलं । यातायातः प्रतिदिनसहो भिद्यमाना विमानाः”
 गङ्गासिन्धु । वास्तु शास्त्रे अथर्व विमानं भूपगृहम् । प्रासाद मध्यगृहं वा ।
 एतस्योपादानं निर्माणावस्यं विश्वकर्माशिल्पिणास्ते भोजराजीयममराइनमन्वधारेऽपि
 —अतस्तु रमयन्नेण विमानपरिचालनतत्त्व वर्णितमस्ति ।

२ (†) ‘विनता उवाच’ इति क्वचित्पुस्तकान्तरं धृतः पाठः ।

जिह्वा शर्करया राजन् घ्राणं श्रीखण्डकन्तथा ।
 फलमूल-मयादन्ताः सितसूत्रस्य कम्बला ॥
 ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयन्तथा ।
 फलमूल-मयादन्ताः सितसूत्रस्य कम्बला ॥
 ताम्रपृष्ठादर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयन्तथा ।
 स्वर्णशृङ्गी रौप्य खुरां नवनीत मय-स्तनीम् ॥
 इक्षुपादां सुसं स्कृत्य सर्वाभरण-भूषिताम् ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ॥
 ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ।
 समाधि यमयुक्ताय तादृशाय प्रदापयेत् ॥
 पुच्छदेशोपविष्टाय मुद्रिका कर्णमात्रिका ।
 पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ॥
 तन्मन्त्रस्तु—‘या लक्ष्मी’ रित्यादि ।
 अनुस्मरेत् पठेत् ॥
 ‘दधिक्राव्णे’ति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् १(*) ।
 एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षि सत्तम ! ॥
 एकाहारो दिनं तिष्ठेत् दध्नाच नृपनन्दन ! ।
 यजमानोवसेद्राजन् त्रिदिनश्च द्विजोत्तमः ॥
 दीयमानं प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति पराङ्गतिम् ।
 यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायस कर्माः ॥
 मुनय ऋषयः सिद्धा स्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
 य इदं शृणुयात्प्रकथा श्रावयेद्वापि मानवः ॥
 अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति २(†) ।
 इति दधि धेनुदानम् ॥

—*—

१ (*)

‘दधिक्राव्णे’ति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ।

सुरभिनी मुखाकरत प्रवृत्तयूषितारिषत् ॥ यजुर्वेद २१।१२ ।

२ (†)

‘य इदं शृणुयात्प्रकथा श्रावयेद्वापि मानवः ।

सर्वपापविनिर्मुक्ती विष्णुलोकं स गच्छति’ ॥ इति आदर्श सत्यान्तर धृतः पाठः ।

(१२५) अथ मधुधेनुदानम् ।

—*—

321. स्कान्दे—

मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्व्वप्राप-प्रणाशिनीम् ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 कुशेभ्य उत्तरं कृष्णाजिनम् । अस्मिन् महीपृष्ठे इति समासः ।
 धेनुं मधुमयीं कृत्वा सम्पूर्णघटपूरिताम् ।
 तद्वचतुर्यं भागेन वत्सकं परिकल्पयेत् ॥
 सौवर्णन्तु मुखंकृत्वा शृङ्गाण्यगरुचन्दनम् ।
 पृष्ठं ताम्रमयन्तस्य पुच्छं सूत्रमयन्तथा ॥
 पादास्त्विक्षुमयाः कार्याः सित कम्बल-कम्बलाम् ।
 मुखं गुडं मयं कृत्वा जिह्वा शर्करयान्विता ॥
 मौक्तिके नयने तस्या दन्ताः फलमया-स्तथा ।
 दर्भरोमधरां देवीं रौप्यखुर विभूषिताम् ॥
 अश्वत्थपत्र श्रवणां नवनीतमयस्तनीम् ।
 सर्व्वलक्षणसंयुक्तां सप्तधान्यानि दापयेत् ॥
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु च विन्यसेत् ।
 आच्छाद्य वज्रयुगेन घण्टाभरण भूषिताम् ॥
 कांस्योपदोहनीन्दत्वा गन्ध पुष्पैस्तु पूजिताम् ।
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ॥
 संक्रान्तावुपरागेच सर्व्वकालमतन्त्रितः ।
 ब्रह्म्यं ब्राह्मण-सम्पत्तिर्दृष्टं मात्रेण दापयेत् १(*) ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।
 आर्ष्यावर्त्त-समुत्पन्न-वेदवेदाङ्गपारगे २(†) ॥
 तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तम ! ३(‡) ।

-
- १ (*) 'दृष्टिपाने प्रदापयेत्' इति चयान्तर इतः पाठः ।
 २ (†) 'वेदवेदाङ्गवेत्तेषु आर्ष्यावर्त्तौत्रयाय' इति तत्रैव चयं पाठान्तरम् ।
 ३ (§) 'नराधिप' इति तत्रैव पाठान्तरम् ।

पुच्छदेशोपविष्टाय गन्धालं कारमालिने १(*) ॥
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकां कर्णमात्रिकाम् ।
 स्वशक्त्यादक्षिणान्दत्त्वा वित्तशाच्य-विवर्जितः ॥
 उदक-पूर्वन्तु कर्त्तव्यं पश्चाद्दानं समर्पयेत् ।-
 रसज्ञाः सर्वदेवानां सर्वभूत हिते रताः ॥
 प्रीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तुते ।
 अहङ्गृह्णामि त्वां देवि ! कुटुस्वार्थं विशेषतः ।
 कामं कामदुघे कामान् मधुधेनो ! नमोऽस्तुते ॥
 'मधुवाते' तिमन्त्रेण प्रदाप्या यत चेतसा २(†) ।
 दत्त्वा धेनुं महाराज ! छत्त्रकोपानहौ तथा ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ! ३(‡) ॥
 दत्त्वा दानं पायसेन मधुनाच दिनं नयेत् ४(+) ।
 ब्राह्मणोऽपि त्रिरात्रन्तु मधुपायस संयुतम् ५(×) ॥
 एवं कृतेतु यत् पुण्यं तन्निवोध नराधिप ! ।
 यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायस-कर्ममाः ॥
 ऋषयोमुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं पुनर्मर्त्यमुपागतः ॥
 स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकश्च गच्छति ।
 दश पूर्वान् दशपरान् आत्मानश्चैकं विंशकान् ६(०) ॥
 स नये त्रिष्णु सायुज्यं मधुधेनु-प्रसादतः ।
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ॥
 सर्वपाप-विनिमुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ।

इति मधुधेनु दानम् ॥

—*—

- १ (*) 'गन्धपुष्पादि पूजिताम्' इति हेमादौ ।
 २ (†) 'मधुवाता चतुर्थायते मधुधेनुं सिस्रवः' ।
 'माध्वीनः सन्वीषधीः' । मधुवातेति-ऋक्त्वयम् । शतयजुः—११।२७।२८।२९ ।
 ३ (‡) इत्यारभ्य मधुधेनुदानफल कीर्तनम् ।
 ४ (+) 'दाता ततः पायसेन' इति शतयजुः धृतः पाठः ।
 ५ (×) 'मधुपायसभृग् भवेत्' इति आश्विनशतयजुः धृतः पाठः ।
 ६ (०) 'विंशतिम्' इति पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

(१२६) अथ इक्षुरस धेनुदानम् ।

—*—

322. स्कान्दे, विततोवाच—

रस धेनुं महाराज ! कथयामि समासतः ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 रसस्य तु घटं राजन् ! सम्पूर्णं मैक्षवस्य च ।
 तद्वत् सकल्पयेत् प्राज्ञः चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
 श्लुदण्डमया पादा राजत-खुर-संयुताः १(*) ।
 सुवर्णं शृङ्गाभरणा वस्त्रपुच्छा घृत स्तनी ॥
 पुष्प कम्बल संयुक्ता शर्करा मुख जिह्विका ।
 दन्ताः फलमया स्तस्याः पृष्ठन्ताम्रमयं शुभम् ॥
 युष्प रोमातु राजेन्द्र ! मुक्ताफल-कृतेक्षणाम् ।
 सप्तप्रीहि समायुक्तां चतुर्दिक्षु सदीपिकाम् ॥
 सर्वोपस्कर संयुक्तां सर्वगन्ध विभूषिताम् ।
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥
 ब्रह्मणे वेदविदुषे श्रोत्रियाया-हिताम्रये २(†) ।
 पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
 तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कुटुम्बिने ।
 दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपाप—विवर्जितः ॥
 दाता वा प्राहकोवापि एकाहं रस-भोजनः ।
 सोमपानं भवेत्तस्य सर्वमेव फलं भवेत् ॥
 दीयमानां तु पश्यन्ति तेऽपि यान्ति परांगतिम् ।
 धेनुश्च पूजयित्वाप्रे गन्धधूपस्रगादिभिः ॥
 पूर्वोक्ता ये च मन्त्राश्च तानेव प्रयतः स्मरेत् ३(‡) ।
 ते मन्त्राः 'या लक्ष्मी'रित्यादयः प्रागुक्ताः ज्ञेयाः ।

१ (*) 'खुरनिर्मिता' इति यज्यान्तरस्यः पृथक् पाठः ।
 २ (†) 'विप्राय वेदविदुषे' इति चादर्शान्तरस्य-पाठः ।
 ३ (‡) 'अरेदित्यत्र' 'पठेदिति' यज्यान्तरस्यः पाठः ।

एवमुच्चारयित्वा तु दीयते वै द्विजोत्तमे ।
 दशपूर्वान् परांश्चैव आत्मानश्चैकविंशकम् ॥
 तन्नयेत् परमं स्थानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ।
 एषा ते कथिता राजन् ! रसधेनुरनूत्तमा ॥
 ददस्व च महाराज ! पुण्यश्लोकानवाप्नुहि ।
 य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ॥
 सर्वपाप-विनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ।
 इति श्शुरसधेनुदानम् ॥

—*—

(१२७) अथ शर्कराधेनुदानम् ।

—*—

323. स्कान्दे, विनतोवाच—

तद्वच शर्कराधेनुं शृणु राजन् यथार्थतः १(*) ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 धेनुः शर्करया राजन् सदा भार-चतुष्टयम् ।
 उत्तमा कथ्यते सद्भिः चतुर्थांशेन वत्सकः ॥
 तदूर्ध्वं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन चाधमा २(†) ।
 तदूर्ध्वं वत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानवः ॥
 अष्टमांशेन वा कुर्व्यात् चतुर्थांशेन वत्सकम् ३(‡) ।
 अष्टमांशेन—अर्द्धभारेण ।
 स्वशक्त्या कारयेद्धेनुं यथात्मानं न पीडयेत् ।
 सर्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ४(०) ॥
 सौवर्ण-मुखशृङ्गानि मौक्तिकैर्नयनानि च ।
 गुदेन च मुखं कार्श्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा ॥

-
- १ (*) राजन् कुर्व्याद् यथावतः इति श्रीमद्रौप्यः पाठः ।
 २ (†) 'कन्वसा' इति चादशान्वार इतः पाठः ।
 ३ (‡) चतुर्थांशेन वत्सकम् इति श्रीमद्रौप्यः पाठः ।
 ४ (०) 'सर्वं बीजाणि' इति चादशान्वारस्यः पाठः । अत्र सर्वबीजानि-सर्वधान्यानीत्यर्थः ।

कम्बलं पट्टसूत्रेण घन्टाभरण भूषिता १(*) ।
 श्शु-पादा रौप्यसुरा नवनीतमयाः स्तनाः ॥
 प्रशस्तपत्र-श्रवणा सितचामर-भूषिता ।
 पञ्चरत्न-समायुक्ता दर्भरोम समन्विता ॥
 कांस्योपदोहना सम्यक् गन्ध-पुष्पैः समन्विता ।
 ईदृग्विधान-संयुक्ता वस्त्रैराच्छादितोपरि ॥
 गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 श्रोत्रियाय हरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ॥
 वेद-वेदाङ्ग-विदुषे विशेषेणाग्नि होत्रिणे ।
 अनसूयवेच दातव्या न मत्सर-युताय वै ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते च षन्मुख !
 एषु पुण्येषु कालेषु यदृच्छा वापि दापयेत् २(†) ॥
 सत्पात्रन्तु द्विजं दृष्ट्वा स्वागतं श्रोत्रियं गृहे ।
 तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे निवेदयेत् ॥
 पूर्वमुखस्थितो दाता अथवा तु उदङ्मुखः ।
 धेनुं पूर्वमुखीं कृत्वा वत्स मुत्तरतो न्यसेत् ॥
 दानकाले तु ये मन्त्रा स्तान् पठित्वा समर्चयेत् ।

अत्र मन्त्रा 'या लक्ष्मी'रित्यादयः प्रागुक्ताः ॥
 आच्छाद्य चैव तं विप्रं मुद्रिताकर्णं वेष्टकैः ।
 स्वशक्त्या दक्षिणान्दशाद् गन्धपुष्पं सचन्दनम् ॥
 धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखञ्च न विलोकयेत् ।
 एकाहं शर्कराहारो ब्राह्मण स्त्रिदिनं वसेत् ॥

अत्र ब्राह्मणो प्रहीता ।
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी ।
 सर्वकामः समृद्धस्तु जायते नात्र शंशयः ॥
 दीयमानं प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
 यद्दं शृणुयान्नक्त्या पठ्यते वापि मानवः ॥

१ (•) 'संयुता' इति चादर्शं ब्रह्मण्यारस्यः पाठः ।

२ (†) 'एष्विबन्' वेधिति पाठः चादर्शं ब्रह्मण्यारस्यो इत्यति ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ।
इति शर्करा धेनुदानम् ॥

—*—

(१२८) अथ कार्पास धेनुदानम् ।

—*—

324. वराह उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासकीं शुभाम् ।
विश्वस्य गुह्यगुप्त्यर्थं ब्रह्मणा चांशुकं कृतम् १(*) ॥
गुह्यम्—गोप्यस्थानं लिङ्गादि ।
कार्पासमूलं तच्चापि तेनासानुत्तमः स्मृतः ।
सा च कार्पास-भारेण धेनुश्रेष्ठा प्रकीर्तिता ॥
मध्यमा च तदद्धेन तस्याप्यद्धेन कन्यसा ।
पूर्वव द्वस्त्रधान्यश्च हिरण्यश्च तथैव च ॥
वत्सकन्तु चतुर्थांशे दानमन्त्रो विधीयते ।
कुर्वीत पूर्ववद् वत्सं वस्त्रधान्याद्युपस्करम् २(†) ॥

अत्र पूर्ववदिति—वराहपुराणोक्त-तिलधेनुवदित्यर्थः ।

हेमकुन्देन्दु सदृशे ! क्षीरार्णव समुद्रवे ।
सोमप्रिये सुधेन्वाख्ये सौरभेयि ! नमोऽस्तुते ॥
दत्त्वेयमिन्दुनाथाय शशाङ्कायामृताय च ।
अत्रि नेत्र-प्रजाताय सोमराजाय वै नमः ३(‡) ॥

इति दानमन्त्रः ।

यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
स याति सोमलोकन्तु सोमेन सह मोदते ४(०) ॥

-
- १ (*) ब्रह्मणा च स्वयं कृतम्—
" 'ब्रह्मणा चांशुकं कृतम्' इत्यादशं ग्रन्थान्तरस्यः पाठः ।
२ (†) 'समन्वितं' इति आदर्शान्तर-धृतः पाठः ।
३ (‡) अथ आत्मेय-दत्तेयमिन्दु नाथायेति च पाठान्तरद्वयमस्ति ।
४ (०) 'चन्द्रलोकन्तु' इति आदर्शान्तरः-धृत पाठः ।

न रोगी न ज्वरी कुष्ठी कुले तस्य प्रजायते ।
पुत्र-दार-समोपेतो जीवेश शरदां शतम् ॥
इति कार्पास धेनु दानविधिः ॥

—*—

(१२६) अथ लवणधेनु दानम् ।

—*—

325. भविष्ये, कृष्ण उवाच—

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि लवणस्येह कल्पिताम् १(*) ।
गोमयेणोपलिप्ते तु दर्भसंस्थर-संस्थिताम् ॥
आविकश्मर्माविन्यस्य पूर्वाशाभिमुखं स्थिताम् ।
वस्त्रेणाच्छादितां कृत्वा धेनुं कुर्वीत मध्यमाम् २(†) ।
आढकेनैव कुर्वीत बहुवित्तोऽल्पवानपि ।
स्वर्ण-शृङ्गीं रौप्यसुरां इक्षुपादां फलस्तनीम् ॥
कार्या शर्करपा जिह्वा गन्ध-घ्राणवती तथा ।
समुद्रोदरजां शुक्ति कर्णौ च परिवेष्येत् ३(‡) ॥
शृङ्गे चन्दन काष्ठाभ्यां मौक्तिके चाक्षिणी उभे ।
कपोलौ सक्तुपिण्डाभ्यां यवानास्ये प्रदापयेत् ४(+) ।
कम्बलं पट्टसूत्रेण प्रीवायां कर्णित्रिकां तथा ।
पृष्ठे वै ताम्रपात्रन्तु अपाने गुडपिण्डकम् ॥
लाङ्गुले कम्बलं दद्याद् रसान् क्षीर-प्रदेशतः ।
योनि-प्रदेशे च मधु सर्व्वतस्तु फलान्विताम् ॥
एवं सम्यक् परिस्थाप्य लवणस्य कृताश्च गाम् ।
स्थापयेत् वत्सकश्चापि चतुर्भागेण मानवः ५(x) ॥

-
- १ (*) 'कल्पिताम्' इति आदर्शान्तर-धृतः पाठः ।
२ (†) 'मध्यमाम्' इति बुद्धिमान् इति च पाठान्तर इयम् ।
३ (‡) 'परिकल्पयेत्' इति तत्रैव पाठान्तरम् ।
४ (+) 'प्रकल्पयेत्' इति तत्रैव पाठान्तरम् ।
५ (x) 'चतुर्भागेण' इत्यत्र लवणधेनोः चतुरं शैकादिना तत्परिमाणेन च तद् वत्सकं परिकल्पयन्
ज्ञेयम् ।

एवं धेनुं समभ्यर्च्य माल्यवस्त्रैर्विभूषणैः ।
 स्नात्वा देवाच्चर्चनं कुर्याद् ब्राह्मणानभिपूज्य च ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गान्तु पुत्रभार्याः समन्वितः ।
 ब्राह्मणाय सुशीलाय वृत्तयुक्ताय वै नृप ! ॥
 दद्यात् पर्वसु सर्वेषु मन्त्रेणानेन मानवः ।
 लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ॥
 सर्व-देवी-मयि-देवि लवणाख्ये ! नमोऽस्तुते ।
 एवमुच्चार्य मन्त्रान्ते विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 सम्यक् प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणासहितं नृप ! ।
 प्रदक्षिणा मही तेन कृता भवति भारत ! ॥
 सर्वदानानि दत्तानि सर्वत्तुक फलानि च ।
 सर्वै रसाः सर्वमन्त्राः सर्वमेतच्चराचरम् ॥
 सौभाग्यञ्च परां वृद्धिं शरीरारोग्य-सम्पदः ।
 नृणां भवति दत्त्वा तु रसधेनुं न संशयः ।
 स्वर्गं च नियतं वासो यावदाभूत-संप्लवम् ॥
 पत्रो (त्तो)र्णं कम्बलगलां लवणोदकेन ,
 कृत्वा फलस्तनवतीमविचर्म-पृष्ठे ।
 दत्त्वा द्विजाय विधिवद्रस-धेनुमेताम् ;
 लोकं गवां सकल-सौख्ययुतं प्रयाति १(*) ॥
 इति लवण धेनुदानम् ।

—*—

(१३०) अथ कर्पूरादि-धेनुदानम् ।

—*—

326. विष्णु धर्मोत्तरे—

कर्पूरधेनुं वक्ष्यामि सर्वगन्धमयीं शुभाम् ।
 यान्दत्त्वा सर्वगन्धास्तु प्रदत्ताःस्युर्महीपते ! २(†) ।

१ (*)

'गोखोकमेति सकलेश्वरतां प्रयाति' इति आदर्शं पुस्तकान्तर-धृतः पाठः ।

२ (†)

न संशय इति आदर्शं पुस्तकान्तर धृतः-पाठः ।

चन्द्रग्रहे वाथ भानौ कार्तिक्यां विष्णुवत्यथ १(*) ।
 द्वादश्यामयने पुण्ये दद्यात् कर्पूरां शुभे ॥
 ब्राह्मणाय दविद्राय शीलवृत्त-पराय च २(†) ।
 भूमावास्तीर्य नेत्रन्तु शङ्खशुक्राम्बरं शुभम् ॥
 कार्या चतुष्पला धेनुः पलमात्रन्तु वत्सकः ।
 अथवा पलिका धेनुं वत्सः कार्यान्तु कार्षिकः ॥
 स्वर्णशृङ्गा रौप्यखुरा पुच्छं कुङ्कुम-सम्भवम् ।
 मृगनाभिमया दन्ताः प्रन्थिः पर्णमयं मुखम् ॥
 अक्षिणी सिद्धकमये कर्णौ चागुरु काष्ठजौ ।
 देवदारुमयं पुच्छं गुदं गुग्गुलु सम्भवम् ॥
 उदरे चन्दनं दद्यात् खुराम्पे नखमेव च ।
 कुष्ठैः कपोलकं प्रोक्तं उशीरं चर्म चैव तु ॥
 एवं संकल्प्य कर्पूरां धेनुं वस्त्रेण पूजिताम् ।
 विप्रं सम्पूज्य कर्पूरां वस्त्रयुगेन चैव हि ॥
 कर्पूरधेनुं विप्रेश गृहाण मत् सुपूजिताम् ।
 पुष्पगन्धस्थिता सा मे कमला प्रीयतामिति ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण दानं विप्राय दापयेत् ।
 दत्त्वा धेनुमिमां राजन् गन्धर्वाणां संमोभवेत् ॥
 कल्पसूर्यं वसेत् स्वर्गे राजराजो भवेद्विह ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति गौरी लोके महीयते ॥
 सर्वकाम प्रदा धेनुः शर्करायाः प्रकीर्तिता ।

तत्रैव, तथा—

सर्वपापहरा यस्माद्द्याद्धेनुं समाहितः ।
 सर्वरोगहरा यस्माद्द्याद्धेनुं सभक्तिकः ॥
 गुद्धधेनुवदत्रापि मन्त्रावाहन पूजनम् ।
 दत्त्वा गन्धमयीन्धेनुं कामानां फलमाप्नुयात् ३(‡) ॥

- १ (*) विश्वपदार्थः, विष्णुवत्येति च इति—चादर्थं पुस्तकस्थः पाठः ।
 २ (†) श्रीब्रह्म पराय च इति चादर्थं पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।
 ३ (‡) 'फलभान् भवेत्' इति विनाद्रीव-पाठः ।

एवं कस्तुरिकां धेनुं अद्वावित्तानुसारतः १(*) ।

पात्रे दद्यान्नृपश्रेष्ठ मन्त्रमेनमुदीरयेत् २(†) ।

एनं पूर्वोक्तं मन्त्रमिति ।

अत्र कस्तुरीपद-प्रक्षेपः काव्यः कर्पूर पदस्थाने ।

इति कर्पूरधेनु दानम् ।

—*—

(१३१) अथ सुवर्णं धेनुदानम् ३(‡) ।

—*—

327. विष्णुधर्मोत्तरे—

कथयामि रहस्यन्ते दानधर्मोप-वृंहितम् ।

सुवर्णधेनु-सम्बन्धि सर्वपापोप शान्तिदम् ॥

यद् ब्रह्मणापि राजेन्द्र ! विहितं विष्णुणा पुरा ।

तत्ते विस्तरतो राजन् ! कथयाम्यनु पूर्वशः ॥

सुवर्णस्य सुवर्णस्य शुद्धस्य परिकल्पिताम् ।

अत्र द्वितीय सुवर्णशब्दः परिभाषोक्तः परिमाणार्थः ।

शुद्धशब्दः—उत्तमार्थः ।

रौप्यवत्सक-संयुक्तां मुक्ताफल-विभूषिताम् ।

प्रबालशृङ्गोपयुतां पद्मरागाक्षि-शालिनीम् ॥

धृतपात्र-स्तनवतीं कर्पूरागुरु-नासिकाम् ।

शर्करारसनोपेतां मिष्टान्नमुख-सस्मिताम् ४(+) ॥

शङ्कशृङ्गान्तरां शुक्ति-ललाट स्थान कल्पिताम् ।

फलदन्तां वस्त्रयुग्मपाश्वर्वा क्षौमसुकम्बलाम् ॥

१ (*) एवम् इत्यत्र तथा इति हेमाद्रीय-पाठः । अद्वावित्त समन्वितः इति च हेमाद्रीय-पाठः ।

२ (†) मन्त्रमेतदिति क्वचिदादर्शं यत्रो पाठः ।

—एनमिति कथितानुक्तधनेन या लक्ष्मी रित्यादि मन्त्रो-बोधः ।

३ (‡) अथ सुवर्णं धेनुदानं प्रागुक्त-तद्दानविरोधाच्च सामान्य विशेषेण हेतुम् । ।

सामान्यत-उक्ता सम्प्रति विशेषेणोच्यते इति ।

४ (+) अष्टाङ्ग(र्ष)संयुतामिति यन्वागरे पाठान्तरमस्ति ।

श्लुपादां नालिकेर श्रवणां गुड़जानुकाम् ।
 पञ्चगव्य पानवतीं कांस्यपृष्ठ-समन्विताम् ॥
 सुपट्टसूत्र-लाङ्गुलां सप्तधान्य-समन्विताम् ।
 फलपुष्प समोपेतां सूत्रोपानत्-समन्विताम् ॥
 सुवर्णधेनुं विप्राय प्रतिपाद्येदृशीं नरः ।

दानमन्त्रस्तु—

हिरण्यरेताः पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
 तप्तहेमच्छविः स्रष्टा विश्वात्मा प्रोयतामिति ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण धेनोर्दानं प्रकीर्तितम् १(*) ।
 अश्वमेध-सहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ॥
 कुलानान्तु सहस्रन्तु स्वर्गं नयति तद्बुधः ।
 किमन्यैर्वहुभिर्दानैः पर्याप्तं हेमधेनुना ॥
 सुवर्णधेनुं दत्त्वा हि कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
 हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्तयेत् ॥
 उपवास-विशुद्धात्मा दद्यात् सोम-रविग्रहे ।
 रक्षः पिशाचास्तद्रोगं न पश्यन्ति नराधिप !
 कार्त्तिक्यां प्रयतो दद्याद् द्वादश्यां कार्त्तिकस्य तु ।
 दत्त्वा तत्पदमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
 इति सुवर्ण-धेनुदानम् ॥

—*—

328. तच्च पुनर्बह्विपुराणे—

सुवर्णधेनुश्चाप्यत्र सुवर्णाश्च चतुर्दश ।
 सुनिर्निक्त सुवर्णैश्च सप्तभिः मध्यमा स्मृता ॥
 चतुर्भिः कन्यसा प्रोक्ता चतुर्थाशेन वत्सकः ।
 गुड़धेनु विधानेन दत्त्वा सर्व्वफल प्रदा १(†) ॥

१ (*) सुवर्णधेनुदानेऽयं मन्त्रो विश्वः । प्राक् 'या स्रष्टोरि'त्यादिमन्त्रः प्रकीर्त्तितोऽयं धेनुदाने ।
 २ (†) पूर्वं यद्गुणधेनुविधानमुक्तं तद्विधानानुसारेण सुवर्णधेनुदानं कर्त्तव्यम् । समस्तविधान-
 सामान्यात् ।

329. विश्वामित्रः—

हिरण्यरेता पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
 रत्नहेमच्छविः स्रष्टा विश्वात्मा प्रीयतां विभूः ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ।
 सुवर्णधेनुन्दत्वा च कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
 इति वह्निपुराणोक्त-सुवर्णधेनुदानम् ॥

—*—

(१३२) अथ प्रमेहघ्न-सुवर्णधेनु दानम् ।

—*—

330. तदाह वृद्धगोतमः—

धेनुं स्वर्णमयीं कुर्यात् पूर्वेण विधिना ततः ।
 सुवर्णं शृङ्गीं रत्नाढ्यां तथा रौप्य-सुरामपि ॥
 तथाच तर्णकं कुर्यात् अष्टभागेन पूर्ववत् ।
 अत्र तर्णको वतसः १(*) ।
 ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं वैष्णवञ्च कुटुम्बिनम् २(†) ।
 आचारवन्तं धर्मिष्ठं द्विज-शुश्रूषणोद्यतः ।
 गृहमाहुय विधिवत् पूजयेत् पूर्ववच्च तम् ॥
 यथा विभवतो भक्त्या हेम पूर्ववदेव हि ।
 मन्त्रैस्तु वैष्णवैः सम्यक् पालास-समिधस्तथा ३(‡) ॥
 होमान्ते तां प्रदद्याच्च मन्त्रेणानेन हेमवान् ।
 चक्रं सुदर्शनं यस्य राजतेन तथैव हि ४(+) ॥
 प्रमेहं हरति क्षिप्रं विष्णुर्गडुर-वाहनः ।

- १ (*) 'सद्योजातस्त तर्णकः' इत्यमरः । तर्णकः तुवरः पशुः ।—सद्योजातः गोविधुर्भारति ।
 'तर्णकाक्षुषमेदी स्यात् सद्योजाते च शिञ्जी' इति कैचित् ।
 २ (†) वैष्णवं ब्रह्मचर्यम् इति वशात्तरस्यः पाठः ।
 ३ (‡) 'समिधः क्षताः' इति वशात्तरस्यः पाठः ।
 ४ (+) चक्र 'राजते च' इत्यपि पाठः सशक्यः ।

इति तद्धेनुदान मन्त्रः ।

दान प्रमेह रोगघ्नं एतत् काय्यं मनीषिभिः ।
कृतेनानेन शाम्यन्ति प्रमेहा दारुणा अपि ॥
अत्र पूर्ववदिति-राजत-वृषभदानवदिति ज्ञेयम् ।
इति प्रमेहघ्न-सुवर्णधेनु दानम् ॥

—*—

(१३३) अथ बन्ध्यात्वहर-सुवर्णधेनु दानविधिः ।

—*—

331. वायु पुराणे—

चतुर्विधा च या बन्ध्या भवेद्वन्स वियोजनात् १(*).
वक्ष्ये तस्याः प्रतोकारं तत् स्वरूपं विबोध मे ॥
हिरण्येन यथाशक्त्या सवन्सां कारयेद् दृढाम् ।
धेनुं पलेन वत्सश्च पादेन गुरुरप्रवोत् ॥
धेनुं रौप्यखुरां रत्नं तस्याः पुच्छे नियोजयेत् ।
घन्टां गलेच वधनीयान् सवतसां प्राङ्मुखः शुचिः ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैः गन्धमाल्यैः सुशोभनैः ।
उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्यं पायसम्भवेत् ॥
मोदकश्च तथाऽपूपं गुडंलवणमेव च २(+).
जीरकन्तु सुविस्तीर्णं शूर्पे वंणुमये दृढे ॥
धेनोरेकं प्रदातव्यं ब्राह्मण त्रिषु चैव हि ।
षडष्टौ दश वा दद्यात् तत् न्तरमेव च ॥
ब्राह्मणं सर्वशास्त्रार्थ कुशलं धर्मवेदिनम् ।
विद्यांविनयमम्पन्नं शान्तं चैव जितेन्द्रियम् ॥
अलोलुपं सर्वजनस्याश्रयं पाप व्रजितम् ।
आहूय भक्त्या सम्पूज्य वस्त्राद्यैर्गन्धपुष्पकैः ॥
तेनैव कारयेद् पृजामादृनो धेनुवन्मयोः ।
होमश्च कारयेत्तत्र समिदाज्यः चरुत्कटम् ॥

१ (*) 'चतुर्विधा तु या' इति आदर्शान्तरस्यः पाठः ।

२ (+) 'धूपं लवणमेव च' इति आदर्शं यन्वान्तरस्यः पाठः ।

अत्र दानमन्त्रमाह—

‘सोमो धेनु’मिति मन्त्रं समुच्चार्य ततः पुनः १(*) ।

प्राङ्मुखायोपविष्टाय प्रदद्यात्तामुदङ्मुखः ।

मन्त्रेनानेन विधिवत् पुच्छे हस्तं विधाय च ॥

धेनुर्याऽङ्गिरसः सातु वसिष्ठे सुरभिश्च या ।

दुहिता या तथा भानो रप्तेश्च वरुणस्य च ॥

याश्च गावः प्रवर्तन्ते अग्निषु पवनेषु च ।

प्रीणन्तु ता मम सदा पुत्रं पौत्रं प्रदा सुखम् ॥

प्रयच्छन्ति दिवारात्रं अविच्छेदश्च सन्ततेः ।

इति दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तद्दानं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

एवं कृते तु बन्ध्यात्वं नश्यत्येव न संशयः ॥

इति बन्ध्यात्व हर-सुवर्ण-धेनुदानविधिः ॥

—*—

(१३४) अथ प्रस्विन्नपाणि-पादत्वहर-सुवर्णधेनु दानम् ।

तत्रैव—

प्रस्विन्न—पाणिपादः स्याद् योहरेष्व रसादिकम् ।

वक्ष्यामि तत् प्रतिकारं होमदानादिकर्मणा २(†) ॥

पलाद्धेन तदद्धेन तदद्धेनाथवा पुनः ।

कुर्याद्धेनुं सुवर्णेन वत्सस्तत्पादतो भवेत् ॥

एवं कृत्वातु तान्धेनुं वस्त्रेणावेष्टय शोभनाम् ।

गुडस्योपरि संस्थाप्य पूजयेद् गन्धपुष्पकैः २(‡) ॥

गुडस्य च परिमाणं चत्वारिंशत् पलम्भवेत् ।

यद्वा तदद्धमेव स्याद् यथा विभवमे ववा ॥

१ (*) ‘सोमो धेनुं सोमो चर्षन्मातुं सोमो वीरं कर्षणं ददाति ।

‘सादृशं विदध्यं समेयं पिबन्ववचं मोदशाशुचैः’ । शतजगुः १८।२१ ।

२ (†) ‘होमदानादि’ इति चादर्शान्तर पुस्तके पाठान्तरमप्यस्ति ।

३ (‡) ‘गन्धपुष्पकैः’ इति चादर्शं चत्वारिंशत् पाठः ।

हव्य कव्यादि च घृत-दधि-क्षीर-चतुष्टयम् ।
 पादेष्वे कैकशः स्थाप्य पूर्वदक्षिणतः क्रमात् १(*) ॥
 शृङ्गानि च पुनस्तस्याः कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ।
 एवं विधाय तान्धेनुं आचार्य्यः स्वर्णरुपिणीम् ॥
 होमं समारमेत् कुण्डे स्थण्डिले वाथ पूजिते ।
 अग्निं प्रणयनं कृत्वा ह्याचार्य्यः सर्ववेदवित् ॥
 धर्मज्ञोयज्ञवेत्ताच कुशलः क्रोधवर्जितः २(+),
 अनुद्वेगकरो नृणां पुराणार्थविदङ्गविद् ॥
 समिदाज्यः तिलैश्चापि मन्त्रैरेभिः क्रमेणतु ।
 'आयं गौ'रिति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ३(†) ।
 'सोमस्ये'ति मन्त्रेण आज्य होमोबुधैः सह ४(+) ॥
 तिलहोमो व्याहृतिभिः अष्टोत्तर सहस्रकम् ।
 एवं होमश्च निर्व्वर्त्य कुर्यात्तस्याभिषेचनम् ॥
 अग्नेः पूर्व्वोत्तरे देशे स्थापयेत् कुम्भमव्रणम् ।
 श्वेतेन वाससा चैव मृत्तिकां गुग्गुलं तथा ॥
 गोरोचना सम्भवे च पञ्चभङ्ग-समिद्धुते ५(x) ।
 मन्त्रै 'रथापोहिष्ठे'ति तिसृभिस्तन्तु रोगिणम् ६(०) ॥
 'हिरण्यवणां' मिति च 'पावमानेन' चैव हि ७-८(५) ।
 शन्नोवातोऽनुवाकेन शान्तिं प्रथमं मेवहि ६(५५) ॥

- १ (*) 'दक्षिणोत्तरतः क्रमात्' इति आदेशं यज्यान्तरस्यः पाठः ।
 २ (†) धर्मज्ञो यज्ञविज्ञेय' इति समीचीनः पाठः ।
 ३ (+) 'आयं गौः पृथ्वीरक्ष्मो रसदन्नातरं पुरः पितरं च प्रयत्नस्यः । शुक्ल यजुः १।६ ।
 ४ (+) 'सोमस्य निशिरसि तवेव' मिति विभ्रंश्यात् ।
 अथोः पाण्यो ज्ञोऽसि सज्ञोऽस्य यतमसि ॥ शुक्ल यजुः १०।१५ ।
 ५ (x) पञ्चभङ्गानपेवते इति आदेशं यज्यान्तरे पाठः ।
 ६ (०) 'आपोहिष्ठा मथो भुव ज्ञान ऊर्जं दधातमः । महिरवाय चचसी' । 'थीवः शिव-
 तमो रस सस्य भाजयतेह नः । उग्रतीरिव मातरः ।' 'तथा अर' जमान वी
 यस्य चयाय जिव्यस्य । आपो जन यथा च नः' । शुक्ल यजुः ५०।५१/५२ चः ११ ।
 ७ (५) 'हिरण्यवर्णा'मित्यादि षोडश—अन्तर्मन्त्रैः । त्रीन्मन्त्रैः वेदस्य सैलुवागैविति । तन्मानरे
 'हिरण्यपाणि सविता' इत्यादि मन्त्रैः । शुक्ल यजुः १७।१५
 ८ (५) पावमानेन—'पावमान्याख्यामन्त्रैः' ।
 ९ (५५) 'शन्नोवातः पवताम्' इत्यादि । शुक्ल यजुः १५।८ । अथवा 'शन्नो इन्द्रापो' इत्यादि मन्त्रैः ।

कृत्वाभिषेचनं कुर्यात् शुक्लाम्बर धरस्य तु ।
आहुतानाञ्च सम्पातैः पाणिपादं च लेपयेत् ॥

अथ दाने मन्त्राः—

ततस्तां पूजयेद्देनुं रोगी गन्धाक्षतादिभिः ।
'गावः सुरभय' इति मन्त्रेणापि च भक्तिः १(*) ॥
आचार्य्याय च तां दद्यात् प्राङ् मुखाय द्युदङ्मुखः ।
मन्त्रेणानेन विधिवत् पूजितायां न संशयः ॥
आदित्यस्य सुता यास्तु देवाणां याश्च धेनवः ।
पितृणामपि यक्षाणां गन्धर्व्वाणाञ्च सवर्दशः ।
यक्षाणां गुह्यकाणान्तु वशिष्ट-सुरभिस्तथा ।
एता स्तुष्टा मम क्षिप्रं धेनोरस्याः प्रदानतः ॥
रसचौर्य्येण मज्जातं वैरूप्यं पाणिपादयोः ।
तत् सर्वं नाशयन्त्यन्या धेनवः सर्वयोषिताः ॥

इति दान मन्त्राः—

अनेन विधिना स्वर्ण-धेनुदानं करोति यः ।
पूर्वं कर्म—विपाकोत्थं सर्वं दुःखं प्रणश्यति ॥
दक्षिणां ब्राह्मणे दद्याद् यथा शक्त्याऽथ भक्तिः ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्यापि बन्धूनपि च भोजयेत् ॥
स्वयं स्नात्वा च भुञ्जीत पूताहारैस्तु संयतः २(†) ।
दानेनानेन नियतं पाद प्रस्वेदजं रुजम् ॥
जयन्ति रोगिणः कार्श्यं पादप्रस्वे दिना यतः ।
इति पाणिपाद प्रस्वेदघ्न-सुवर्णधेनुदानम् ॥

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूतेन श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजेन—श्रीमदनन्ताचार्य्येण
विरचिते विधानपारिजाते समस्त धेनुदान विधानानि ॥

अनेन श्रीपरश्वेरः प्रीयताम् ॥

—*

१ (*) 'गावः सुरभयोनिवम्' इत्यादि प्रागुक्त गोदान प्रस्तावे गोमती विद्याय्य मनीः ।
२ (†) 'पुरुषो वैश्वं पदमश्रुते' इत्यपि पाठोऽत्र सम्भवति ।

अथ 'गावः पृथ्वी सरस्वती'ति—गोदानामन्तरं (अतिदानात्परम्) क्रमप्राप्तस्य पृथ्वीदानस्य दशदान मध्ये निरूपितत्वात् सम्प्रति तृतीय-विद्यादानं प्रस्तूयते १(*) ।

332. तद् यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

विद्या कामदुघा धेनु विद्या चक्षुरनुत्तमम् ।
विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
विद्यावान् सर्वकामानां भाजनं पुरुषो भवेत् ।
तस्माद् विद्यां हि ददतो सर्वं दत्तं भवेदिह ॥
पराध्यापन श(स)क्तो हि पुरुषः पदमश्नुते २(†) ।
तपस्तत् परमं तस्य ब्रह्मलोक-समं स्मृतम् ।
सहस्रमेव धेनूनां शतं चानडुहां समम् ।
दशानडुत्समं यानं दशयान समोहयः ॥
दशवाजि समा-कन्या भूमिदानं ततोऽधिकम् ॥

333. तैत्तिरीय श्रुतिरपि—

स्वाध्याय प्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः ।
'तद्धि तप स्तद्धितपः ३(‡) ।
अत्र प्रवचनं प्रकृष्टवचन मध्यापन-मित्यर्थः ३(‡) ।

334. नन्दि पुराणे—

विद्याश्चतुर्दशप्रोक्ताः क्रमेण च यथा स्थिताः ।
षडङ्गाश्चतुरो वेदा धर्मशास्त्रं पुरातनम् ।
मीमांसा तर्कमिति च एता विद्याश्चतुर्दश ४(०) ॥

- १ (•) प्रागुक्तं चोपस्थापितदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीति । तेषु दानेषु सरस्वतीपदेन पुस्तकादिकंपविद्यादानमुच्यते । अधुना परिशिष्टमहानं कथ्यते ।
- २ (†) तैत्तिरीयोपनिषदि—नवमेऽनुवाके । 'स्तद्धि तप स्तद्धितपः च' इत्यारभ्य 'तपः' इत्यन्तमुक्तम् । महर्षिं मनुना च विद्यादानं ब्रह्मदानतुल्यमुक्तम्, अथ महर्षिं मीद्गल्य—चाह । 'ब्रह्मदो ब्रह्मसन्धितमित्यनेन । ब्रह्मेति वेदीवा श्रेयः ।
- ३ (‡) अथाध्यापनेन तत्पूर्वकृतमध्ययनमपि प्राप्तम् । कुचादर्थेऽध्ययनमित्यपि पाठः । तथाच योगदर्शनभाष्ये 'स्वाध्यायाद् योगमासीत् योगात् स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याय योगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशने' इति व्यासः ।
- ४ (०) 'इतिहास-पुराणं पञ्चमो वेदानां वेदः' इति श्रुतिः । तथाच 'अज्ञानि वेदाचलारे मीमांसा व्यावहितरः । धर्मशास्त्र पुराणानि एता विद्याश्चतुर्दश' । महर्षिं याज्ञवल्क्य—'पुराणव्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गनिर्मिताः । वेदाः ज्ञानानि विद्यानां चर्कस्य च चतुर्दश' ॥

पुरातनम्—पुराणशास्त्रम् १(*) !

आसामेवान्तरोत्पन्नाः परा विद्याः सहस्रशः ।

आयुर्वेदः सस्यवेदः बहुभेदः प्रकीर्तितः ॥

335. सस्यवेदः—कृषिशास्त्रम् २(†) ।

‘सर्वात्माचात्मविद्या च संसारभयनाशिनी ।

सर्वदुःखान्तकरणी सर्वपापविनाशिनी’ ॥

तथाच—

‘ययैको जीवति प्राणी कयापि किल कुत्रचित् ।

सर्वत्र फलदा विद्या कुलानां शतमुद्धरेत् ॥

शिल्पविद्यां नरो दत्त्वा यान्तिवै ब्रह्मणोऽन्तिकम् ३(‡) ।

कलाविद्यां नरो दत्त्वा वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ४(+)

१ (*)

तमाह्वानि षट्, यथा—शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषमिति ।
वेदाश्चत्वारः—ऋग्, यजुः, साम, अथर्वः । पूर्वमोमांसा, उत्तरमोमांसा च द्वेदंशे ।
न्यायः द्वौ महर्षिं गौतमकणादप्रणीतौ । आयुर्वेदः—महर्षिं चात्रेयादिप्रणीतः,
अत्र चरक सुश्रुतादितद्वनर्गतः । धनुर्वेदः—ब्रह्मा-शिव-वशिष्ठ-सदाशिव-विश्वामित्र
विक्रमाकं-भोजराजादि-विरचितः । गान्धर्वशास्त्रम्—इन्द्रमङ्गरत-कल्होत्रर-गुह्यकारादि-
विरचितम् । अथर्वशास्त्रम्—मनु-पराशर-व्यास इहस्पति भार्गव-वातव्याधि-वाङ्मदन्तीपुत्र-
पिण्ड-विद्यालाच-कौटिल्य-कामन्दकादि-विरचितम् । अन्यत् सर्वं श्रीमन्मनुस्मृत्य-
संरक्षतीप्रणीते प्रस्थानभेदे विद्यते । आयुर्वेदस्य अन्ये च ग्रन्थाः महर्षिं चारपाचि-
भेद-जतुकचं-भरद्वाजादिभिर्विरचिताः सन्ति ।

२ (†)

कृषिशास्त्रम्—कृषिविषयकशास्त्रम्—महर्षिं पराशरादिविरचितम् । पुराणेषु ज्योतिः
शास्त्रे च कृषिपराशरे वा कचित् कृषित् कृषितत्त्ववर्णितमस्ति ।

३ (‡)

शिल्पविद्यामिति । ताएव कामशास्त्रे यथोपरीयतद्दीकीकृतं चतुःषष्टि-कलाविद्यान्तर्गत-
नानाविद्याः सन्ति । ताश्च शैब्यतन्त्रे चोक्ताः । अथ वास्तुविद्याचान्तर्गता । तत्र सन्त्याः
मयमतम् । शिल्परत्नम् । वास्तुविद्या । प्रासादमन्त्रणम् । मनुष्यालयचन्द्रिका ।
मूलसप्तशशास्त्रम् । कुमारवास्तुशास्त्रम् । मानसारः । काश्यपीयशिल्पशास्त्रम्,
विश्वकर्माप्रकाशादि । देवमूर्तिशास्त्रेण,—सप्त-पाराशरीयम् । इहत् पाराशरीयम् ।
सारसत शिल्पशास्त्रम्, आनन्दाशिल्पम् । मूर्तितत्त्वप्रकाशः । इयश्रीर्षं पञ्चरात्रम् ।
दृष्टविषयेषु—नर्तननिर्णयः । संगीतमासिका, नर्तनचन्द्रिका । नर्तनविद्याः ।
नीती, अथर्वशास्त्रे वा इहस्पतिसूत्रं, राजधर्मकीदुभः । मानसोक्ताः । बुक्तिकल्पतः,
नीतिवाक्यावृतम्, वैश्यावर्गनीति प्रभृति ।

४ (+)

कलाविद्याः—चतुःषष्टिकलाविद्याः शैब्यतन्त्रीकाः पूर्वोक्ताः ।

कल्पमेकं न सन्देहः स्वर्गभोग-समन्वितः ।
 शस्यविद्यां१(*)नरोदत्वा तृप्तिमान् कामसंयुतः ॥
 प्रजापतिं पुरं गच्छेद् नरकात् तारयेत् पितृण् ।
 आशुर्वेदं नरो दत्वा लोकान् प्राप्नोति निर्मलान् ।
 अश्विनोर्दिव्य कामाद्यान् दिव्यमन्वन्तरं नरः ॥
 तर्कविद्यां नरो दत्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् २(†) ।
 मीमांसान्तु बुधे दत्वा शास्त्रमिन्द्रपुरे वसेत् ३(‡) ॥
 धर्मशास्त्रं नरो दत्वा स्वर्गलोके महीयते ।
 दशमन्वन्तरान् मर्त्यः तारयेन्नरकात् पितृण् ।
 वेदविद्यां नरो दत्वा स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत् ४(+) ।
 आत्मविद्यान्तु योदद्यात्तस्य संख्या न विद्यते ५(x) ॥
 पुण्यस्य गदितं सम्यगपि वर्षशतायुतैः ।
 एतावच्छक्यते वक्तुं यत् कल्पायुतमुत्तमम् ॥
 सत्यलोकं वसेद् मर्त्यो यत्र ब्रह्मा वसेत् प्रभुः ।
 पुराण विद्यादातार स्त्वनन्तफलभागिनः ६(S) ॥

- १ (●) शस्यविद्या—कृषिपाराशराख्या. अपरा पुराणवर्णिता, सापि पूर्वोक्ता ।
 २ (†) तर्कविद्या—सांख्यविद्या, एका गौतमकणादादिभिः प्रचीता । अस्याच प्रभाकरादिभिः
 मीमांसकैः प्रचीता चान्विकी वा ।
 ३ (‡) मीमांसा च द्वे भवतः । पूर्वमीमांसा, महर्षिं जैमिनिप्रचीता । उत्तरमीमांसा ब्रह्म-
 मीमांसाख्या महर्षिं व्यास-विरचिता । अर्थप्रतिपादक शास्त्रम्—श्रीतन्त्र, धर्मन्त्र, —
 गृह्यन्त्र, —मन्वादिप्रचीत—संहिताश्च ।
 ४ (+) वेदविद्याम्—चतुर्णां वेदानामध्यापनम् यथारोत्या । आन्दोग्ये सप्तमा७.५ये सप्तकुमार-
 नारदसंवादे बह्वीनां प्राचीनविद्यानामुल्लेखो विद्यते । अत्र—स्वर्गलोकवयं इति
 हेमाद्रीयः पाठः ।
 ५ (x) आत्मविद्याम्—अध्यात्मविद्याम् । 'अध्यात्मविद्याविद्यानाम्' इति गीतायामध्यात्मविद्यायाः
 सर्वविद्यातः श्रेष्ठत्वमुच्यते । सा च उपनिषदुक्ता । अत्र बहुविधेति ।—इति न शक्यते
 इति हेमाद्रीयः पाठः ।
 ६ (S) पुराणमहादशसंख्यकं कल्पपुराणम् । तत्र ब्रह्म-पाण्ड-ऐश्वर्यादि । उपपुराणानि-
 बह्वनि—ब्राह्मपुराण-पाराशरोप-पुराण-काणोपुराणादीनि । उपोपपुराणान्यनेकानि
 यथा—शौरपुराण-बाह्यपुराण-मन्दिरीश्वरपुराणादीनि । अपरानिबह्वनि सन्ति उपोप-
 पुराणानि ।

तथा च—

श्लोकं प्रहेलिकां गाथां अथान्यद्वा सुभाषितम् १(*) ।
दत्त्वा प्रीतिकरं याति लोकमप्सरसां सदा ॥
रामायणं भारतश्च दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।
पुराणं तर्कशास्त्रश्च च्छन्दोऽलङ्कार-लक्षणम् २(†) ॥

अन्यच्च ; तत्रैव—

‘अप्येकं नीरुजीकृत्य जन्भून् यादृशस्तादृशः ।
आयुर्वेदं प्रभावेन किन्नदत्तं भवेद्भुवि’ ॥

- १ (०) श्लोकं—श्लोकसम्बन्धपुस्तकम् । शत्रिंशदक्षरात्मकंपद्यवा अथवा,—तथाच श्लोकः—
‘यथा च सुधिता वाक्सा मातरं पर्युपासते । एवं सर्व्वाणि भूतानि अपिहीच-
मुपासते’ इति छान्दोग्येपञ्चम प्रपाठकान्ते । सामान्ये तु श्लोकपदेनानुष्टुप् छन्दसा
यधितपद्ये तद् व्यवहारः । अन्यच्च ‘श्लोकान्यमूनि दशपर्व्वतराजपुत्राः’ इति ।
‘क उत्तम श्लोक गुणानुवादात्’ इति श्रीमद्भागवते । गाथातु— चार्षो वैदिकीच ।
तथापि पद्यपत्युक्त विनाङ्गपद्यतौ—“तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश” इति ।
प्रहेलिका—दुर्विज्ञानार्थः प्रश्नः । तत्रच ‘व्यक्तीकृत्यकमप्यर्थं स्वरुपार्थस्य गोपनात् । तत्र
व्याख्यार्थं सम्बन्धः कथ्यते (या) सा प्रहेलिका’ विदग्धमुखमण्डनःदयः । सुभाषितम्,—
सु सुहु मनोहरं भाषितमुक्तम्, गद्यपद्यैरिति । यथा सूक्तावली, सूक्तिसूक्तावली,
सुभाषितावली, सुभाषितरत्नसन्दोहः, सुभाषितरत्नभास्वारागारः, सदुक्ति कर्णावृतम्, एते
आधुनिकाः । महाभारतम्—पञ्चमवेदः । ‘नक्षत्रत् पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्’ ।
‘वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमम्’ । ‘चक्रे भारतमंहिताम्’ । ‘चतुर्भ्यः
सरस्वत्येभ्यो वेदेभ्योऽधिकं यदा । तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते’ । एकस्यच
श्लोकात्मकं अष्टादशपर्व्वभिर्विभक्तं महायज्यः । रामायणं—महर्षिणा श्रीमद् वाञ्छीकिना
प्रणीतम्, इदं प्राक्तनं भगवत् श्रीरामचरितादिपूतकथा पूर्णम् । तत्रतुर्विधम्—
वाशिष्ठ रामायणम्, अध्यात्म रामायणम् । अद्भुत रामायणञ्च—‘यावत्स्यास्मिन्नि-
गिरयः सरितश्च महोत्तरी । तावद्दामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ।’ इति पुराणे ।
तत्र छन्दः द्विविधम्—वेदिकं गायत्रानुष्टुभादि । महर्षिं पिङ्गलप्रणीतञ्च । दृष्ट्याचार्य-
विरचितं च्छन्दोविचितिरित्यादि । लौकिकं—छन्दोमञ्जरी, उत्तरभास्वारादुक्तम्, तत्
काव्यात्मनस्तथेति । यदा ‘छन्द’ इति साक्षां नाम । अलङ्कारः—उपमादिकम् ।
भूषणादिरपि । अलङ्कयतेऽनेनेति । अलङ्कारसूत्राणि, वाग्भटादिप्रणीतादि ।
सरस्वतीकण्ठाभरम् । काव्यप्रकाशः, काव्यतत्त्वप्रकाशः, उज्ज्वलनीलमणिः,
रत्नमङ्गाधरश्चेति । प्रागुक्तमन्वत् ।

सस्य-वेद प्रसादेन सम्पन्नाः शस्यशास्त्र्यः ।
किं न(नु) नामकृतं तत्र पुण्यं भवति शाश्वतम् ॥
मीमांसा शास्त्रं माहात्म्यं बुद्ध्या वै वेदनिर्णयः १(*) ।
किं न नाम शुभं दातु र्यज्ञ कर्म प्रवर्तनात् ।
आत्मविद्याच पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।
एता विद्या स्त्री मुख्याः सर्वदान-क्रियाफलैः २(†) ।
धर्मशास्त्रं नरो बुद्ध्या यत् किञ्चिद्धर्ममाश्रयेत् ।
तस्य धर्म-शतगुणं धर्मशास्त्रं प्रदस्य च ॥
पुराणख्यान-विद्वांसः पितृदेवार्चने रताः ।
लोकान् सर्वान् सर्वकामान् यान्ति सर्वशुभोदयात् ॥
पुराण-विद्या-दातार स्वधनस्त-फलभागिनः ।
आत्मविद्या प्रदातारो नरा धर्म-समाश्रयात् ॥
न पुनर्यान्ति निरयं प्रविशन्ति दूरस्ययम् ।
सर्षीर्णाः सर्वपापेभ्यः सपुत्र-पशु-बान्धवाः ।
मुच्यन्ते निरयैर्योवै असंख्यै र्यातनात्मकैः ।
वेद-मीमांसिकां दत्त्वा शिवधर्मस्तथैव च ३(‡) ॥

१ (*) आयुष्वे द-मीमांसा-सस्यवेदानां तत्त्वं प्रागुक्तम् ।

२ (†) मीमांसायाः आत्मविद्यायाश्च वर्धनं पूर्वमुक्तम् । त्रयो, त्रयोविंशत्यधो । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संज्ञतिः । 'विद्यानष्टगुणः साक्षां त्रयोधर्मं विदुर्मुधाः' । अथेतु त्रयोना- बद्धिः—'त्रयोऽव्योवेदसामान्ये विवेद्याश्च वर्धते । यथा द्विजव्यो ब्राह्मणे त्रिवर्णाश्च ।

महर्षिं मार्कण्डेयैः उक्तम्—

'तत्राद्यात्साम्यं तात हृदयं दुःखसन्निभम् ।

त्रयोधर्ममधर्माच्च किम्पापफलसन्निभम्' ।

तस्मात्—कषीरामनादिति । कषीतु त्रयोधर्मः अधर्माहतः स्यात् ।

३ (‡) त्रैवर्ण्यः जयाश्च । त्रैवर्णी, त्रिवर्णम्, त्रैवर्ण्यं चमकनमनाम्बितम्, त्रिवीपनिषत्,

जायाखीपनिषत् । त्रिवर्ण्यम्, वेदानादर्धं तस्य त्रैवर्ण्यम् । त्रैवर्ण्यम् ।

तद्वर्णः, वार्त्तिकम्, प्रत्यभिज्ञानम् । त्रिवर्ण्यविधिः । त्रिवर्ण्यता, त्रिवर्णीता,

त्रिवर्ण्यम् । त्रिवर्ण्यविद्याः । त्रैवर्ण्यमनाम्बितम् ।

सप्तद्वीप-पृथिव्यान्तु नरो राजा भवेद्धि सः ।
पाणिनीयं निरुक्तादि वेदाङ्गानि स्मृतिस्तथा १(*) ।
दत्त्वा ज्ञानमवाप्नोति वेदान्तश्च विशेषतः ।
नित्यं देयानि राजेन्द्र गावः पृथ्वी सरस्वती २(†) ॥

—*—

(१३५) अथासां दानविधिः ।

—*—

336. गारुडे,—

स्वयं शुचिः शुचीन् विप्रान् प्रातः स्नातो जितेन्द्रियः ।
दर्भानादाय पाणौतु पाठयेत्तान्स्तथा विधान् ॥
अनध्यायान् परिहरन् नीचान् श्रावयन्नपि ३(‡) ।
एवं विधानतो यस्तु ऋचमेकां प्रयच्छति ।

तथा च—

त्रिवित्पूर्णां च पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ।
(त्रिवृत्तपूर्णां सम्पूर्णां तेन दत्ता मही भवेत्) ॥
न तत् फल्पसहस्रेण गदितुं शक्यते फलम् ।
यद्वेद दाना दाप्नोति स्वप्नादपि महामते ॥
तावन्ति वेदगीतानि पुण्यवेद प्रतानि च ।
उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयते द्विजः ४(§) ।

- १ (*) पाणिनीयम् मङ्गलिं पाणिनि विरचितं व्याकरणम् । तद्वाच्यं पातञ्जलं तद्विद्वद्-
वरद्विषेति चिसुनिव्याकरणम् । अष्टाध्यायीति प्रोच्यते । तथाच—‘उत्तिकारं
वरद्विं भाष्यकारं पतञ्जलिम् । पाणिनिं सूत्रकारचेति सुनिषयं प्रसिद्धं सुवनेऽस्ति ।
निरुक्तं वेदव्याख्यान—भूतम् । मङ्गलिं यास्कमुनि विरचितम्, व्याख्यानद्वयभूतम् ।
कृतिकु धर्मसंज्ञिता । ‘वेदान्तीनाम उपनिषत् प्रमाणम्’ ब्रह्मविद्यापरिभाषकम् ।
- २ (†) गावः, पृथ्वी, सरस्वती च, प्रागुक्ताः ।
तीन् वेदान्, चर्माद्यंशकामान् वा वेदारः तैः पूर्वा पृथ्वीति ।
- ३ (‡) ‘नीचान् श्रावयन्नपि’ इति क्वचिद् बन्धे पाठान्तरमस्ति ।
- ४ (§) ‘दत्त्वाध्यापयते नरः’ इति चादर्शान्तरं दृष्टः पाठः । ‘वेदोऽस्ति चोपनिषत्सूत्रम्’ ।
‘वेदप्रसिद्धितीर्थैः सप्तर्षिसद्विपर्ययः’ । ‘नावेदविश्वमुतेतं इहानम्’ इति । उपाध्यायः—
उपसमीपे नियम- पूर्वकं चपीति वेदादीन् यन्मान् यन्मान् चः ।

किञ्च दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थं दर्शनम् १(*) ॥
छात्राणां योजनाभ्यङ्गं वस्त्रभिक्षामथापि वा २(†) ।
दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वान् कामान् न संशयः ॥
विवेकं जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थानाप्नुयात् ।
सर्वमेव भवेत्तं छात्राणाम्भोजने कृते ॥
इति विद्यार्थिनां सामान्यदानविधानम् ।

—*—

(१३६) अथ विद्या प्रथमा दानादि ।

—*—

तत्रैव—

अथ दानविधिं वक्ष्ये रहस्यं परमं मतम् ।
यं विधाय नरो घोराग्निरया भ्रूपसर्पति ॥
आम्नाय रूपाणि विधाय सम्यक्,
हेमानि पूर्वोदित लक्षणाणि ३(‡) ।
विशुद्धमाला मणिभूषितानि,
ऋगादिवेद क्रमतो निवेश्य ॥

पूर्वोदित—लक्षणानीत्यनेन महाभूतघटदाने प्रदर्शितं, तत्र विज्ञेयमित्युच्यते ।

वासांसि देयानि यथाक्रमेण,
पीतानि शुक्लान्यथ लौहितानि ।
नीलानि चैवं कुसुमानि दत्त्वा,
सस्पृश्य गन्धाक्षतधूपदीपैः ॥

१ (*) 'दर्शितम्' इति ईमादि-धृतः पाठः ।

२ (†) 'दाता-विद्यार्थिनोऽन्नेवासिनः शिष्या ब्रह्मचारिणः' इति । तेषु ब्रह्मचारि—विद्यार्थिभ्यः
निवास वासोऽन्नपुस्तक धनादीनि, चदशमेत्यानि ।
तथा च—'यस्य कुचिगतं चान्निविद्याभ्यासेन जीर्यति । स नारयति दातारं ह्यपूज्याम्-
दशापरान्' इति ऋतिः ।

३ (‡) 'हेमानोऽथ च' इमानोति' पाठ आदरं इत्यादिः ।
यदा 'हेमानो'ति सुवर्णानि गोध्यानि ।

आमोदि मोदकयुतं घृत पायसञ्च,
 सक्षौद्रममथ पूषघृतं क्रमेण १(*) ।
 तेभ्यो निवेद्य प्रथितं विधिवत् प्रणम्य,
 सम्यक् प्रदक्षिण-विधिं विदधीत विद्वान् ॥
 तेषां पूजाविधिः कार्यो गायत्र्या धीमताम्बरः ।
 व्याहृत्य व्याहृतीः कुर्यादावाहन-विसर्जने २(†) ॥
 मन्त्रैरेतैस्ततः कुर्यादमीषा मनुमन्त्रणम् ३(‡) ।
 तान् मन्त्रानाह,— ऋग्वेद-पद्य-पत्राक्ष रक्ष रक्ष क्षिपाशुभम् ॥

—*—

(१३७) अथ वेद विद्या(प्रतिमा)दान विधानम् ।

—*—

शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमद्भूतम् ।
 यजुर्वेदं नमस्तेऽस्तु लोकत्राण-परायण ! ॥
 त्वत्प्रसादेन मे क्षेमाः निखिलाः सन्तु सन्ततम् ।
 सामवेद महावाहो त्वं हि साक्षाद्घोक्षजः ॥
 प्रसीद सुमुखो भूत्वा कृपयाऽनु गृहाण माम् ।
 अथर्वन् सर्वभूतानां त्वदायत्ते हिताहिते ॥
 शान्तिं कुरूष्व देवेश ! पुष्टिमिष्टां प्रयच्छ मे ।
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 प्रदद्यादेकमेकस्मिन् सुवर्णत्रिपलान्वितम् ।
 दद्यादेकपलोपेत-मेकैकमिह दुर्वलः ४(०) ॥
 अथ स्वशक्तितो वापि दानमेषां विधीयते ।
 एतदेव प्रमाणं स्यात् तेषां मूर्तिविनिर्मितौ ॥

१ (०) 'धू-पघृत' मित्यत्र 'पूष' पाठोऽपि स्यात् ।

२ (†) व्याहृतिभिः कुर्यादावाहन-विसर्जने ।

३ (‡) मन्त्रैरेतैरिति 'ऋग्वेद' इत्यादि मन्त्रैरित्यर्थः ॥

" 'इराशुभम्' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

४ (०) 'दुर्वलः' इत्यत्र दुर्लभमिति पाठान्तरमस्ति । अत्र दुर्वलः एतत् कृत्वे निःस इति शेषम्
 दुर्लभमिति एकस्य सर्वस्ववा वेदस्य दानं भवितुं दुर्लभमिति भावः ।

अनधीत-वतो वेदान् वेददानविधिस्त्वयम् ।
 सदाध्यन युक्तस्य शिष्याध्यापक मेवहि ॥
 वेदाननधीतो—वेदाध्ययन ब्रजितस्य पुंसः ।
 अज्ञानामप्यध्यन विधि वेदाध्यन विधिना व्याख्यातः !
 इति वेददानविधानम् ॥

—*—

(१३८) अथ स्मृति दानम् ।

—*—

337. नन्दिपुराणे—

भृतिः स्मृतिश्च विप्राणां चक्षुषी द्वे प्रकीर्तिते ।
 काण तत्रैकया हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥
 स्मृतयो धर्मशास्त्राणि १(*) ।
 तासां प्रणेतार ऊनविंशति-महर्षयो-याज्ञवल्क्येनोक्ताः ।
 मन्वत्रि विष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनाङ्गिरः-
 यमापस्तम्ब-सम्बर्त्ताः कात्यायन-बृहस्पती ।
 पराशर-व्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ ।
 शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्र-प्रयोजकाः ॥

338. मनुना अष्टादशोक्ताः ।

—*—

तथाच—

विष्णुः पराशरो दक्ष-सम्बर्त्त-व्यास-हारीताः ।
 शातातपो वशिष्ठश्च यमापस्तम्बगोतमाः ॥

१ (*) 'स्मृतिश्च धर्मसंहिता' । अद्येते चर्चाधर्मी यया सा अतिः । शेषाश्चिन्तते
 श्रौत-गृह्य-धर्मनृपाचामपि प्राचीन अतित्वम् । मन्वद्रट्टुचाक्षुषीचा
 वेदाधरपरपूर्वकत्वेन विधिविधेयसुखेनचविरचितत्वं अतित्वम् । तदनुयायि-धर्मशास्त्र-
 निबन्धानामपि-अतित्वम् । मन्वास्तु-मन्वाद्यन्तमरचितत्वं अतित्वमित्याहुः । एतन्मते
 भारत-रामायण-पुराणाना-मितिहासेऽनर्गतत्वमिति, परमेषामपि अतित्वं भवेत् ।
 स्मृति-अति-पुराणानामिति वृत्तगङ्गे खीऽपि उच्यते ।

देवळ शङ्ख-लिखितो भारद्वाज-शतोत्रयः १(*)
शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्ट स्मृतिकारकाः ॥

तथा—

भार्गवी नारदीयाच बार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि २(+)
स्वायम्भूवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः ॥

339. अङ्गिरा—

जावालि नाचिकेतश्च स्कन्दोलौगाक्षि काश्यपो ।
व्यासः सनत्कुमारश्च शतद्रु जर्नक स्तथा ॥
व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातुकर्णः कपिश्रलः ।
बोधायनः कणादश्च विश्वामित्र स्तथैवच ॥
उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः ३(‡) ।

340. धर्मः—

एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वैपुरा ।
तान्येवाति प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ४(+)
स्मृतयो धर्ममूलं हि धर्मः सर्वार्थ-साधनम् ।
अतः स्मृतिषु दत्तासु सर्व्वदान-फलमभवेत् ॥
एकमेव समुद्रस्य प्राणिनं दुःखसागरात् ।
अनन्त फलमाप्नोति किं पुनर्ज्ञानदो बहुम् ॥
किमतः स हि धर्मोऽस्ति किम्वा ज्ञानस्तथाविधम् ।
अन्यद्वा तत् किमस्तीह यद्वा स्मृतिषु दृश्यते ५(x) ॥

- १ (*) 'सप्तसंघः' इत्यं पाठोऽस्ति । सप्तसंघ-स्मृतिसु भारद्वाजस्मृतिवत्पृथगस्ति । याज्ञवल्क्याः प्रागपि निगदितः ।
- २ (+) भार्गवीया—तेजसीकासंहिता । स्वयम्भूजमनुजम भौता संहिता श्रौग्भ्रवादिप्रोक्तासाच सर्व्व्याःचतुर्विधाः ।
- ३ (‡) उपस्मृतयः—यथा पुरासोपपुरासोपोपपुरासाणि बहुविधानि, तथा स्मृतयः । उपस्मृतयः । उपोपस्मृतयः । परमेतासामनेक विधत्वेऽपि सर्व्वोसां सत्यमेकमेव धर्मः ।
- ४ (+) हेतुभिः—इत्यतर्केऽदस्मृतिविद्वद् तर्के वा, न हन्तव्यानि नेव सख्यनीयानि ।
- ५ (x) धर्मविषये बह एतासु स्मृतिषु न दृश्यते तद् चण्दन्वत् किमस्तीति ?
चतुर्दशाने, सर्व्वजुष्यात् । यथा पुषादिद्वारा तीर्थादी । अध्यापनसाधनमपि बुद्ध-
विचपरन्परवा वा वीधम् । अनवा रीत्या ज्ञान—शास्त्रीः प्रचारोभुवि, भवति ।

अतस्तासु प्रदत्तासु ज्ञानवानभिजायते ।
पारं प्राप्य च शास्त्राणां ब्रह्मलोके महीयते ॥

दानम्—साक्षादध्यापनं परम्परया पुस्तक दानं वा । अनुक्त—दक्षिणमपि
सदक्षिणं देयम् ।

इति स्मृतिदानम् ॥

341. तथाहि, भविष्ये—

अदत्त-दक्षिणादानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ! ।
विफलन्तद् विजानीया इस्मनीव हुतं हविः ॥
सौवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सर्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ॥
देयद्रव्य-तृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।
अनुक्त दक्षिणे दानं दशांशं वापि शक्ति तः ॥
सुवर्णं रजतन्ताम्रं तण्डुला धान्य मेवच ।
नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्वमेतद् दक्षिणम् १(*) ॥
नित्यं देयानि राजेन्द्र ! गावः पृथ्वी सरस्वती ।
दातारं तारयन्त्येते जप-वापन-दोहणैः २(†) ॥

342. वाराहेच—

विद्यादानविधिं वक्ष्ये यथा तस्वेन ते पुनः ।
दत्तेन तत् फलन्तस्य दातुरस्य समासतः ॥
उक्ते समारभेत् काले निम्नोन्नत-विवर्जिते ।
सु समे भूप्रदेशे च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
पुष्पप्रकर-सम्पन्ने गीतवाद्य समाकुले ।
जमलां चतुरस्राम्बा चन्दने नैव कारयेत् ३(‡) ॥
पुस्तकं तत्र संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
सौवर्ण-लेखनी कार्या मसीभाण्डञ्च रौप्यम् ४(+) ॥

- १ (०) एतत् सर्वं सदृष्टिचम् इति इमाद्रीये ।
२ (†) अथ कश्चिदादर्शयन् 'अथवाहन-दोहणै'रित्यपपाठ उपनम्यते ।
३ (‡) अथ 'वेदिकाचतुरस्राम्बा' इति चाद्वयान्तरधृतः पाठः ।
४ (+) 'मिथा मही जले पचात्तनचक्षान्मिर्द्योः' इति विक्राण्ड श्लोके । 'मन्त्रिणाञ्च मची मची'
इति इमेच । 'श्लेषकोविपिकरसंघ आदरवच-चक्षुकी' इति व्याधिः । अथ न
पचको मुष्टान् ।

जयशब्दं समुद्बोध्य आरमेलेखकः सुधीः १(*) ।
 विनीतश्चाप्रमत्तश्च शास्त्र-निष्पत्तिमानयेत् ॥
 ब्राह्मणस्य सुवृत्तस्य वाचकस्य विजल्पतः ।
 अनेन विधिना दत्त्वा दातु रत्नस्य यत् फलम् २(†) ॥
 तत् फलं कोटिगुणितं पुस्तकैक प्रदानतः ३(‡) ।
 यत् पुण्यं तीर्थयातॄणां यत्पुण्यं यज्वनां नृणाम् ॥
 तत् पुण्यं कोटिगुणितं विद्यादाने न संशयः ।
 कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ॥
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकैक प्रदानतः ।
 शोधयित्वा तु तच्छास्त्रं देयं वै मोक्षमिच्छता ॥
 लेखके दक्षिणान्दद्याद् वस्त्रालङ्कार भूषणैः ।
 शुक्लञ्च वस्त्रयुग्मञ्च दद्याच्छास्त्र समन्वितम् ४(§) ॥
 अत्र समन्वितं—सम्पूर्णं मित्यर्थः ।
 लिखापयित्वा तच्छास्त्रं देयं गुणवते सदा ।
 तपस्विने धर्मरते परिपालन—तत् परे ॥
 वस्त्र युग्मेन सम्भूतं पुस्तकं प्रतिपादयेत् ।
 वाचकं पूजयेच्चैव वस्त्रालङ्कार भूषणैः ॥
 क्षम्यतामिति वक्तव्यं लेखकः सुसमाहितः ५(+)
 अनेन च विधानेन विद्या दानात् फलं लभेत् ॥
 शुभेऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं रचयेद्वधः ।
 तत् कृत्यमाह ।

343. बह्विपुराणे—

शुभेऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकाम् ।
 चतुरस्रं धितानञ्च कृत्वा तत्रोप लेपयेत् ६(x) ॥

- १ (*) 'जयशब्दं समुद्बोध्य' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।
 २ (†) 'दुर्भिक्षे समनुप्राप्ते... फलम्' इति आदर्शपुस्तकान्तर धृतः पाठः ।
 ३ (‡) 'पुस्तकैक प्रदायक' इति " " " ।
 ४ (§) 'शास्त्रं समाहितम्' " " " ।
 ५ (+) 'ब्राह्मणः सुसमाहितः' " " " ।
 ६ (x) ज्योतिः शास्त्रोक्त शुभं सुहृत्ते सुहृत्तं विनामस्याद्युक्ते काले तद् विधेयम् । तथा च ज्योती
 'गञ्जिताज ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठन्ति देवताः ।
 वरमेकादृतिः कालो ना कालो कश्च कौट्यः' । इति

तत्र न्यस्यासनं दिव्यं दिव्य गन्धादि वासितम् ।
 संस्थाप्य पुस्तकन्तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमतः ॥
 ब्राह्मणान् वेदसम्पूर्णान् दानलक्षण पारगान् १(*) ।
 मानयेच्च सुसंपूज्य वस्त्रालङ्कार भूषणैः ॥
 घृत धेन्वा युतं रत्नैर्दद्याद् गुणवते ततः ।
 अनेनैव विधानेन ब्राह्मणान् शीलसंयुतान् २(†) ॥
 अध्याप्य ब्रह्म शास्त्रादि ब्रह्मसायुज्यतामियात् ३(‡) ।
 स्वस्य—सामर्थ्ये तु ४(+) ।
 धनेर्वा विपुलैर्दत्तैर्गुरुं कृत्वा सुतर्पितम् ।
 अध्यापयेच्छुभांश्छिद्यान् अभिजातान् सुमेधसः ॥
 एवं विद्या प्रदानन्तु सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 सर्वदा सर्ववर्णाणां नरकात् प्लवमुत्तमम् ५(§) ॥

इति विद्यादानम् ।

—*—

(१३६) अथ पुराण दानानि प्रसङ्गादुच्यन्ते ।

—*—

344. तत् पुराण लक्षणं सौर पुराणे—

‘सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 अत्र नोप पुराणानां खिलत्वा लक्षणं स्मृतम् ६(०) ।
 ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूषितम् ॥

- १ (०) ‘वेद सन्पन्नान्’ इति सन्यासरि पाठः ।
 २ (†) पूर्वोक्त प्रबाल्या । शौचाचार विद्याविनययुतान् ब्राह्मणानां द्रव्यं इति ।
 ३ (‡) ‘धर्मशास्त्रादि’ इति सन्यासरि घृतः पाठः ।
 ४ (+) स्वस्वति स्वस्वति च पाठः सम्भाव्यते । विभववैपुण्ये सति तद्दानं पूर्विकं विद्यां गृहीतान् ।
 ५ (§) ‘वत्पुण्यं सर्वतीर्थाणां विधिवद्वयञ्जनात्मया ।
 तत्पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान्’ ॥ इति वसिष्ठः ।
 ६ (०) चटाक्षर-महापुराणं संख्यया क्रमेणवक्ति ब्राह्मणित्वादिना ।
 ‘अत्रनोप’ इत्यत्र ‘अत्रतोऽपि पुराणानाम्’ इत्यं पाठान्तरमस्ति । पूर्विकं वारमिवास्तुतं
 सन्प्रति विषयान्तरं प्रसङ्गान् पुनः पुराणं इति उच्यते । खिलत्वादिति,—
 परिशिष्टत्वादित्यर्थः ।

श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्यं कथा युतम् ।
पापं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतम् ॥
चतुर्थं वायुना प्रोक्तं रायवीर्यमिति स्मृतम् ।
तती भागद्वयं प्रोक्तं भागत्रय-विभूषितम् ।
चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यत्तदनन्तरम् ॥
मार्कण्डेयं अथाग्नेयं नारदीयमतःपरम् ।
दशमं ब्रह्मवैवर्तं लौक्यमेकादशं स्मृतम् ॥
भागद्वयेन संयुक्तं ततो वाराहमुत्तमम् ।
संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दश्चैव सविस्तरम् ॥
ततस्तु वामनं नाम भागद्वय-विराजितम् ।
मात्स्यश्च गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डश्च ततःपरम् ॥
भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम् ।

345. मात्स्येच—१(*) ।

पुराणानि दशाष्टौच साम्प्रतं तदिहोच्यते ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वं ऋषिसत्तमाः ! ॥
ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ।
ब्राह्मन्तद्दश साहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥
लिखित्वा तच्च योदद्यात् जलधेनु-समन्वितम् २(†) ।
वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥
एतदेव यदा पद्य मभूद्धैरन्मयञ्जगत् ।
तद्वृत्तान्ताभ्यं तद्वत् पापमित्युच्यते बुधैः ॥
पापन्तत् पञ्चपञ्चाशत् साहस्रमिह पठ्यते ।
तत् पुराणश्च योदद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् ॥
ज्यैष्ठ्ये मासि तिलैर्युक्तं सोऽधमेध-फलं लभेत् ।
वाराह कल्प वृत्तान्तं अधिकृत्य पराशरः ॥
यत्राह धर्मानखिलान् तद् युक्तं वैष्णवं विदुः ।

१ (*)

प्रकारान्तरैश्च पुराणान्तरैश्च तन्वृत्तान्ते मात्स्य इति । मत्स्यपुराणविधितिप्रोक्तम् ।

२ (†)

जल धेनुवत्त्वं सप्तपञ्च पूर्वं धेनुदान प्रसङ्गे प्रोक्तम् ।

तदाषाढे च योदद्याद् घृतधेनु-समन्वितम् ।
 पौर्णमास्यां सुपूतात्मा स पदं याति वारुणम् १(*) ॥
 त्रयोविंशति साहस्रं तत्पुराणं विधुर्वुधाः ।
 श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाव्रवीत् ॥
 यत्रतद् वायवीयं स्याद् रुद्रमाहात्म्य-संयुतम् ।
 चतुर्विंश-सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते ॥
 श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनु-समन्वितम् ।
 यो दद्यादधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः ।
 यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्णयते धर्म-विस्तरः ॥
 वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते २(†) ।
 सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥
 तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ।
 लिखित्वा तच्च योदद्याद्धेम सिंह समन्वितम् ॥
 पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्यां स याति परमं पदम् ।

तद्विधिस्तु—

शोधयित्वा भागवतं योदद्यान् श्रद्धयान्वितम् ।
 क्षोमवस्त्रेण सम्वीतं व्यासपीठोपरिस्थितम् ॥
 ब्राह्मणाय विशुद्धाय विष्णुभक्ति-पराय च ।
 वस्त्रालङ्कारसहितं उपवीतसमन्वितम् ॥
 स्वर्चिनं स्वर्चिनायैव- गन्धपुष्पादिधूपकैः ।
 दद्यान् कृष्णपरो धीमान् जन्मबन्धापनुत्तये ॥
 भागवत नमस्तेऽस्तु साक्षान् कृष्णशरीरक ! ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि रक्ष मां दुःखमागरान् ॥

१ . ०) 'विद्युत्पात्ता' पूतात्मा, पवित्रमनाः यद्वाभक्ति युतः ।

२ (†) श्रीकोऽयं श्रीधरस्वामिकृत टीकायामेवं, श्रीमद्देवी भागवतीय टीका भूमिकायामप्यस्ति ।
 एतद्विषये श्रीमद् देवी भागवतीय टीका मुखबन्धे पुष्कलं श्रीमश्रीकण्ठ केवलं वर्णितम् ।
 तेनाव द्वयोर्भागवतशौलसं सम्यग्विचारितम् । 'पुराण पठनं यत्र तत्र सन्निरुद्धो हरिः' ।

यथा श्रेष्ठं पुराणेषु त्वं वै भागवतोत्तम ! ।
 तथा मां विमलं कुर्याद्दीनञ्च शरणागतम् १(*) ॥
 इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
 इदं श्रीविष्णुभक्ताय प्रीत्यर्थं चक्रपाणिनः ॥
 ब्रह्मन् त्वं सर्वधर्मज्ञ वासुदेवपरायण ! ।
 श्रीभागवत दानेन त्राहि मां शरणागतम् २(†) ॥
 एवं भागवतं दत्त्वा वैष्णवान् परिपूज्य च ।
 आशिषं तत आदाय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 एवं कृत्वा महाभागो विष्णु सायुज्यमाप्नुयात् ।
 अष्टादश सहस्राणि तत् पुराणं प्रकीर्तितम् ॥
 सब्याख्यानं विशेषेण दत्त्वा विष्णुवालयं ब्रजेत् ।
 यत्राह नारदो धर्मान् बृहत कल्पाश्रितांस्त्वह ॥
 पञ्चविंश सहस्राणि नारदीयन्तदुच्यते ।
 तदिदं पञ्चदश्यान्तु यो दद्याद्धेम संयुतम् ॥
 उत्तमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्ति-दुर्लभाम् ।
 यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्म-विचारणम् ॥
 पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ।
 परिलिख्य च योदद्यात् सौवर्ण-कटिसंयुतम् ॥ ३(‡)

१ (*)

अथ 'चरणागतं' इति आदर्शगन्थान्तरे दृश्यते । भगवतो भगवत्या वा माहात्म्या पुराणं यत्तद्भागवतं महापुराणम् ।

२ (†)

अथ श्रीभागवतपठेन चक्रपाणिपदेनच श्रीमद्भागवतं बोध्यम् । नापि श्रीमद्देवी-भागवतम् । 'यस्मात् पुरा ज्ञानतीर्तं पुराणन्तेन कीर्तितम्' । इति भविष्ये ।

शकुनीनाह, तत्रैव,—'पिङ्गाक्षश्च विराधश्च सुपुत्रः सुमुखश्च यथा ।

द्रोणपुत्राः खग श्रेष्ठाः तत्त्वज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः' ॥

'मिधाश्च कथयामास सुरथाय समाधये ।

सा कथा कथिता पश्चाद् मार्कण्डेयेन भागुरी ॥

तां कथां कथयामासुः प्रच्छिणो जेमिनिं प्रति ।

अनेनैव विधानेन कथाः षड्विधिकाः क्रमात् ॥ अन्य द्वैवीमाहात्म्या ठीकासु ।

'इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्म सम्मितम्' । 'तत्तुभागवतं प्रीतं ननुदेवी पुराणकम्' ।

'भवसागरात्' इति श्लोकः अधिक एवदृश्यते ।

३ (‡)

अथ करीतिपाठे सुवर्ण-निर्मित-वारणोबोध्यः ।

अत्र कटिः—कटिसूत्रम् । करीति क्वचित् ।
 कार्त्तिक्यां पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत् ।
 यत्तदीशान-कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्यच ।
 वशिष्ठायाम्निना प्रोक्त माग्नेयं तत्प्रचक्षते ॥
 लिखापयित्वा योदद्याद्देमपद्य समन्वितम् १(*) ।
 मार्गशीर्षे विधानेन तिलधेन्वान्वितं तथा ॥
 एतत् षोडश साहस्रं सर्व्वक्रतु फलप्रदम् ।
 यत्राधिकृत्य माहात्म्य मादित्य स्य चतुर्मुख ! ॥
 अधोर कल्पवृत्तान्त प्रसङ्गेन जगत्पतिः ।
 नवमे कथयामास भूतप्रामस्य लक्षणम् ॥
 चतुर्दश सहस्राणि तथा पञ्च शतानिच ।
 भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यत्तदिहोच्यते ॥
 तत् पौषे मासि योदद्यात् पौर्णमास्यां विमतसरः ।
 गुडकुम्भ समायुक्त मग्निष्टोमफलं लभेत ।
 रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्यच २(†) ॥
 सावर्णिना नारदाय कृष्ण-माहात्म्य-संयुतम् ।
 यत्र ब्रह्म-वराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः ॥
 तदष्टादश साहस्रं ब्रह्मवैवर्त्त मुच्यते ।
 पुराणं ब्रह्मवैवर्त्त योदद्यान्माघमासिच ॥
 पौर्णमास्यां स भगवन् ब्रह्मलोके महीयते ।
 यत्राम्नि-लिङ्गमध्यस्थ प्राह देवोमहेश्वरः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षार्थं माग्नेय-मधिकृत्यच ।
 कल्पं तल्लैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ॥
 तदेकादश साहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ।
 तिलधेनुसमायुक्तं स याति शिव सात्मताम् ॥
 महावराहस्य पूर्णं माहात्म्यमधिकृत्य च ।
 मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पस्य मुनिसत्तम ! ॥

१ (*)

'देमपद्य समन्वित'मिति ईमाद्वीथः पाठः ।

२ (†)

पद्मे, रथन्तरं नाम साधुः वेदेषु ब्राह्मणं ज्ञेयः । चत्वारिंशत् षड्विंशत् ब्राह्मणः मुनिः ।
 यथा रथन्तरं साधुं नाम इति, नारदनील सीतुन्तरादिवत् ।

चतुर्विंश-सहस्राणि तत् पुराणमिहोच्यते ।
 विष्णुनाऽभिहितं क्षौण्ये तद्वाराहमिहोच्यते ॥
 काश्वनं गरुडं कृत्वा तिलधेनु-समन्वितम् ।
 पौर्णमास्यां मधो दत्त्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने १(*) ॥
 वराहस्य प्रसादेन पदमाप्नोति वैष्णवम् २(†) ।
 यत्र माहेश्वरान् धर्मान् अधिकृत्य च षण्मुखम् ३(‡) ॥
 कल्पे तत् पुरुषे वृत्ते चरितैरुपवृंहितम् ।
 कान्दं नाम पुराणन्तद् एकाशीतिर्निगद्यते ॥
 सहस्राणि शतश्वैकमिति मर्त्तेशु पठ्यते ।
 परिलिख्य च योदद्याद्धेमशूल-समन्वितम् ।
 शैवश्च पदमाप्नोति मकरोपगमे रवेः ।
 त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ॥
 त्रिवर्गमभ्यधा तत्र वामनं परिकीर्तितम् ।
 पुराणं दश साहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् ॥
 यच्छरद्विषुवे दद्याद् वैष्णवं यात्य सौ पदम् ।
 यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले ॥
 माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ।
 इन्द्रद्युम्न प्रसङ्गेन ऋषीणां शत्रुसन्निधौ ॥
 सप्तदश सहस्राणि लक्ष्मी-कल्पानुसङ्गिकम् ।
 योदद्यादयने कुम्भं हेमकूर्मसमन्वितम् ॥
 गो सहस्रं प्रदानस्य स फलं प्राप्नुयान्नरः ।
 श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः ॥
 मत्स्य-रूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ।
 अधिकृत्या ब्रवीत् सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रताः ॥
 तन्माहात्म्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ।
 विष्णवे हेमवत्सेन धेन्वाचैव समन्वितम् ॥

१ (*)

'विष्णुकोशे महीयते' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

२ (†)

'प्रसादेन' इत्यत्र 'प्रसङ्गेन' इति हेमाद्रि-धृतः पाठः ।

३ (‡)

'षण्मुखः' इत्यत्र 'पराङ्मुखः' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

योदद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति वाखिला ।
 यदा च गारुडे कल्पे विश्राण्डाद् गरुडोद्भवम् ॥
 अधिकृत्याप्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ।
 तदष्टादश चैकञ्च सहस्राणीह पश्यते ॥
 सौवर्णं हेम मिथुन-संयुक्तं विष्णवे नरः ।
 यो ददाति परां सिद्धिं माप्नोति शिवसन्निधिम् १(*) ॥
 इति महापुराणानां वृत्तमुक्तम् ।

—*—

(१४०) अथोपपुराणानि ।

—*—

३१६. वामणे—

अखिलान्युपपुराणानि यानि प्रोक्तानि सूरिभिः ।
 आशं सनत्कुमारोक्तं नारसिंह मतःपरम् ॥
 तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारैणतु भाषितम् २(†) ।
 दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतःपरम् ॥
 कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम् ३(‡) ।
 ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ।
 माहेश्वरं तथा शांभवं सोरं सर्वार्थमञ्चयम् ॥
 पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् ।
 इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कोर्मसंज्ञितम् ॥
 चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ।

३१७. मातृस्ये दानांशतेच—

सर्वेष्वपि पुराणेषु सात्त्विकादि फलं स्मृतम् ४(०) ।
 सात्त्विकेषु पुराणेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

- १ (*) 'प्राप्तोत्यचाचमन्ततिम्' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।
 २ (†) 'तृतीयं नारदोदिष्टं कुमारैणतु-भाषितम्' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।
 ३ (‡) प्रस्थानभेदे 'शामभधुदमसस्वत' नामिदंरूपपुराणानां नामोद्धरणः । तस्यानेन प्रभेदोद्घातः । प्रस्थानभेदश्च साङ्ख्यसम्बन्ध 'त्रयोमास्यं योग' इति श्लोकव्याख्याभूतः ।
 ४ (०) 'तपिद्वेषे च यत् फलम्' इति उद्गात्रिधृतः पाठः ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणोविदुः ॥
तद्वदमेषु च माहात्म्यन्तामसेषु शिवस्य च ।
संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते ॥
लिखित्वोपपुराणानि सहिरण्यानि पर्वणि ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत स विद्यापारगो भवेत् ॥

तत्रैव—

अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपवृंहितम् ॥
लक्ष्णेणैकेन तत् प्रोक्तं वेदार्थपरिवृंहितम् ।
तदेकस्य प्रदानेन वेदशास्त्र-प्रदोभवेत् ॥
बाल्मीकिनापि यत् प्रोक्तं रामायणाख्यमुत्तमम् ।
ब्रह्मणाभिहितं यच्च शतकोटि प्रविस्तरम् ॥
उद्धृत्य नारदेनैव वाल्मीकाय समर्पितम् १(*) ।
बाल्मीकिना च लोकेषु धर्मकामार्थसाधनम् ॥
प्रवर्तितं चतुर्विंशत्-सहस्रपरिसम्मितम् ।
भारतं लक्षसंख्याकं लोके वेदोपवृंहितम् २(†) ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां सारं भारतमुत्तमम् ३(‡) ।
तस्यैकस्य प्रदानेन वेदशास्त्र-प्रदोभवेत् ॥
खण्डं माहात्म्यमपि च यो दद्याद्विजपुङ्गवे ।
तत् पुण्यस्य तुलां नास्ति लभते ज्ञानमुत्तमम् ॥

*—

- १ (*) 'वाल्मीकाय'- (वाल्मीकाय) समर्पितम् इति आदेशं यस्यान्तरस्यः पाठः ।
— 'वाल्मीकाय-समर्पितम्' इति हेमादिः ।
- २ (†) 'लक्षाकं भारतं च' इत्य-साधु-पाठः यस्यान्तरस्यः ।
- ३ (‡) 'भारते सर्ववेदार्थः भारतार्थस्य (२) लक्षणः ।
गीतायामस्ति तेनैव सर्वशास्त्रमयी हि सा' इति गीता टीकारम्भे श्रीमनीलकण्ठाः ।
'वेदान्ध्यापयामास महाभारतपञ्चमाम्' । 'इतिहास पुराणानि पञ्चमीवेदानां शिखः' ।
इत्यपिबद्धि ।

(१४१) अथ वेदादिदानमन्त्राः ।

—*—

तेषां पूजाविधिश्च—

तेषां पूजाविधिः कार्यो गायत्रया धीमतांवर ! ।
 स्वाहेत्याद्यन्ततां कुर्यादावाहन विसर्जनम् ॥
 मन्त्रैरेतैस्ततः कुर्यादमीषामनुमन्त्रणम् ।
 ऋग्वेद पद्मपत्राक्ष रक्ष मां भवसागरात् ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमुत्तमम् १(*) ।
 यजुर्वेद नमस्तेऽस्तु लोकत्राण-परायणः ॥
 त्वत् प्रसादेन मे कामाः निखिलाः सन्तु मे सदा २(†) ॥
 सामवेद महावाहो त्वंहि साक्षादधोक्षज ! ।
 प्रसीद सुमुखोभूत्वा कृपयानुगृहाण माम् ॥
 अथर्व सर्वभूतानां त्वदायत्ते हिनाहिते ।
 शान्तिं कुरुष्व देवेश पुष्टिमिष्टां प्रयच्छ नः ॥
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 प्रदद्यादेकमेकस्मै सुवर्णं त्रिपलान्वितम् ॥
 दद्यादेकल्पलोपेत मेकैकमिह दुर्वलः ।
 अन्नस्वशक्तितोवापि दानमेयां विधीयते ॥
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ३(‡) ।
 एतदेव प्रमाणं स्यादेतेषां भूतिनिर्मिते ॥
 समधीतवतो वेदान् वेददान-विधिः स्वयम् ४(+) ।
 सदाध्ययनयुक्तस्य शिष्याध्ययनमेवहि ॥
 एवमेव स्मृतीनाञ्च दानं मन्वादीनामपि ५(x) ।

—*—

- १ (*) इदमधिकं त्रीकाञ्च पठ्यते इति प्रतीतिः ।
 २ (†) 'एतेषां भूति-निर्मितो' 'भूतिनिर्मिता' इतिच पाठान्तर इयं यस्यान्तरंऽस्ति ।
 ३ (‡) अत्र 'प्रतिपादयेत्' विद्याशौचयुक्तैर्ब्रह्मिण्योऽर्थादिति ।
 ४ (+) 'समधीतवतो वेदान् वेददान-विधिः स्वयम्' इत्यादर्शान्तरधृतः पाठः ।
 ५ (x) यथा वेदानां पुराणानाञ्च दानविधानमन्याकृतानां धर्मशास्त्राणां दानविधानं संशयम् ।

(१४२) अथ सामान्यतः सर्वविधदानमन्त्राः।—

—*—

ॐसर्वविद्या(धा)श्रयं ज्ञानं-कारणं ललिताक्षरम् ॥
 पुस्तकं सम्प्रदास्यामि प्रीता भवतु भारती ।
 गुरोरवज्ञया यद्वयत् स्वाध्यायाध्ययनं कृतम् ।
 सरस्वति जगन्मातर्जगज्जाड्यापहारिणि ! ॥
 साक्षाद् ब्रह्मकलत्रं त्वं इन्द्ररुद्रादिभिः स्तुता ।
 तन्ममाध्यनोत्पन्नं जाड्यं हर वरानने ! ॥
 विद्यादानेन विद्या मे भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
 तद्विज्ञानान्महाविष्णुः प्रसन्नो भवतु द्विजः ॥

इति सर्वपुस्तकदानमन्त्राः ॥

वेदशास्त्र-पुराणानि यत्किञ्चिज्ज्ञान-साधनम् ।
 विद्यादानं नरःकृत्वा ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥

348. इति मदनरत्ने दानविवेकद्योते च विद्यादानविधिप्रकारः

समाप्तः ॥

लिखितं श्रीमदनन्तदेवेनवेदानां सर्वस्मृतीनां सर्वपुराणानां भारतस्य रामायणस्यान्यस्य
 च श्रवणविधिस्वरसात्—मत्कृत विधानपारिजाते चतुर्थं स्तवको निरूपित इति ।
 पुनरत्र विशेषेणालोच्यते १(*)

—*—

(१४३) अथ शिवशास्त्रादि-विधानम् ।

—*—

349. नन्दिपुराणे—

शुभे नक्षत्र दिवसे शुभेचापि दिने प्रहे ।
 लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्र-ब्रह्म-जनार्दनान् ॥

१ (*)

इति सामान्यतः पक्षः । 'विधानमन्त्र' पद्यात्तद वचनं महतिशोचते । आदर्श-
 पुस्तकान्तरंऽप्यवसन्ति । अथ मदन रत्नं कृतिसन्दर्भः ।

पूर्वदिग्बदनोभूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः १(*) ।
 विद्याधारं प्रकुर्वीत हेमरूप्यमयं शुभम् ।
 निरोधि-हस्तबाहुश्च मसीपात्रावधारणात् ॥
 एकान्तश्चोपकरणं यस्यासौ लेखकोत्तमः ।
 नागदन्तमयं वापि शुभदारुमयन्तु वा ॥
 अनुत्तमं गुरुं रम्यं श्लक्ष्णं यन्त्र प्रयोगजम् २(†) ।
 संकोचयन्त्रसंयुक्तं विकाशेन समन्वितम् ।
 तत्र विद्यां विनिहितां कुर्यात् पुस्तकसंस्थिताम् ॥

तथा—

एवं विद्यास्तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृत्स्नशः ।
 प्रदद्याद्विभवेर्दिव्यैः सुरायतन-वेश्मसु ॥
 लेखकोबुद्धिमान् स्नातः शुक्लमाल्याम्बरोत्करः ३(‡) ।
 आरभेत्तुर्यघोषेण पूज्य देवान् पितृं स्तथा ।
 ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यादौ शास्त्रं सञ्चारयेत् सुधीः ४(§) ॥
 श्लोकपञ्चकमादौ तु दशकम्वापि लेखयेत् ।
 ततो नक्षत्रयोगेन द्वितीयेऽहनि तल्लिखेत् ॥
 तादृशेनैव विधिना पुण्याहैः शुभसंयुतैः ।
 ततः समाप्ते शास्त्रे तु पुनः पुण्याहसंयुतः ॥
 कुर्यात्तदहोरात्रञ्च पान-भोजनवस्तुभिः ।
 उभयं कापि तल्लेख्यं समी कुर्याच्च वाचकम् ५(०) ॥

(*) 'सर्वदेशाचराभिज्ञः सर्वशान्तिविगारदः ।

लेखकः कथितो राज्ञः सर्वोधि करणेषु वे ॥' इति मतस्य पुराणे, (१८१) अर्थः ।

विष्णुसप्तस्य ब्रह्मज्ञानकं च—

'सकृदुक्त-गृहीतार्था लघुहृदीजिताचरः ।

सर्वशान्ति समानोको प्रकृष्टो नाम लेखकः' ॥

(†) खड्गमान्नातन्त्रं च—

'मुद्रान्लिपिश्चलिपि लिपिर्लेखनो सम्भवा ।

गुणिकागुण संयुक्ता लिपयः पञ्चधाः सृताः' ॥

एताभिलिपिभिर्यासाधिरिषौ शुभदा हर' इति ।

३ (‡) पुण्याहः स्वरोत्करः' इति हेमाद्रीयः पाठः ।

४ (§) 'शावयेद् बुधः' इति हेमाद्रीः ।

५ (०) 'वाचयेत्' इति ब्रह्मसंहिता ।

उभय-पूर्वमुत्तरञ्च लेख्यं पुस्तकं समीकुर्याद् न्यूनाधिक मात्रादि लेखन-
दूरीकरणाभ्यां पूर्वपुस्तकवच्छुद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा—

एवं विद्यान्तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृत्स्नशः ।
प्रदद्याद्विभवेर्दिव्यैः सुरायतन शेशमसु ॥
आरोप्य याने रत्नाढ्ये शुभवस्त्रपरिस्कृते ।
घण्टाचामरशोभाढ्ये रत्नदण्डातपत्रिणि ॥
गजवाजिरथस्थञ्च महाशोभा-समन्वितम् ।
पुरतोगीतनृत्ये च नर्त्तकाग्र वरेणतु १(*) ॥
मङ्गलैर्वेदनिर्घोषैस्तद्देवाय निवेदयेत् ।
नाना रूपोपहारैश्च मम्पूज्य तु दिवोकसः ॥
दत्त्वाच पुस्तकन्तत्र पितृणां धर्ममादिशेत् ।
बान्धवानाञ्च हृद्यानां अनन्तफलमिच्छताम् २(†) ॥
ततोदत्त्वा विधानेन तां विद्यां शिवमन्दिरे ।
ततश्च भोजयेद् विप्रान् शिवभक्तांश्च मानवान् ३(‡) ॥
यथाशक्ति च कर्त्तव्या उत्सवाः स्वेषु वेश्मसु ।

350. दानपात्रमुक्तम् , देवीपुराणे---

सदाध्ययनयुक्ताय विद्या विद्या-प्रदायिणाम् ।
यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजोनराधिप ! ॥
इति शिवशास्त्रादि-दानम् ४(०) ॥

—*—

- १ (*) अत्र मङ्गलेः, स्वस्ति पुण्याश्च च्छुद्धादि वाचनेरिति ।
'मङ्गलं भगवान् विद्याः मङ्गलं गरुडध्वजः ।
मङ्गलं पुण्डरीकाक्षी मङ्गलाय तनं हरिः' इति पुराणे ।
'पुरतोगीत नृत्येन नानावाद्यवरेण' इति हेमाद्रौयः पाठः ।
- २ (†) 'फलमिच्छता' इति हेमाद्रौयः पाठः ।
- ३ (‡) 'भोजयेद् विप्रान्' इत्यपि पाठान्तरमस्ति । विप्रान् भोजयेदित्यर्थः ।
'सदाध्ययनयुक्ताय ज्ञान-विद्याप्रदायिने ।
शिवशास्त्र-प्रदाता च ब्रह्मलोके महीयते' इत्यन्वत् पाठान्तरम् ।
- ४ (०) 'शैवाय धर्मा राजेन्द्र । मानवोक्ता महीयते' ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोविषयः' ॥ इति श्रीमदरघुनन्दस्य स्मृतितत्त्वे ।
शिवशास्त्रमन्वत् प्रागुक्तम् ।

(१४४) अथ त्रिपुरुष दानम् ।

—*—

३५१. मृत्युञ्जये—

सुवर्णं रक्तिकानाञ्च शतेनैकेन शक्तितः ।
 कार्यो ब्रह्माथ विष्णुश्च शङ्करश्च तथैवच ॥
 पलद्वादश मानेन पीठं लोहेन कारयेत् ।
 देवानां स्थापनार्थाय चक्रवत् परिमण्डलम् १(*) ॥
 अत्र ब्रह्मादयः स्थाप्या यमदूतं पुरोन्यसेत् ।
 चतुर्मुखश्चतुर्बाहुः पद्महस्तः पितामहः ॥
 शङ्करो द्विभुजः शूली वृषारुढस्त्रिलोचनः ।
 विष्णुश्चतुर्भुजश्चक्री गदागरुड-वाहनः ॥
 यमदूतः पाशपाणि ईण्डवान् विकृताननः ।
 स तु लोहमयः कार्योऽभीतोवद्भ इवाग्रतः ॥
 ततो विधाय देवानां पूजां पुष्पफलादिभिः ।
 यजमानः करे खड्गं गृहीत्वा निशितं नवम् ॥
 इदं शिरश्छिन्नभीतिं दत्तस्यास्य दुरात्मनः ।
 इत्युच्चार्य शिरश्छित्त्वा दूतस्य यमदिक्मुखः ॥
 ततश्चतुर्भिर्विप्रेस्तु कार्यं ब्राह्मण-वाचनम् २(†) ।
 ततो ब्रह्मादि देवानां दानं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥
 देवालये गृहेवापि तीर्थेवान्यत्र कुत्रचिन् ।
 ब्राह्मणाय तु तान् दद्याद् दिव्याङ्गाय च शीलिते ॥
 सुवर्णं दक्षिणायुक्तान् ब्रह्मादीननुपूर्वशः ।
 अपमृत्यु भयात्स्तो योदद्याद्देवता त्रयम् ३(‡) ॥

- १ (•) 'चक्रवर्तिन मण्डलम्' इति आदर्शं यन्मान्तरधृतः पाठः ।
 ,, 'भीतोवद्भव' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।
 २ (†) 'कार्यं पञ्चाङ्गवाचनम्' ,, ,,
 ३ (‡) यथा ब्रह्मादि-सुवर्णं पुरुषत्रयदानेनापमृत्युभयाद्गणान्तरा मन्त्रशास्त्रीना मन्त्रान्युच्चार्यान्-
 छानेनापि अपमृत्युमिहतिः । अथवा कृमिंश्च मन्त्रपुरस्करादिना ।

तस्य मृत्युर्विनश्येत दानादस्मान्न संशयः ।
 मृत्युना गृह्यमाणोऽपि जीवत्येव नरः स्फुटम् ।
 चामीकरप्रतिकृति त्रितयं विधाय,
 ब्रह्मादिदानमिह यः पुरुषः करोति ।
 रोगान्निरस्य सकलानपि दुर्निवारान् ;
 नैवाप मृत्युभयमेति नरः कदाचित् ॥
 इत्यप मृत्युहर-सुवर्णं निर्मितं ब्रह्मादि-
 त्रिपुरुष दानम् ।

—*—

(१४५) अथ नवग्रह दानम् १(*) ।

—*—

ग्रहदानं क्रमं वक्ष्ये सर्वं सिद्धि करं परम् ।
 सर्वशान्ति करं नृणां सर्वपाप प्रणाशनम् ॥
 विषुवत्ययने राहु ग्रहणं शशि-सूर्ययोः ।
 जन्मर्क्षे सोमवारेवा पञ्चदश्यान्नथैवच ॥
 पुण्यकालेषु सर्वेषु पुण्यदेशे विशेषतः ।
 ग्रहदानन्तु कर्तव्यं नित्यं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणा ॥
 हस्तमात्रं द्विहस्तां वा त्रिहस्ताम्बाथ नारद !
 चतुरस्रां समां भूमिं गोमयेनानु लेपयेत् ॥

१ (*)

'शोकान्, शान्तिं कामानि गृह्यन्त ममारभन् ।

'ब्रह्मायुः पृथिका मीना तथैवाभ चरण पुनः ॥'—इति मत्स्यपुराणे ।

'यद्दिषु प्रातिकर्मेषु नानुक्तं च भेषजम् ।

ते भेषजं वीर्याणि हरन्ति बलवन्तापि ॥'—इति वैद्यके ।

'गोचरे वा विलसते वा ये यद्वा रिष्ठ सूचकाः ।

पूजयन्ति प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥'—इति ज्योतिषे ।

'यद्वाः पूज्याः सदा यस्मादाज्यादि प्राप्यते नरैः'—इति गारुडे. १०१-अध्याये ।

'एवं चित्ते शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान् ।

अभीष्टान् लभते कामान् नरः शान्तिं तथोत्तमाम् ।'—इति काशिकापुराणे ।

रेखाः प्राच्य उदिच्यश्च स्युश्चतस्र स्तथा समाः ।
 नव कोष्टेषु पद्यानि विन्यसेत् श्वेततण्डुलैः ॥
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुध-जीव सितार्कजाः ।
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता महालोक-सुखावहाः ॥
 एषां हिरण्यरूपाणि कारयित्वा यथाविधि ।
 त्रिनिष्केणाथवा कुर्यात् यथाशक्त्या पृथक् पृथक् ॥
 अत्र हिरण्य रूपाणि हिरण्यमयप्रतिमाः ।
 तल्लक्षणं मन्त्राश्च अप्रे वक्ष्यन्ते १(*) ।
 आदित्यं मध्यमे कोष्टे दक्षिणेऽङ्गारकं न्यसेत् ।
 उत्तरेतु गुरुं विद्याद् बुधमुत्तर पूर्वके २(†) ॥
 भार्गवं पूर्वतोन्यस्य सोमं दक्षिण पूर्वके ।
 पश्चिमेऽर्कसुतं न्यस्य राहुं पश्चिम दक्षिणे ॥
 पश्चिमोत्तरतः केतुं मन्निवेश्य यथाविधि ॥
 तद्वर्णं पुष्पगन्धाद्यै रर्चयेत् स्व स्व मन्त्रकैः ।
 दानं शूद्रोऽथवा कुर्व्यान् स्त्री वा तत्रतु नारद ! ॥
 भूलेषनादि यत्कार्यं सर्वं विप्रेण कारयेत् ।
 स्नानकाले तु सम्प्राप्ते स्नात्वा तिलकुशौदकैः ॥
 प्रयतो यजमानस्तु धौतवस्त्रं प्रसन्नधीः ।
 अर्चयित्वा स्वयं दद्याद् अहम्कर मुखान् प्रहान् ॥
 प्रत्येक मेकं विप्रेभ्यः ३(‡) स्व स्व मन्त्र मुदीरयेत् ४(+) ॥

तत्ररवेः — ५(०)

पद्यामनः पद्मकरोद्विबाहुः, पद्मश्रुतिः सप्तनुरङ्गवाहनः ।
 दिवाकरो लोकगुरुः किरीटी. मयि प्रसादं विदधानु देवः ॥

- १ ( ) 'बुध मन्त्रतः केतुः' इत्य साधु पाठ आदर्शं यन्मानसं ।
 २ (†) अत्र श्लोकद्वयं आदर्शं पुस्तकान्तर भाषि ।
 ३ (‡) 'ब्रह्मोवाच' इति हंसार्द्रि-श्रुतः पाठः ।
 ४ (+) अत्र स्व पदेन रव्यादिनवग्रहाः संज्ञाः । तेषां प्रत्येकं स्वयं स्वयं मन्त्रं ध्यानादिनां च पठेत् ।
 ते मन्त्राः पश्चाद् वक्ष्यन्ते, तथैव तेषामर्चाः ।
 ५ (०) यहमण्डलं मन्त्राध्यायानि—ॐ अत्रियं काश्यपं रतं कार्त्तिके १४ दशाङ्गुलम् ।
 पद्मं च सप्तयं पूर्वाननं सप्तान्वाहनम् ॥
 शिवाधिदेवतं मूर्ध्नि वज्रं प्रत्यधि देवतम् ॥१॥
 ॐ ह्रीं ह्रीं नमोऽयं । इति मूर्ध्नि मन्त्रध्यानं स्तः ।

चन्द्रमसः—१(*)

श्वेताम्बरः श्वेत विभूषणश्च, श्वेतद्युतिर्दण्डधरोद्विबाहुः ।
चन्द्रोऽमृतात्मा वरदः किरीटी, श्रेयां सि मर्षं विदधातु देवः ॥

कुजस्य—२(+)

रक्ताम्बरो रक्तवपुः किरीटी, चतुर्भुजो मेषगमोगदाभृत् ।
धरासुतः शक्तिधरश्च शूली, सदामम स्याद्वरदः प्रशान्तः ॥

बुधस्य—३(‡)

पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी, चतुर्भुजोदेवगुरुः प्रशान्तः ।

बृहस्पतेः—४(०)

ॐ द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवश्च पङ्कजम् ।
ध्यायेत् पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम् ॥
दक्षोर्ध्वदक्षवरद करकादण्ड माह्वयेत् ।
ब्रह्माधिदेवं सूर्यास्य मिन्द्रप्रत्यधि दैवतम् ॥
ॐ ह्रीं क्लीं हूं बृहस्पतये । इति गुरोर्मन्त्रध्याने ।

- १ (*) ॐ सामुद्र वेङ्गमावेयं हस्तमातं सिताम्बरम् ।
श्रुतं त्रिबाहू वरदं दक्षिणं सगदितरम् ।
दशाश्रुं श्रुतपद्मस्थं विचिन्तोमाधि देवतम् ।
जलप्रत्यधि देवश्च सूर्यास्य माह्वयेत्तथा ॥२॥
इति सोमस्य—ॐ ऐं क्लीं सोमाय ।
- २ (+) ॐ आवन्त्यं क्षत्रियं रक्तं मेषस्यं चतुर्भुजम् ।
आरक्तं मान्यं वसनं भागडाजं चतुर्भुजम् ।
दक्षिणोर्ध्वं क्रमाच्छक्ति-वराभय गदाकरम् ।
आदित्याभि सुखं देवं तद्देव समाह्वयेत् ।
स्वन्दाधि देवतं भीमं क्षितिप्रत्यधि देवतम् ।
ॐ ह्रीं श्रीं मङ्गलाय । इति कुजस्य मन्त्रध्याने ।
- ३ (‡) ॐ नागधं ब्राह्मलातेय वेङ्गं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्ध्वं क्रमतश्चर्मगदावरट खड्गं गमम् ॥
सूर्यास्यं सिङ्गं सौम्यं पीतं वस्त्रकथाह्वयेत् ।
नारायणाधिदेवश्च विष्णु-प्रत्यधि देवतम् ॥
ॐ ऐं क्लीं श्रीं बुधाय । इति ध्यानमन्त्रीकः ।
- ४ (०) एतन्मूलं यन्मि प्राक् पतितम्, नवयज्ञ विषये सम्प्रति पूरकित्वा प्रदत्तम् ।

शुक्रस्य—

ॐ शुक्रं भोज कटं विप्रं भार्गवश्च नवाङ्गुलम् ।
पद्मस्थ माह्वयेत् सूर्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
गदा क्षवर करका दण्डहस्तं सिताम्बरम् ।
शक्राधि दैवतं ध्यायेच्छची प्रत्यधि दैवतम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं शुक्राय । इति शुक्रस्य मन्त्रध्याने ।

शनेश्च—

ॐ सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्यास्यश्चतुरङ्गुलम् ।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
तद्वद्वाणधरं शूल धनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
यमाधिदैवतं प्रजा पति प्रत्यधि दैवतम् ॥
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं शनेश्चराय । इति शनेर्मन्त्रध्याने ।

राहोः—

नीलाम्बरो नीलवपुः किरीटी, करालवक्त्रः करवाल शूली ।
चतुर्भुजश्चर्मधरश्च राहुः, सिंहासनस्थोवर दोऽस्तु मष्टम् १(*) ॥

केतुगणस्यः—

धूम्रोद्विवाहूर्वरदोगदाधृक्, गृध्रासनस्थो विकृताननश्च ।
किरीट-केयूर-विभूषिताङ्गः, सदास्तुमे केतु गणः प्रशान्तः २(†) ॥
इत्युक्त्वा दापयेत् सर्वान् आदित्यागान्नव-प्रहान ३(‡) ।
पुरुषोवाथ नारीवा यथोक्तं फलमाप्नुयान् ॥
प्रथमं गुरवे दद्याद् अन्यस्मै वा प्रदापयेत् ४(+) ।
गुरोरत्र पूजा कार्या ।
अथवा दक्षिणा देया सुवर्ण-वाससी शुभे ।

सुतउवाच—

इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने ।
यथाह मन्त्रं दानं युष्माकं मुनिसत्तमाः ॥
इति नव प्रहदानम् ॥

—*—

- १ (†) ॐ ऐं ह्रीं राहवे । इति राहु मन्त्रः ।
२ (†) ॐ श्रीं ऐं केतवे । इति केतो मन्त्रः ।
३ (‡) इति हेमाद्री दानखण्डे । अन्यत्रवयवतत्त्वं मातृस्येऽपि ।
४ (+) 'प्रथम' मन्त्रव 'मध्यम' मिति चादर्शान्तरं पाठः ।

(१४६) अथ दशावतार-दानम् ।

—*—

352. तत्र विश्वामित्रः—

दानानामुत्तमं दानं हैमं विष्णोः स्वरूपकम् ।
 तस्मात् पुण्यार्थिना देया हैमी विष्णु स्वरूपिका ॥
 मत्स्यः कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामोरामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्कीच ते दश ॥
 वामे शङ्खं गदा दक्षे द्विभुजो मत्स्यरूपधृक् १(*) । इति
 नराङ्घ्रिर्मत्स्य रूपीवा मत्स्य रूपीजनार्दनः ॥
 सर्वेषां मेपां लक्षणमुक्तं प्राग्विश्वचक्रदाने ।
 वामे शङ्ख मित्याद्येत देव कूर्मलक्षणम् ॥
 यथा शक्त्या प्रकुर्वीत सुवर्णेन विधानतः २(†) ।
 समेन पोदशेनैव समान्येतानि कारयेत् ॥

- १ (*) एतदेव कूर्मलक्षणं मत्पदस्थाने कूर्मं पद प्रयोगे सति ।
 २ (†) 'विधानतः' इत्यत्र विज्ञानता इति हेमाद्रौ पाठः ।
 चतुर्भर्गचिन्तामणो पञ्चरात्रे च—दशावतार विधये विशेषायम्,—
 'मधुपिङ्गलं वर्णञ्च चतुर्बाह्यायुधैर्युतम् ।
 नराङ्गं शक्रास्यञ्च अनाक् पीनं सुभीषणम् ॥
 श्रीर्वाम कूर्परस्थातु धरालयो (लयी) पदास्त्रजो ।
 एतद्रूपधरं देवं वराः मुक्ति मुक्तिदम् ॥
 ज्वलदग्नि समाकारं सिंहवक्त्रं नराङ्गकम् ।
 दंष्ट्रा करालवदनं ललज्जिह्वं सुभीषणम् ॥
 वृत्ताक्षं जटिलं क्रुद्धं आस्त्रीढं पोनवचसम् ।
 अभेद्य तीव्रनखरं वामोरुल्लसत दानवम् ॥
 तद्वहचोदारयन्तं कराभ्यां नखरेभ्यं शम् ।
 गदाधक धरं दाभ्यां नरसिंहं जगत् प्रभम् ॥
 कुण्डो कृत धरो पिदां धामनः परिकीर्तितः ।
 चत्रान्नकरणं घोषं मुदवहन् परशुं करे ॥
 आमदग्न्यः प्रकर्षव्यो रामोवाणधनर्द्धरः ।
 गङ्गचक्रधरः कार्यो नीलोत्पल दलच्छदिः ॥
 लक्ष्मीदीर्घदिवान् सञ्जैत्यक्षयइरः ।
 कषाय वस्त्र सन्धीतः स्काभ संसक्तचीवरः ॥
 पद्मासनस्थो द्विभुजो ध्यायी बुद्धः प्रकीर्तितः ।
 खड्गोत्तकरः कल्की विभुजः परिकीर्तितः ।

तेषु सुवर्णास्तु षोडशेति मनूक्तेः । षोडश मासात्मक सुवर्णेनैवेत्यर्थः । यद्वा षोडशधा विभक्तेन सुवर्णेनेति ।

वित्तानुरूपतो राजन् कुर्यादाढ्य—दरिद्रयोः १(*) ।

सम्पूज्य नामभिस्तेतु पुष्प धूप निवेदनैः ॥

भक्ति नम्र प्रणम्याथ निवेद्य(ः)श्रद्धया ततः ।

आहूय ब्राह्मणान् राजन् पादौ प्रक्ष्याल्य यत्नतः ॥

उपरेश्यासने सर्वान् चन्दने नानु लेपयेत् ।

सुगन्धैः कुसुमैश्चैव धूपै दीपैस्तथैव च ॥

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मैश्च ग्रहणे चन्द्र सूर्ययोः ।

अयने विषुवे चैव द्वादश्यान्तु विशेषतः ॥

उपोस्यैकादशीं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः ।

अन्यथा नरकं यातीत्येवमाह पितामहः ॥

ग्राहकान् विष्णुरुपान्तानर्चयेत् विमत्सरः २(†) ।

एकैकं देवरूपन्त मेकैक स्मै समर्पयेत् ॥

अथवा विदुषे सर्वान् दद्यान् सम्पूज्य मानतः ।

नाम्रताय कदाचिच्च दद्यान् पापण्डिने तथा ३(‡) ॥

दानमन्त्रस्तु—

देवरूपं मया विप्र कारितं काञ्चनं शुभम् ४(§) ।

तद्गृहान् प्रदानेन प्रीयतां विप्ररुपधृक् ॥

एतदुच्चार्य विप्रस्य हस्ते तोयं क्षिपेत् स्वयम् ।

प्रदक्षिणा ततो देया सम्पूज्य प्रविशेद्गृहम् ।

अस्य दानस्य माहात्म्यं वदाम्येक मुखः कथम् ।

सहस्रास्यः शतास्यो वा यदि शक्तोऽभिभाषितुम् ॥

उद्देशतः प्रवक्ष्यामि भक्तानां भक्तिं वृद्धये ।

दशावतारदो राजन् विष्णोरैक्यं न गच्छति ॥

१ (*) 'कुर्यादित्य'च 'तुल्या' इति द्विमात्रोयः पाठः । 'ते सुवर्णास्तु' इत्यपि पाठः परिमाणं स्यात् ।

२ (†) 'ग्राहका विष्णुरुपाय आक्रोशेच विमत्सरः' इति कश्चिदादर्शं यत्र पाठः ।

३ (‡) 'नानुतेऽपि कदाचित् दद्यात्पापण्डिने तथा' इति पाठं यत्रान्तरगतः पाठः ।

४ (§) 'देवरूप'मित्यत्र 'देवरूप'मिति तत्रैव पाठान्तरमस्ति ।

नीरे नीरं यथा क्षिप्तं पयः संहरतेऽनलः ।
 तथा विष्णोश्च स्वारूप्यं दाता याति न संशयः ॥
 ब्रह्महाच सुरापश्च तस्करो गुरु तल्पगः ।
 यथामुखादिषीकान्त स्तथा पापात् प्रमुच्यते १(*) ॥
 यः काञ्चनेन शुभलक्षण-लक्षिताङ्गम् ,
 विष्णोः स्वरूपदशकं विधिवद्विधाय ।
 दद्याद् द्विजेषु जगदेव (क) हितेन दत्तम् ,
 यस्माज्जगन्मय वपुर्विमुषे देवः ।
 इति दशावतार दानानि ॥

—*—

(१४७) अथ लक्ष्मीनारायण दानम् ।

—*—

353. चतुर्द्वर्ग चिन्तामणौ, बौधायनः—

लक्ष्मी-नारायणं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।

354. तत्प्रतिमोक्ता कामिकेः—

पलेन वा तदूर्ध्वेन तदूर्ध्वे नाथवा पुनः २(†) ।
 पद्मासनगतं कुर्यात् लक्ष्मीनाथं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षिणाधः करे पद्मं शङ्खमूर्द्धकरे न्यसेत् ।
 वामोर्ध्वे च भवेच्चक्रं लक्ष्मी पृष्ठेऽपरः करः ॥
 वामोत्सङ्गता लक्ष्मी रत्नपात्र करा भवेत् ।
 दक्षिणस्य भुजो देव्या पृष्ठे देवस्य चक्रिणः ॥ इति
 गरूरं राजतं कुर्याद् देवदेवस्य वाहनम् ३(‡) ।
 पक्षौ तस्य च सौवर्णौ सोवर्णी चैव नासिका ॥

१ (*) 'सहस्रस्यैव जन्तूनां उद्धरेत् स इदं जगत्' इत्यादि, यद्वाप्यते इत्यन्तं सार्धश्लोकपर्यं
 हेमाद्री अधिकं पठ्यते ।

२ (†) 'नाथवा युतः' इति हेमाद्री धृतः पाठः ।

३ (‡) देवदेवस्य-लक्ष्मीनारायणस्येत्यर्थः, तत्प्रसादात् । ननु महादेवस्य ।
 अथ कौतुकमित्यत्र 'कौतुभम्' इति पाठान्तरम् ।

वक्षैरत्यन्त रुचिरैः परिधाप्याति कौतुकम् ।
मुक्तादाम परिक्षिप्तं चन्दनागुरु लेपितम् ।
अर्घयेत् कुसुमै युग्मं लक्ष्मीनारायणात्मकम् ॥
प्रसन्नं रमणीयञ्च गरुडोपरि संस्थितम् ।
ततो विप्रं समाहूय सुशीलं लक्षणान्वितम् ॥
आचारवन्तं धर्मज्ञं वेदवेदाङ्ग-पारगम् ।
प्रतिग्रह-निवृत्तञ्च श्रुति स्मृति पथे स्थितम् ॥
स्वयम्भक्त्या समानीय पूजयेद् वल्ल कुण्डलैः ।
कुङ्कुमागुरु कर्पूरैः उपवीताङ्गुलीयकैः ॥
पूर्वाङ्गेन विधानेन होमं तत्रतु कारयेत् ।
मन्त्रेणानेन तन्दद्यात् सर्वलोक नमस्कृतम् ॥

मन्त्रेषु—

लक्ष्मीपते देवकी नन्दनेश, क्षीराब्धि शायिन् वचसामगम्य ! ।
गोविन्द दामोदर ज्ञानरत्न, विनाशयाशु क्षपितारिवर्ग ! ॥
नैमित्तिक दानत्वाभावेतु 'गोविन्द दामोदर-
धर्म सङ्घ' मित्यूहो दानमन्त्रे कार्य्यः १(*) ॥
लक्ष्मीनारायणस्यैव मूर्तिन्दत्वाति भक्तिः ।
आरोग्यवान् सुखी नित्यं जायते नात्र संशयः २(†) ॥
इति लक्ष्मीनारायण मूर्ति दानम् ॥

—*—

(१४८) अथ घण्टा दानम् ३(‡) ॥

—*—

355. ब्रह्मवैवर्ते,—

गुरुणा अननुज्ञातो यो वेदाध्ययनञ्चरेत् ।
स प्रज्ञया विहीनस्तु संसारे जायते नरः ॥

- १ (*) 'धर्मसङ्घ' इत्यत्र 'मेघसङ्घ'—इत्यं पाठान्तरमप्यस्ति । 'मन्त्र' इति श्लोकस्यास्यादौ क्वचित्पाठोऽस्ति ।
२ (†) पिप्लव-कात्यादिनिर्मित वाद्यविशेषः । 'सर्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे प्रवादयेत्' इति श्रुतिः । 'ब्रह्मो यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा नद्वान्विता । पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कस्यै' इति पाठो पातालखण्डे ।
३ (‡) 'द्विजिह्वि देवतेर्जासि सनेनापूर्वं या जगत् । सा घण्टा पातुनो देवि पापेभ्यो नः सुतानिब' ॥ इति मार्कण्डेय पुराणे ।

वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं शुद्ध कांस्यमयीन्दहाम् ।
 शोभनां घाटयेद्घण्टां शुभ रेखा विभुषिताम् ॥
 पलैस्तु कुर्याद्द्विंशद्भिः त्रिंशद्भिर्वा तदर्द्धतः ।
 सुस्वरां तामति श्लक्ष्णां पञ्चगव्येन धारयेत् ।
 श्वेत वस्त्रेण संम्बीतां तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
 तण्डुलानां परिमाणं द्रोणानां त्रयमेवच १(*) ।
 तदर्द्धमथवा प्राह्यं परिमाणं स्व शक्तिः ॥
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो वेद-वेदाङ्ग पारगः ।
 धर्मशास्त्रेच कुशलः स्वाचारः विजितेन्द्रियः ॥
 आहूय परया भक्त्या स्वयमेव गृहङ्गतः ।
 तेनैव कारयेत् पूजां घण्टायाः शास्त्रचोदिताम् ॥
 उपचारैः षोडशभि र्मन्त्रेणानेनभक्तिः ।
 आवाहयेत्तु वागीशां घण्टायां परमेश्वरीम् ॥
 एषोहि देवि सर्वे शि घण्टायां सन्निधिं कुरु ।
 सर्वं सत्वोपकारे त्वं ज्ञान मुद्रे परात्परे ! २(†) ॥

इत्यावाहन मन्त्रः ।

एवमावाह्य तां घण्टां ब्राह्मणश्चापि पूजयेत् ।
 'ब्रह्मजज्ञान' मन्त्रेण घण्टां सम्पूज्य तां वराम् ३(‡) ॥
 मन्त्राध्यायोक्त मार्गेण प्रतिष्ठाप्याथ भक्तिः ।
 होमं कुर्यात् प्रयत्नेन समिदाज्य तिलैरपि ॥
 नैवेद्यं पायसन्दद्याद् देव्यै च ब्राह्मणे तथा ।
 'सरस्वती प्रेदमव' मन्त्रः सर्वत्र सम्मतः ४(§) ॥

356. मन्त्रोऽयं वाजसनेये प्रसिद्धः ।

गुरोरवज्ञया यच्च स्वाध्यायाध्ययनं कृतम् ५(०) ।
 सरस्वति जगन्मातः ! जगज्जाह्यापहारिणि ! ॥

- १ (*) 'द्रोण त्रितयमेवच' इति हेमाद्रीयः पाठः ।
 २ (†) इति तत् पूजनमन्त्रश्च ।
 ३ (‡) 'तथाप्यरम्' हेमाद्रीये पाठः ।
 ४ (§) वाजसनेयसंहितायाम् ।
 'सरस्वती मनसा पेशकम्' । 'सरस्वती बोम्बा मर्भ' शुक्ल, यजुः, १२।२४।१२८२ ।
 ५ (*) 'इत्याधारम्—' ब्रह्माची लोक पावनो' इत्यन्तः श्रीमदोऽधिकः हेमाद्री उच्यते ।

साक्षाद् ब्रह्मकलत्रं त्वं विष्णु रुद्रादिभिः स्तुता ।
तन्ममाध्ययनोत्पन्नं जाड्यं हर वरानने ! १(*) ॥
घण्टादानेन तुष्टा त्वं ब्रह्माणि लोकपावनि ! ।
एवं दानं हि कृत्वा च तमाचार्य्य क्षमाप्यच ॥
जनेभ्य शक्तितोदया द्वाहणेभ्यश्च भोजनम् ।
ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं क्त्वा मुञ्जीत मानवः ॥
एवं यः कुरुते दानं प्रज्ञाहीनो मूढोऽथवा ।
मूर्खोवाऽपि जड़ो जन्तुर्जायते वाक् पति र्यथा २(†) ।
जायते वाक्प्रवाहश्च साक्षाद्गङ्गा प्रवाहवत् ।
इति घण्टादान विधिः ॥

—*—

(१४६) अथ सरस्वती दानविधिः ।

—*—

357. वायु पुराणे—

वाग्निरोधं गुरोः कृत्वा भवेद्द्रव्यं वान्तरः ३(‡) ।
तस्य वक्ष्ये प्रतीकारं दानेन ऋषि भाषितम् ।
पलेनाथ तदद्धेन तदद्धेनवा पुनः ॥
सरस्वतीन्तु प्रतिमां कुर्याद्भुजचतुष्टयम् ।
वरदश्चाक्ष सूत्रश्च विभ्रती दक्षिणे करे ॥
पुस्तकश्च नघं वामे दधानां हंसवाहनाम् ।
अति शुभ्रेण रौप्येण कण्ठः स्वर्गेनवा भवेत् ४(†) ॥
आसनश्च प्रकुर्वीत सौवर्णं पद्ममुत्तमम् ।
तस्यो परिवा संवेद्य देवीं वागीश्वरीं पराम् ॥
मुक्तादाम भूषिताङ्गां शुक्ल वस्त्रेण संमुताम् ।
वागीश्वरेण मन्त्रेण पूजयेत् सित तण्डुलैः ५(x) ॥

- १ (*) 'तन्ममाध्ययनं कृतं साक्षाद् हर वरानने' इति पाठोऽपि आदर्शग्रन्थान्तरेऽस्ति ।
२ (†) 'वाग्निरोधं' इति आदर्शग्रन्थान्तरे पाठः ।
३ (‡) 'कृत्वा चेत्येति' इति आदर्शग्रन्थान्तरे पाठः ।
४ (+) चतुर्वर्गं विनामवाच्येतादृशः पाठोऽस्ति ।
५ (x) तन्मसादिद्वये मन्त्रशास्त्रे च वागीश्वरमन्त्रोऽस्ति ।

विधान-पादिवाते ।

इवेत पुण्यैः इवेतान्धैः संस्कृत्य विधि पूर्वकम् ।
 वागीश्वरमन्त्रः 'पावका नः सरस्वती'त्यादि १(*) ।
 ब्राह्मणः सर्वशास्त्रज्ञः कुशलः शास्त्र-सम्मतः ॥
 मन्त्रवादः प्रवीणश्च तेन होमश्चकारयेत् ।
 पायसं जुह्यात् साज्यं शतं शालिमयन्तथा ॥
 जुह्यात् समिधश्चापि तथाज्यश्च तिलानपि ।
 'सरस्वती प्रेदमव' इति वा मन्त्र इष्यते २(†) ॥
 कृते ब्रह्मोद्भासने तामाचार्याय निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय हृदङ्मुखः ॥
 सम्पूज्य ब्राह्मणं सम्यग् वस्त्रालङ्कार भूषणैः ।
 या वक्त्रे ब्रह्मणोदेवी या सा वागीश्वरी परा ॥
 ब्रह्म विष्णु शिवैश्चान्यैः पूजिता सर्ववन्दिता ।
 तुष्टा भवतु दानेन दत्ते नानेन वाक् परा ॥
 वाग् विरोधं गुरोः कृत्वा यन्मे गद्गदभाषणम् ।
 तत् सर्वं क्षपय क्षिप्रं ब्राह्मी त्वं लोक पावनी ॥

इति दानमन्त्रः ।

अनुज्ञाप्य ब्राह्मणं तं स्वयं भुञ्जीत मानवः ।
 इति सरस्वती दान विधिः ॥

—*—

(१५०) अथ कुवेर मूर्तिदानम् ३(‡) ।

—*—

358. वायु पुराणे—

दरिद्रो जायते मर्क्यो दान विघ्नं करोति यः ।
 ऐश्वर्यं जायते येन कर्मणा तच्छृणुष्व मे ॥

१ (*)

'पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनोवती । यज्ञं वष्टुधिया वसु.' । यज्ञयजुर्वेदः ॥२०।८४॥

२ (†)

वाज सनेय संहितायाम् ।

३ (‡)

हेमाद्रौ नद्वयते ।

पलाद्धेन तदद्धेन तदद्धेनाथवा पुनः ।
धनदस्य प्रति कृतिं कुर्यात् स्वर्णमयीं शुभाम् ॥
द्विभुजां बाहनो पेटां नयनानन्द कारिणीम् ।

359. श्री प्रश्नेतु—

ह्रस्व मापिङ्गलकचं गदिनं पीत विग्रहम् ।
पुष्पकस्थं धनाध्यक्षं ध्यायेच्छिवसखं सदेत्युक्तम् ।
स्वर्णवर्णं कृतं पाणि मश्ववाहं निरीश्वरम् ।
चित्रिण्याः प्रियकृद्देवं कुवेरं तमहम्भजे ॥
इति लक्षण-लक्षितां कुर्यात् १(*) ।
पद्म शङ्खनिधिभ्याश्च युक्तान्तां पार्श्वयोर्द्वयोः ।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
तण्डुलानां परिमाणं भवेद्द्रोण-चतुष्टयम् ।
तदद्धं च तदद्धं वा वित्तशाठ्यं नकारयेत् ॥
श्वेत माल्यैस्तथा गन्धैरनुलिप्य प्रपूजयेत् ॥
आग्नेय्यां दिशि होमश्च समिदाज्य तिलैर्भवेत् ॥
मन्त्रो राजाधिराजायेत्येष योज्यः सलिङ्गकैः २(†) ।
व्याहृत्य तिलहोमश्च कर्तव्यो धनकाङ्क्षिभिः ॥
आचार्य्यः सर्वशास्त्रज्ञो विनीतः सर्व-सम्मतः ।
महाकुल-प्रसूतश्च धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ॥
कारयेदर्चनं तेन धनदस्याति (पि) भक्तितः ।
तद्देवत्येन मन्त्रेण सच कामेश्वरो भवेत् ३(‡) ॥
तस्मै होमं कृतवते प्रहृष्टात् प्रतिमान्तु ताम् ।
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय हृदङ्मुखः ॥

- १ (*) इति वर्णित-लक्षणेन लक्षितां कुवेर मूर्तिं कुर्यादित्यर्थः । श्रीमन्मो मन्त्रशास्त्रीयः ग्रन्थः ।
२ (†) मन्त्रो यथा—‘कुविदङ्ग यवमन्त्रो यवं विदयथा दान्तानु पूर्व्वं विद्युय इहेहेवां कृष्णदि
भोजनानि ये वरिषो नमउक्तिं यजन्ति’ । गृह्य, यजुः १०।३२ । कुवेर इत्यस्य वायु-
माकंष्टेय पुराण-श्रीमद्भागवतेष्वपि । अथ च देव विंशतिः । सर्वं धनेश्वरः ।
उत्तरदिक्पतिश्च ।
३ (‡) ‘कामीश्वरो भवे’ इति क्वदिदादशं ग्रन्थे पाठः ।

दान मन्त्रस्तु—

उत्तराशापते देव कुवेर नर बाहन ! ।
 पद्म शङ्ख निधीनां त्वं पतिः श्रीकण्ठ बल्लभः ॥
 अदानेन यथा प्राप्तं दारिद्र्यं मम दुःखदम् १(*) ।
 तत् सर्वमात्म दानेन पापमाशु विनाशय ॥ इति
 एवं कुवेर दानं यः करोति विधि पूर्वकम् !
 धनदेन समोमर्त्य धनमाशु प्रजायते ॥
 इति दारिद्र्यहर कुवेर दानम् ॥

—*—

(१५१) अथात्म प्रतिकृति दानम् ॥

—*—

360. भविष्योत्तरे, श्रीकृष्ण उवाच—

आत्म प्रतिकृतिर्नाम यच्चोक्तं कस्यचित् पुरा २(†) ।
 तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि दान मान-विवर्द्धनम् ॥
 दान कालः सदा तस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।
 पुण्यैः पुण्य दिनं पार्थ प्राप्यते जीवितेऽचले ॥
 हैमीं प्रतिकृतिं भव्यां कारयित्वा ततो नृप ! ।
 अभीष्ट बाहन-गता मिष्टालङ्कार-संयुताम् ॥
 अभीष्ट लोक सहितां सर्वोपस्कर संयुताम् ३(‡) ।
 तत्र क्षौम-पट्टी बस्त्रैश्छादितां स्रग्विभूषिताम् ॥
 कुङ्कुमेनानुलिप्ताङ्गी कर्पूरागुरु बासिताम् ।
 स्त्री चेद्ददाति शयने शयितं कारयेत् स्वयम् ॥
 यद्द्र्यदिष्टतमं किञ्चित् तत्सर्वं पार्श्वतो न्यसेत् ।
 उपकारकरं स्त्रीणां पुरुषाणाञ्च तद्भवेत् ॥

१ (•) अदानेनेत्यत्र 'दानाद्येन' इति हेमाद्रोयः पाठः ।

२ (†) यच्चोक्तमित्यत्र 'यच्चोक्तमिति' ' ' ' ' ।

'जीविते चले' इति च पाठान्तरम् । चले,—स्थिर जीविते इत्यर्थः । तथाचि,
'प्रकृतिर्मरणं शरीरिणाम्' इति ।

३ (‡) 'अभीष्ट लोकसहितां प्रियजन सहिता मित्यर्थः' इति हेमाद्रि उक्तोऽर्थः ।

तत् सर्वं स्थाययेत् पार्श्वे स्वयं सञ्चित्य चेतसि ।
एतत् सर्वं मेलयित्वा स्वे स्वे स्थाने नियोजेत १(*) ॥
ततः शुक्लाम्बरः स्नातो गृहीत कुसुमाञ्जलिः २(†) ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं विप्रस्य पुरतः स्थितः ॥

स यथा—

आत्मनः प्रतिमा येच सर्वोपस्करणैर्युता ॥
सर्वरत्न-समायुक्ता तव विप्र निवेदिता ।
आत्मा शम्भुः शिवः शौरिः शक्रः शिव गुणैर्युतः ॥
तस्मादात्म-प्रदानेन ममचात्मा प्रसीदतु ।
इत्युच्चार्य्य ततो दद्याद्ब्राह्मणाय युधिष्ठिर ! ॥
ब्राह्मणश्चाथ गृह्णाति 'कोदादिति'च कीर्त्तयन् ३(‡) ।
ततः प्रदक्षिणी कृत्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
विधिनानेन राजेन्द्र दानमेतत् प्रयच्छति ।
यः पुमानथवा नारी शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥
मासं(४)वर्षशतं जीवेत् सर्वभोग समन्वितः ।
यत्रैवोत्पद्यते जन्तुः प्राप्त कर्म क्षयक्षणम् ॥
तत्रैव सर्वकामानां फलभाक् स भवेन्नृप ! ।
इष्टबन्धुजनैः सार्द्धं न वियोगं कदाचन ॥
प्राप्नोति पुरुषो राजन् स्वर्गं चानन्त मशृणुते ।
यश्चात्मनः प्रतिकृतिं वरवाहन-स्थाम्,
हैमीं विधाय धनधान्य समाकुलाञ्च ।
सोपष्करां द्विजवराय ददाति भक्त्या,
चन्द्रार्कवद्विवि विभाति सरोज हंसः ४(०) ॥
इत्यात्मप्रतिकृति दानम् ॥

—*—

- १ * 'पूजयित्वा लोकपालान् प्रह्वान् देवा' विनायकम्—देवीशब्देनात्त योदुर्गाद्यने विनायक-
साङ्ख्यार्थान् इत्यधिक पाठः चतुर्वर्गं चिन्तामणी ।
२ (†) 'स्नात' इत्यत्र 'स्नात्वा' इति हेमाद्रिभृतः पाठः । सच, मन्त्रः प्रतिमूर्तिं विषयय ।
३ (‡) 'कोदादिति' वाजमनेय-प्रसिद्धोमन्त्रः । स च कामस्तुतिरिति कथ्यते । गणपतुर्वेदे ।
अः ७, ४८ ।
४ (०) 'स राजराज' इति हेमाद्रीयः पाठः ।

(१५२) अथ चतुर्म्मूर्त्ति दानम् ।

—*—

361-362. हेमाद्रौ, ब्रह्माण्डे,—ब्रह्मोवाच ।

शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वाघ नाशनम् १(*) ।
 चतुर्म्मूर्त्ति विधानन्तत् स्त्रीणां मङ्गल कारणम् ॥
 धन्यमारोग्यमायुष्यं भुक्ति मुक्ति फलप्रदम् ।
 पुत्रदं श्रीकरं पुण्यं अभीष्ट फलदं शुभम् ॥
 सर्वेषु पुण्यकालेषु चन्द्र सूर्य्य ग्रहादिषु ।
 देवागारादि देशेषु गृहे वा दान माचरेत् ॥
 चतुरस्रां समां भूमिं लिप्तां गोमय वारिणा ॥
 चतस्र स्तत्र लेखाः स्युः प्राच्योदीच्याश्च ताः समाः ।
 नव कोष्ठानि तत्र स्युः कोणकोष्ठानि वर्जयेत् ॥
 तत्र तेषु चतुर्म्मूर्त्तिः चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ।
 प्रागाद्युत्तर पर्यन्तं जातरुपमयीः शुभाः ॥
 श्वेत तण्डुल पद्मेषु पुष्पवत्सु निवेशयेत् ।
 पुरतोवासु देवश्च सङ्कर्षण मतःपरम् २(†) ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च चतुर्म्मूर्त्तिं यथाक्रमम् ॥
 शङ्ख-चक्र-गदापाणिं पीतवासस मच्युतम् ।
 श्रीवत्साङ्गं चतुर्वाहुं केयूर मुकुटोज्ज्वलम् ॥
 नीलाम्बर धरं देवमनन्त मूसलायुधम् ।
 सङ्कर्षणं चतुर्वाहुं कटकादि विभूषणम् ॥
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च शङ्खचक्र गदाधरौ ।
 पीत श्वेताम्बर धरौ केयूरादि विभूषितौ ॥

- १ (*) हेमाद्रौ 'ऋषयः सप्तमासीनाः नैमिषारण्यवासिनः'—इत्यारभ्य 'यथाह भगवान् ब्रह्मा नारदस्य पितामहः' इत्यन्तोऽधिकः पाठोऽस्मिन् विद्यते । 'नैमिषे नैमिषचेतेऽऋषयः सप्तमासीनाः' इत्यादि श्रौतशास्त्रे पुष्कलं तस्मिन् ।
- २ (†) एक एव भगवान् वासुदेवः, सङ्कर्षण-प्रद्युम्न-अनिरुद्धादिभेदेन चतुर्धा भिद्यते । 'एकं सवित्रा बहुधा वदन्ति' इत्यादि वाग्वसनेत्युक्तिं प्रसिद्धोऽस्मिन् भेदः । 'एकोऽहं बहुस्वामिति च' उपनिषदि । 'तद्बुधात्ममूर्त्तिगिति' कर्तव्यम् ।

एवं कृत्वा चतुर्मूर्तिं चतुर्बाहुं समर्चयेत् ।
 पलाद्धेन सुवर्णेण यथाशक्ति विनिर्मितम् ॥
 प्रागाद्युत्तर पर्यन्तं देवाना मर्षं न क्रमः ।
 स्व स्व मन्त्रेण देवानामाराधन मनुक्रमात्
 स्नानं वा सोयुगं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।
 गन्ध-सुमनसौ धूपं दीपं नैवेद्यमेवच ॥
 धारात्रयं शुद्ध जलै स्ताम्बुलञ्च निवेदयेत् ।
 परितो लोकपालांश्च गन्धादिभि रथार्चयेत् ॥
 प्रदक्षिण त्रयं कृत्वा गृहीत कुसुमाञ्जलिः ।
 उद्वास्य विप्रानाराध्य दद्यान्मत्र मुदीरयेत् ॥
 ते मन्त्रा यथा—

नमोऽस्तु बासुदेवाय जगतां पतये नमः ।
 तव संकीर्त्तनादानाच्छ्रे यः स्यात्तु सदा मम ॥
 सकर्षण नमस्तेऽस्तु जगत्स्थित्यन्त कर्मणे ।
 तव देव प्रदानेन सर्वपाप क्षयो भवेत् ॥
 प्रणम्यायाखिलेशाय भक्तानां दुःखहारिणे १(*) ॥
 सदा नमोऽस्तु जगतः स्थितिकर्त्रे नमोनमः ॥
 तवमूर्ति प्रदानेन ममपापं व्यपोहतु ।
 अनिरुद्धाय देवाय विष्णवे परमात्मने ॥
 त्वं देव दानतोऽनन्त सर्वपापं प्रणाशतु ॥

इति दानमन्त्राः ॥

एवं दद्याच्चतुर्मूर्तिं श्रद्धायुक्तश्च नारद ! ।
 नारी वा पुरुषोवाथ यथोक्त फल मश्नुते ॥
 इत्याह नारदायैवं ब्रह्मा लोक पितामहः ।
 यथा ममापि तत्सर्वं अब्रुवन् मुनि सत्तमाः २(०) ॥
 इति चतुर्मूर्ति दानम् ॥

—*—

१ (*)

'नमोऽस्तु देवदेवाय भक्तानामाभिचारिणे ।

सदा नमोऽस्तु जगतः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवे' ॥ इति हेमाद्रौघतः पाठः ।

'सर्वपापं'

प्रणाशय' इत्थं पाठान्तर मस्ति ।

२ (०)

'समापितम्' इत्थं पाठान्तरमस्ति ।

(१५३) अथ पञ्चमूर्ति दानम् ॥

—*—

363. ब्रह्माण्ड पुराणे—

अथ दानं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्तिरिति श्रुतम् ।
यत् कृत्वा पुरुषः स्त्रीवा सर्वसिद्धि मवाप्नुयात् ॥
यत्पापं मनसा वाचा कर्मणाच पुरा कृतम् ।
जन्मान्तर सहस्रेषु तन्नाशं याति सर्वतः ॥
शृणु देवर्षे ! दानन्तु सर्वपाप प्रणाशनम् १(*) ।
दानमारोग्यमायुष्यं श्रीकरं भुक्ति मुक्तिदम् ॥
चन्द्र सूर्यप्रहेवाथ विपुत्रत्ययनादिषु ।
पुण्यकालेषु सर्वेषु गृहेतीर्थेऽथवाचरेत् २(†) ॥
आचार्य्यं वर्येद्विप्रं तस्या नुज्ञामवाप्य च ।
विद्या-विनय-सम्पन्नं सर्वं तेनैव कारयेत् ॥
लेपयेत्तु समां भूमिं गोमयेनोदकं वा ।
चतस्रस्तत्र रेखाः स्युः प्राच्योदिच्यस्तु ताः समाः ॥
त्रिहस्तमात्रा स्ताः सर्वा स्तत्रस्यु नवकोष्ठकाः ।
तत्र पञ्चैव संग्राह्याः चतुष्कोणानि वज्जयेत् ॥
तेषु पञ्चसु कोष्ठेषु प्रत्येकं कमलं लिखेत् ।
श्वेततण्डुल पुत्रेषु अष्टपत्रं मकर्णिकम् ॥
तेषु तण्डुल पत्रेषु पञ्चमूर्ती निवेशयेत् ।
सुवर्णनिर्मिताः पञ्च मूर्तीः कृत्वा विधानतः ॥
ईशं मोवर्णमार्मानं केयूर मुकुटोज्ज्वलम् ।
चतुर्बाहुमुदागाङ्गं कटकादि विभूषितम् ॥
दक्षिणे परशुं हस्ते सव्येतु मृगपोतकम् ।
अभयं दक्षिणे मध्येशूलं नेत्रत्रयं न्यसेत् ॥
सगोजातं वामदेव मघोरं पुरुषन्तथा ।
सुवर्णं नैव कुर्वीत प्रदानाद्दुर्मानतः ॥

१ (•) 'अथ तच्च देवर्षे दानं सर्वाचमाशनम्' इति हेमाद्री पाठः ।

२ (†) 'गृहेवायतनेषु च' इति चतुर्वर्गचिन्तामणी पाठः ।

सद्यं पश्चादुत्तरे वामदेवं, तथाचान्यदक्षिणेचाप्यघोरम् १ (*) ।
 तच्छब्दोक्तं पुरुषं पूर्वं कोष्ठे, तेषां मध्ये चैव मीशान मेव ॥
 ज्ञानं वस्त्रं चार्घ्यं पाद्याचमनीयं, गन्धपुष्पे धूपदीपौ हविष्यम् ॥
 अभ्यर्चिताः पञ्चमूर्त्तिः क्रमेण, मन्त्रैः पञ्च ब्रह्मभिर्मान पूर्वम् २(†) ।
 सम्पूज्य चै वं विधिनोदितेन, शच्या(क्रा)दि देवांश्च यथाक्रमेण ॥
 सद्योजातादि लक्षणमुक्तं पुराणोक्ततिल—
 पर्वतदाने हेमाद्रौ द्रष्टव्यम् ।
 तेनैव विप्रेण च सर्वमेतन्, कृत्वैव दानं स्वयमेव कुर्यात् ।
 दानकाले तु सम्प्राप्ते दाता नारी नरोऽथवा ॥
 स्नापितो गुरुणा तेन मन्त्रपूतैः कुशोदकैः ।
 अभ्यर्च्य विप्रं गन्धाद्यैः मन्त्रानेता नुदीरयेत् ॥
 प्रत्येकमेका दानव्या देवमूर्त्तिरनुकमान् ।
 नमोऽस्तु सद्योजाताय भवाय भवसंज्ञिने ॥
 भवभङ्गो भवेन्मत्तन्तवरूप प्रदानतः ।
 सोमाय वामदेवाय शिवाय शिवरूपिणे ॥
 मदा मे शिव मेवास्तु तवरूप प्रदानतः ।
 नमोऽघोराय घोराय जगन्मंहति कम्मणे ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽमशङ्कं मम शङ्करः ।
 पुरुषाय पुराणाय हराय वरदाय च ॥
 तस्य रूप प्रदानान्मे श्रेयसेऽस्तु नमोऽस्तु ते ।
 ईशानो जगतामीशो देवानामभयङ्करः ॥
 रक्ष त्वं शेषभूतानां ईशोमां शरणं गतम् ।
 त्रिप्र दक्षिण मातृन्त्य गृहीत कुमुमाञ्जलिः ॥
 प्रणिपत्य ततो दद्याद्दन्त्यस्मै वा प्रदापयेत् ।
 दक्षिणां गुरवे दद्यात् सुवर्णं चैव वामर्मा ॥
 एतन्नरोऽथवा नारी नारदेह समाचरेत् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः शिव सायुज्य माप्नुयान् ॥

१. * ।

सद्यं-सद्योजातमित्यर्थः, नःमैकदेश्यङ्गं पूर्णं नामगङ्गान् । यथा भीमः—भीमसेन इति ।

२. † ।

पञ्चब्रह्मन्वाः सद्योजातादिमन्वाः तैत्तिरीयाणां तदुपनिषदिषु प्रसिद्धाः ।

महानारायणो पनिषद्यपि तं स्तुति ।

तत्र सुतउवाच—

इत्येव मृषयोदानं नारदाय चतुर्मुखः ।
यथोवाच तथाप्रोक्तं मयाच पञ्चमूर्तिकम् ॥
इति शिवपञ्चमूर्त्तिदानम् ॥

—*—

(१५४) अथ द्वादशादित्य दानम् १(✽) ।

—*—

364. ब्रह्माण्डपुराणे—

शृणु नारद भद्रन्ते दानमादित्य संज्ञितम् ।
यथोक्तं लोकगुरुणा विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
कर्तुःपापहरं पुण्यं आयुष्यं श्रीकरं शुभम् ।
आरोग्यं सर्वमाङ्गल्यं दुःस्वप्नाद्भुत नाशनम् ॥
सर्वशान्तिकरं ह्येतन् सर्वसिद्धि फलप्रदम् ।
चाक्षुष्यं सर्वरोगघ्नं भुक्ति मुक्ति फलप्रदम् ॥
विषुवत्ययने राहु-ग्रहणे चन्द्र सूर्ययोः ।
जन्मक्षे सौर बारे वा पञ्चदशयर्क संक्रमे ॥
सप्तम्यां वाथ नक्षत्रे सावित्रेऽद्भूतदर्शने २(†) ।
दुःस्वप्नदर्शने कुर्याद् दानमादित्य संज्ञितम् ॥
देवालये नदीतीरे तडागे वरूणालये ।
अन्येषु पुण्यदेशेषु देवदानं समाचरेत् ३(‡) ॥

१ *)

द्वादशादित्याः, यथा-कश्यपश्चादित-पत्नी जाताः पुत्रास्ते ।

—विष्वान्, अर्थना, पुषा, त्वष्टा, सविता, भगः, धाता, विधाता, वरुणः, मित्रः, शक्रः,
उदक्रमः, इति पुराणे ।

२ (†)

अद्भूत दर्शनं, दुर्निमित्तम् । महादुर्मिह-महामारी-संक्रामकरीगणप्रदम् । एतद्दुर्घटं
वैद्यके, जीतिषे, पुराणेषु, अद्भूतसागरेषु च । आद्यवन्द्यं शास्त्रीयम् ।

३ (‡)

अन्येषु प्रयाग-कुशचेच-पुष्कर-काष्ठादिषु ।

आलिप्य वै द्वादशहस्त दैर्घ्याम्,
क्षितिं तथा गोमय-संयुतान्निः ।
तस्मिन् सितैस्तण्डुल-पुञ्जकैश्च,
विस्तारयेद् द्वादशपङ्कजानि ॥

प्रादेश-मात्राणि शुभानि तानि,
सकर्णिकान्यष्टदलेषु तेषु ।
हिरण्यरूपाणि रवेर्निधाय,
यथाक्रमादुत्तरतोऽपवर्गः ॥

प्रत्यङ्मुखान् प्राङ्मुख एव देवान्,
तदूर्णगन्धादिभिरर्घयित्वा ।
दद्यादपूपं सघृतं गुडाक्तम्,
वक्षोरथावेष्ट्य यथाक्रमेण ॥

प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानाम् ;
आराध्य गन्धादिभिरादरेण ।
सम्प्रीयतामित्य प्यथ च क्रमेण,
प्रत्येकमुच्चार्य तदीय नाम ॥

धाताच्च मित्रश्च ततः परेण,
मार्त्तण्ड नामाच्च तथार्यमाच्च ।
शक्रश्च देवो वरुण स्तथासौ,
भगो विवस्वान् नवम स्तथैषाम् ॥

आदित्यनामा सविता तथान्यः,
त्वष्टा तथैकादशमश्च तेषाम् ।
विष्णु स्तथा द्वादशमस्तु मन्त्रैः,
आराधये देववरान् द्विजांश्च ॥

पुरा देवर्षये दानं प्रोक्तं कमल-योनिना १(*) ।
तथा मयापि युष्माकं प्रोक्तं मुनिवरोत्तमाः ॥
द्वादशादित्य प्रतिमालक्षणं ब्रह्माण्डदाने उक्तम् ।
इति द्वादशादिष्य दानम् ॥

—*—

१ (*) 'मुनिवरोत्तमैः' इत्यपि पाठान्तरम्, अस्य शान्दतत्वं वक्ति-पुरेति ।
न केवलमधुना मयैवोच्यते ।
तथाच—'पूर्वैः पूर्वतरैः कृतम्' । इति ।
कस्मादपि अभ्युदयाय निःश्रेयसाय च कार्यम् ।

(१५५) अथ चन्द्रादित्य दानम् ।

—*—

३६५. विष्णुधर्मोत्तरे, श्रीभगवानुवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि दानं राजन् ग्रहेशयोः १(*) ।
 यद्दत्त्वा तु बली राजा शक्रराज्यमवाप्नुहि २(†) ॥
 शक्रश्च बलिने राज्यं दत्त्वा पुन रवापह ।
 चन्द्र सूर्योपरागे च विषुवे अयने तथा ॥
 चन्द्रक्षये च द्वादश्यां वैशाख्यां पुत्र जन्मनि ।
 कार्तिक्याञ्च महामाघ्यां दशम्यां जयायान्तथा ३(‡) ॥
 चन्द्रादित्यौ च दातव्यौ सूर्यः मौवर्ण उच्यते ।
 शुद्धस्य रजतस्यैव मण्डलं हिम रोचिपः ॥
 द्वादशाङ्गुल वृत्तन्तु उभयोरपि मण्डलम् ।
 वृत्तौ पद्मसमाकारौ मध्ये चैव तु कर्णिकाम् ॥
 भानुन्ताम्रमये पात्रे घृत पूर्णेतु निक्षिपेत् ।
 सोमं शङ्ख-क्षीर-पूर्णं उपरि स्थापयेद्बुधः ॥
 सूर्यन्तु रक्तकुसुमैः सोमं शुक्रे स्तथैव च ।
 आदित्याय तु धूपं वै सुगन्धिञ्चैव दापयेत् ।
 कुङ्कुमन्तु पतङ्गाय दीपञ्चैव घृतेन तु ॥
 एवं सम्पूज्य यत्नेन चन्द्रादित्यौ पृथक् कृतौ ।
 अमृत मूर्त्तये सोमं नमोऽन्ते नव पूजयेत् ॥
 ॐ भास्करायेति वै सूर्यं नमोऽन्तेन पुनः पुनः ।
 आहूय ब्राह्मणं भक्त्या वेदवेदाङ्ग-पारगम् ॥
 कुटुम्बिनं दरिद्रञ्च आहिताग्निन्तथैव च ।
 रक्तेन वाससाच्छाद्य कुङ्कुमेनानुलिप्य च ४(०) ॥

- १ ( ) अत्र दानं—ग्रहेशयोरित्यर्थः 'अवापह' (१) इति आदर्शपुस्तकान्तरधृतः पाठः ।
 २ (†) अवाप्नुहि, इत्यत 'मवापह' इति अन्यादर्शगन्धधृतः पाठः ।
 ३ (‡) 'कार्तिक्याञ्च महामाघ्यां दशम्यां जयायान्तथा' इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।
 महामाघ्यां—माघमासस्य पूर्णिमायाम् इति ।
 ४ (०) 'अनुलेपयत्' इति आदर्शग्रन्थान्तरधृतः पाठः ।

सम्पूज्य पुष्पधूपैश्च द्विजं सूर्यमिवापरम् ।
 रविंविम्बं चन्द्रविम्बं घृतस्थन्तु निरीक्षयेत् ॥
 समर्पयेद्ब्राह्मणाय मन्त्रेणानेन भूमिप ! ।
 रुक्मश्च पुरुषश्चैव पूर्णं पुष्करमेवच ॥
 त्रयीतु विद्यासाक्षांतु यस्याङ्गं विश्वरूपिणः ।
 स वै दिवाकरोदेवः प्रीयतां वि प्रमाचिरम् ॥
 एवमुवाच्यं भानुन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 क्षीरजं देव देवश्च द्विजराजं तथैव च ।
 अमृतमूर्त्तिं शीतांशुं प्रयच्छामि द्विजोत्तम ! ॥
 गायत्र्या चैव सूर्यस्य अर्हणं जायते विभो ! ।
 सोम-सूर्य-स्तर्धं मन्त्रं जपन् शुद्धेन चेतसा ॥
 एवं चन्द्रं रविन्दत्वा बलीराज्यमवापह ।
 सर्वं तेनतु दत्तं स्याद्योदद्याच्चन्द्रभास्करौ ॥
 पूज्यते सिद्धगन्धर्वैः स्वर्गलोके महीयते ।
 इति चन्द्रादित्य दानम् ॥

*—

(१५६) अथ काल पुरुष दानम् १(✽) ।

—*—

366. भविष्योत्तरे, श्रीकृष्णउवाच—

दानानि बहुरूपाणि कथितानि मया तव ।
 पुनरेव प्रवक्ष्यामि यद्यस्ति तव कौतुकम् ॥
 कथितानि मया तुभ्यं कथयिष्याम्यहं तव २(†) ।
 महातीर्थेन सिद्धयन्ति प्रयच्छन्ति महत् फलम् ॥
 काम्योदानं विधिरुत उत्तमः कामवर्जितः ३(‡) ।
 मध्यमस्तु तदद्धेन क्रियमाणं यथा तथम् ॥

१ (†) 'तवादी बुधिरुतमाच' इति हेमाद्रौ पाठः ।

२ (†) एवमपि हेमाद्रौ पश्यते ।

३ (‡) ... विधिः पात्रे क्रियमाणं यथा तथम्' इति चतुर्विंशत्यध्यायः ।

कलाय मुनिभिः प्रोक्तोविपरीतो भयाय च ।
 ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ ! दानेषु विधिरुत्तमः ॥
 मध्यमस्तु तदद्धेन तदद्धेनाधमः स्मृतः १(*) ।
 एवं वृक्षे रथेन्द्रेच धेनोः कृष्णाजिनस्यच ॥
 अशक्तस्यापि कृष्णोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः ।
 अतोऽप्यल्पेन योदद्याद् महादानं नराधिप ! ॥
 प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःख शोक भयापहम् ।
 पुण्यन्दिनमथासाध्य भूमिभागे समे शुभे ॥
 चतुर्दश्यां चतुर्थ्याम्बा विष्ट्याम्बा पाण्डुनन्दन २(†) ।
 विष्टिर्भद्राकरणम् ।
 पुमान् कृष्णतिलैः काच्यो रौप्यदन्तः सुवर्ण-दृक् ।
 सुवर्णादि परिमाणमत्र यथाशक्ति सम्पादनीयम् ।
 खड्गोद्यत करो दीर्घो जवाकुसुम-कुण्डलः ॥
 रक्ताम्बरधरः स्यावी शङ्खमाला विभूषितः ।
 तीक्ष्णासि पुत्री बन्धेन विस्फारित कटीतटः ३(‡) ।
 असिपुत्री-च्छुरिका ।
 उपानद्युग-युक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बल पार्श्वगः ।
 गृहीत मांस-पिण्डश्च वामे करतले तथा ॥
 एवं विधं नरं कृत्वा गृहीत कुसुमाञ्जलिः ।
 यजमानः प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिब्रेष्य च ।
 ॐ सर्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेनचोच्यते ॥
 ब्रह्म विष्णु शिवादीनां त्वमसाध्योऽसि सुव्रत ! ।
 पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवश्च तथा सुखम् ॥

१ (*)

'तदद्धे वा वरः स्मृतः' इति आदर्शं शन्यान्तरस्यः पाठः ।

२ (†)

'विष्टिः कर्माकरे मूले भद्राजूप्रवणेषुच' इति हेमः ।

—'तृतीयादशमी शेषे तत् पञ्चम्योस्तु पूर्वतः । लक्ष्मि-विष्टिः द्वितितदत् तासां परतिष्ठि
 ५षपि' इति ज्योतिषे ।

३ (‡)

'पत्नी' ति आदर्शान्तर उतः पाठः ।

यद्विध्यते तव विभो तत् कुरुष्व नमोनमः ।
 एवं सम्पूजयित्वा तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणै स्तथा ।
 दक्षिणां भक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 दक्षिणात्र पूर्वोक्त-मिष्कशतादिका ।
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 न च मृत्युभयन्तस्य न च व्याधिकृतम्भवेत् ॥
 भवत्यव्याहृतैश्वर्यः सर्ववाधाविवर्जितः १ (†) ।
 एवं कृते नरो देवं चिरं जीवेन्नसंशयः ॥
 देहान्ते सूर्यभवनं भित्वा याति परं पदम् ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः २ (§) ॥
 सत्रयाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्र-समन्वितः ।
 सम्पूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय ।
 इत्वा शुभाशुभ-फलोदय-हेतुमुत्तम् ।
 रोगातुरे सकलदोशमयेऽत्र देहे,
 देही न मोहमुपगच्छति तत् प्रभावात् ॥
 इति काल पुरुष दानम् ॥

—*—

(१५७) अथ कालचक्र दानम् ।

—*—

367. मृत्युञ्जये—

चक्रं रौप्यमयं कृत्वा मुक्तारश्मि मयात्मकम् ।
 कृत्वा मूर्द्धनि शरच्चन्द्र-रश्मिमध्यान्तरस्थितम् ॥
 स्वह्मांसानितु रौप्याणि गात्रेषु च समन्ततः ।
 एवं ध्यानवतस्तस्य स चन्द्रः कृष्णतां व्रजेत् ॥

१ (†) 'अव्याहृतैश्वर्यं' इति , अन्यादृशं धृतः पाठः ।

२ (§) इति काल पुरुष दान फल कथनम् ।

ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा विप्रं प्रदक्षिणम् ।
 तं गृहीत्वा ब्रजेदूरं अदृष्टत्वमपि ब्रजेत् ॥
 स्वयम्भामृतसङ्घात-पूर्णकाय-स्थिति-स्थितः ।
 कालचक्रमिदं नाम्ना दानं मृत्यु-विनाशनम् १(*) ॥
 इमन्ते राजतं चन्द्रं रश्मिजाल-समाकूलम् ।
 अपमृत्यु-विनाशाय ददामीति समुच्चरन् ॥
 सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 एवं कृते विश्येत अपमृत्युर्न संशयः ॥
 ततोस्तस्मात् सदादेयमपमृत्यु-भयान्वितैः ।
 ज्वरादि रोगग्रस्थैर्वा महापत्-पतितैरपि ॥
 ततोऽगृह्योक्तविधिना स्थापयेज्जातवेदसम् ।
 जुहुयात् फलनाम्ना तु शतमष्टोत्तरं घृतैः २(†) ॥
 ततस्तु भोजयेद् भक्त्या विप्रान् द्वादशसंख्यकान् ३(‡) ।
 स्वयमक्षारलवणं भुञ्जीत सकृदेवहि ॥
 एवं कृतेनरोन्यूनं चिरञ्जीवेन्नसंशयः ।
 इति काल चक्रदानम् ॥

—*—

(१५८) अथ यम दानम् ।

—*—

368. हेमाद्रौ, मृत्युञ्जये—

लोहं पात्रस्थितं कांस्यं तत्र पश्यन्तु राजतम् ।
 तस्मिन् कालेश्वरः स्वर्णैः पुरुषाकारतां गतः ॥

369. यमरूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

महामहिषमारुदो दण्डहस्तो महाबलः ४(०) ॥ इत्यादि ।

१ (०) दानमित्यत्र 'भु'जिति चार्द्धसम्बन्धान्तर इतः पाठः ।

२ (†) 'शतमष्टोत्तरान्वितैः' इति " " " ।

३ (‡) 'संख्यया' इति हेमाद्रौः पाठः ।

४ (०) 'यमोदशधरे ध्वाङ्के संघने यमजिऽपिच' इति चिन्तः ।

वस्त्रालङ्कार-संयुक्तो भयदास्त्राणि सर्वतः ।
 त्रिलोहाकार-पुरुषैः कालदूतैश्च पाश्चतः ॥
 भयदास्त्राणि- खड्ग-च्छुरिकादीनि ।
 त्रिलोहं—ताम्र-कांस्य-पित्तलाख्यम् ।
 कालदूताः—पुरुषाकृतयो दण्डहस्ता स्त्रयः ।
 कृत्वाच महिषं पृष्ठे तन्दद्याद्यममालपन् १(*) ॥
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां करोति विधिनातु यः ॥
 स मुच्यते ध्रुवंनाशाद् दत्त्वा घृतघटोत्तरम् ।
 घृत घट उत्तरेऽदक्षिणस्थाने यस्येति दान विवेके ।
 अन्ये सुवर्णं दक्षिणे इत्याहुः २(†) ।
 इति यमदानम् ॥

—*—

(१५६) अथपापपुरुष दानम् ।

—*—

370. स्कान्दे, नागर खण्डे—

371. आनर्त्त उवाच ।

मूर्खत्वाद्वा प्रमादाद्वा कामाद्वालस्यतोऽपिवा ।
 योनरः कुरुते पापं प्रायश्चित्तं करोति न ॥
 तस्य पापं विशुद्धयर्थं किञ्चिन्मे ब्रू-सत्तम !
 येन मुक्तोभवेत् पापाद् यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो ॥

372. भस्त्र-यज्ञ उवाच—

अज्ञानाञ्च ज्ञानतो वापि यत्पापं कुरुते नरः ।
 पापाख्य—पुरुषदानेन मुच्यते नात्र संशयः ॥

१ (*) 'यममालपन्निति—महिषपृष्ठस्थित लोहपात्रोपरिस्थितकांस्यपात्रनिविष्ट पञ्चाङ्गं यममाल-
 कृत्वाशास्त्रेण मीत्युच्चारयन्नित्यर्थः ।
 २ (†) सुवर्णं दक्षिणा सर्वदानेषु प्रथमा । 'तस्मान् सर्वेषु दानेषु सुवर्णं दक्षिण्यते' ।
 " चदक्षिणे उत्तरे इति वा पाठः स्यात् ।
 तथाकारः प्रश्नः स्यात् ।

373. आनर्त्त उवाच—

विधिना केन देवोऽसौ पापपिण्डो महामुने ! ।
ततो विस्तारतो ब्रूहि येन वक्ष्याम्यहं द्रुतम् १(*) ॥

374. भर्तृयज्ञ उवाच—

मन्वादि-दिवसे प्राप्ते यदा सूर्य्यं दिनं भवेत् ।
तदास्य मूर्तिः कर्त्तव्या हैमी विप्राय तुष्टये ॥
तुलापुरुषवत् कार्य्यं कुङ्कुममुभयोर्विधिः ।
परं हेमः प्रकर्त्तव्यो गायत्र्या केवलं नृप ! ॥
संस्नाप्य पञ्चगव्येन ततः स्नात्वा मनुं जपेत् २(†) ।
संस्नाप्य प्रतिमामिति विशेषः ।
पञ्चविंशति संख्याभिः श्वेतपुष्पैर्नराधिप !

ॐ पृथिव्यै नमः । यमाय नमः । तेजसे नमः । बायवे नमः । आकाशाय
नमः । ओत्राय । त्वचे । चक्षुषे । जिह्वार्यै । घ्राणाय । शब्दाय । स्पर्शाय ।
रूपाय । रसाय । गन्धाय । वाचे । पाणिभ्याम् । पादाभ्याम् । पाद्वै ।
उपस्थाय । मनसे । बुद्ध्यै । अहङ्काराय । आत्मने । परमात्मने । इति ।

एवं सम्पूज्य राजेन्द्र ! कर्पूरं दीपमाहरेत् ।
'धूरसीत्यथ मन्त्रेण ह्यग्निज्योतीति दीपकम् ३(‡) ॥
दद्याद् 'युवा सुवासेति'ति वासांसि परिधापयेत् ४(०) ।
ततो ब्राह्मणमासीनं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
प्रक्षाल्य चरणौ तस्य वस्त्राणि परिधापयेत् ।
कर्पूरकण्टकैश्चैव शङ्कुलीयक भुषणैः ॥
भूषयित्वा तनुस्तस्य ततोमूर्त्तिं समानयेत् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! ततस्तस्मै निवेदयेत् ॥

- १ (*) 'यत्याम्यहं द्रुतम्, इति आदर्शयत्यान्तरधृतः पाठः । पापपुरुष इति पापकृत पुरुषो—
जीवः । मन्त्रशास्त्रे भूतशुद्ध्या मन्त्रेषु वामकुचिस्थं तन्दर्शयति इति ।
२ (†) 'इमं' 'मनुं' 'शिव' जपेत् इत्यादयो लेखभेदाः सन्ति ।
—आत्माभिपूजयेत् इति साधुपाठ आदर्शयत्यान्तरे ।
३ (‡) 'धूरसिधूर्बधूर्ध्वन्' इत्यादि शक्ययज्ञः—१।८।
" 'कटकैः कर्षपूरैश्च' इत्यापि भिन्नः पाठः ।
—अग्निज्योतिर्वीतिरग्निः इत्यादि शक्ययज्ञः—१।८।
४ (०) 'युवा सुवासा' इत्यादि मन्त्रः प्रागुक्तः ।

मन्त्रस्तु—

एष आत्मा मयादत्तः तव हेममयो द्विज !
 यत्किञ्चिद्विहितं पूर्वं पापं मे नाशयाखिलम् ॥
 ततस्तु ब्राह्मणो मन्त्रमिमं राजन् समुचरेत् ।
 यदेतद्विहितं पापं त्वया पूर्वमयाहि तत् ॥
 गृहीतं पूर्वरूपन्ते यतस्त्वं पापवर्जितः १(*) ।

इति प्रतिग्रह मन्त्रः—

एवं दत्त्वा विधानेन ततो विप्रं विसर्जयेत् ।
 एवं कृत्वा ततस्तस्य दत्त्वाथ दक्षिणान्तथा ॥
 यथा तुष्टिं समभ्येति ततः पापान्-जयत्यसौ ।
 एवं कृते महाराज ! प्रत्यय स्तत्क्षणाद्भवेत् ॥
 शरीरे लघुतामेति ततो(पो)वृद्धिश्च जायते ।
 स्वप्नेच वीक्षते रात्रौ सन्तुष्टमनसः स्थिताः ॥
 स्त्रियः सितैर्वा वस्त्रैश्च श्वेतमाल्यानुलेपनैः ।
 श्वेता गाश्च वृषोन्मत्ताः तीर्थानि विविधानिच ॥
 एवन्ते सर्वमाख्यातं पापपिण्डस्य दीपनम् ।
 श्रवणादपि राजेन्द्र ! सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अन्यत्रापि महादानं पापपिण्डोहरेभ्ररः ।
 एवं जन्मकृतं पापं निजकायेन निर्मितम् २(†) ॥
 शिवालये तदेवास्य सहस्रगुणितम्भवेत् ३(!) ।
 इति पाप-पुरुष दानम् ॥

—*—

- १ (०) 'यतस्त्वं पापनाशनः' इति आदर्शयत्यात्मरक्षतः पाठः ।
 २ (†) एवमित्यत्र 'एक' इति पाठः आदर्शयत्यात्मरे चक्षि ।
 ३ (!) रेमाद्री. नाकैर्वा उवाच—भगवान् केनदानेन इत्यदि श्लोकत्रयं अधिकं पठ्यते ।

(१६०) अथोदकुम्भ दानम् (*) ।

—*—

375. शौनकीये,—मार्कण्डेयं प्रति नारद उवाच ।

मार्कण्डेय शृणुष्वेदं ब्रह्मविष्णोः पुरानघ ।
यदाह भगवांश्छम्भु द्वयोपृष्ट स्तयोस्तथा १(*) ॥
श्रूयतामुदकुम्भाख्यं दानं वक्ष्यामि सुव्रतौ ।
यत्कृत्वा पुरुषः स्त्रीवा नयाति नरकं क्वचित् ॥
स्वर्ग्यं यशस्य मायुष्यं आरोग्यं पापनाशनम् ।
मम प्रीतिकरं पुण्यं युवयोश्च प्रियन्तथा ॥
वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कार्त्तिक्यामथ तद्दिने ।
स्वजन्म दिवसे कार्यं दुःस्वप्नाद्भुत दर्शने ।
भूमौ गोमय-लिप्तायां उदकुम्भं न्यसेद्बुधः ।
पुष्पैःफलैश्च संवेष्ट्य ब्रह्मेण सितरुपिणम् ॥
विधानेन तिलैर्मिश्रं गुडं तत्रैव निक्षिपेत् ।
धर्मराजं न्यसेद्देवं सौवर्णं शक्तिः कृतम् ॥
सुमुखं द्विमुजं देव मासीनं दण्डं हस्तकम् ।
वरदं कृपयायुक्तं भक्तानां हितकारकम् ॥
एवं शुभान् घटान् कृत्वा गन्धादिभिरथार्घयेत् ।
विप्रेभ्योदापयेत् कुम्भान् एभिर्मन्त्रै र्यथाक्रमम् ॥
'यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभुत क्षयाय च' २(†) ॥
एवमाराध्य तान् कुम्भान् दद्यादुदक पूर्वकम् ।
प्रियताम्भगवान् देवोमन्त्रान्ते समुदाहरेत् ॥

१ (*)

'यदाह'—इत्यत्र 'तदाह' इति हेमाद्री पाठः ।

२ (†)

—चौदुम्बराय दत्ताय नीलाय परमेष्ठिने ।

इकोदराय चित्राय विषगुणाय वैभसः' इति मन्त्र शेषः । एते चतुर्हं ब्र संख्यकायना
तत्तर्पणेऽपि प्रसिद्धाः ।

उदकेन वारिणा पूर्णं कुम्भं स्वर्णादिनिर्मितं मित्यर्थः ।

विषुव संक्रान्तीदाने फलाधिकं शान्ते उक्तम् ।

एवं कुम्भ प्रदानेन देवदेवः स तुष्यति ।
कर्त्ता कारयिता स्वर्गं प्राप्नोतीति न संशयः ॥
नयाति नरकं घोरं न प्राप्नोत्यशुभं क्वचित् ।
मम स्वरूपी भगवान् प्रीतो भवति तस्य वै ॥
यः कुम्भदानं विप्रेभ्यो ददाति च यथाविधि ।
स गच्छेत् स्वर्गलोकन्तु नात्र कार्या विचारणा ॥
इति उदकुम्भदान विधिः ॥

—*—

(१६१) अथ मकरदान विधिः ।

—*—

376. हेमाद्रौ, बौधायनः ।

कुर्यात्तु मकरं सम्यग्जातं ताम्र मेव च ।
पल त्रयेण द्वाभ्यां वा यद्वैकेन शुभाकृतिम् ॥
पुच्छे रत्नानि देयानि कटिं रौप्येण कारयेत् ।
नेत्रे स्वर्णमये कार्ये जिह्वां रौप्यैः प्रकल्पयेत् ॥
पादयोः प्रक्षिपे तत्र घृत पात्रे पुरद्वयोः १(*) ।
कृष्णवस्त्रेण संवेष्ट्य चन्दनागुरु-चर्चितम् ॥
ताम्रेऽथ जल पात्रेऽथ स्थापयेन्मकरं शुभम् ।
ब्राह्मणं वृत्त सम्पन्नं वृद्धं दान्त मलोलुपम् ॥
वस्त्रैः कटक केयुरैः पूजयेदङ्गुलीयकैः ।
होमो वारुणदैवत्यै र्मन्त्राध्यायोक्त मार्गतः ॥
ततस्त्वौदारिके विप्रे मकरन्तन्निवेदयेत् २(†) ।
जलाधिदेव देवेश ! पश्चिमाशापते विभो ! ॥
उदरव्याधिनाशं मे कुरु दानेन तोषितः ।
इति मकरदानम् ॥

—*—

१ (•) (पद इयं) करद्वयोः, इति वा पाठ इयं भिन्नमिति ।

२ (†) 'परमौदारिके' इत्यं पाठान्तरमिति ।

(१६२) अथ लोकपालाष्टक दानविधिः ।

— * —

377. ब्रह्माण्ड पुराणे—

दानानामुत्तमं ह्येतत् सर्वसिद्धि करं परम् १(*) ।
 करोति दानं नारी वा सायुज्यं ब्रह्मणोऽब्रजेत् ॥
 विषुवत्ययने राहुर्महणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु जन्मर्क्षेषु विशेषतः ॥
 देवालये नदीतीरे गृहे वा दानमाचरेत् ।
 पुण्यकालेषु सर्वेषु पुराणोक्तेषु नारद ! ॥
 चतुरस्रां समां भूमिं लिप्त्वा गोमयवारिणा ।
 षट्करं चाष्टहस्तं वा दश द्वादश वा करान् ॥
 प्राच्योदीच्यश्च कर्त्तव्या रेखाश्चतसृकाः स्मृताः २(†) ।
 नवकोष्ठानि तत्र स्युः श्वेततण्डुलकु(पु)ञ्जकैः ॥
 सितैरष्टदलैर्युक्तान् कमलान्विन्यसेच्छुभान् ।
 जातरुपमयं देवं जगत् कर्त्तारमव्ययम् ॥
 तेषां मध्यमकोष्ठेतु कमलं विनिवेशयेत् (०) ।
 इन्द्रमग्निं यमश्चैव निर्ऋतिं वरुणन्तथा ॥
 वायुं सोमं तथेशानं प्रागादिषु क्रमान्न्यसेत् ३(‡) ।
 जातरुपमयान् देवानष्टौस्वायुध-संयुतान् ।
 त्रिपलाद्वा सुवर्णात्तु यथा शक्तिं विनिर्मितान् ॥
 ब्रह्मणोऽभिमुखान् सर्वान् सर्वेषु-विनिवेशयेत् ।
 जातरूपान् स्वर्णमयान् यथाशक्तिं विनिर्मितान् ॥
 ब्रह्मणोऽभिमुखान् देवान् विनिवेश्य च वारिणा ४(+) ।
 योऽसौ कारयिता-विप्र स्त्वेव मेतत् समाचरेत् ॥

-
- १ (*) ष्टमाद्री 'ब्रह्माण्डपुराण'-इत्यत्र लिङ्ग पुराणे इति पाठः ।
 " —तत्रैवादी 'शशुनारद इत्यारभ्य—'श्रीवरं शुभ' मित्यन्तः श्लोकोऽधिकः पठ्यते ।
 २ (†) 'श्वेततण्डुलकुञ्जकैः' इति ष्टममाल्यकैः' इति च पाठान्तरम् ।
 " 'चतसृकाः समाः' इत्यपि पाठान्तरं यस्यान्तरम् ।
 ३ (‡) 'वायुं सोमञ्च रुद्रञ्च' इति ष्टमाद्री पाठः ।
 ४ (+) 'प्रत्येकं वाससावेष्टा संप्रोत्य कञ्चवारिणा' इति चतुर्वर्गचिन्तामणी पाठः ।

दानकाले तु सम्प्राप्ते दाता ह्यति कुशा दकैः ।
 प्रसन्नचित्तवदनः परमेष्ठि-पुरोगमान् ॥
 स्वनाम मन्त्रैरभितोनमोऽन्तैः,
 आराध्य गन्धादिभिरादयेण ।
 विप्रांस्तथाभ्यर्च्य यथाक्रमेण,
 सम्प्रीयतां मे त्वय मेवमुक्त्वा ॥
 योऽसौ कारयिता विप्र सुस्मै दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 सुवर्ण-संख्या गणिता हिरण्यञ्चैव वाससी ॥
 प्रोक्तं देव-ऋषेर्दानं लोकपालाह्वयं मया ।
 किमन्यच्छ्रोतुमिच्छा ते तदिदं वद साम्प्रतम् १(*) ॥
 इति लोकपालाष्टक दानम् ॥

—*—

(१६३) अथाजादि दानम् ।

—*—

378. महाभारते—

अजाविकञ्च महिषं दत्त्वा विप्राय शक्तिः ।
 घृत क्षीरवहा नद्यो यत्र तत्र स मोदते ॥

तथाच—

अजामलङ्कृतां दत्त्वा वह्निलोके महीयते ।
 तमेव लोकं प्राप्नोति दत्त्वाजं विधिवन्नरः ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति ये ये चेतसि संस्थिताः २(†) ।

इत्यजादानम् ॥

—*—

१ (•) 'कामान्यच्छ्रोतुमिच्छा ते' इति हेमाद्री पाठः ।

२ (†) 'इतिवा' इति अवसाने पाठोऽस्ति । अन्यत्र तुवर्गं चिन्तामणी पुस्तकमस्ति ।

(१६४) अधमेषीदानं, भविष्योत्तरे ।

—*—

भगवानुवाच—

शृणुपार्थ ! परं दानं सर्वकिल्बिष-नाशमम् ।
 यद्दत्त्वा विविधं पापं सद्योविलय मृ(मि)च्छति ॥
 सुवर्णरोमां सौवर्णीं प्रत्यक्षांवा सुशोभनाम् ।
 सुवर्ण-तिलकोपेतां सर्वालङ्कार-भूषिताम् ॥
 कौषेय परिधानञ्च दिव्यचन्दन-भूषिताम् ।
 दिव्यपुष्पोपहारान्तु सर्वधातुरसैर्युताम् ॥
 सप्तधान्य-समायुक्तां फलपुष्पवतीन्तथा ।
 प्राग्धात्वादि परिमाणं परिभाषायामुक्तम् १(*) ।
 शतेन कारयेत्तान्तु सुवर्णस्य प्रयत्नतः ।
 यथाशक्त्याऽथवा दद्याद् वित्तशाठ्यञ्जकारयेत् ॥
 अयने विषुवेचैव ग्रहणे शशि-सूर्ययोः ।
 दुःस्वप्नदर्शनेचैव जन्मक्षे तिथि संक्षये ॥
 यदावा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धा समन्वितम् ।
 तदैव दानकालं स्याद्यतोऽनित्यं हि-जीवितम् ॥
 दद्यात्तीर्थे गृहेवापि यत्रवा रमते मनः ।
 तत्र संस्थाप्य देवेश मुमया सह शङ्करम् ॥
 ब्रह्माणं सहगायत्र्या सश्रीकं श्रीधरन्तथा ।
 रत्यासह तथानङ्गं लोकपालान् प्रहांस्तथा २(†) ॥

शङ्करादि स्वरूपन्तु विश्वकर्माह—३(‡) ।

चर्माम्बर श्रतुर्वर्हुः शूल खट्वाङ्ग-पाशधृक् ।
 वृषाङ्कः शङ्करो गौरी वामोत्सङ्गे स्थिता भवेत् ॥

१ (*) परिभाषातु चतुर्थसप्तकारश्चै चलि ।

२ (†) 'तान्मुपुन्यविधानेन गन्धपुष्प निवेदनैः' इति चतुर्वर्गचिन्तामणिः ।

३ (‡) 'उमाशङ्कर रूपमाह विश्वकर्मा' इति उमादिः, विश्वकर्माचिन्तामणि चपर इत्यमरि ।

ब्रह्मादि रूपमाह, नारदः—

सावित्री दक्षिणे पार्श्वे गायत्री वामभागतः ।

विलोकयन्त्यौ ब्रह्माणं साक्षसूत्र-कमण्डलुम् १(*) ॥

लक्ष्मी-नारायणरूपं हेम-हस्तिदाने ज्ञेयम् ।

अन्येषान्तु परिभाषायाम् । एतानि यथाशक्ति सुवर्णनिर्मितानि कुर्यात् ।
मध्येच तैलकुम्भोपरि पूर्वोक्त प्रकारेण घटितां मेषीमुक्तोपकरणैः सहस्थापयित्वा-
गौरीशङ्करादिभिः सह पूजयेत् २(†) ।

तां संपूज्य विधानेन गन्धपुष्प निवेदनैः ।

तदग्रे कारयेद्गोमं तिलाज्येन महीतले ॥

अलङ्कृत्य द्विजं शान्तं वासोभिः परिपूज्य च ।

तल्लिङ्ग मन्त्रैर्होमश्च कर्त्तव्यो ज्वलितेऽनले ॥

ततस्तां तिलकं भक्त्या लवणाभि मुखस्थितान् ३(‡) ।

पूजयित्वा विधानेन मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥

लवणाभिमुख स्थितान् - इति प्रतिमातः पश्चिमायां दिशि ।

लवणाशातोऽनेन तदभिमुखत्वं सम्पद्यते ।

मन्त्रस्तु—

रोमत्वङ्मांसमेदाद्यैः सर्वोपकरणैः सदा ।

जगतः संप्रवृत्तेऽपि त्वामतः प्रार्थयेच्छिवम् ॥

वाङ्मनः कायजनितं यत्किञ्चिन्ममदुष्कृतम् ।

तन्सर्वं विलयं यातु तद्दानादुपसेवितम् ॥

एवमुच्चार्य्य तान्दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ४(+) ।

नातिभाषे ततोदत्त्वा तन्मुखं नावलोकयेत् ५(x) ॥

दुष्टप्रतिग्रहाद् विप्रो नित्यं भवति पातकी ।

नोर्णायुर्दक्षिणा हीना दातव्या ना विधानतः ॥

१ (*) ईमाद्री दानवच्छेदं अथ वा निखिलमस्ति ।

२ (†) 'ततस्तान् तिलकुम्भस्थान्' इति ईमाद्रीः ।

३ (‡) यत्र दिग्भागे लवणाभि स्थितानि तदभि मुखस्थितानि ।

४ (+) 'यत्र-समुद्गतौ' इति ईमाद्री पाठः ।

५ (x) 'नाभिभाषेततोदध्यान्' इति आदर्शानुसृतः पाठः । 'नाभिभाषेत योदध्यान्' इत्यपि पाठः सम्भवति ।

दक्षिणा विधिना हीना दुःखशोकावहा भवेत् ।
 पुरा दत्तमिदं दानं गौर्या दक्षगृहस्थया ॥
 तेन शम्भुः पतिर्लब्धः सर्वदेव नमस्कृतः ।
 इन्द्राण्या स्वर्णरोमाणां शतं दत्तं विधानतः ॥
 पतिः स्वर्गपतिर्लब्धः साद्यापि दिवि मोदते ।
 नलेन दत्तमेतद्धि राज्यं कृत्वा दिवङ्गतः ॥
 रुक्मिण्याहं पतिर्लब्धः सौभाग्यमतुलन्तथा ।
 दानस्यास्य प्रभावेन पुत्रा बहुबलान्विताः ॥
 अपुत्रोलभते पुत्रं अधनो लभते धनम् ।
 दत्त्वा दानं शुभां कीर्त्तिं विपुलाश्च तथा श्रियम् ॥
 य इमं शृणुयान्नित्यं दानकल्पमनुत्तमम् ।
 अहोरात्र कृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 मेषीमशेषकलुषां सं(प्र)हरां सुशस्ताम् ,
 दाने सदैव रसधातुयुतां सधान्याम् ।
 तामादरेण कुरुनन्दन देहि धन्याम् , १(*)
 येनास्तप्पपतिमिरः सत्रितेव भासि २(†) ।
 इति मेषी दानम् ॥

—*—

(१६५) अथाजा दानम् ।

—*—

379. सुमन्तु :---

प्रजापतिस्तपस्तप्त्वा प्रजामुत्पाद्य यन्नतः ।
 यज्ञार्थं तत्सूतं कल्प्य पशुं यज्ञस्य सिद्धये ॥
 त्रिरूपं विपुलं श्वन्नं कृष्णसारं युवानकम् ।
 असमाप्तेषु यज्ञानां सत्राणां पितृकर्मणाम् ॥

१ (*)

'देहि दत्त्वा' इति आदर्शान्तर-स्थितः पाठः ।

२ (†)

'अपास्त पाप तिमिरः' इति आदर्शान्तर धृत-पाठः ।

तत् समं विहितं दैवे स्तदानञ्च निगद्यते ।
 अजापालो महीपालो ह्यजादानैर्दिवं गतः ॥
 अयने विषुवे चैव युमादौ प्रहणेषुच ।
 अमायां समजादानं पौर्णमास्याञ्च शस्यते १(*) ॥
 विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि विश्वामित्रेण निर्मितम् ।
 सर्व्वरत्नोपसम्पन्नां सप्तरत्नोपरि स्थिताम् ॥
 वस्त्रमाल्योपमानञ्च भूषितां पशुजानकीम् ।
 यज्ञनेत्रां हेमशृङ्गीं ताम्रपृष्ठां सुदोहनाम् २(†) ॥
 ससुतां रौप्यपादाञ्च कुक्षौ दद्यात्तिलोदकम् ।
 गोदानवत् प्रयुञ्जीत मन्त्रेणानेन संयतः ३(‡) ॥
 मन्त्रावासे अजे ऋक्ष्ने यज्ञसम्पत् करे शुभे ।
 सृष्टःत्वं हरमे पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ॥

इत्यनुमन्त्रणम् ।

एवं समुच्चरेद् भक्त्या द्विजहस्ते जलं क्षिपेत् ।
 प्रीयतां यज्ञनाथाय वासुदेवाय वैनमः ॥
 एवं प्रदक्षिणी कृत्य सूर्य्यं समवलोकयेत् ।
 ततश्च गच्छेत् स्वगृहं हरिं संस्मृत्य मानवः ॥
 ये वाल्कवे कृता दोषाः कामतोवाप्यकामतः ४(+) ।
 यौवने वार्द्धकेऽन्यत्र प्रसङ्गेनापि पातकम् ॥
 अजादानस्य माहात्म्या त्रिष्वापोजायते नरः ।
 पुत्रपौत्र-समायुक्तः सदाचारमतिश्चिरम् ५(x) ॥

380. विष्णुधर्मोत्तरे—

तस्मादजां प्रयच्छ त्वं ततः सर्व्वमवाप्स्यसि ।
 मन्त्रेणानेन त्रिधि वदलङ्कृत्य स्वशक्तिः ॥

- १ (*) 'अमावास्याम्' इति आदर्शान्तर धृतः पाठः ।
 २ (†) अत्र 'वस्त्रनेत्रां' 'सूदोहनीम्' इति पाठद्वयं अन्यथा भूतं हेमाद्री ।
 ३ (‡) 'संयुतं' इति आदर्शं पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।
 ४ (+) महाभारतीकं 'अजामलङ्कृत्य' इत्यारभ्य 'यत्र समीदने' इत्यन्तं सार्धं श्लोकद्वयं हेमाद्री
 अधिकमिति ।
 ५ (x) 'सदाचार-युतश्चिरम्' इत्यपि पाठः आदर्शं पुस्तकान्तरे ।
 'यैर्वालक्ये कृताः पापाः' इति हेमाद्री ।

त्वं पृथ्वीं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती परम् ।
त्वत् प्रसूतोत्थिता यज्ञा तस्माच्छान्तिकरी भव ॥

इतिदानमन्त्र ।

प्रतिगृहीत ताश्चैव पृष्ठदेशे द्विजोत्तमः १(*) ।
एवं प्रदाय विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अश्वमेधफलं प्राप्य मोदते वैष्णवे पुरे ।
इत्यजादानम् ॥

—*—

(१६६) अथ मेषदानम् ।

—*—

381. हेमाद्रौ, बौधायनः—

अग्नेर्मान्द्यं भवेत्तस्य यस्य नाग्नि-विनाशकः २(†) ।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
पलाद्धेन तदद्धेन तदद्धेनवा पुनः ।
राजतंकारयेत् सौम्यमग्ने वाहनमुत्तमम् ॥
सौवर्णाश्च खुराः कार्याः श्वेतवस्त्रेण-वेष्टयेत् ।
श्वेतमाल्यैः श्वेतगन्धै धूपन्दद्यान्मधूत्कटम् ॥
तण्डुलोपरि संस्थाप्य पुनस्तं पूजयेत् सुधीः ।
तण्डुलानां परिमाणं द्रोणद्वयमुदाहृतम् ॥
आग्नेय्यान्दिशि होमश्च समिदाज्य तिलैरपि ।
आचार्येण विनीतेन सर्वशास्त्रार्थ-वेदिना ॥
बहूचेनच कर्तव्यस्तत्र मन्त्रानिमान् शृणु ।
'अग्निर्मूर्द्धे'तिमन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ३(‡) ॥

- १ (*) विश्वधर्मोक्तं 'उष्ट्रव्यागर्हभन्वापि' इत्यारभ्य 'सर्वयज्ञफलं क्षमेत्' इत्यन्तं श्लोकद्वयं हेमाद्रौ दानखण्डेऽधिकं दृश्यते ।
२ (†) 'यस्तुनाग्नि-विनाशकः' इति आदर्शं पुस्तकान्तर स्थितः पाठः ।
३ (‡) 'अग्निमूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अर्षा रीता मि जिन्वति । इन्द्रस्य त्वीजसा सादयामि' । शुक्लयजुः १२।१४ ।

‘अग्नेनये’त्यांज्यहोमोऽप्यग्निनाग्निस्तिलाक्षतैः १(*) ।
 मन्त्राध्यायोक्तमन्त्रेण चाग्निसंस्थापनम्भवेत् ।
 अग्नेः प्रागुत्तरे देशे शुभं कुम्भन्तु विन्यसेत् ॥
 प्रणीतामोक्ष-पर्यन्तं कृत्वा स्नानं विधीयते ।
 ‘आपोहिष्ठे’त्यादित्र्यृचं ‘हिरण्येति’चतुर्ऋचः २(†) ॥
 पावमानानुवाकेन माज्जयेद्द्रोगिणन्ततः ।
 ‘शन्नोदेव्य’नुवाकेन शान्तिश्चापि प्रकल्पयेत् ३(‡) ॥
 तस्मै हुतवते रोगी प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
 पूजिताय यथाशक्त्या दद्यात्तन्तु सदक्षिणम् ॥

दानमन्त्रस्तु—

देवानां योमुखो हव्य-वाहनः सर्वपूजितः ।
 तस्य त्वं वाहनः पूज्यः देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः ॥
 अग्निमान्यं पूर्वकर्म-विपाकोत्थन्तु यन्मम ।
 तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जठराग्नि-प्रवृद्धये ॥
 एवं विप्राय योदशाद् अग्नेर्वाहनमुत्तमम् ।
 बलवान् अग्निमान् मर्त्योजीवेद्वर्षशतं नरः ॥
 ततः स्वबन्धुभिर्विप्रैः स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः ।
 इत्यग्निमान्यहररौप्य मेषदानम् ॥

—*—

(१६७) अथ महिषी दानम् ।

*—

382. भविष्योत्तरे. श्री कृष्ण उवाच ४(०) ।
 महिषी दानमाहात्म्यं कथयामि युधिष्ठिर !
 पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वकाम-सुखप्रदम् ॥

- १ (*) ‘अग्नेनये सुपद्या राये अत्रास्विनाग्नि देव वयुनाग्नि विहान् । युयोध्यकाऋषुवाचमनो-
 भूयिष्ठा ते नमउक्तिं विभ्रम’ । गृह्यसूत्रः ५.३६ ।
 २ (†) ‘आपोहिष्ठे’ ति, वशो मन्त्राः गृह्यसूत्रः प्रसिद्धाः ११।५०।५१।५२ ।
 —‘हिरण्येति’ मन्त्राख्याः चतस्रो ऋचः—१३।४, २२।२०, १०।१६, २८।२०। गृह्यसूत्रः ।
 ३ (‡) ‘शन्नोदेवीरभिरय चापोभवन्तु पीतये । शंयोरभि सवन्तु नः’ ।
 —त्रान्ति मन्त्रासवेष ऋचः १६।१—१७ । गृह्यसूत्रः—३६।१२ ।
 ४ (०) कैमाद्री दानखण्डे—विश्वामित्रोक्ती ‘महिषी’ सुप्रजा राजन् ! श्रीराज्या युवतीमया’
 १०।१०५ ‘लोकस्य मच्छति, इत्यन्ती ही शोकी चारभ्ये साः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे पुण्ये कार्तिक्यामयने तथा ।
 शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां सूर्य-संक्रान्ति-वासरे ॥
 यदावा जायते वृत्तं चित्तञ्च कुरुनन्दन !
 तदैव देयामहिषी संसार भय-भीरुणा ॥
 सुक्षीराच सुजघना सुशृङ्गी सुखुरा तथा ।
 प्रथम प्रसूता युनी सुशीला दोषवर्जिता १(*) ॥
 सुवर्ण-शृङ्ग-तिलका घण्टा भरण-भूषिता ।
 रक्तवस्त्रावृतारम्या ताम्रदोहनिकान्विता ॥
 पिण्याक-पिटकोपेता सहिरण्याच शक्तिः ।
 सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
 पुराण पाठके तद्वज् ज्योतिः शास्त्र-विदे तथा ।
 देया नवेदरहिते नवक-व्रतिने क्वचित् ॥
 द्रव्यैरेभिः समायुक्ता पुण्येऽह्नि विधि-पूर्वकम् ।
 दद्यान्मन्त्रेण राजेन्द्र ! पुराण पठिते नतु ॥

अग्नेदं दानवाक्यम्—

ॐ अद्येत्याद्यमुकगोत्रप्रवरायेत्यादि समुल्लिख्य इमां महिषीं प्रसूतां तरुणीं सुवर्णशृङ्गीं
 सुवर्ण-तिलकां स्वर्णाभरणां घण्टाताम्र-दोहनिकान्वितां पिण्याकपिटकोपेतां सप्तधान्ययुतां
 पादुकावतीं यमदैवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेत्युक्त्वा पूर्वोक्तं मन्त्रमुदाहरेत् ।

अमुकगोत्रप्रवरेत्यादि, एतन्महिषीदान प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं हिरण्यं तुभ्यमहं
 सम्प्रददे नममेति ।

इन्द्रादि लोकपालानां स्वाराज्यमहिषी शुभा २(†) ।
 महिषीदानमाहात्म्यात् साऽस्तुमे सर्वकामदा ॥
 धर्मराजस्य सामीप्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः ।
 महिषासुरस्य जननी या सास्तु वरदा मम ॥

१ (*) अथ युनी युवती तदुच्यते इति यावत् । प्रथमप्रसूता—सर्व्वायप्रसूता

२ (†) इमो लोकीं आदर्शयत्यात्मरे नक्तः । हेमाद्री विशेषो यथा,—‘एवं दत्त्वा विधानेन
 ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् । अमापयेत्ततोविप्रान् सुसन्तुष्टो भवे’ति च । अनेन विधिना दत्त्वा
 महिषीं विजयुञ्जवे । सर्वान् कामानवाप्नोति इत्युक्ते परश्च । ‘या लीं ददाति
 महिषीं सा राजमहिषी भवेत् । महाराजः पुमान् राजन् व्यासस्य वचनं यथा’ ।

इति दाममन्त्रः—

दत्त्वा प्रदक्षिणी कृत्य ब्राह्मे लोके परत्रच ।
यज्ञ याजी भवेद्विप्रः क्षत्रियोधिजयी भवेत् ॥
वैश्यस्तु धान्यधनवान् शूद्रः सवर्षार्थसंयुतः ।
तस्मान्नरेण दातव्या महिषी विभवे सति ॥
पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रार्थं मात्मनः शुभमिच्छता ।
दशधेनुसमां राजन् महिषीं नारोदोऽब्रवीत् ॥
विंशद्धेनुसमां व्यासः सर्वदानोत्तमां कविः ।
सगरेण ककुत्स्थेन धन्धुमारेण गाधिना ॥
दत्ता संस्कृत्य विप्रेभ्यो महिष्यः सर्वकामदाः ।
महिषी दानमाहात्म्यं यः शृणोति सदा नरः ॥
सर्वपापं विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ।
दुग्धाधिकां हि महिषीं नवमेघवर्णाम् ,
सन्तुष्टतर्णकवतीं जघनाभिरामाम् १(*) ।
दत्त्वा सुवर्णतिलकां द्विजपुङ्गवाय ।
लोकद्वयञ्च जगतीह किमत्र चित्रम् २(†) ॥
इति महिषीदानम् ॥

—*—

(१६८) अथ कृष्णाजिनदानम् ।

—*—

३४३. मत्स्यपुराणे—३(‡) ।

कृष्णाजिन प्रदानस्य विधिक्लृप्तं ममानघ ! ।
ब्राह्मणञ्च समाचक्ष तत्र मे संशयो महान् ॥

- १ (*) 'तर्णकः त्वरः शिशुः' । तादृशवत्सवतीमिष्यष्टः ।
२ (†) 'लोकद्वयं' इदंलोकः परलोकश्चेति ।
३ (‡) अथ मनुस्मृत्या च 'समाचक्ष' इति पाठः ।

384. मत्स्य उवाच—

वैशाखी पौर्णमासीच ग्रहणे शशि-सूर्ययोः ।
 पौर्णमासीतु या माघे आषाढी कार्तिकी तथा ॥
 उत्तरायण-द्वादशयो स्तयोर्दत्तं मया फल्गुम् ।
 आहिताग्निद्विजोयश्च देयं वै तस्य पार्थिव ! ॥
 यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
 गोमये नोपलिप्सेतु शुचौ देशे नराधिप १(*) ॥
 आदावेव समास्तीर्य्य शोभनं वस्त्रमाविकम् ।
 ततः सशृङ्गं स खुर मास्तरे कृष्णमार्गणम् ॥
 कर्त्तव्यं रुक्म शृङ्गश्च रौप्यदन्तं तथैवच ।
 लाङ्गलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च ॥
 तिलैरात्मसमं कृत्वा वाससाच्छादयेद् द्विजः ।
 आत्मसममिति—उपविष्टस्यात्म तुल्य प्रमाण मित्यर्थः २(†) ॥
 सुवर्णं नाभन्तत् कुर्यात् दलङ्कृत्य विशेषतः ।
 रत्नैर्गन्धैर्यथा शक्त्या तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ॥
 कांस्य पात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद् यथा क्रमम् ।
 मृन्मयेषु च पात्रेषु पूर्वा-दिक्षु क्रमेण तु ॥
 घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रं मेवन्दत्वा यथा क्रमम् ।

सुवर्णनाभमित्यादि, अलङ्कुर्यादित्य लङ्करण-साधनाकाङ्क्षायाम्, रत्नैर्गन्धैरित्यस्य सन्निहितत्वात् साधनतयान्वयेन निराकाङ्क्षत्वा अकांस्यपात्रैः सम्बन्धः । ततश्च तेषु चतुर्षु मृन्मय पात्रेषु पूर्वादिक्रमेण घृतादि दध्यादिचेति कल्पतरु काराभिमतोऽर्थः ३(‡) ।

पञ्चकस्य तथा शाखा मघ्नं कुम्भ मेवच ।

ब्रह्मोपस्थानकङ्कृत्वा शुभचित्तोनिवेशयेत् ॥

१ (*) 'शुचौ देशे च पार्थिव !' इति हेमाद्री पाठः ।

२ (†) उपविष्टस्य यजमानस्यात्मनः परिमितं तदद्रव्यमित्यर्थः ।

—'तिलैस्तु शिखरं कृत्वेति' कश्चित् पाठ' इति हेमाद्रीः ।

३ (‡) 'स्रजानि कांस्यपात्राणि चतुर्दिक्षु विन्यस्यामि मृन्मयानि पात्राणि घृतादिर्भूतानि यथाक्रमं पूर्वाददिदिक्षु स्थापनीयानीति हेमाद्रीः ।

जीर्णवस्त्रेण पीतेन सर्वाङ्गानि च माञ्जयेत् १(*) ।
 धातुमयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ॥
 वक्ष्यमाण प्रकारेण समन्त्रकं निवेदयेदित्यर्थः ।
 यानि कानिच पापानि मयालोभात् कृतानि च ॥
 लौहपात्र प्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ॥
 तिल पूर्णन्तु तत् कृत्वा वामपादे निवेशयेत् ।
 यानि पापान्यकामानि कामोत्थानि कृतानिच ॥
 कांस्य पात्र प्रदानेन प्रणश्यन्तु सदा मम २(†) ।
 एतत् पात्रद्वयं पश्चिमपादद्वये स्थापनीयम् ।
 परापवादपैशुन्या हुष्ट्र-मांसस्य भक्षणात् ॥
 तदुत्थितश्च मेपापं ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु ।
 कन्यानृतं गवाश्चैव परदार-प्रधर्षणम् ॥
 रौप्यपात्र-प्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयान्तु मे ।
 ऊर्ध्वपादेत्वमेकार्याः ताम्रस्य रजतस्य च ॥
 ऊर्ध्वपादे—अग्रपादयोः । अत्रैकत्व मविवक्षितम् ।
 अनेन पूर्वोक्तयो लोहकांस्य पात्रयोः ।

पश्चिमपादयोः स्थापनमित्यर्थात्प्रभ्यते । अनयोश्च पूर्व पात्रयोर्दक्षिणे वामेच
 न्यासः ३(‡) ।

अत्र सुवर्णपात्रस्य स्थापनानुक्ते मध्ये पात्रान्तराश्रवणान्मध्यदेशे एव स्थापनम् ।
 एतच्चाक्षत पूर्णस्थापनीय मित्याहुः ४(०) ।

- १ (*) ब्रह्मोपस्थानकमिति—'वा(स्त्रे)दानदेशाद्बहिरुपसमीपे स्थानं स तथोक्तः । यथा-
 माञ्जयेत्—दानानन्तरं स्नात्वापीतेन जीर्णवस्त्रेण षाङ्गानि प्रच्छादयेत्' । इति चतुर्वेद-
 चिन्तामणौ ।
- " वडिस्थापनमिति इयम् ।
 निवेशयेत्—दानानन्तरं कामार्थमिति शेषः ।
- २ (†) यानि पापान्य काम्यानि कर्षो(र्षो)त्थानि कृतानिच ।
 कांस्यपात्र प्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।
 मधुपूर्णं तत्कृत्वा पादेषु दक्षिणे न्यसेत्' । इति इमाद्रीये ।
- ३ (‡) 'एतत् ताम्रपात्रं मधुपूर्णं दक्षिणपादे, रजतपात्रं तिलपूर्णं वामपादे स्थापनीय'मिति
 = चतुर्वेदचिन्तामणौ ।
- ४ (०) 'एतच्च सुवर्णपात्रमक्षतपूर्णं मध्यदेशे स्थापनीय'मिति इमाद्रीः ।

हेममुक्ताविद्रुमश्च दाडिमं बीज पूरकम् ।
 प्रशस्तपात्रं सुवर्णे खुरे शृङ्गाटकानिच ॥
 एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाक फलानिच ।
 तत् प्रतिप्रहविद्विद्धा नाहिताग्नि-द्विजोत्तमः ॥
 स्नातो वस्त्रयुगच्छन्नःस्वशक्त्या चाप्यलङ्कृतः ।
 प्रतिप्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ! ॥
 तत एवं समीपेतु मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।
 कृष्णकृष्ण विभो देव कृष्णाजिनानघ प्रभो ! ॥
 तद्दानाद्गतपापस्य प्रीयतां मे नमोनमः ।
 त्रयत्रिंशत् सुराणां त्वमाधारत्वे व्यवस्थितः ।
 कृष्णोऽपि मूर्त्तिमान् साक्षात् कृष्णाजिनोनमोऽस्तुते ॥
 सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां वृषभध्वजः ।
 अनेन विधिना दद्याद् यथावत् कृष्णमार्ग(णः)शः ॥
 नस्पृश्यः स द्विजोराजन् चिति युपसमोहि सः ।
 दानेच भ्राद्ध कालेच दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 स्वगृहात् (हं) प्रेष्यतं विप्रं मण्डलं स्नानमाचरेत् १(*) ।
 पूर्णकुम्भेन राजेन्द्र ! शाखया चम्पकस्यच ॥
 कृत्वाचाचार्य्यः कलशं मन्त्रेणानेन मूर्द्धनि ।
 'आप्यायस्व' 'समुद्रज्येष्ठा' ऋचोयाश्चापि षोडश २(†) ॥
 ताश्च ऋचः 'आप्यायस्वेत्याद्यष्टौ 'समुद्रज्येष्ठा' इत्यप्यष्टौ ।
 ततो जीर्णवस्त्रेणाङ्ग प्रोक्षणम् ।
 अहते वाससी वीतः आचान्तः शुचितामियात् ३(‡) ।
 वीतः—(कृतविशुद्ध-) वस्त्र परिधानः ।
 तद्वस्त्रं कुम्भसहितं नीत्वा क्षेप्यं चतुष्पथे ।
 इदञ्च दानवाक्यात् पूर्वं कार्य्यम् ४(०) ।

१ (*) स्नानमाचरे'दिति हेमाद्रिः ।

२ (†) आप्यायस्व समेतु ते विशतः सोमह्वयम् ।

भवा वाजस्य संगथे' । युक्तयजुः १२।११२ । अन्ये च याजुष्यामन्त्राः प्रागुक्ताः ।

३ (‡) 'अहते' अप्रच्छालितं अपरिहितञ्च । वीतः कृतपरिधान' इति हेमाद्रौये ।

४ (०) 'इदञ्च दानवाक्यं पूर्वं कार्य्यं' मिति चादर्शान्तर इतः पाठः ।

दानवाक्यं यथा—

अद्येत्याद्यमुक गोत्रायेत्याद्युक्त्वा इदं कृष्णाजिनं कुशोपरिगतं कम्बलोपरि स्थितं वस्त्रयुगम-प्रच्छादितं तिलराशिः सुवर्णशृङ्गं रौप्यक्षुरं रौप्यदन्तं मुक्ताफल - लाङ्गुलं सुवर्णनाभं पञ्चरत्नालङ्कृतं गन्धपुष्पान्वितम्, चतुर्दिगवस्थित-घृत-क्षीर-दधि-मधु पूर्णपात्र चतुष्टय सहितं सधातु (कांस्य) पात्रं श्रीशिव दैवतं अमुक कामस्तुभ्य-महं सम्प्रददे नममेति पात्रहस्ते जलन्दद्यात् । पुनरद्येत्याद्युल्लिख्य एतत्कृष्णाजिनदान-प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति ।

385. दक्षिणा मिति गर्गुडे—

शतनिष्क समोपेतं तदर्द्धादं मथापिवा ।
अतोन्वुनं नदातव्यं ह्यधि-के फल मूर्जितम् १(*) ॥
उत्तमन्तु शतेनैव मध्यमन्तु तदर्द्धतः ।
तदर्द्धेन कनिष्ठन्तु देयं कृष्णमृगाजिनम् ॥
अत्र शतेन निष्काणामितिशेषः ।

न वित्तशाठ्यं कुर्वीत फलदानेस्तु कारणात् ।

फलमुक्तं मत्स्यपुराणे—

कृतेनानेन या तुष्टिः न सा शक्या सुरैरपि ।
वक्तुश्च नृपतिश्रेष्ठ तथाप्युद्देशतः शृणु ॥
समप्रभूमिदानस्य फलमाप्नोति मानवः !
सर्वान् लोकान् स चरति कामचारी विदङ्गमः ॥
आभूत-संप्लवं यावत् स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ।
नपितृ-पुत्रमरणं वियोगं भार्यया सह २(†) ॥
धन-देश-परित्यागं नचैवेहाप्नुयात् क्वचित् ।
कृष्णक्षतं कृष्णमृगस्य चर्म,
दत्त्वा द्विजेन्द्राय समाहिताय ।
यथोक्तं मेतन्मरणं नशोचेत्,
प्राप्नोत्यमीष्टं मनसः फलन्तत् ।

386. कालिका पुराणे—

योऽपि रुक्मादि पात्रेच हुत्वा वह्निं ददन्ति च ।
तिलद्रोण-समायुक्तं वस्त्रयुग्मेण वेष्टितम् ॥

१ (•) 'अधिकं काममूर्जित'मिति हेमाद्रिः ।

२ (†) 'नपिता पुत्र' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

पलाद्धार्द्रमथार्द्रं वा वित्तवान् हेमसंयुतम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रेण युग्मेण अन्येनाच्छादयेद् द्विजम् ॥
 सोदकं चापरं रुक्मं सतिलं न्यस्य तत्करे ।
 ततः कृष्णाजिनन्दद्यात् तिल द्रोणान्विध्व यत् ॥
 दत्त्वातु भोजयेत्तत्र नत्वा चैव विसर्जयेत् १(*) ।
 अनेनैव विधानेन दशद्रोण-प्रदायकः ॥
 आग्रहान्तभवं कालं मोदते स पुरोत्तमे २(†) ।

३८७. आदित्य पुराणेच—

वशाख्यां पौर्णमास्याञ्च तिलदानं ददन्ति ये ।
 कृष्णाजिनञ्च सम्पूर्णं प्रच्छाद्याष्टौ तिलस्यवै ॥
 स्वर्णं शृङ्गं रौप्यक्षुरं मुक्तालाङ्गुल-भूषितम् ।
 श्वेतवस्त्रं युगोपेतं कृष्णं चैलाद्यलङ्कृतम् ॥
 लोहपात्र-चतुष्कञ्च घृतक्षौद्र-प्रपूरितम् ।
 दधि क्षीरन्तथा चैव सम्पूर्णञ्च ततः परम् ॥
 परीक्षिते गुणाधारे ब्राह्मणे सुसमाहिते ।
 अग्निहोत्ररते शान्ते देवद्विजपरायणे ३(‡) ॥
 तस्मै तद्दीयते दानं कृष्णाजिन मनुत्तमम् ।
 इति कृष्णाजिन दानम् ॥

—*—

- १ (*) 'अथने विषुवे चैव चन्द्र सूर्ये यद्दे तथा ।
 युगादीनां प्रयच्छन्ति विधिना ये तु वै विजे ॥
 तस्यै तत्पद्मसाया दशांशं ब्रह्म आयुषः' इति हेमाद्रिः ।
- २ (†) 'यो घटं पायस पूर्णं ह्येवमपन्न-नियोजितम् ।
 सम्पूज्य वस्त्रयुग्मेण दशात् सोऽपि वजेद् ध्रुवम्' इति तत्रैव ।
- ३ (‡) नित्यस्नाते शौचपरि सर्वशास्त्राद्यलङ्कृते ।
 सप्त-द्वीप-सागरांश्च सङ्ग्रेहं वन कामनाम् ॥
 पृथिवीं रत्न-सम्पूर्णां दत्त्वा भवति यत्फलम् ।
 उज्ज्वलं नरकादघोरं कुलान्ये कीर्तनं शतम् ॥
 गच्छति ब्रह्मलोकश्च विमानैश्चन्द्र सन्निभैः ।
 चामरैर्धृत्मानस्य गीतवंगमनोरमैः ॥
 अक्षरीभिः परिवृतः पताकाध्वज-सङ्कुलः ।
 जयघोषश्च क्रियते तस्याये सुरकिन्नरैः ॥
 ब्रह्मलोकगतः प्राप्य प्रविश्य च पुरोमिमाम् ।
 सर्वरत्नोच्चलां दिव्यां मुक्ताशाल-विभूषिताम् ॥

(१६६) अथ गृष्टि कृष्णाजिन दानम् १(❀) ।

—*—

388. विष्णुधर्मोत्तरे—

वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कार्तिक्यां विषुवे तथा ।
 अयने प्रहणे वापि दद्यात् कृष्ण मृगाजिनम् ॥
 भूमौ गौमयणिप्रायां दर्भानास्तीर्य्य मानवः ।
 तत्राविकन्तथावह्यं प्रागग्रञ्च प्रसारयेत् ॥
 आविकं वह्य—कम्बलम् ।
 तस्मिन् कृष्णाजिनं भूप निर्मा(सं) सम्प्रसारयेत् ।
 प्रागग्रिव मुत्तरमुखं सशृङ्गं स खुरन्तथा ॥
 प्रागग्रिवं—प्राक्सिरस्कम् ।
 उत्तरदिशि कृतं मुखं सलोमकं प्रसारयेदित्यर्थः ।
 स्वर्णशृङ्गं रौप्यक्षुरं मुक्ता लाङ्गुलभूषितम् ॥
 अत्र सुवर्णं शृङ्गत्वादिकं यथा शक्ति कार्थ्यम् ।
 तिलैः संछाद्य कृष्णैस्तु यथा शक्त्या यथा विधि ।
 सौवर्णं क्षीरपात्रन्तु पूर्वस्यान्दिशि धापयेत् २(†) ॥
 राजतं दधिपात्रन्तु दक्षिणस्याग्निधापयेत् ।
 घृतपूर्णं ताम्रपात्रं पश्चिमायां निधापयेत् ॥

- १ (°) प्रवाचस्यशोभायां श्रीवर्षाकृष्णतां सुने ।
 विंशत् शोभ्यासु कथासि चश्रीत्यभधिका पुग ॥
 सिंहासनोपविष्टस्तु त्रैतवस्त्र-परिच्छदः ।
 वसति तत्र वैकाशं यावदाभू (इ)त संग्रम ॥
 वदि मानुष जायति कटाचित्काल-पर्य्ययं ।
 चतुर्वेद गृष्टि जन्म जायते महतादुले ॥
 उपमान् वसवांशैव दीर्घायुः प्रियदर्शनः ।
 वज्रभः सर्व्वनारीणां हाता मीना तथैव च ॥ इति चतुर्वेगं चिन्तामणौ ।
 उमाद्री, दानेऽप 'अघातः कृष्णाजिन-दानविधिं वक्ष्यामः ।
 इत्यारम्भ—विधानान्तत् प्रचान्नीसुक्ता ततः दानरीतिश्च विलिख्य ततः पुच्छद्वि प्रति-
 यज्ञीया'दित्यनं सर्व्वसुक्तम् ।
 'कृष्णाजिन विधिं वृद्धि मम माधव पृच्छतः ।
 चन्वान्पितु दानानि सर्व्वपात्र इराधिच' इति तत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे ।
 २ (†) 'पूर्व्वस्यां निधापयेत्' इति पाठान्तरम् ।

शङ्खं सुनाभिं सुमुखं क्षौद्रपूर्णं तथोत्तरे ।
 चतसृषु तथा दिक्षु चतस्रो गृष्टिकाः क्रमात् ।
 गृष्टिः—सकृत्प्रसूता गौः, सकृत्प्रसूता मृगीवा १(*) ।
 तत् स्वरूपन्तु राजेन्द्र तिलानाच्छाय वाससा ।
 पश्चिमेतु तथा भागे वैधं संस्थाप्य पावकम् ॥
 तिलान् घृताक्तान् जहुयाद् व्याहृतिभिः समासतः ।
 आहितान्निं ततो विप्र मव्यङ्गाङ्गसुपाठकम् ॥
 प्रवक्तारं याज्ञिकञ्च दातारं स्मृतिवित् परम् ।
 सम्पूज्य वक्ष्ययुगेण अलङ्कारैश्च शोभितः ॥
 दिशः सम्प्रोक्ष्य गायत्र्या तिलमिश्रेण वारिणा ।
 कृष्णाजिनं द्विजश्रेष्ठ सशिरो गृष्टिसंयुतम् ॥
 ददामि प्रतिगृहीष्व प्रीयतां धर्मराडिति ।
 नाभिं स्पृशंस्तन्नियेत् प्रतिगृह्णात्वसाविति ॥
 निनयेत्—प्रतिहीयात् २(०) ।
 'अदिति द्वयो' रितिज पेत् प्रणवेनादिना ततः ।
 गो-भू हिरण्य संयुक्तं मार्गमेतद्दाति यः ३(†) ।
 स सर्व-पाप-कर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो ब्रजेत् ।
 गोभू हिरण्येत्यादि—

यथाशक्ति गवादियुक्त - गरुडपुराणोक्त—दक्षिणा सहितश्चेत्यर्थः ।

पौलस्त्योक्तमपि गृष्टिकृष्णाजिनदान मनेन समानार्थम् । इयांस्तु विशेषः चतुर्दिक्षु
 संस्थाप्य सौवर्णपात्रस्थानेषु प्रागादिक्रमात् ताम्र-कांस्य-रौप्य-सुवर्णमयानि पात्राणि,
 क्षीर-दधि-घृत-क्षौद्र-पूर्णानि स्थापयेत् । हिरण्य नाभिकं कुर्यात्, सर्वगुणविशिष्टं
 कृष्णाजिनं ददामीति नाभिं स्पृशन् दद्यात् । प्रतिगृहीतातु 'अदितये कृष्णाजिनं
 प्रतिगृह्णाम्यसा'विति स्वनाम गोत्रादिकमुच्येत् । अन्यत् सर्वं समानम् ।
 इति गृष्टिकृष्णाजिनदानम् ॥

—*—

- १ (*) 'अथ गृष्टिः-सकृत् प्रसूतगौ वदरथीः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । यद् उपादाने, गृह्णाति । ततः क्लिप् । प्रबोदरादित्वात् साधुः ।
- २ (०) 'सप्रबन्धं मन्त्रं प्रतिगृह्णाद्यन्तयोः प्रतिगृह्णीता जपेत्' इति ईमाद्रीये ।
- ३ (†) 'गोभू हिरण्य संयुक्तं' मित्यत्र यथाशक्ता गोभू हिरण्यं दक्षिणाविति ईमाद्रीः । 'अदितिर्द्वौ रदितिरन्तरि चमदितिर्माता स पिता सपुत्रः । विन्देवा अदितिः पञ्चमना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्' । इति शत-यजुः २५।२२ ।

(१७०) अथार्द्रकृष्णाजिन दानम् ।

—*—

389. विष्णुधर्मोत्तरे,—श्रीभगवानुवाच ।

मुण्डिते नतु या प्रोक्ता प्रायश्चित्तं पुराभवत् ।
 हत्यायां ब्रह्मणस्यैव तां प्रवक्ष्यामि नारद ! ॥
 भूमिं प्राक्प्रवणां शुद्धां गोमयेनानुपेपयेत् ।
 तस्यां हरितदर्भास्तु घनानास्तीर्य्य यत्नतः ॥
 मध्येकृष्णाजिनं राजन् नार्द्रं सर्वाङ्गिकं दृढम् ।
 आस्तीर्य्य शृङ्गसहितं प्राग्ग्रीवं शिरसा सह ॥
 केतितं ब्राह्मणं पूर्वं पात्रं लक्षण-लक्षितम् ।
 केतितम्—निमन्त्रित मित्यर्थः १(†) ।
 प्रक्षाल्य पादौ तस्यैव दद्यात् कृष्णे तु वाससी ।
 सौवर्णे कुण्डले देये हस्ताभरणे मेव च २(०) ॥
 स्रग्दामभिस्तु संपूज्य शृङ्गयोर्मध्यदेशतः ।
 प्राङ्मुखं ब्राह्मणं स्थाप्य मृगं सौवर्णं शृङ्गकम् ॥
 तिलैः प्रच्छादयेत् कृष्णे ब्राह्मणं शिरसा सह ।
 यदा शिरोब्राह्मणस्य म(भ)प्रभवति-भूभुजः ! ॥
 जपेद्द्वै मूलमन्त्रन्तु गायत्रीवा समाहितः ।
 पापं सञ्चिन्त्य मनसा हननं ब्राह्मणस्य च ॥
 नाभिमन्त्रं समुद्धृत्य तिलैः प्रच्छादयेत् पुनः ।
 संच्छादिते पुनर्विप्रे जपेन्मन्त्रं तु पूर्ववत् ॥
 पुनरुद्धृत्य विप्रन्तु नाभिं यावत्तु पार्थिव ३(०) ।
 पुनः संच्छादयेत्तस्य शिरःकृष्ण-तिलैस्तथा ॥
 त्रिकृत्यन्तु निमज्ज्येवं दाता दद्यान्मृगाजिनम् ४(०) ।
 पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तोयमप्सु विनिक्षिपेत् ॥

- १ (*) चतुर्बर्गचिन्तामणिं कथ्यते महाकृष्णाजिनाख्या इति ।
 'केतनम् ध्वजं कार्यं निमन्त्रण-निवासयोः' इत्यत्रयः ।
 २ (†) 'कृष्णाभरणे मेव च' इति जेमाद्वीयः पाठः ।
 ३ (‡) 'नाभिमन्त्रं पार्थिव' इति जेमाद्वीयः ।
 ४ (०) 'दानं दद्यान्मृगाजिनम्' .. .. .

प्रीयतां विश्वकर्मातु विश्वात्मा विश्वरूपधृक् ।
 एवं कृष्णाजिनं दत्त्वा ब्रह्म हत्यां व्यपोहति ॥
 पापिष्ठः परमं स्थानं याति यत्र नशोचति ।
 इति ते गुह्यमाख्यातं दानं सर्व्वर्ष-नक्षत्रम् ॥
 मुण्डितेनतु कृच्छ्राय ब्राह्मणे घातिते सति ।
 सहस्रं दक्षिणान्दद्याद् नियतं ब्राह्मणाय तु ॥
 इत्यार्द्रं कृष्णाजिन दानम् ॥

—*—

390. बह्विपुराणे—

योददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयाया मुपानहौ १(*) ।
 वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां विशेषतः २(†) ॥
 यद्ददाति नर श्रेष्ठ ! तदक्षयं समभ्रुते ।

391. भविष्यपुराणे—

माघमासे तृतीयायां गुह्यस्य लक्षणस्य च ।
 दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणां पुंसां तथैव च ॥
 तथा तामेव प्रकृत्य,—
 यत्किञ्चिच्छीयते दानं सङ्घपं वा यदियं बहु ।
 तत्सर्व्वं अक्षयं याति तेनेय मक्षया स्मृतम् ॥
 योऽस्यान्वदाति करकान् वारिपूर्णान् अनेकसः ।
 स याति पुरुषोवीरः लोकत्रै हेममालिनः ॥
 द्वादश्यां चैत्रशुक्लस्य चित्रवस्त्र-प्रदोनरः ।
 अक्षयं फलमाप्नोति नागलोकश्च गच्छति ॥

392. वराहपुराणे—

मार्गशीर्षेऽथ वैशाखे द्वौमासौ मम बह्वर्षौ ।
 अनयोर्मासयोर्यस्तु द्वादश्यां नियतात्मवान् ॥

१ (*)

हेमाद्रौ, चतुर्लरे भविष्यपुराणोक्त विश्वकर्मात्तरोक्तपूजादानादि विषयाः, वराह-पुराणोक्त-
 विषयाश्च बहुधा वर्णिताः सन्ति ।

२ (†)

'अशक्ती चाश्वैकस्मिन् वेदवेदाङ्गपारिणी' इति हेमाद्रिः ।

द्वादशानान्तु विप्राणां योददाति वसुधरे ! ।
 एकैकस्यतु गां श्रेष्ठां सर्वोपस्कर सं युताम् ॥
 वसोपानद् युगे चैव कर्णालङ्कार मेवच ।
 आतपत्रं पादुकेच अङ्गुलीयक मेवच ॥
 विलिप्य चोपवीतश्च मां ध्यायन् भक्ति संयुतः ।
 दद्याद् अशक्तौ पञ्चानां त्रयाणां द्वयोवेरच ॥
 अशक्तौ त्वथवैकस्य दद्याद्वेदविदेऽपि गाम् ।
 मन्वन्तराणां कोट्यस्तु दश सप्तच पञ्चच ।
 मच्छरीर गतश्चान्ते सर्वद्वन्द-विवर्जितः ॥
 यद्यपि स्युर्महाः सर्वे मूर्द्धिलिङ्गे शनैश्चरः ।
 सर्वे ते सौम्यतां यान्ति द्वादश्यां विधिनाऽमुना ॥

३९३. यमश्च—

माम्यान्धकार-द्वादश्यां तिलैर्हुत्वा हुताशनम् ।
 तिलान्दत्त्वाच विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

३९४. विष्णुधर्मोत्तरे—

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् पञ्च सप्तवा ।
 क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः कृष्णैः अर्चयेद् यद्विवे नरः ॥
 प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते ।
 तिलैर् हुत्तैरिति शेषः ॥
 यावज्जीवकृतान् पापान् तन्क्षणादेव मुच्यते ।

तत्रैव—

सोपवासस्तथा ज्येष्ठे पूर्णच शश-लक्षणे ।
 उपानहौ तथा ऋत्त्रं दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥
 आषाढ्यासप्तदानेन प्राप्नोत्यन्नं तथा बहु ।
 जल धेनु प्रदानेन श्रावण्यां स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 गोदानं प्रोष्ठ पद्याश्च पौर्णमास्यां महाफलम् ।
 आश्रयुज्यां कांस्यपात्रं घृतपूर्णं द्विजातये ॥
 ससुवर्णन्तथा दत्त्वा दीप्तौजास्त्विह जायते ।
 कार्तिक्यां चन्द्रवर्षाभं अन्यवर्षमथापि वा ॥
 रत्नैर्गन्धै स्ताधान्यै र्वीजैर्वस्त्रैस्तथैवच ।

एतैर्युक्तमिति विशेषः ।

कृत्वाचोक्तमथोक्षाणां दत्त्वा दीपं समन्ततः ।

चन्द्रोदये नरो दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कान्तारे यममार्गे तु तेनासौ व्रजते सुखम् ।

प्राप्नोति पुत्रपौत्रांश्च सूर्यलोकश्च गच्छति ॥

मार्गशीर्षे तथा मासि पूर्णे च शश-लक्षणे १(*) ।

महारजत रक्तेन वाससातु महीपते ! ॥

आच्छाद्य कांस्यपात्रे तु कृत्वा सोमं समाहितः ।

शशलक्षणे चन्द्रे २(†) । महारजतम्—हरिद्रा

लाक्षा वा । चन्द्रलक्षणं परिभाषायां ज्ञेयम् ।

लवणस्य तु मुख्यस्य सम्पूर्णकृष्णमार्गकम् ।

अत्र मुख्यं सैन्धवादि ।

कृष्णमार्गकम्—कृष्णाजिनम् ।

(दत्त्वा सुवर्णनाभस्य मुख्यस्य कृष्णमार्गणम्) ३(‡) ।

कृष्णाजिनं नरोदत्त्वा तस्मै चैव द्विजातये ।

सौभाग्यरूपलावण्य-युक्तो भवति मानवः ॥

गोरसं षष्ठकुम्भेन पौष्णे (षे) उत्साहितो जनः ।

नव ब्राह्मण कुम्भेन सोऽभिषिक्तश्च तत्परः ॥

तदिति—प्रकृत कुम्भादिकं परामृश्यते ।

घृतेन स्नापितं विष्णुं शक्त्या सम्पूजयेत्ततः ।

घृतश्च जुहुयाद्ब्रह्मै तच्च दद्याद् द्विजातये ॥

कर्त्रे वस्त्रयुगं दद्यात् सोपवासः समाहितः ।

कर्मणा तेन धर्मेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

माघ्यां कृष्ण तिलैः श्राद्धं कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ।

स्वास्तीर्ण-शयनन्दत्त्वा फाल्गुन्यां ब्राह्मणाय च ॥

१ * 'पूर्णे विश्वरदोधिती' इति दान खण्डे हेमाद्रिः ।

२ (†) इत्यारम्भ—युगादिषु महाराज चक्षुष्यानि भवन्ति—इत्यन्योऽयम्भागः एकजिन्
पादशब्दश्च नास्ति । कृष्णमार्गकम्—कृष्णसारचर्क इत्यर्थः ।

३ (‡) अत्र यन्वस्वादर्शभूतस्य पाठ-सौकर्यं नास्ति ।

रूपद्रविण संयुक्तां भार्या पक्षवतीन्तथा १(१) ।
 तेन प्राप्नोति धर्मज्ञः श्रियञ्चैव तथोत्तमाम् ॥
 पक्षवती—पित्रादिबन्धुवर्गोपेताम् । तेन प्राप्नोत्यपितु प्राप्नोत्येव ।
 तथा नार्यपि भर्त्रादीन् नात्र कार्यं विचारणा ।

—*—

(१७१) अत्र तिथिप्रयुक्त दानम् ।

—*—

395. भविष्ये—

पौर्णमास्यां वृषोत्सर्गं कारयित्वा विधानतः ।
 चन्द्रे रजसि निष्पन्नं वृषेणैकेन शोभनम् ॥
 पूजयित्वा च यत्नेन नैवेद्यं विनिवेश्य ।
 दद्याद् विप्राय सत्कृत्य बालालङ्कार-भूषणैः ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तन्निबोध मयो दितम् ।
 क्षीरोदारणव-सम्भूत-त्रैलोक्यगण-दीपकः ॥
 उमापति-शिरोरत्नं शिवायाश्च नमोनमः ॥
 दानेनानेन नृपतिर्जायते चन्द्रवदिवि ।
 अप्सरोभिः परिवृतो यावदाभूत संग्रवम् ॥

396. विष्णुधर्मोत्तरे—

यानि चान्यानि दानानि दत्तानि सुबहून्यपि ।
 युगादिषु महाराज अक्षय्यानि भवन्ति हि ॥
 अत्यल्पमपि यत्किञ्चित् प्रदद्यान्निर्द्वन्द्वोऽपि सन् ।
 अक्षय्यन्तद् भवेत् सर्वं युगादिषु नसंशयः २(१) ॥
 इति तिथिप्रयुक्त-दानानि ॥

—*—

१ (१)

'भार्या' पक्षवतीन्तथा' इत्यपि पाठः सम्भवति ।

२ (१)

चादत्रै पञ्चदशानरे इतोऽधिकं नास्ति । चन्द्रपतिः ।

(१७२) अथ वारप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

397. ब्रह्मपुराणे—

प्रदानं स्वर्णमयान् कृत्वा यो विप्रेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्दिनेषु यथाशक्त्या सर्वान् कामान् स विन्दति ॥
प्रह प्रतिमा लक्षणं प्रागुक्त—परिभाषायां ज्ञेयम् ।

398. स्कान्देऽपि—

आदित्यादिषु वारेषु सहिरण्याः सदैवतु ।
यः प्रयच्छति तन्मूर्त्तिं स्तस्य तुषयन्ति वैप्रहाः ॥
इति वारप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

(१७३) अथ नक्षत्रप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

399. विष्णुधर्मोत्तरे—

कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं बहुफलं स्मृतम् ।
रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्ये मे लवणस्यच १(०) ॥
कृषरस्य तथाद्रायां आदित्ये रजतस्यतु ।
घृतस्यतु तथापुष्ये गन्धानामथ सर्पभे ।
क्षेत्रस्यच तथा शाक्रे मूले मूलफलस्यच २(†) ॥
द्वेज्जम्भ मधु युक्तस्य दानमाप्ये महाफलम् ।
वैश्वदेवेऽन्नपानस्य श्रवणे वसनस्यच ३(०) ॥
धान्यस्य वासरे विप्रा वारुणे चौषधस्यच ।
आजे पुराणबीजानां सस्यानां तदनन्तरे ॥

१ (०)

सौम्येभे—जीतिषोक्तं शुभमन्त्रे इति ।

२ (†)

अत्र 'क्षेत्र' इत्यत्र च्च स्यति हेमाद्रीये पाठः ।

अत्राप्ये—वाक्ये न चते इति ।

३ (०)

'विश्वे' इति हेमाद्री पाठः ।

गोरसानां तथा पौष्णे स्नानानां अथचाश्विने ।
तैलादि ब्राह्मणानां स्नानानामिति ।
तिलानाञ्च महादानं भरणीषु महाफलम् १(*) ।
इति नक्षत्र (निमित्त) दानानि ।

—*—

(१७४) अथ योगादि-दानानि ।

—*—

400. विष्णुधर्मोत्तरे—

विष्कम्भे सर्वधान्यानां दानं सर्वाघ-नाशनम् ।
प्रीतौ तथाञ्च पानानां आयुष्मति मृतस्यच ॥
कुङ्कुमस्यच सौभाग्ये यवदानञ्च शोभने ।
अतिगण्डेच वस्त्राणां पायसस्य सुकर्मणि ॥
धृतौ रजतदानञ्च शूले मूलादि दानकम् ।
गण्डे मण्डन दानञ्च वृद्धौ गोदानमिष्यते ॥
ध्रुवेच पञ्चरत्नानां व्याघाते फाणितस्यच २(†) ।
हर्षणे गन्धदानं स्याद्वज्रे दद्यान्मणीनपि ॥
सिद्धौ सिद्धार्थका देया व्यतीपाते तु काञ्चनम् ।
वरीयसि तिलान्दद्याद् वस्त्राणि परिधे तथा ॥
जलकुम्भा शिवे देयाः सिद्धे सिद्धान्नमिष्यते ।
साध्येऽलङ्करणानाञ्च च्छत्रदानं शुभे शुभम् ॥
शुके चोपानहोर्दानं शस्त्रं ब्रह्मणि सर्पिषः ।
ऐन्द्रेच दीपकन्दद्या द्वैधृतौ कनकं हितम् ॥
दानान्येतेषु योगेषु यथोक्तानि द्विजोत्तमाः ३(‡) ।
भक्ति युक्तो द्विजे दत्त्वा लोके वसति चक्रिणः ४(+) ॥
इति योगदानानि ५(§) ।

- १ (•) 'महादान' मित्यत्र सदादान मिति पाठः हेमाद्रौ ।
२ (†) अत्र 'फाणितं गुडं शर्करादिजातम्' मत्स्यपुराणे, तल्लङ्कं वेति । 'मत्स्यपुराणे फाणितं' खण्डविहारे ।
३ (‡) 'यथा ब्रह्मा द्विजोत्तमाः' इति हेमाद्रिः ।
४ (+) 'भक्ति युक्तो द्विजे' इति आदर्शशून्यान्तरव्यः पाठः ।
५ (§) एतेषु विष्णुधर्मोत्तरे उक्तानां धान्यादि दानानां दानं वैधर्म्यं प्रदमिति भावः ।

(१७५) अथ करण-दानानि ।

—*—

करणेषु प्रवक्ष्यामि दानानि द्विजपुङ्गवाः ।
 बवे पायसदानं स्याच्छक्तुदानञ्च बालवे ॥
 कौलवे गोरसान् दद्यात्तिलांस्तैतिल-नामनि ।
 गराभिधाने लवणं वणिजे देय मम्बरम् ।
 विष्टौच यष्टिकान्नानि शकुनौ सर्पिरेवच ॥
 मधुदानं चतुष्पादे शङ्खं नागेच वाससाम् १(*) ।
 दानं प्रियङ्गोः किन्तुघ्ने श्रेष्ठमुक्तं द्विजोत्तमाः ॥
 इति करण-दानानि ।

- * -

(१७६) अथ संक्रान्ति-दानानि ।

—*—

401. विश्वामित्र—

मेष संक्रमणे भानो मेषदाने महाफलम् ।
 वृष संक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैवच ॥
 वस्त्राभ्यपान-दानानि मिथुने विहितानिच ।
 घृतधेनुप्रदानञ्च कर्कटे परिशस्यते ॥
 ससुवर्णं च्छक्तुदानं सिंहे वै विहितं सदा २(†) ।
 कन्या प्रवेशे वस्त्राणां सुरभीनां तथैवच ।
 तूला प्रवेशे धान्यानां बीजानामेव कीर्तितम् ॥
 कीट प्रवेशे वस्त्राणां वेदमनां दानमेवच ।
 कीटो वृश्चिको-मार्गशीर्ष इति ।
 धनुः प्रवेशे वस्त्राणां यानानाञ्च महाफलम् ।
 श्वष प्रवेशे दारुणां दानमग्ने स्तथैवच ॥

१ (*)

‘शसं’ नागेच वाससाम्’ इति हेमाद्रिः ।

२ (†)

‘सिंहेऽपि’ इति हेमाद्रिः ।

संक्रान्ति नामानि संक्रमणवृत्तञ्च त्रयीतत्त्वस्य सन्ति ।

श्वो मकरो माघ इति ।
 कुम्भ प्रवेशे दानन्तु गवामम्बु-तृणस्यच ।
 मीन प्रवेशे स्नानानां माल्यानामपि चोत्तमम् ॥
 दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः,
 प्रोक्तानि कालेषु नरः प्रदाय ।
 प्राप्नोति कामान् मनसस्त्वभीष्टान्,
 तस्मात् प्रसंसन्ति हि कालदानम् ॥
 इति संक्रान्ति दानानि ।

—*—

(१७७) अथ मास-दानानि ।

—*—

402. वामने—

माघे मासि तिलाः शस्ता स्तिल घेनोश्च दानव ! ।
 इध्मेन्धननदा श्रान्ये माधव प्रीणनाय तु ॥
 फाल्गुने ग्रीहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् ।
 गोविन्द प्रीणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभ ! १(*) ॥
 चैत्रे विचित्र वस्त्राणि शयनान्यासनानिच २(+)
 विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणे ष्वथ ॥
 गन्धाश्चमाल्यानि तथा वैशाखे सुरभीनिच ।
 देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदन-तुष्टये ॥
 छदकुम्भाम्बुधेनूच तालवृन्तं सुवन्दनम् ३(‡) ।
 त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सदा ॥
 उपानद् युगलं छत्रं लवणामल कानिच ।
 आषाढे वामन-प्रीत्यै दातव्या नितु भक्तिः ४(+)
 ॥

१ (*) 'भरतर्षभ' ! इति हेमाद्रिः ।

२ (+) 'चैत्रे विचित्र वस्त्राणि' इति तत्रैव ।

३ (‡) 'छदकुम्भस्य धेनुषु' इति ,, ,, । छदकुम्भः वारिपूर्णकुम्भः । चन्द्रेण धेनुः—
 प्रागुक्तः जलधेनुः इति वा ।

४ (x) चन्द्रेण — 'लवणामलकानिच' इतिभिन्न. पाठः ।

घृतञ्च क्षीरं कुम्भांश्च घृतधेनुः फलानिष ॥
 श्रावणे-श्रीधरं प्रीत्यै दातव्यानि विपश्चिते ।
 मासि भाद्रपदे दद्यात् पायसं मधुसर्पिषी ॥
 हृषीकेशं प्रीणनार्थं लवणं सगुडौदनम् ।
 तिलां स्तुरङ्ग-वृषभं दधिताम्रायसादिकम् ॥
 प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमश्वयुजि नरैः ।
 रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ता फलादिकम् ॥
 दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरैः ।
 खरोष्ट्राश्वतरान् नागान् शूकराश्च मजाविकम् १(*) ॥
 दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गशीर्षे नरैः ।
 प्रासादं नगरादीनि गृहं प्रावरणानि च ॥
 नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि यत्नतः ।
 दासी-दास मलङ्कारं मन्त्रं षड्स-संयुतम् ।
 पुरुषोत्तमतुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
 यद्रयदिष्टतमं किञ्चिद् यश्चाप्याप्ति(स्ति)शुभं गृहे ।
 तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः २(†) ॥

403. देवीपुराणे—

मार्गे रसोत्तमं दद्याद् घृतं पौषे महाफलम् ।
 अत्र रसोत्तमं लवणम् ।
 तिलान् माघे मुनिश्रेष्ठ सप्तधान्यानि फाल्गुने ।
 विचित्रानि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद्भिजोत्तमे ॥
 वैशाखे द्विज गोधूमान् ज्यैष्ठ्ये तोयभृतं घटम् ।
 आषाढे चन्दनन्देयं सकर्पूरं महाफलम् ॥
 नवनीतं नभोमासि छत्रं पौष्ठपदे मतम् ।
 गुडं शार्कर-वर्णाड्यान् लङ्कानाश्विने मुने ! ॥
 दीपदानं महापुण्यं कार्तिके यः प्रयच्छति ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति क्रमेणेदमुदाहृतम् ॥

१ (•)

‘शकटोच मजादिकम्’ इति हेमाद्री ।

२ (†)

चक्रिणीनारायणस्य इति ।

व्रतान्ते गां शुभान्दद्यात् सवत्सां कांस्य दोहनीम् ।
 सयुगं सस्रजं वत्सं दापयेद्विधिनाऽमुना १(*) ॥
 देवीं विरश्मिं सूर्य्यं च विष्णुं वाथ यथाविधि ।
 स्वभाव-शुद्धौ विधिवत् पूजयित्वा द्विजोत्तमम् ॥
 दातव्यं वीतरागेतु काम-क्रोध-विवर्जिते ।
 व्रतान्ते मासदान-समाप्तौ, इति ज्ञेयम् ।
 इति मासदानानि ।

—*—

(१७८) अथर्तु दानानि ।

—*—

104. विष्णु धर्मोत्तरे—

स्नानानुलेपनादीनां वसन्ते दानमिष्यते ।
 पानकानां तथाप्रीष्मे छत्राणान्तदनन्तरे २(†) ॥
 शरद्यन्नस्य धर्मज्ञा वस्त्राणामपि हैमने (न्ते) ।
 वह्निर्दानं नरः कृत्वा सूर्य्यस्योदयनं प्रति ३(‡) ॥
 शिशिरे सततं वह्निं तर्पयित्वा तथानि(ति)लैः ।
 कुल्माषं सघृतन्दत्त्वा यथाशक्त्या द्विजातिषु ॥
 कायाम्नि दीप्तिं प्राकाश्यं शत्रुनाशश्च विन्दति ।
 कुल्माषं स्वन्नधान्यम् ४(०) ।

105. घमश्च—

कृषरं भोजयित्वातु स्वशक्त्या शिशिरे द्विजान् ।
 दीप्ताग्निं त्वं मवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
 इत्यर्तु दानानि ।

—*—

- १ (°) श्लोकोऽयं आदर्शयत्यान्तरे नास्ति ।
 २ (†) 'सयुगं सस्रजं वत्सं दापयेद्विधिना मुना' इति च पाठो यस्यान्तरं ।
 ३ (‡) 'वह्निर्दानं नरः कृत्वा' इति तत्रैव । वह्निर्दानं—शीतापनृत्यर्थं तुह्निर्दानं
 कार्यम् । वह्निर्दानमन्यत् ।
 ४ (०) अन्यत्र—कुत्सिता माषाः कुशाभाः । कुलत्थाख्यमाष इति । आन्दोग्ये कुशाभा उक्ताः ।

(१७६) अथायन-दानम् ।

—*—

406. स्कान्धे—

धेनुन्तिलमयं राजन् दद्याद् यश्चोत्तरायणे ।
सर्वकामानवाप्नोति विन्दते परमं शुभम् ॥

407. विष्णु धर्मोत्तरे—

उत्तरेत्वयणे विप्रा वस्त्रदानं महाफलम् ।
तिलपूर्णं मनड्वाहं दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
इत्ययन दानम् ॥

—*—

(१८०) अथ सम्बत्सर-दानानि ।

—*—

408. विष्णु धर्मोत्तरे—

सम्बत्सरेतु दातॄणां तिलदानं महाफलम् ।
परिपूर्वं महादानं यवानां द्विजसत्तम १(*) ॥
परिपूर्वे (र्ण) परिवत्सरे, एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।
इदा पूर्वेच वस्त्राणां धान्याणां वानुपूर्वके ।
इत्पूर्वे रजतस्यापि दानप्रोक्तं महाफलम् २(†) ॥
सम्बत्सरादयश्च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः तेषां नामानि च ।

इति सम्बत्सर-दानानि ।

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूतेनानन्ताचार्येण विरचिते विधान पारिजाते निबन्धे
कालविशेष विहित दानानि ॥

—*—

१ (•) 'परिपूर्वतथादानं' इति दंमाद्रिः, मासविशेषश्च ।

२ (†) इदापूर्वे इति—इदावत्सरः, अनुवत्सरः, इवत्सरः । 'सम्बत्सरे तथादानं तिलसत्तु महाफलम् । परिपूर्वं तथादानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः । इदापूर्वेऽन्नवस्त्राणां धान्या-नाश्चानुपूर्वके । उदासम्बत्सरे दानं रजतस्य महाफलम्' । इत्यपि पाठमिदोविष्णुधर्मोत्तरे । ज्योतिः शास्त्रे पुराणेषु च संवत्सराणां संक्रान्तीनां नामानि सन्ति । धर्मशास्त्रेषु च संक्रान्तिषु दानं विशेष फलप्रदम् ।

(१८१) अथारोग्य दानम् ।

—*—

409. नन्दी पुराणे—(१)

धर्मार्थ-काममोक्षाणां आरोग्यं साधनं यतः ।
अतस्त्वारोग्य दानेन नरो भवति सर्व्वदः १(*) ॥
आरोग्यशालां कुर्व्वीत महौषध परिच्छदाम् ।
विदग्ध-वैद्य संयुक्तां भृत्यावसथ संयुताम् ॥
तथा—(२)

वैद्यस्तु शास्त्रवित्-प्राज्ञो दृष्टौषध पराक्रमः ।
औषधी-मूल-वर्णज्ञः समुद्धरण-कालविद् ॥
रसवीर्य्य-विपाकज्ञः शालि-मांसौषधिगणे ।
योगविद्देहिणां देहं योधिया प्रविशेद्बुधः ॥
धातु-पथ्यमयज्ञश्च निदानविदतन्त्रितः २(†) ।
व्याधीनां पूर्व्वलिङ्गज्ञ स्तदुत्तरविधानवित् ॥
देश काल-विधानज्ञः चिकित्सा शास्त्रवित्तथा ।
अष्टाङ्गायुर्वेदवेत्ता मुष्टियोग-विधानवित् ॥
अष्टाङ्गानि—आयुर्वेदस्य यथा—

शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्य, मगदतन्त्र, वाजी-
करण, तन्त्रमिति, शुश्रुतोक्तानि ।

एवम्बिधः शुभोवैद्यो भवेद् यत्राभि योजितः ।
आरोग्यशालामेवन्तु कुर्याद् यो धर्मसंश्रयः ॥
सपुमान् धार्मिको लोके सकृत्तार्थः स बुद्धिमान् ३(‡) ।
सभ्यगारोग्य शालाया मौषधैः स्नेह-पाचनैः ।
व्याधितं निरुज्जीकृत्य अप्येकं करुणायुतः ।
प्रयाति ब्रह्मसदनं कुलसप्तकसंयुतः ॥

- १ (*) वैद्यकेषु—‘धर्मार्थकाममोक्षाणां आरोग्यमुत्तमं यत्नम् । रोगान्नास्यापहृत्तारः श्रेयसी-
जीवितस्य च’ ॥
२ (†) ‘वैद्यस्तु’ इत्याद्यर्थे ‘योगविधानवित्’ इत्यन्तोविषय आदर्शव्याप्तये ईमादौषधिभिः,
नासिचैकस्मिन् यन्त्रे । अपरं नन्दीपुराणे पुराणे चानि ।
३ (‡) अथवा सर्व्वं गृह्णते तद्देहायाश्चाद्विगमसि ।

410 सौर पुराणे—

रोगिणां रोगशान्त्यर्थं औषधं यःप्रयच्छति ।
 रोगहीनः सदीर्घायुः सुखी भवति सर्व्वदा ॥
 आकाशस्य यथा नान्तः सुरैरप्युप लभ्यते ।
 तद्वदारोग्य दानस्य नान्तो विद्यते वैक्वचित् ॥
 इत्यारोग्य दानम् ।

—*—

(१८२) अथरत्न दानम् ।

—*—

411. मदनरत्ने, विश्वामित्रः—

यः प्रयत्नेन रत्नानि विप्रेभ्यः सम्प्रयच्छति ।
 स सर्व्व-गुण-सम्पन्नान् पुत्रान् विन्दति नन्दति ॥

412. सम्बर्त्तः—

समुद्रजानि रत्नानि नरो विगत-कल्मषः ।
 दत्त्वा विप्राय महते प्राप्नोति महतीं श्रियम् १(*) ॥

413. स्कन्द पुराणे, प्रतिरत्नं फलमुक्तम् ।

विदुमाणां प्रदानेन रुद्रलोकं व्रजेद् ध्रुवम् ।
 सर्व्व-पातक-निर्मुक्तो मुक्तादानेन जायते ॥
 लोकमाप्नोति दानेन नरोवज्रस्य वज्रिणः ।
 तथा प्रदत्ते गोमेदैः मोदते नन्दने वने ॥

१ (*)

'जाबालिहवाच—

रत्नानि च द्विजे दद्याद्बहुमूल्यानि मानवः ।

अलङ्कार-निमित्तं वा देवताभ्योऽति यत्नतः ।

अपाप-ताप निर्मुक्तो मुक्तिमेव समश्नुते ॥

नरलोभ्यः परं बलु नचासि भुवनत्रये ।

अतस्त्वाहानतोयत्स्यात् फलं तत् किं वच्छंते' इति हेमाद्री दान खण्डे ।

सर्वे प्रहाः प्रतुष्यन्ति पुष्परागस्य दानतः ।
गारुत्मतैर्म (र्ग) रूत्मन्तः पद्मरागैर रोगतः १(*) ॥

दत्तैरत्नैरिति शेषः ।

प्रदानादिन्द्र नीलानां लीलानां भाजनम्भवेत् ।
सुखी शङ्खप्रदानेन शक्तिं शुक्ति-प्रदानतः ॥
भूमिजानिच रत्नानि गजकुम्भोत्थितान्यपि ।
योददाति श्रियायुक्तः स देवोजायते ध्रुवम् २(†) ॥
इति रत्नदानम् ।

—*—

(१८३) अथ श्रीमुक्ताफल दानम् ।

—*—

तत्र स्कान्दे एवं प्रकारान्तरेण रत्नदानमुक्तम् ।
सर्वेषामेव दानानां रत्नदानं महा फलम् ।
सर्वसिद्धिकरं प्रोक्तं मुनिभिर्लोमशादिभिः ॥
विधानन्तस्य वक्ष्यामि शृणु शौनक ! यत्नतः ।
इन्द्राण्या हि पुरा चीर्णमिन्द्रस्य प्रियकाम्यया ॥
शापादिन्द्रे पुरा नष्टे वृहस्पति-समोरितम् ।

114. पुलोमजोवाच—

वृहस्पति-सुराचार्य्य-ऋषिपत्नी-समागमान् ।
सहस्रभगतां प्राप्य लज्जितः सुरनायकः ॥
मेरो सरसि तोयाढ्ये पुष्करं हि समाश्रितः ।
तत्र च्छिन्नः प्रवसति नहुषो मामभीप्सति ॥
इन्द्रत्वं प्रापितो देवैः किं कार्य्यं वद मे प्रभो ! ।

१ (•) वेदव्यासश्च—'रत्नदानश्च सुमहत् पुण्यमुक्तं जनाधिप ! ।
तानि विक्रीय यजति ब्राह्मणोऽथ भयङ्करः' ॥

२ † 'वेदव्यं; मूयत्वं. कश्च पद्मरागेररोगतः' इति ह्यमाटीये ।

३ (†) सर्वज्ञानयत् श्रीमो जरात्रोये युक्ति कस्यर्त्ता नानारत्न प्रकरणे मध्यग्वर्णि १ म्ति ।

415. बृहस्पतिरुवाच—

सुरेशः स्वापराधेन पुष्करे वसति ध्रुवम् ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं दानमेकं समाचर ॥
 अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः ।
 द्विपदां ब्राह्मणः श्रेष्ठा देवश्रेष्ठो यथा हरिः ॥
 स्वर्णदी सरितां श्रेष्ठा शब्दश्रेष्ठा यथा श्रुतिः १(*) ।
 दानानामुत्तमं दानमिदं वक्ष्ये पुलोमजे ! ॥
 मुक्ताफलमिति ख्यातं ब्रह्मणा नारदाय च ।
 सर्वपाप-क्षयकरं सर्वसम्पत्-प्रदायकम् ॥
 सर्वदुःखप्रशमनं सन्तति-प्रतिवर्द्धनम् ।
 तस्मिन्नाचरिते देवि ! दोषं प्रक्षाल्य वासवः ॥
 समायास्यति स्वर्लोकं नहुषश्च विनश्यति ।
 तत्रोपायास्त्वया कार्या नहुषस्य प्रणाशने ॥
 मुनिभिर्विहितं यानं समान्नाय च मामिह २(†) ।
 नान्यथा नौ हि संशम्यादिति वाच्यो हि स त्वया ३(‡) ॥

—*—

(१८४) आरोग्याद्यर्थं मुक्ताफल दान विधानानि ।

—*—

ऋषिभिः शापितो यायादधोगतिमनुत्तमाम् ।
 यस्मात् सुरेशः स्वपदमिति मे निश्चिता मतिः ॥

416. इन्द्राण्युवाच—

कथं विधेयं तद्दानं कस्मिन् काले द्विजोत्तम ।
 कश्चास्य विधिरुद्दिष्टस्तत् सर्वं ब्रुहि मे गुरो ! ॥

-
- १ (*) 'गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत्' । 'द्विपदां ब्राह्मणोवरः इति' विराटपर्वणि ।
 २ (†) 'विहित'मित्यत्र 'वाहित'मिति पाठः कचिद्दृश्यते ।
 ३ (‡) 'नान्यथा नौ हि संशम्यादिति वाच्यो हि स त्वया' इति बादशंख्यान्तरधृतः पाठः ।

417. बृहस्पतिरुवाच—

शुभे काले शुभे देशे चन्द्रताराबलान्विते ।
 व्रतानामुत्तमं कार्य्यं श्रीमुक्ताफलनामकम् ॥
 स्वस्ति वाच्या द्विजैः पूर्वं कर्मसंकल्प-पूर्वकम् ।
 मनोरथानां संसिद्धयै सर्वरिष्ट-निवृत्तये ॥
 आचरिष्ये व्रतमिदं श्रीमुक्ताफल-संज्ञितम् ।

इति सङ्कल्प—मणत्रः ।

सखीकं विष्णुमावाण शङ्खचक्रगदाम्बुजैः ।
 चतुर्भुजं तार्क्ष्यसंस्थं प्रद्युम्नसहितं विभुम् ॥
 प्रतिमायाः सुवर्णस्य पूजयेदुपचारकैः ।
 पुष्पमण्डपमध्ये च छत्रचामर-संयुते ॥
 एकादश्याञ्च सम्पूज्य द्वादश्यां दानमाचरेत् ।
 मुक्ताफलानि प्राग् दद्यात्सूत्रिंशति संख्यया ॥
 यद्वा षोडश-संख्याङ्कं (कं) स्ववित्तस्यानुसारतः ।
 अतो मुक्ताफलं दानमित्याहु म्मुनयस्त्वदम् ॥
 द्वितीये हीरकन्दद्यादेवमेव शुभानने ।
 तृतीये चेन्द्रनीलं स्याद्गोमेदन्तु चतुर्थके ॥
 प्रवालं पञ्चमे प्रोक्तं षष्ठ्यै पुष्परागकम् ।
 गारुत्मकं सप्तमे तु वैदुर्यश्चाष्टमे स्मृतम् ॥
 प्रवालं नवमे दद्याद् दशमे वज्रसंज्ञितम् ।
 एकादशे पञ्चरत्नं द्वादशे नवरत्नकम् ॥
 एवं द्वादशमासेषु देयं पूर्व-विधानतः ।
 यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः ॥
 तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ।
 इति मन्त्रेण योदद्यात् पूर्वोक्त-विधिपूर्वकम् ॥
 क्षेत्रे कालान्तरे चापि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 एवमेव फलानान्तु च्युतादीनां विधिः स्मृतः ॥
 दक्षिणा धान्यसहिता सम्यग् देया न चान्यथा ।

सूतउवाच—

बृहस्पतेमुखादेवं श्रुत्वेन्द्राण्या कृतं व्रतम् ।
 श्रीमुक्ताफलसंश्रन्तु सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
 रत्नान्तरप्रदाने तु तत्तच्छब्दं प्रयोजयेत् ।
 समस्तरत्नदानानामशक्तौ शक्तितो ददेत् ॥
 अभीप्सितं यथेन्द्राण्या व्रतादस्माद्भूच्छुभम् ।
 तथान्येषामनुष्ठानाद् व्रतस्यास्य भविष्यति ॥
 इति मुक्ताफलदानानि ॥

—*—

(१८५) अथालङ्कार दानम् ।

—*—

418. ब्रह्मवैवर्त पुराणे—

द्विजातिभ्यस्तु यो दद्यादलङ्कारान् समुज्ज्वलान् ।
 सोऽलङ्कृतः सर्वलोके क्रीडत्यप्सरसां गणैः ॥
 अलङ्कारप्रदानेन सुरूपः सुभगो भवेत् ।
 तथालङ्कारदानेन दीर्घायुश्चैव विन्दति ।
 अलङ्कारास्तु नानाविधाः ।
 प्रन्थगौरव भीत्या न लिख्यन्ते ।
 इत्यलङ्कार दानम् ।

—*—

(१८६) अथ वस्त्रदानम् ।

—*—

419. नन्दि पुराणे—

वस्त्रं यश्चार्थिने दद्याच्छुभं चापि यदृच्छया ।
 स भवेद्धनवान् श्रीमान् बृहस्पतिपुरे वसेत् ॥

420. विष्णुधर्मोत्तरे—

वासो हि सर्वदेवत्यं सर्वप्रायोज्यमुच्यते ।
वस्त्रदानात् सुरेशःस्या द्रुपद्रविणसंयुतः १(*) ॥
युक्तो लावण्य सौमन्यै विरोगश्च तथा द्विजः ।

तथाच—

दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।
दत्त्वा सरोमन्त्रापि फलन्दशगुणं लभेत् ॥
आविकं वसनन्दत्त्वा भृगूणां लोकमाप्नुयात् ।
छागन्दत्त्वा चाङ्गिरसं क्षौमं दत्त्वा बृहस्पतेः ॥
वसूनां लोकमाप्नोति दत्ते च मृगलोमिके ।

तथा—

सर्वदो वस्त्रदः प्रोक्तो मतः सर्वत्र वस्त्रवान् ।
श्रियमाप्नोति धर्मज्ञस्तद्धि तस्माद्विशिष्यते ॥

421. अथ भविष्य पुराणे—

यो वस्त्रं भानवे दद्यादहतश्च महाजनः २(†) ।
सचेन्द्रलोकमासाद्य वन्यस्तु त्रिद्रशैरपि ३(‡) ॥

422. आदित्य पुराणे—

बहो वस्त्रप्रदानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।

423. नन्दि पुराणे—

वासांसितु विचित्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
स्नापितानि शिवे दद्याद् विकेशानि नवानिच ॥

१ (*) 'वस्त्रदाने'ति इमाद्विधृतः पाठः ।

—तत्रैव 'नोलं वस्त्रं तथा जीर्णं न देयं ब्राह्मणस्य तु ।

देयं वरं चाङ्गिरसं लोकं याति बृहस्पतेः' ।

मानवे धर्मब्राह्मे च—

'वासोदसन्द्रसालोक्यं अत्रिमासीत्समग्रः' ।

तत्रैवान्यच्च 'न रत्नामुत्तमं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते' इति ।

२ (†) 'महाधन' इति इमाद्विः ।

३ (‡) 'सहचिञ्जोक्तम्' इति आदमं यस्यान्तरस्यः पाठः ।

यावत्तद्वस्त्ररूपाणि परिमाणं विधीयते १(*) ।
 तावद्वर्षं सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 स्नापितानि—क्षालितानि ।
 विकेशानि—नरकेश रहितानि ।

424. बराह पुराणे—

क्षौमाम्बराणि योदद्यात् पत्रोर्णानिच चक्रिणे ।
 कार्पासजानि वा दद्याद्भक्त्या वित्तानुसारतः ।
 तत्र वासांसि यावन्तस्तन्तूनां परिमाणतः २(+) ॥
 तावद्वर्षं सहस्राणि विष्णुलोके महीयते ३(x) ।

425. देवी पुराणे—

अण्डजैर्वीजजैर्वापि वस्त्रैरभ्यर्च्य शैलजाम् ४(०) ॥
 सम्भूज्याभरणैः शक्र ! चक्रवर्तित्वमाप्नुयात् ।

426. नन्दि पुराणे—

उष्णीषदायिनो मर्त्या जायन्ते मुकुटोज्ज्वलाः ।
 विस्तीर्ण-राजवंशेषु सितच्छत्राप्रथ लक्षणाः ॥

427. नारदीय पुराणे—

निष्कञ्जनेभ्यो दीनेभ्येः शीत-वात महातपैः ।
 अर्हितेभ्यः करुणया वस्त्रमौर्णं ददाति यः ॥
 न तस्य सुकृतं वक्तुं शक्यते त्रिदशैरपि ।
 आधिभ्याधि विनिम्मुक्तः सोऽक्षयं सुखमश्नुते ॥
 इति वस्त्रदानानि ।

*—

- १ (*) यावत्तद्वस्त्ररूपाणि इति हेमाद्रिः ।
 २ + 'तत्र वासांसि यावन्ति' इति वा यस्यान्तरे पाठान्तरम् ।
 ३ (x) 'स्वर्गलोके महीयते' इति हेमाद्रिः ।
 ४ (०) 'चक्रवर्ति' इति हेमाद्रिः ।

(१८७ अथ शय्या दानम् ।

—*—

428. तत्र वेदव्यासः—

सुगन्धि-चित्रास्तरणोपपन्नम् ,
दद्यान्नरोयः शयनं द्विजाय ।
रूपान्वितां पक्षवतीं मनोक्षाम् ,
भार्यामयज्ञोपचितां लभेत् सः ॥

429. अथ विष्णुसंहितायाम्—

शय्यादानञ्च योदद्यात्तस्यापि शृणु विस्तरम् ।
सर्वकालेषु दातव्या तथा पुण्यदिनेषुच ॥
गजदन्तैःप्रवालैर्वा सुवर्णरजने नवा ।
कार्या गात्राणि पादाश्च बलभ्यश्च सदक्षिणाः ॥
अलाभेऽपिच कर्त्तव्या स्तुल्यकाष्ठमयाः शुभाः ।
सन्ध्याभ्रपटलाकारै रास्तीर्णा परितःशुभैः ॥
शिरोधरैः सवितानैः प्राकारै निर्म्मितैरिति ।
मणिसौवर्णपात्रैश्च रौप्यैस्तान्त्रैश्च संयुताः ॥
फलपुष्पसुगन्धैश्च ताम्बुलाद्यैः सुविस्तरैः ।
दर्पणैश्च पदत्राणै नानाद्रवैर्विभूषणैः ॥
चतुष्कोणेषु संस्थाप्य यथाशक्ति युधिष्ठिर ! ।
घृतकुङ्कुम-गोधूम पूर्णपात्रं जनस्यच ॥
शय्यां सम्पूज्य यत्नेन मङ्गलमत्परायणः ।
कृताञ्जलि पटोभुत्वा कुर्याच्छय्यां प्रदक्षिणम् ॥
नारायणाय देवाय प्रणम्यच चतुर्दिशम् ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रुताध्ययन-शालिने ॥
तथा प्रज्ञान-विदुषे शय्यां दद्याद्विचक्षणः ।
तस्य दानस्य यत् पुण्यं विमानं कनकोज्ज्वलम् ॥
नाना पुरुष-संकीर्णं नानापुष्प-समन्वितम् ।
नाना दिव्याप्सरःसेन्यं नानारत्नैः समावृतम् ॥

नाना द्रव्योपसंयुक्तं विमानमधितिष्ठति ।
 तस्मादिन्द्रपुरं गच्छेत् सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि क्रीडयित्वा तथा सुखम् ।
 इन्द्रलोकात् परिभ्रष्ट इहलोके नृपोभवेत् ॥
 षष्टियोजनविस्तीर्णे स्वामी भवति मण्डले ।

430. महाभारते—

शय्यामास्तरणोपेतां सुप्रच्छादन संयुताम् ।
 प्रच्छाद्य यस्तु विप्राय शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
 सुरूप सुभगः श्रीमान् स्त्रीसहस्राभिसंवृतः ।
 दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

431. स्कान्दे रेवाखण्डे—

शय्यान्दद्यात् प्रयत्नेन श्लक्ष्णां तुलवती युताम् ।
 प्रच्छादनपटैर्युक्तां गन्धधूपादि-वासिताम् ॥
 तस्यां संस्थापयेद्धेमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितम् ।
 उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥
 विज्ञेयः पाण्डवश्रेष्ठ हरिद्रा-कलशोऽम्बुधैः ।
 ताम्बुल-कुङ्कुम क्षौद-कपुरागरु-चन्दनम् ॥
 दीपकोपानहच्छत्त्रं चामरासन-भाजनम् ।
 पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैवहि ॥
 शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकम् ।
 भृङ्गार-करकाद्यन्त-पञ्चवर्णं बितानकम् ॥
 शय्यामेवम्बिधां कृत्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 सपत्नीकाय सम्पूज्य पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ॥
 प्राग्वितानैर्मथैवास्य-प्रातर्होमं समाचरेत् ।
 पूरुषसृक्तैर्होतव्यं तिलाज्यैर्यवमिश्रितैः ॥
 शत मष्टोत्तरश्वैव ततः शय्यां प्रदापयेत् ।

ततो दानमन्त्रः—

यथा नकृष्ण शयनं शून्यं सागर जातया ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥

यस्माद्गुण्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।
 तथा ममाप्यगुण्यास्तु शय्या जन्मनि जन्मनि ॥ इति
 द्रवैवं तल्पममलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 एवं शय्या प्रदानस्य विधिरेषः प्रकीर्तितः ॥
 स्वर्गो पुरन्दरगृहे सूर्यपुत्रालयेऽथवा ।
 सुखं वसेदसौ जन्तुः शय्यादान-प्रभावतः ॥
 मृतस्यैकादशाहेतु विधिरेषः प्रकीर्तितः ।
 ददाति यदि धर्मार्थी वान्धवेऽवान्धवे मृते ॥
 विशेषश्चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय ।
 तेनापि मुक्तं यत्किञ्चित् किञ्चित् पूर्वं गृहे धृतम् ॥
 तद्गात्र-लग्नश्च तथा वस्त्रवाहन-भाजनम् ।
 यद् यदिष्टश्च तस्यासीत् तत्सर्वं परिकल्प्यते ॥
 तमेव पुरुषं हैमं तस्यांशं स्थापयेत्तदा ।
 पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥
 एवं कृते मृतोजन्तुः यमलोकं नगच्छति ॥

432. वेदव्यासः—

‘सुगन्धि चित्रास्तरणोपपन्न’ मिति प्रागुक्तम् १(†)

433. विष्णुसंहितायाञ्च—

‘शय्या प्रदान-ममलं तव पाण्डुपुत्र !
 सङ्कीर्तितं सकलसौख्य-विधानभूतम् ।
 योवै ददाति विधिवत् स्वयमेव नाके,
 कल्पं विकल्परहितः स विभाति मर्त्यः २(†) ॥
 इति शय्या दानम् ॥

—*—

१ (•) शय्यादान प्रारम्भे श्लोकः व्यासोक्तः ।

२ (†) इमाद्रीये चतुर्वर्गिणिनामसौ दातव्यं च यत् पुष्कलमिति ।

अत्र तत्त्वमित्यत्र कल्पमिति च पाठः ।

(१८८) अथ देव-शय्या दानम् ।

—*—

434. शिवधर्म—

हंसतुली समायुक्तां मृद्धीखट्टामलङ्कृताम् ।
 सर्वो पकरणो पेटां शिवशय्यां निवेदयेत् १(*) ॥
 तदूर्णातूली वस्त्राणां परिसंख्यातु यावती ।
 तावद्वर्षं सहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 विष्णवेऽप्येवमेवं स्याच्छय्यादानं महाफलम् ।
 इति देव-शय्या दानम् ॥

—*—

(१८९) अथासन दानम् ।

—*—

435. लिङ्गपुराणे—

आसनं शयनञ्चैव योददाति यशस्विने ।
 समं सर्वेषु भूतेषु तस्य दुःखं न विद्यते ॥

436. स्कन्दपुराणे—

आसनं यः प्रयच्छेत सम्भीतं ब्राह्मणाय वै ।
 स राजस्थानमाप्नोति तेजस्वी विगत-ज्वरः २(†) ॥

१ (*)

'शिवं देवीसमाकीर्णं पीठं कृत्वा निवेदयेत् ।

शिवज्ञानार्थतत्त्वज्ञे आचार्ये वा निवेदयेत् ।

'तन्मूर्ध्नि तूलवस्त्राणां परिसंख्यातु यावती' ।

'शिवज्ञानार्थतत्त्वज्ञे आचार्यं च दद्यान्विते' ।

सप्तपूज्य पञ्चपुष्पाद्यै वस्त्रालङ्कारैश्चामरेः ।

भोक्तृभोज्यैश्चैव ततः शय्यां निवेदयेत्' । इति शय्यादान धृतः पाठः ।

—एवमेव ईमाद्विधवाच ।

१ (†)

'स्याराज्य मिति' ईमाद्विधतः पाठः ।

437. आदित्य पुराणे—

सुगन्धिचित्राभरणोपशोभितम्,
यस्त्वासनं वेदविदे प्रदद्यात् ।
प्रामाधिपत्यं स लभेत शीघ्रम्,
कुले महत्त्वं लभते समग्रम् ॥
इत्यासनदानम् ।

—*—

(१६०) अथ दर्पण-दानम् ।

—*—

438. मार्कण्डेय पुराणे—

दर्पणं योनरोदद्यात्त्रिर्मलञ्च द्विजातये ।
स चन्द्र लोकमासाद्य मोदते शरदां शतम् ॥

439. नन्दिप्रोक्ते—

शिवस्य पुरतो दद्याद्दर्पणं चारु-निर्मलम् ।
पर्यन्तशोभितं कृत्वा श्वेतमाल्यैश्च चन्दनैः ।
चन्द्रांशु-निर्मलः श्रीमान् सुभगः कामरूपधृक् ।
कल्पायुत सहस्राणि रुद्रलोके महीयते ।
चन्द्रमण्डल-संकाशं नक्षत्रे विष्णुदेवते ।
द्वादश्यां पुण्यकालेच विष्णुं सम्पूज्य भक्तिः ।
दर्पणं योनरो दद्यात् स्रक्चन्दन-विभूषितः ।
रूपवान् सुभगः श्रीमान् ज्ञानवान् जायते नरः १(*) ।
इति दर्पणदानम् ॥

—*—

(१६१) अथ व्यजन दानम् ।

—*—

440. भविष्य पुराणे---

तालवृन्तं द्विजेभ्यस्तु यः प्रयच्छति भक्तिः ।
सदिव्य-भोग-सम्भोग-अरोगः सर्वदा भवेत् ॥
महातप-परिश्रान्ति-घर्म-निर्मूल न क्षमम् ।
न तालवृन्त-पवना दपरं सुखकारणम् ॥
अतोदद्यात्तालवृन्तं घर्म-श्रम-निवृत्तये ।

441. महाभारतेऽपि—

योददाति द्विजाप्रेभ्यो व्यजनं श्रमनाशनम् १(*) ।
स नन्दन-वनामोद-मोदमानः सदानवः २(†) ॥
वसेदशेष-कल्पान्त पर्यन्तं स्वर्गधामनि ३(‡) ।
इति व्यजनदानम् ॥

—*—

(१६२) अथ चामर दानम् ।

—*—

442. महाभारते—

यस्तु दद्याद्द्विजाप्रेभ्यो भक्त्या चामरमुज्ज्वलम् ।
स भूपत्वमवाप्नोति निःशेषेऽवनीमण्डले ॥

443. वायुपुराणे—

चामरं चामरेशाय यः शिवाय निवेदयेत् ।
स सर्वकामः सम्पूर्णः स्वर्णशैलतटे वसेत् ॥

१ (*)

‘यतः सदा सुहायुकलाखण्डं विजातये ।
दद्यादवय-निर्मूलं मुक्तिसम्पत्तिद्वैतये’ इति हेमाद्रिः ।
व्यजनं जननन्दनं’ इति तत्रैव पाठः ।

२ (†)

‘मोदमानः सदानवः’ इति तत्रैव पाठः ।

३ (‡)

‘स्वर्गलोकेऽवकाशः’ इति च तत्रैव ।

”

‘अद्वैततन्त्रयमेव भूपतेः यद्यिदं चामरमुपैचामरे’ इति महाकविः ।

मायुरं चामरं योऽपि विष्णवे विनिवेदयेत् ।
स विमान वरारूढः बीज्यतेऽप्सरपां गणैः १(*) ॥
इति चामरदानम् ॥

—*—

(१६३) अथ वितान दानम् ।

—*—

444. कालिकापुराणे—

चन्द्रोदये सुविस्तीर्णं वर्णकैर्मिश्रितन्तथा ।
प्रलम्बि-मुक्तास्तवकैः शोभितं ऋक्षणमुत्तमम् ॥
सुरक्त-पट्टसूत्रादि-बन्ध-सम्बन्ध-बन्धुरम् ।
सर्वतोभद्रमुख्यानां मण्डलानां विभक्तिभिः ॥
लिखिताभिश्च पुरतो महाविस्मयकारकम् ।
एवम्बिधं वितानं यो विधायाथ द्विजन्मने ॥
शिवाय विष्णवे वाथ पुण्येऽह्नि प्रतिपादयेत् ।
स समुद्धरते न्यूनमात्मनः पुरुषत्रयम् २(†) ॥
स्वयं शिवपुरे रम्ये भोगान् भुक्त्वा मनोरमान् ।
क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् सुखी ज्ञानी धनी भवेत् ॥
इति वितानदानम् ।

—*—

(१६४) अथ गन्ध दानम् ।

—*—

445 अत्र सम्बर्त्तः—

गन्धानाभरणाणाञ्च द्विजाय यः प्रयच्छति ३(†) ।
स सुगन्धोमुदायुक्तो यत्र यत्रापि जायते ।

१ (*)

चामरविषये श्रीभोजाराज्ञीये युक्तिरूपतत्पुत्रवद्भवा वर्षितमणिः ।

२ (†)

‘पान्ततः पूर्वपुत्रान्’ इति श्रुतिः ।

३ (†)

‘यः प्रयच्छति धर्मविद्’ ” ” ।

तत्र सुगन्धिदेहत्वं गन्धदाना दवाप्रुयात् ॥
 सौभाग्यकारकं प्रोक्तं प्रदानं कुङ्कुमस्यतु ।
 तथा कर्पूरदानेन सर्वान् कामानवाप्रुयात् ॥
 मृगदर्प-प्रदानेन यशसा भुवि जायते १(*) ।
 यक्षकर्हमदानेन साम्राज्यं प्राज्यमश्रुते ।
 इति गन्धदानम् ॥

—*—

(१६५) अथ ताम्बूल दानम् ।

—*—

4-16. भविष्य पुराणे—

ताम्बूलं योनरोदद्यात् प्रत्यहं नियमान्वितः ।
 देवेभ्योऽथ द्विजातिभ्यः स महाभाग्यमश्नुते-
 इह संसारिणां नृणां मनुष्यत्वं सुदुर्लभम् ॥
 ताम्बूलदाना तन्मृणां अनायासेन जायते ।

4-17. ब्रह्माण्ड पुराणे—

ताम्बूलमुज्ज्वलं दद्याद् यो विप्रेभ्यः समाहितः ।
 शिवाय विष्णवेवाथ नाग-लोके महीयते ॥

4-18. विष्णु धर्मोत्तरे—

ताम्बूलस्य प्रदातेह सौभाग्यमपि विन्दति ।
 दत्त्वा जातीफलं विप्रे सफलां विन्दति क्रियाम् ॥
 सुखवास प्रदानेन सुखसौभाग्यमाप्नुयात् ।
 इति ताम्बूलदानम् ।

—*—

*मृगदर्प.—मृगमदः कस्तूरीति यावत् ।

—नरः सुगन्धि-देहत्वं गन्धदानादवाप्रुयात् ।

भोगवान् जायते नित्यं शरीरं नास्य तप्यति' । इति श्रीनाद्विः ।

(१६६) अथ पुष्पदानम् ।

—*—

449. महाभारते—

मनोहादयते यस्माच्छ्रियञ्चापि ददाति यत् (यः) ।
तस्मात् सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृत कर्मभिः ॥
देवताभ्यः सुमनसः यो ददाति नरः शुचिः ।
स सर्व-कामानाप्नोति प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥

450. नन्दिपुराणे—

धूपदः सुरभिर्नित्यं पुष्पदः सुभगः सदा ।
तस्माद्देवाय विप्राय दातव्यं तत् सुखार्थिभिः ॥

451. लैङ्गे, (यमः)—

पुष्टिर्भवेत् सदा कालं प्रदानाद् गन्धमाल्ययोः ।
देवता-पुष्पदानेन जायते श्रीसमन्वितः ॥
ऊर्द्धाङ्गतिमवाप्नोति यश्च धूप-प्रदोनरः ।

452. विश्वामित्रः—

देयाःसुमनसोनित्यं नरैःपुण्य-फलार्थिभिः ।
किमस्ति दैवतं तादृग् यत् पुष्पैर्नैव तुष्यति ॥
इति पुष्पदानम् ।

—*—

(१६७) अथ गीतादि दानम् ।

—*—

453. नन्दि पुराणे—

यो गान वाद्यं दद्यात् ब्राह्मणाय सुबुद्धिमान् १(*) ।
स गन्धर्वे पुरे गच्छे द्विसेत्तत्र युगत्रयम् ॥

१ (*) 'यो गीतवाद्यं' इति चेमाद्री पाठः ।

गायन् याति पिबन् याति स्वादन् याति गृह्णन्तथा ॥
यो भोजनस्य वेलायां विप्राणां गेयमाचरेत् ।

454. विष्णुधर्मोत्तरे—

देवतायतने यस्तु ब्राह्मणानां गृहेषु वा ।
गानं गीतस्य मधुरं गन्धर्वाणां पुरे वसेत् १(†) ॥
अतोद्यविद्यया राजन् प्रीणयन् द्विजदेवताः ।
स स्वर्ग-लोकमासाद्य देवताद्यैर्विनोद्यते ॥
देवताप्रे द्विजाप्रे यो नित्यं सुनृत्यमाचरेत् ।
विनोदयन्ति तं स्वर्गे नित्यमप्सरसां गणाः ॥
योगीत-नृत्य-बाद्यानि मूल्यं दत्त्वातु कारयेत् ।
स शक्र-भवने तिष्ठेद् यावदाभूत संप्लवम् ॥
योवापि मुखवाद्येन विनोदयति देवताम् ।
स धौत कल्मषमलः स्वर्गं याति नसंशयः ॥
वचने नेन्द्रियेणापि यः प्रीणयति मानवान् ।
विमत्सर-मना भूत्वा यस्तौति गुणिनोगुणान् ॥
स्त्रीयैः परकृतैर्वापि यस्तोत्रैः स्तौति देवताः ।
तस्य पुण्यवतः पुण्यमगण्यं केन वर्ण्यते ॥

तत्तु—

शङ्खचक्राद्यङ्कनञ्च नृत्यगीतादिकन्तथा ।
एकजातेरयं धर्मः नजातस्य द्विजन्मनः । इति ।

तत्तु—

वृथा वृत्त्यर्थत्वेनापि न कर्तव्यं मित्येतत्पर-विहिते-
निषेधानवकाशादतएव—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रोऽथ प्रतिलोमजः ।
शिवस्य विष्णोः प्रीत्यै वा गायन् नित्यं दिवम्भजेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे उत्तमम् ॥

—*—

१ (†) 'गायन् गीत' समधुरं' इति हेमाद्रौ पाठः ।

इति गीतादि-दानम् ॥

(१६८) अथ छत्रोपानद् दानम् १(*) ।

—*—

455. तत्र बृहस्पतिः—

असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारा समन्वितम् ।
तीक्ष्णातपश्च तरति छत्रोपानत् प्रदोनरः ॥

456. आदित्य पुराणे—

निदाघ-काले वर्षायां छत्रं यः सम्प्रयच्छति ।
तस्य कश्चिन्मनोदाहः कदापिच न जायते ॥

457. महाभारते—

उपानहौ प्रयत्नादयो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
मर्हते कण्टकान् सर्वान् विषमान् सन्तरिष्यति २(†) ॥
शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति तेन वै ।
यानश्चाश्वतरीयुक्तं तस्य स्वर्गे विशाम्पते ॥
उपतिष्ठति कौन्तेय रौप्यकाञ्चन शोभितम् ।
तत्रैव सूर्येण यमदग्नोरूपदेशे—३(‡)
तस्मात् प्रयच्छ विप्रेभ्यश्छत्रोपानहमुत्तमम् ।
धर्मस्ते सुमहान् भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥

458. देवलः—

छत्रदृष्ट्यायया याति यानेनोपानहप्रदः ।

459. यमञ्ज—

छत्रदोगृहमाप्नोति गृहदो नगरन्तथा ॥

१ (*) षोडशदानेषु छत्रोपानद्दानमस्ति । अतौ च—

‘छत्रो वर्षातपे चैव रात्रौ दृष्ट्याटवी सुच ।

शरीरवाचकामो वै सोपानतृकः-सदा व्रजेत्’ ॥

० †) ‘विषमं सन्तरिष्यति’ इति यस्यान्तर-वृत्तः पाठः ।

३ ‡) सूर्यकरसन्तप्त रेणुकादर्शेन कोपितस्य यमदग्नेः सूर्येण मङ्ग मन्वादः

460. घमदग्निः—

दद्यामानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
 स्नातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ॥
 गोलोके स मुदायुक्तो वसत्यपि हि भारत ! १(*) ।
 इति छत्रोपानद्दानम् ॥

—*—

(१६६) अथ पात्रदानम् ।

—*—

भाजनं यः प्रयच्छेत्तु हैमं रत्न-विभूषितम् ।
 सोऽप्सरः-शतसंकीर्ण-विमाने दिवि मोदते ॥
 राजतं यः प्रयच्छेत्तु विप्रेभ्योभाजनं शुभम् ।

461. ब्रह्मपुराणे—

औदुम्बराणि पात्राणि योदद्यादायसानि वा ।
 महतीमृद्धिमाप्नोति दुर्लभां त्रिदशैरपि ॥

462. अग्निः—

श्राद्धकाले तु योदद्यान्नाजने च उपानहौ ।
 तस्य वैविपुलं पुण्यं चाश्वदानं फलं लभेत् ॥

463. कालिकापुराणे—

रौक्मं क्षीरान्वितं पात्रं दधिपूर्णञ्च राजतम् ।
 द्विजेभ्यो यः प्रयच्छेत्तु तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥

464. वायुपुराणे—

स्वर्णरौप्यमयं भाण्डं देवतार्थे ददाति यः ।
 कुवेर-लोकमासाद्य मोदते बहुवत्सरान् ॥
 इति पात्रदानम् ॥

*—

(२००) अथापाक-दानम् १(*) ।

—*—

465. भविष्योत्तरे, श्राभगवानुवाच—

आपाकार्यं महादानं कथयामि युधिष्ठिर ! ।
 दत्तेन येन कामानां पुमान् भवति भाजनम् ॥
 मह तारा-बलं लद्वा कुम्भकारं प्रपूजयेत् ।
 वासोभिर्मूषणैश्चैव पुष्पैश्चागुरु चन्दनैः ॥
 ब्रूयात्तथेदं सामान्यं यथा तुष्टोऽभि जायते ।
 त्वं मे भाण्डानि पात्राणि गुरुणिच लघूनिच ॥
 मणिकादीनि शुभानि स्थाल्यश्च सुमनोहराः ।
 घटकान् करकांश्चैव प्रणीताः कुम्भकानिच ॥
 शरावादीनि पात्राणि भाण्डान्युच्चावचानिच ।
 अलिञ्जराः प्रतिघटाः मन्थानि कटहानिच २(†) ॥
 एवमन्यच्च यत्किञ्चिदुपभोग्यं भवेद्गृहे ।
 सम्पादय महाभाग ! विश्वकर्मा त्वमेवहि ॥
 भार्गवोऽपि प्रयत्नेन भाण्डौघैरन्वितं शुभम् ।
 आपाकं कल्पयेदेवं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 भार्गवः—कुम्भकारः ।
 सहस्रमेकं भाण्डानां स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 सन्ध्याकाले मथित्वातु दद्यादथ हुताशनम् ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्याद् गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
 ततः प्रभाते विमले ज्ञात्वा निर्व्वापितं शनैः (तैः) ॥
 रक्तवस्त्रैः समासाद्य पुष्पमालाभिरर्षयेत् ।
 यजमानस्ततःस्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ॥
 हेम रौप्याणि भाण्डानि ताम्रलोहमयानिच ।
 परितःस्थापयित्वाच स्वशक्त्या, चापि षोडश ॥॥

१ (•)

अथ 'मन्थनी' 'मन्थोनि' इति पाठद्वयं संभवति ।

२ (†)

'आपच्यते इत्यापाकः' पक्क-वदादि पाचम् ।

अपरितु 'सर्व्वमावपनं भाण्डं' पात्रामचक्षुभाजनम्' इत्युक्तम् ।

अपरितु—कुम्भकारस्येष्टत् पात्रादिदृष्टमस्थानमापाकं वदन्ति ।

तानि चत्वारि चत्वारि न्यसेत् पूर्वादि दिक्क्रमात् ॥
 पूजयित्वा प्रयत्नेन कृत्वाचापि प्रदक्षिणम् १(*) ।
 नार्य्यश्चाविधवास्तत्र समानीय प्रपूजयेत् ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 आपाक ब्रह्मरूपोऽसि भाण्डानीमानि जन्तवः ।
 प्रदानात्ते प्रजापुष्टिः स्वर्गश्चास्तु ममाक्षयः ॥
 भाण्डरूपाणि यान्यत्र कल्पितानि मयाकिल ।
 भूत्वा सत्वानु रूपाणि उपतिष्ठन्तु तानिवै ॥

अत्रेदं दानवाक्यम् ।

ॐ अद्येत्यादि यथाकालादि कीर्त्तनानन्तर मिदमापाको नामभाण्डरचितं यथोप-
 कल्प-हैमादि पात्र सहितं श्रीविष्णुदेवतं सौभाग्यारोग्यावैधव्यसर्वगुणोपेत-गृहप्राप्ति-पुत्र
 पौत्रादि सन्तति—सदाभर्त्र-वियोग-सदासुखोत्तमरूपावाप्ति कामोऽहं २(†) नानाजनेभ्यः
 समुत्सृजामीत्युत्सृज्य यथाशक्त्या सुवर्णादि दक्षिणा देया ।

अथ—योयदर्थी भाण्डेन तस्मै तत् प्रतिपादयेत् ।
 स्वेच्छया चैव गृह्णन्तु न निवार्य्यस्तु कश्चन ॥
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 विश्वकर्मा भवेत्पुष्टः तस्य जन्मत्रयं भवेत् ३(‡) ॥
 नारी दत्वाच्च सौभाग्यमतुलं प्रतिपाद्यते ।
 गृहं सर्वसुणोपेतं भृत्य मित्र जनैर्घृतम् ॥
 अवियोगं सदा भर्त्रा रूपश्चानुत्तमं लभेत् ।
 प्रदानमेतन्निर्दिष्टं प्रकारेण तवानघ ! ॥
 विद्यते बहुभिर्भेदैर्भूमिरेषा नरोत्तम ।
 निष्पाद्य भाण्डनिचयं प्रवरं प्रयत्नात्,
 आपाकदानमिह या कुरुते बरस्त्री ।
 सा पुत्र-पौत्र-पशुवृद्धिर्लुखानि लब्ध्वा,
 प्रेत्याशु भर्त्सहिता सुखिनी सदास्ते ॥

इत्यापाक-दानम् ।

- १ (*) 'कृतावपि प्रयत्नेन' इति हेमाद्रिः ।
 २ (†) 'स्वाम्ययोग्य सदासुख कामोऽहं' इति हेमाद्रिः ।
 ३ (‡) 'तस्य जन्मत्रयं रूप' इति तत्रैव पाठः ।

(२०१) अथान्नदानम् १(*) ।

—*—

466. स्कान्दे—

अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदा ।
तस्मादन्न-प्रदानेन सर्वदान-फलं लभेत् ॥
धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां देहः परम-साधनम् ।
स्थिति स्तस्यान्नदानाभ्यामत स्तत् स्वर्ग साधनम् ॥
अन्नं प्रजापतिः साक्षात् अन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् ।
तस्मादन्न समं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

467. ब्रह्मवैवर्ते—

तस्मादह रहै ह्येय मन्नमेव विचक्षणैः ।
अपरीक्ष्यैव सर्वेभ्य इति स्वायम्भुशासनम् ॥

तथाच—

आममन्नं गृहस्थाय नैव पक्वं कदाचन ।
नाध्वगाय निषिद्धं तदिति देवोऽप्रवीद्धरः ॥
श्राद्ध-यज्ञे गृहस्थाय देयमन्नं विशेषतः २(†) ।
नात्र पात्रपरीक्षा स्यान्नकाल नियमस्तथा ॥
नच देश परीक्षाऽत्र देयमन्नं सदैव तत् ।
श्रभ्यश्च श्रपचेभ्यश्च पतितेभ्य स्तथैवच ॥
कृमिकीट पतङ्गेभ्यः देयमन्नं सदैवतु ।
यस्याग्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते द्विजः ! ॥
तान्तु योनिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
भक्ष्यदः स्वर्गमाप्नोति शकलोकन्तु भोज्यदः ॥
लेण्वदोऽप्सरसां लोकं बसूनामपि चोष्यदः ।

१ (*),

अथ प्रकारान्तरं अन्नदान महात्म्यं प्रकटितम् ।

२ †)

इसस्योक्ति ईमाद्री—

अन्नेन धार्यते सर्वं जगदितश्चराचरम् ।

—‘सर्वेषामिव दानानां अन्नदानं विगिष्यते ।

अन्न दानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति’ ॥

वारुणं लोकमाप्नोति तथा पान प्रदोनरः ।
परमाप्त प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥

468. ब्रह्माण्ड पुराणे—

यस्यान्नपानपुष्टाङ्गं कुरुते पुण्यसम्भयम् ।
अन्नप्रदातु स्तस्यार्द्धं कर्तुं श्रार्द्धं न संशयः ॥

469. ब्रह्मवैवर्ते—

सर्वावस्थ मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितम् ।
कार्यन्तत् पात्रसादत्र तदेव परमा गतिः ॥
यस्यत्वन्नं समभ्राति ब्राह्मणानां शतं सदा ।
हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्य्यग् गतिर्भवेत् ।
ब्राह्मणानां सहस्राणि दशभोज्यं नरर्षभ ! ॥
नरोऽधर्मात् प्रमुच्येत पापेष्वपि रतः सदा ।
भोजयित्वा दशशतं नरोवेद-विदां नृप ! ॥
न्यायविद्वर्म्मविदुषां स्मृ(श्रु)तिभाष्यविदान्तथा ।
न याति नरकं घोरं संसारश्च न सेवते ॥

470. स्कन्दपुराणे—

एकं पाशुपतं भक्त्या भोजयित्वा प्रणम्य च ।
नानाविधैर्महाभक्ष्यैः शिवलोके महीयते ॥

471. देवलः—

मृष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात् कन्दं ततो लघु ।
ब्राह्मणान् भोजयेन्मूर्खान् निरये चिरमावसेत् ॥
गृहस्थ मिष्टभुक् भिक्षां यतिभ्यो न प्रयच्छति ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
प्रासमात्रा भवेद्भिक्षा नित्या यत्र प्रदीयते ।
तद्गृहं गृहमन्यत्तु श्मशानमिव दृश्यते ॥
पापं गृही क्षालयति ददद्भिक्षां दिनं प्रति १(*) ।

472. व्यास—

यस्त्वेक पङ्क्त्यां विषमं ददाति,
स्नेहाभयाद्वा यदिवार्थं हेतोः ।
देवैश्च दृष्टं मुनिभिः प्रगीतम्,
तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ।
इत्यन्नदानम् ॥

—*—

(२०२) अथामान्नदानम् ।

—*—

473. विष्णुधर्मोत्तरे—

धान्यानामुत्तमं दानं कथितं मुनिपुङ्गवैः ।
धान्येभ्योऽपि परं दानं रक्तशालिः प्रकीर्तितः ॥
षष्टिकान्न प्रदानेन लोकं नैर्ऋतिकं लभेत् ।
सचीन-वणकन्दत्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
वायव्यञ्च मसूराणि राजमाषाणि धान्यदः ।
अन्येषां शमीधान्यानां दानान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥
इक्षु मृद्धीकयोर्दानान् परं सौभाग्यमाप्नुयात् ॥
कलसानां प्रदानेन शक्रलोके महीयते ॥
काष्ठशालिं नरो दत्त्वा अलकायां स मोदते ।
रक्तशालिं नरो दत्त्वा सूर्यलोके महीयते ॥
दत्त्वा तथा सुगन्धाढ्यं गन्धर्वैः सह मोदते ।
यव प्रदानेन नरः इन्द्रलोके महीयते ॥
तथा गोधूम दानेन वसूनां लोकमाप्नुयात् ।
प्रियो भवति लोकस्य प्रियङ्गुं यः प्रयच्छति ॥
ददाति यस्तु श्यामाकं तस्य प्रीणन्ति देवताः ।
मुद्गदः शक्रलोकन्तु यमलोकन्तु माषदः ॥
यथेष्टं लोकमाप्नोति तथा विप्रस्तिलप्रदः ।

पक्वान्नदानात् फलदं नृलोके,
 शुष्कान्न मुक्तं हि तदद्यमस्मात् १(*) ।
 यजन्ति यज्ञैश्च ततो द्विजेन्द्राः,
 तस्मात्तु तत् पुण्यतमं प्रदिष्टम् ॥
 इत्यामान्नदानम् ॥

—*—

(२०३) अथोदक दानम् ।

—*—

474. स्कान्दे—

त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम् ।
 पवित्रममृतं तस्मात्तदेयं पुण्यमिच्छता ॥

475. भविष्योत्तरे—

प्रीष्मे चैव वसन्ते च पानीयं यः प्रयच्छति ।
 वक्तुं जिह्वा-सहस्रेण तस्य पुण्यं न शक्यते ॥

476. नन्दो पुराणे—

योऽपि कश्चित्पृषत्तयि जलपानं प्रयच्छति ।
 स नित्यतृप्तोवसति स्वर्गं युगशतं नरः ॥

477. गारुडे—

मूल्यान कृत्वा धर्मज्ञ जलदानं प्रयच्छति २(†) ।
 स याति चन्द्रसालोक्यं शुभमानांशुकावृतः ॥
 क्षीरकुल्यांस्तमायान्ति तथा यान्ति मधुस्रवाः ।
 घृत दध्युदकास्तस्य समुद्रा वशवर्त्तिनः ॥

478. देवलः—

सतोयां पथिके विप्रे योदद्यात् कर पात्रिकाम् ।
 फलं स कूप खातस्य न्यून माप्नोति मानवः ॥

१ (*)

'तदाभिरकात्' इति उमाद्री पाठः ।

२ (†)

'मूल्यान कृत्वा धर्मान्ते जलदानं प्रयच्छति' इति आदर्शं यन्मानसं धृतः पाठः ।

479. महाभारते—

पिपासया नन्नियते स्वोपच्छन्दश्च जायते ।
न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान् यः प्रयच्छति ॥

480. आदित्य पुराणे—

यो ददाति घटी पात्रं कुण्डिकां करकांस्तथा ।
तृष्णार्त्तस्तु तथा धर्मो लभते शीतलं जलम् ॥
इत्युदकदानम् ॥

—*—

(२०४) अथ धर्मघटदानम् ।

—*—

481. तत्र विष्णुः—

शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटम् ।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पमालोपशोभितम् ॥
दध्योदनयुतं कुर्याच्छरावं तस्य चोपरि ।
उपानच्छत्त संयुक्तं धर्माख्यं कल्पयेद् घटम् ।
पुष्पाक्षतं गृहीत्वातु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
ॐ नमो विष्णुरूपाय नमः सागर-सम्भवे ! ॥
अपां पूर्णोद्धरास्मां स्त्वं दुःखसंसारसागरात् ।
उदकुम्भोमया दत्तो प्रीष्मकाले दिने दिने ॥
उदकुम्भ - प्रदानेन प्रीयतां मधुसूदनः ।

482. भविष्योत्तरे—

प्रत्यहं धर्मघटको वल्लसंवेष्टितो नवः ।
ब्राह्मणस्य गृहे नेयः शीतामल-जलः शुचिः ॥
वसन्त प्रीष्मयोर्मध्ये यः पानीयं प्रयच्छति ।
पले पले सुवर्णस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
मार्गशीर्षात् समारभ्य उदकुम्भन्तु योददन् ।
दिने दिने सहस्रस्य गत्रां पुण्य फलं लभेन् ॥
तस्यै वोद्यापनं कार्यं मासि मामि नरोत्तम ।
मण्डका वेष्टकाभिश्च पक्वान्नैः सार्वकामिकैः ॥

उद्देश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणमथवा पितृण् ।
सतिलं प्रोक्षयित्वातु मन्त्रेणानेन मानवः ॥

मन्त्राश्च— १(*)

एषधर्मं घटोदत्तो ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात् सततं मम सन्तु मनोरथाः ॥
अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।
बसन्त ग्रीष्म समये प्रपादान फलं लभेत् ॥
प्रपादान फलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ।
इति धर्मघटदानम् ।

—*—

(२०५) अथाश्वत्थ सेवनम् २(†) ।

—*—

483. भविष्योत्तरे—

एदकुम्भ प्रदानेऽपि ह्यशक्तो यः पुमान् भवेत् ।
तेनाश्वत्थतरोर्मलं सेव्यं (च्यं) नित्यं यतात्मना ॥
सर्वपापप्रशनं सर्वदुःखप्रणाशनम् ।
सर्वरोगप्रशमनं नित्यं सन्ततिवर्द्धनम् ॥
अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः ।
इत्युच्चार्य नमस्कृत्य प्रत्यहं पापनाशनम् ॥
यः करोति तरोर्मले सेकं मास चतुष्टयम् ।
सोऽपि तत् फलमाप्नोति श्रुतिरेषा सनातनी ॥
इत्यश्वत्थ सेव(च)नम् ॥

—*—

१ (•) अन्यमन्त्रो—

‘पानीयं प्राणिनां प्राणाः पानीयं पावनं मङ्गलम् ।
पानीयस्य प्रदानेन वरुणः प्रीयतां मम ॥’
‘धर्मस्व’ घटरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
त्वयि दत्तेऽद्यया लीला मम सन्तु निरामयाः’ ॥

२ (†) अपरमन्त्रश्च—

‘चतुः स्पन्दं भुजस्पन्दं तद्यादुःखप्र दर्शनम् ।
अश्वत्थाच्च ससुत्यानमन्त्रस्य प्रमयागुमी ।
अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दन ।’

(२०६) अथ तरुपुत्रक विधिः ।

—*—

484. नन्दि—पुराणे—

तरुपुत्रन्तु यः कुर्याद्विधिवद्बहिः सन्निधौ ।
स महापातकैर्मुक्तः समुद्रतुल्य कुलत्रयम् ॥
नरकेभ्यो नरो याति प्रजापति-पुरं शुभम् ।

485. पद्मपुराणे—

अपुत्रस्यच पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।
यच्छन्ति रोपकेभ्य स्ते स तीर्थे तर्पणादिकम् । १(*)
तीर्थे पुत्रसहस्राणामेक एव करिष्यति ॥
पुत्र सहस्राणां कर्त्तव्यमिति शेषः ।
धनीचाश्रित्य वृक्षेण ह्यशोकः शोकनाशनः ।
प्लक्षो यज्ञप्रदः प्रोक्तश्चिञ्चात्वायुःप्रदा स्मृता ॥
जम्बुः कन्याप्रदा प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ।
अरलू रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ॥
प्रेतत्वं जायते तस्य रोपयेद् यो विभीतकम् ।
कङ्कोलः कुलवृद्धिः स्यात् खदिरे चाप्यरोगता ॥
निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः ।
श्रीवृक्षे शङ्करो देवः पाटलायान्तु पाठ्वती ॥
शिंशपायामप्सरसः कुन्दे गन्धर्व्व मत्तमाः ।
तिन्तिडीके दासवर्गो वकुलो दस्युदस्तथा ॥
सौभाग्यदश्चम्पकः स्यात् करीरः पारदारिकः ।
अपत्यनाशकस्तालो निदीशः कुलवर्द्धनः ॥
बहुभार्या नारिकेले द्राक्षा सर्वाङ्ग सुन्दरी । २(†)
रतिप्रदा तथा केली मोचकी शत्रुनाशिनी ॥

(*) 'स तीर्थे' पुत्र कृतं तर्पणादि—कन्यादि जन्मफल रोपकस्य ते तरुः प्रयच्छन्तीत्यर्थः ।

यत्रेनापिच राजेन्द्र पिप्पल्यारोपणं कुर्व' । पिप्पली—पञ्चत्वः ।

(†) 'पञ्चः सर्वाङ्ग सुन्दरः' इति आदर्शः चम्पानरुणः पाठः ।

मोचकः—शाल्मलि वृक्षः ।

एवमन्येऽपि ये वृक्षा स्तेऽपि नानाफल स्मृताः ।
इत्यादयस्तथा येऽन्ये येनोक्ता स्तेऽपि दायकाः १(*) ।
प्रतिष्ठान्ते गमिष्यन्ति ये नरा वृक्षरोपकाः ॥

486. स्कान्देऽपि—

महादेवो महादेवी मिदं वचनमब्रवीत् ।
शृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽवनिजः सुतः ॥
अवनिजः—वृक्षः ।
सुपुत्रार्थं भूमिरुहं प्रहीष्यामीति पार्वती ।
सोपवासा भवेन्नारी शुचिवस्त्रा शुचिभ्रता ॥
ततश्चैव सहस्रांशावस्त शृङ्गगते सति ।
उदिते विमले वापि तथादा विन्दु सन्निभे ॥
विप्रानामन्त्रयेद्रात्रौ पावनान् वेदवादिनः ।
शुचीनां मन्त्रयित्वा तु शुचिवस्त्रा शुचिभ्रता २(†) ॥
शयीत सनमस्कारा सदर्भां भूमिमाश्रिता ।
गमयित्वा तथा रात्रिं सवितर्युदिते सति ॥
भक्ष्यं भोज्यं समादाय ब्रजेदूयत्र भवेत्तरुः ।
तत्र तं स्नापयित्वा तु सातपत्रं सभूषणम् ॥
तन्तरुन्तरुणी कृत्य ततश्छायानुगामिनम् ।
यथोपपन्नं अन्नान्तान् भोजयित्वा द्विजांस्ततः ।
पुण्याहं वाचयित्वा तु ऋत्विङ्गिरथवात्मना ॥
तृप्रानां ब्राह्मणानां वै तत्त्वेनाकृतमात्मना ।
निवेश्य कृतमुद्दिश्य सद्भावेन परेणतु ॥
अपुत्रा भगवन्तोऽहं पुत्रप्रतिकृतिं तरुम् ।
प्रहीष्यामि ममानुज्ञां कर्तुमर्हत सत्तमाः ॥
पुत्रप्रतिकृतिं—पुत्रसदृशमिति शेषः ।
अतस्तैरभ्यनुज्ञातं तरुन्तरुणायुषम् ३(‡) ।

१ (०)

इत्यहंः झीको यन्यान्तर गालि ।

२ (†)

'शुचि विषा शुचिभ्रता' इत्याहं यन्यान्तर छतः पाठः ।

३ (‡)

'तरुणाकृतिम्' इति चतुर्बर्गचिन्तामणौ पाठः ।

भूमिदेव-समक्षं वै गृहीयात्तनयं प्रिये ! ॥
 भूमिदेव समक्षम्—ब्राह्मणाग्रतः ।
 अनेन विधिना यस्तु गृहीतस्तरुपुत्रकः ।
 पितृणां निरयस्थानां मधुधारां स वर्षति ॥
 गृहीतो विधिनानेन सुद्रु(ध्रु) भूमिरुहात्मजः ।
 शुभावहः स भवति विपरीतेतु दुःखदः ॥
 स पुत्राणां शताच्चापि पीनश्रोणि-पयोधरे १(*) ! ॥
 एकोऽपि भूरुहः श्रेष्ठः पुत्रत्वे कल्पितः शुभः ।
 इति तरुपुत्रक-ग्रहण विधानम् ॥

—*—

(२०७) अथाश्वत्थोपनयनम् ।

—*—

487. शौनकीये—

शौनकोहप्रवक्ष्यामि अश्वत्थस्योपनायनम् ।
 स्थापनादष्टमे वर्षे द्वादशैकादशेऽथवा ॥
 शस्ताः कालास्त्रय स्तेषु कुर्यात्तस्योपनायनम् ।
 तत्रोत्तरायणं श्रेष्ठं गुरौ शुक्रे प्रकाशिते २(†) ॥
 माघ फाल्गुनयोः कुर्यात् चैत्र-वैशाख-मासयोः ।
 क्षयमासेऽधिमासेच न कुर्यान्मौखि बन्धनम् ॥

तत्तन् स्थानीयतया तत्तद्वर्णनापत्तो तत्तद्वर्णं वदुमंस्कार कालम्यं चोचितत्वान् ।
 अतएव शूद्रादि जयमानकेऽश्वत्थमंस्कारे पौराणिकाराम प्रतिष्ठामात्रं कर्त्तव्यम् ।
 नचोपनयनं, शूद्रसम्बन्धिन स्तस्य प्रागुक्तन्यायेनोपनयन संस्कारा नर्हत्वादिन्याहुः ।

न कुर्याच्छेदिनाऽश्वत्थे विद्युद्वाग्निनाहते ।
 उपनीतिं प्रकुर्वीत स्कन्दपूर्णाङ्कुरान्विते ॥
 शुक्लपक्षे शुभर्षच सुवार स्योप लक्षणम् ।
 अपराह्णेचोपनीतः पुनः संस्कार मर्हति ॥

१ (*)

‘सुपुत्राणां शतं वापि’ इति इति—धृतः पाठः ।

२ (†)

गुरौ त्रीन् शुक्रे भागं च प्रकाशिते नासने गोवा वक्रातिचारे, युद्ध इत्यर्थः ।

इत्यग्निष्टोमोक्तेः १(*) ।

दन्तानां धावनं कृत्वा कर्त्ता स्नात्वा सचेलकम् ।
 कृत्वैव नित्यकर्म्मणि पूजयित्स्वेष्टदेवताम् ॥
 नान्दीश्राद्धं प्रकुर्वीत गृहे पुण्याह पूर्वकम् :
 तस्मिन्नेव दिने कर्त्ता चान्नहेम फलादिभिः ॥
 कृ(क)त्वा शीर्वचनं गृह्य ततो गच्छेत् समाहितः ।
 तूर्य्य घोषैश्च विविधैः पुण्यस्त्रीभिः समन्वितः २(†) ॥
 पुण्यस्त्रीति क्वचित् पाठः ।

ब्राह्मणैर्वेदघोषैश्च पुण्यवादित्र-निःस्वनः ।

ब्रह्मयज्ञोपवीतादी न्मौञ्जी दण्डाजिनादिकम् ॥

पूजाद्रव्यञ्च हैम्यञ्च गृहीत्वाश्वत्थ सन्निधौ ।

गत्वा प्रक्षालिताङ्घ्रिश्चेत्याचम्योपविशेद् भुवि ३(‡) ॥

त्रिपञ्चदशहस्तं वा गोमये नोपलिप्यते ।

धातुपिष्टेन समपूज्य रङ्गमालिकया तथा ॥

अश्वत्थेशानदिग्भागे कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

आचार्य्यवरयेत् पश्चाद्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥

आचारवन्तं धर्मज्ञं कुलीनञ्च कुटुम्बिनम् ।

सर्वावयव-सम्पूर्णं रोगदोष-विवर्जितम् ॥

शान्तं तपस्विनं दान्तं सर्वद्राणि-हितेरतम् ।

षष्ठीपवीतगन्धाद्यै रङ्गुलीयक-कुन्तलैः ॥

कर्त्ता तम्पूजयेद्भक्त्या वित्तशाच्यं नकारयेत् ।

तेनैव कारयेद्विद्वान् अश्वत्थस्योपनायनम् ॥

कुर्यात् पञ्चामृतैः स्नानं तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।

अश्वत्थपूर्वदिग्भागे होमं कुर्यात् स्वशाखया ॥

उपलेपादि यत्तन्नं चाक्षुष्यं तं प्रकल्पयेत् ।

ब्रह्मयुगं ततोदद्याद् धूपं वस्त्राणि मन्त्रतः ३(०) ॥

१ (*) 'इतोऽष्टो' इति ग्रन्थान्तर घृतः पाठः ।

२ (†) 'षष्ठीपवीतगन्धाद्यै रङ्गुलीयक-कुन्तलैः' इति ग्रन्थान्तरः घृतः पाठः ।

३ (‡) धूपमन्त्राणि मन्त्रतः ।

यज्ञोपवीतं दद्यात् 'यज्ञोपवीत'मित्यपित्यपि १(*) ।
मेखलाञ्च त्रिरावेष्टय प्रदेयामिति मन्त्रतः ॥
तूष्णीं कृष्णाजिनं दण्डं प्रदद्याच्च यथाक्रमम् ।
गन्धपुष्पाक्षतैःशुक्रुः अश्वत्थस्यच पश्चिमे ॥
'अश्वत्थेवोपनिषदन' मित्यृचा पूजयेत् सुधीः २(†) ।
ॐ भूर्भुवःस्वः पूर्वन्तु गायत्रीन्त्रिजपेदथ ।
निरीक्ष्येत्तथाश्वत्थं 'देवस्यत्वे'ति मन्त्रतः ३(‡) ॥
'आत्वे'तिध्रुवसूक्तेन व्याहृति त्रितयेनच ४(+) ॥
अश्व(त्थ)नामचोच्चार्य्य विभक्त्यातु द्वितीयया ।
शलाकया सुवर्णस्य स्थापयामि पदं पठेत् ॥
हुत्वा स्विष्टकृतं पश्चाद्धोमशेषं समापयेत् ।
गन्धाक्षतैः शुक्रपुष्पैः धूपदीपोपचारकैः ॥
भक्ताद्यैः फलताम्बुलै स्तथाश्वत्थं प्रपूजयेत् ।
पुरस्तादुपविष्टाञ्च हुत्वा व्याहृतिभिः क्रमात् ॥
जुहुयादाज्यमघ्नौतु 'आपु षन्'इत्यनुक्रमात् ५(x) ।
'या औषधी'र्याःफलिनी'रश्वत्थे वदति त्वथ ॥
'बनस्पते शतबलो' 'द्वासुपर्णा' इति क्रमात् ६(०) ॥
समिद्धिश्वरूणाञ्चैव पालाशोभिः पृथक्पृथक् ।
हुत्वा द्वादशभिः सम्यगेवं कृत्वा समाहितः ॥

वस्त्रोपवीतालङ्कारादिभिस्तावर्चयेत् । अथाचार्योऽश्वत्थस्योपनयनं यजमानानु-
ज्ञातः करिष्ये इतिसङ्कल्प्याश्वत्थ-पश्चाद्भागे प्राङ्मुख उपविश्य दुग्धादि प्रकाशकैः पञ्चामृत-

- १ (*) 'यज्ञोपवीतं'गरमं पवितं इहस्पतियं सङ्गं पुरस्तात् ।
'आयुष्यमया' प्रतिमुञ्चयन् यज्ञोपवीतं वन्तु तेजः' ।
यज्ञोपनिषदि । अथ 'धूपं पुष्पाणि' इत्यन्तः पाठः ।
अथ इहस्पतयेदित्यत्र 'प्रजापतेयेदिति'पाठोऽपिवाचि ।
- २ (†) यज्ञ यजुर्वेदे १५—४ ।
३ (‡) ,, ,, ८—१८ ।
४ (+) ,, ,, १२—११ ।
५ (x) ,, ,, १२—८३ ।
६ (०) ,, ,, १३—८८ ।

मन्त्रैः पृथक्त्वेन पञ्चामृतैरश्वत्थं संस्नाप्य शुद्धोदकेन स्नापयित्वा गन्धपुष्पादिभि-
रलंकृत्याश्वत्थपूर्वदिग् भागे होमार्थं स्थण्डिलं विधाय होमसामग्रीमासाद्य स्वशाखोक्त-
विधिनोपलेपनेनोल्लेखनादिकं कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधानं विधाय वायुसूर्यादि वक्ष्य-
माणदेवतोद्देशेन चरुं श्रपयित्वाज्यभागान्तं कुर्यात् । अश्वत्थपश्चाद्भागे प्राङ्मुखोपविष्ट-
आचार्यः 'युवंवस्त्राणी'ति मन्त्रेण वस्त्रद्वयेनाश्वत्थमावेष्ट्य, 'यज्ञोपवीत' मिति(१)
मन्त्रेण यज्ञोपवीतं प्रतिमुच्य, 'प्रावे वामे'ति मन्त्रेण मेखलां त्रिरावेष्ट्य तूष्णीमजिनं
दण्डश्च दत्त्वा 'अश्वत्थेवो निषदनं (२) इतिमन्त्रेण श्वेतगन्धपुष्पाक्षतैर्माल्यैः संपूज्य
सप्रणववाहृतिप्रयां गायत्रीं त्रिवारं जप्त्वा, (३) 'देवस्यत्वे'ति मन्त्रेणाश्वत्थं निरीक्ष्य.
'आत्वाहार्षमन्तरभूत्' (४) इति ध्रुवसूक्तं पठित्वा ॐ भू भुवः स्वरित्युक्त्वा अश्वत्थं
स्थापयामीति स्वर्णशलाकया संस्पृशेत् ।

ततः स्थण्डिलमेत्याज्येन ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये नमः । ॐ भुवः स्वाहा इदं
वायवे नमः । ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्यायः । 'ॐ अग्न आयूंषि = दुच्छुनाम्'(५)स्वाहा
इदमग्नये पवमानाय । ॐ 'अग्निर्ऋषिः - महागयम्' (६) स्वाहा इति पूर्ववत्यागः
ॐ 'अग्ने पवस्व - पोषं' स्वाहा पूर्ववत् । (७) ॐ 'या ओषधीः = सप्तच स्वाहा' इदं
मोषधीभ्यः । (८) ॐ 'याः फलिनीः = हसः स्वाहा' । त्यागः पूर्ववत् । ॐ 'अश्वत्थेवः
पुरुषं स्वाहा' (९) पूर्ववत् । ॐ 'वनस्पते शतवलशः = रुहेम स्वाहा' इदं पिप्पलाय ।
ॐ द्वा पुपर्णा - चाकशीति स्वाहा' इदं पिप्पलाय नमः । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा
इदं प्रजापतये नमः ।

एतैरेव मन्त्रैः पालाशीभिः ममिद्धि श्ररुणा पृथक् पृथक् हुत्वा स्विष्टकृदादि
होमशेषं समाप्याश्वत्थ पश्चिमे देशे गन्धाक्षत-स्वर्णपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलताम्बुलैः, 'ॐ
अश्वत्थेव' इति मन्त्रेण सम्पूजयेत् ।

गन्धाक्षतैः स्वर्णपुष्पैः धूपदीपोपहारकैः ।

भक्ष्याद्यैः फलताम्बुलैः स्ततोऽश्वत्थं प्रपूजयेत् ॥

अश्वत्थ पश्चिमे देशे प्राङ्मुखश्चोपविश्यच ।

दक्षिणे नैव हस्तेन स्पृष्ट्याश्वत्थं समाहितः ॥

धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवत्सकाम् ।

अश्वत्थस्याच्छांदनं वस्त्रं आचार्याय प्रदापयेत् ।

अन्येषामपि विप्राणां स्वशक्त्या पूजयेत्ततः ।

ब्राह्मणे दक्षिणान्दद्याद्धेमं वित्तानुसारतः ॥

ब्राह्मणान् भोजयेदष्टौ भुञ्जीयाद्वन्धुभिः सह ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या ह्यश्वत्थस्योपनायनम् ॥
 कुलकोटी समुद्रुत्य विष्णु सायुज्यमाप्नुयात् ।
 इति शौनकीये ऽश्वत्थस्योपनायन विधिः ॥

अथास्य प्रयोगः ।

यजमानः कृतनित्यक्रियो मन्त्रपूर्वकं दन्तधावनं कृत्वा जिह्वां समुल्लेख्य सचैलं
 स्नात्वा शुल्काम्बरधरः कृताचमनद्वयं शुद्धासने उपविश्य कुशतिलयवानादायाद्येत्यादि
 संकीर्तनान्ते सकलपापक्षयपूर्वक-कुलकोटिसमुद्धरण-विष्णुसायुज्यकामोऽश्वत्थोपनायन-
 महकरिष्य इति सङ्कल्प्य ततः पुण्याहवाचनं नान्दीश्राद्धं स्वगृहे कृत्वा तस्मिन्नेव दिने
 पूर्वाह्ने तुर्यघोष-वेदध्वनि सहित पुण्यस्त्रीब्राह्मणेः सह सर्वसम्भाराणादाय अश्वत्थ-
 सन्निधिं गत्वा प्रक्षालितपाणिपादोऽश्वत्थेशानदिग्भागे त्रिहस्तं पञ्चहस्तं दशहस्तं वा
 स्थलं गोमयेनोपलिप्य धातुपिष्टेन रङ्गमालिकयाऽलङ्कृत्य पुण्याहं वाचयित्वा, आचार्य्य-
 मुख्यं गुणवन्तं वृत्वा ब्राह्मणं वृणुयात् ।

अथ यजमान स्तत्रैवोपविश्य दक्षिणहस्तेनाश्वत्थं पृष्ठा प्रणम्य स्वदक्षिणतः उपविष्टा
 योदङ्मुखायाचार्याय सवत्साम् गान्दद्यात् ।

कृतैतदश्वत्थोपनायनप्रतिष्ठासिद्धयर्थं यथाशक्त्यालङ्कृत सवत्सां गां रुद्रदैवताममुकगोत्रा
 यामुकशर्मणे तुभ्यमहंसम्प्रददे, इति प्रयोगेन दत्त्वाऽश्वत्थाच्छादन-वासोद्वयं तस्मैदत्त्वा
 वृतेभ्यो-ब्राह्मणेभ्योऽन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः पूजापूर्वकं यथाशक्ति दक्षिणान्दत्त्वा, अग्न्यादि
 देवताप्रीतयेऽष्टौब्राह्मणान् भोजयित्वा दीनाऽनाथान् सन्तोष्य बन्धुभिः सह स्वयं भुञ्जीत ।
 य एवं कुर्यान् स कुलकोटीः समुद्रुत्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात्, इत्याह भगवान् शौनकः ।

इति अश्वत्थोपनायन प्रयोगः ।

—*—

(२०८) अथ गलन्तिकादानम् १(*) ।

—*

488. भविष्योत्तरे—

वसन्त समयं ज्ञात्वा गत्वा देवालयं परम ।
 यत्र स्वायम्भुवं लिङ्गं आर्पवा देवपूजितम् ॥

१ (*) गलन्तिका—'ककथ्यान् गलन्तिका' । 'ककथ्याभाष्यभट्टेना दत्त्वा वातुने चिप' इति विश्वः ।

कन्दोर्मत्या दृष्टपत्र निष्काशनसाधनपाठमित्येक ।

तस्य गभंगृहान्तस्थं घटन्तोयेन सम्भृतम् ।
 कुर्यात् सुरभिगन्धैश्च वासितं वस्त्रगालितम् ॥
 स्रवन्तश्च दिवा रात्रं तज्जलं लिङ्गमूर्द्धनि १(*) ।
 एवं यः कारयेत् कुम्भं श्रद्धाभक्ति समन्वितः ॥
 शिवस्य विष्णोरर्कस्य इष्टदेवस्य वा पुनः ।
 स्रवन्तंकारयेन् कुम्भं अच्छिद्रं देवमस्तके ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा नरोमास चतुष्टयम् ।
 ततः कर्कटके प्राप्ते देवं पञ्चामृते नतु २(†) ॥
 संस्त्राप्य पूजयेद् गन्धैर्नैवेद्यैश्च मनोहरैः ।
 प्रणिपत्य महेशानं मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
 ॐ नमः शङ्करः शम्भु भवोदाता शिवोहरः ।
 प्रीयतां मे महादेव जलकुम्भ प्रदानतः ॥
 एवं सङ्कल्प्य दातातु पश्चादागत्य वेश्मनि ।
 स्व शक्त्या शिव भक्तानां विप्रमुख्यांश्च भोजयेत् ॥
 एवं यः कुरुते प्रीष्मे जलदान—क्रियां हरे ! ।
 यावद्विन्दूनि लिङ्गस्य पतितानि जलस्यच ॥
 स वसेच्छाङ्करे लोके तावत् कोट्योनरेश्वर ! ।
 इति गलन्तिकादानम् ॥

—*—

(२०६) अथ मणिकदानम् ।

—*—

489. भविष्ये, युधिष्ठिर उवाच—

मणिकस्य कथं दानं कस्मिन् कालेच दीयते ।
 किं फलं तस्य दानेन तदाचक्ष्व जनार्दन ! ॥

१ (1)

लिङ्गमस्तके निर्भरजलविन्दुवत् पातनं युक्तम् ।

२ (†)

मन्त्रशोधितपञ्चगव्येनापि स्त्रापनसूचितम् ।

श्रीकृष्ण उवाच—

प्रपा दातुं अशक्तेन विशेषाद्दर्म्ममिच्छता ।
दानन्तेन प्रकर्त्तव्यं मणिकस्य युधिष्ठिर ! ॥
वैशाखस्य तृतीयायां पौर्णमास्यां विशेषतः ।
वसन्ते प्रीष्मकालेच मणिकन्तत्र दीयते ॥
चत्वारिंशद्घटैः श्रेष्ठं त्रिंशद्भिर्मध्यमं स्मृतम् ।
विंशत्या कन्यसं प्रोक्तं अतोहीनं न कारयेत् ॥
जलपूर्णन्ततः कुर्यात् सहिरण्यं स्वशक्तितः ।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितम् ॥
सम्परिच्छाद्य वस्त्रेण रत्नभाण्डकृतोपरि ।
तस्यो परि न्यसेद्देवं पूर्णहोम-विनिर्मितम् ॥
सदक्षिणन्तु विप्राय दद्यात् संस्मृत्य केशवम् ।
आपोनारा इति प्रोक्ता आदित्योवरुणोपमः ॥
मणिकः पृथिवीं सर्वां दातुः शान्तिं प्रयच्छतु ।

पूजामन्त्रोऽयम् ।

ॐ आपः पवित्रं लोकानां अप्सु शेते जनार्दनः ।
मणिकस्य प्रदानेन प्रीयतां जलशायिकः ।

अथ दानमन्त्रः ।

अनेन विधिना दत्त्वा मणिकं द्विजपुङ्गवे ।
दाता यत्फलमाप्नोति तच्छृणुष्व नरोत्तम ! ।
वियोगो नैव तस्यास्ति पुत्रैर्भातृ धनैर्नच ॥
गृहसंभारवैकल्यं न प्राप्नोति नरः क्वचित् ।
या स्त्री ददाति मणिकं तस्याः पुण्यफलं शृणु ॥
अपुत्रा लभते पुत्रं दुर्भगा सुभगा भवेत् ।
विधवा न पुनर्जन्म लभेत् मणिवत्सदा ॥
गृहदानफलं प्राप्तुं विष्णुलोके महीयते ।
अथयुजि नवम्याश्च हरिवासरे कृते फलाधिक्यम् ।
प्रीष्मप्रवेशे मणिकं दद्यात् सर्वमुखावहम् ।
तस्य पुण्यफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ।

आश्वयुज्ये नवम्याश्च शुक्लायां भरतर्षभ ! ।
 संरुढ़ः पुष्पके दिव्ये आखण्डल-पुरे वसेत् ॥
 इति मणिकदानम् ॥

—*—

(२१०) अथान्यद् मणिकदानम् ।

—*—

190. तत्र देवलः—

श्रीष्मप्रवेशे मणिकं ददाति द्विजसन्नि ।
 योऽम्बु पुरितमाप्नोति स तडाग फलं लभेत् ॥
 इत्यपर मणिकदानम् ।

- *

(२११) अथ प्रपादानम् १(०) ।

---*---

191. भविष्योत्तरे---

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे ।
 पुण्येऽह्नि विप्र कथिते मण्डपं कारयेत्ततः ॥
 पुरस्य मध्ये पथिच चैत्यवृक्षतलेऽथवा ।
 सुशीतलं सुरभ्यश्च विचित्रासन-संयुतम् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेद्रम्यान् मणिकुम्भांश्च शोभनान् ।
 अकालमूलान् करकान् वस्त्रैरावेष्टिताननान् ।
 ब्राह्मणः शीलसम्पन्नो भृतिन्दत्वा यथो चिताम् ।
 प्रपापालः प्रकर्ष्यो बहुपुत्र परिच्छदः ।
 पानीयपान मश्रान्तो यः कारयति मानवान् ।
 एवं विधां प्रपां कृत्वा शुभेऽह्नि-विधिपूर्वकम् ॥

१ (०)

'प्रपादानस्य माहात्म्यं' इदं देवेश विचन ।

कचन्देवा कदा देया दाननसास किं फलम्' । इति तत्र बुधिष्ठिर वाक्यम् ।

यथाशक्त्या नरश्रेष्ठप्रारम्भे भोजयेद्विजान् ।
 ततश्चोत्सर्जयेद्विप्रान् मन्त्रेणानेन मानवः ।
 प्रपेयं सर्व्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादितां ॥
 अस्य प्रदानात् पितरः तृप्यन्तु प्रपितामहाः ।
 अनिवारितं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥
 त्रिपक्षं वा महाराज जीवानां जोवनं परम् ।
 गन्धाढ्यं सरसं शीतं निर्मलं भाजने स्थितम् ॥
 प्रदद्यादप्रतिहतं मुखं स्वमवलोकयेत् ।
 पिवतां सारासारत्वे मुखेन प्रविलोकयेत् ॥
 विप्रान् मन्त्रेण चानेन मानयेदित्यथः ।
 प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं कारयेद्विजान् ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रीष्मे तापप्रणाशनम् ।
 पानीयमुत्तमं दद्यात् तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कपिलाशतदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 तन् पुण्यं फलमाप्नोति सर्व्वदेवैः सुपूजितम् ॥
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं विमानमधिरुह्य सः ।
 याति देवेन्द्रनगरं पूज्यमानोप्सरोगणैः ॥
 त्रिंशन्कोट्योहि वर्षाणां यक्षगन्धर्व्वसंविनः ।
 पुण्य-फलादिहागत्य चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ॥
 ततः परपदं याति पुनरावृत्तिर्दुर्लभा १(*) ।
 इति प्रपादानम् ॥

(२१२) अथ पान्थापचारः ।

— * —

492. गारुड —

पान्थं परिचरेद्यस्तु शयनासन-भोजनैः ।
 स स्वल्पेन प्रयासेन सर्व्वक्रतुफलं लभेत् ॥

‘दुर्लभम्’ इति चादर्शपुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

प्रतिश्रयं सुनिर्वाचं (तं) शुचि भूमितलं शुभम् ।
 अध्वनीनाय संपाद्य सद्योदहति यातकम् ॥
 वर्षासु तूष्ण १(*) भवने हेमन्तशिशिरेषुच ।
 ग्रीष्मेच शीतलं पथ्यं विश्राम्य नाकभाग्भवेत् ॥
 दत्त्वा वासो विवस्त्राय रोगिणे रुक्प्रतिक्रिया ।
 तूष्णात्तयि जलन्दत्त्वा शृतमन्नं बुभुक्षवे २(†) ॥
 पथिकाय पादत्राणं सर्वं तरति दुष्कृतम् ।
 अध्वन्यमनुमान्यापि शाकमूलफलैर्जलैः ॥
 सकृत् सत्कृत्य पथिकं श्रेयसे भाजनम्भवेत् ।

तथा —

अभावे तृणभूम्यम्बु (पा)पत्रे धन फलानिच ॥
 दत्त्वा ध्वगाय निर्विद्य सर्वं यन्ति च निर्दनाः ।

493. विष्णुघर्मोत्तरे—

उपानद्वांश्च छत्रेण श्रान्तोऽसौ योग्य मानवः ॥
 संस्थाप्य शुभदेशेतु क्षणाद्बहु फलं लभेत् ।

तथा—

मूल्यान वाहयित्वाऽपि परभारं विचक्षणः ॥
 जन्ममेधाख्य यागस्य फलं दशगुणं लभेत् ।

तथा—

चौरैभ्योरक्षणं कृत्वा शक्रलोके महीयते ॥

494. स्कान्दे ।

यस्तु मार्गं परिश्रान्तं द्विजाति श्रमकर्षितम् ।
 तैलेनाभ्यञ्जयेत् प्राज्ञःस सुखी मोदते दिवि ॥
 सर्पिसा कपिला धेनु रथवान्येन सर्पिसा ।
 उत्तरायणमासाद्य योऽभ्यञ्जयति धूज्जटिम् ॥
 महापूजां घृतेनैव तस्मिन्नेव दिने शिवे ! ॥
 कृत्वा मनुष्यो लभते राज्यं निष्कण्टकं सदा ॥

१ (•) 'तूष्ण' इति पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

२ (†) 'शृतमन्नम्' ॥

सर्पिः पलसहस्रेण गोविन्दस्य शिवस्यच ।
महास्नानं नरः कृत्वा ब्रह्महत्यां तरिष्यति ॥

495. नन्दिपुराणे—

पादाभ्यङ्गन्तु योदद्यात् पान्थाय परिखे दिने ।
स शुभाभरणैः सर्वैर्वन्दिभिर्नित्य वन्दितः ।
भवेन्नृपो महाभागो मण्डलं दशयोजने ।
संवाह्याध्व-परिश्रान्तं पादाभ्यङ्गादिना नरः ॥
धर्मस्य पुरमाप्नोति सर्वकाम गुणाञ्ज्वलः ।
दत्त्वा वारि सुखस्पर्शं पादाभ्यङ्गं द्विजातये ॥
उच्छिष्टं माज्जनाच्चापि गोदानफलमश्नुते ।

496. भविष्यपुराणे—

ब्राह्मणस्यतु यो भक्त्या पादौ प्रक्षाल्य यत्नतः ।
घृतेनाभ्यञ्ज्य पादौतु विष्णुलोके महीयते ॥
इति पान्थोपचारः ॥

—*—

(२१३) अथ गो-परिचर्या ।

—*—

497. तत्र विष्णुः—

गवां कण्डुयनं चैव सर्व-कल्मषनाशनम् ।
गवां प्रास प्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥

498. आदित्यपुराणे—

लवणञ्च यथाशक्त्या गवां भुक्त्यै ददन्ति च ।
तेषां पुण्यकृतां लोका गवां लोकं प्रजन्ति च ।

499. महाभारते—

कृत्वा गवां वै शरणं शीतवातक्षमं महत् ।
आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ! ॥

500. हारीतम्—

द्वौमासौ पायये द्वत्सं द्वितृतीये स्तनं दुहेत् १(*) ।
चतुर्थे द्विस्तनञ्चैव यथान्यायं यथाबलम् ।

501. ब्रह्मपुराणे—

आदौ विचार्य वयसः परिमाणं बलं रुचिम् ।
आकस्मिकन्तु दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाहिकम् ॥

502. विष्णुधर्मोत्तरे—

गवां कण्डुयने चैव सर्वं कल्मष नाशनम् ।
तासां शृङ्गोदकं नाम जाह्नवी जलसन्निभम् ॥
तथा,—दत्त्वा पर गवे प्रासं पुण्यं सुमहदाप्नुयात् ।
शिशिरं सकलं कालं प्रासं परगवे तथा ।
दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति सम्बन्सरशतानि षट् ।
अप्रभक्तं नरोदृशान्नित्यमेव तथा गवाम् ।
नित्यमतन्त्रितः ।
द्वितीयं स्वर्गमाप्नोति तेन सम्बन्सरं नरः ।
गवां लोकमाप्नोति यावन्मन्वन्तरं द्विजः ॥
प्राण-त्राणं गवां कृत्वा गृहे पुरुषसत्तमः ।
वासवं लोकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
प्राण प्रयाने पानीयं दत्त्वा पुरुषसत्तमः ।
वारुणं लोकमाप्नोति क्रीडत्यप्सरसां युतेः ॥

तथा—

सिंहव्याघ्र भयात्त्राणं पङ्कलमां जले गताम् ।
समुद्धृत्य नरः स्वर्गे कल्पभागमुपाश्नुते ॥
तासां सम्प्राशनं धन्यं सर्वकल्मष-नाशनम् ।
दाने जलं तथा तासां कुलान्यपि-समुद्धरेत् ॥
उदक्या सूतिकादोषो नैव तत्र गृहे भवेत् ॥
इति गो-परिचर्या ॥

—

(२१४) अथ यज्ञोपवीतदानम् १(✽) ।

—*—

503. तत्र षौधायनः—

यज्ञोपवीतदानेन जायते ब्रह्मवर्चसम् (सी) ।
तस्मात्तानि प्रदेयानि ब्राह्मणेभ्यो विपश्चिता ॥

504. अग्निः—

क्षौमजं वाथ कार्पासं यादृक्सूत्रमथापिवा ।
यज्ञोपवीतं योदद्याद् धृतवर्णं शुशोभनम् ॥
यथा शक्त्या विधानेन ह्यग्निष्टोमफलं लभेत् ।

505. नन्दि-पुराणे—

यज्ञोपवीतदानेन सुरेभ्यो ब्राह्मणाय वा ।
भवेद्विप्रश्चतुर्वेदः शुद्धधीर्नात्र संशयः ॥

506. विष्णुप्रोक्ते—

उपाकर्म्मणि विप्रेभ्योदत्त्वा यज्ञो पवीतकम् ।
आयुष्मान् जायते तेन कर्म्मणा मानवोभुवि ॥
इति यज्ञोपवीतदानम् ॥

—*—

(२१५) अथ यष्टि-दानम् ।

—*—

507. स्कान्दे—

यष्टिं येतु प्रयच्छन्ति दृष्टिहीनेऽथ दुर्बले ।
तेषां सुविपुलः पन्था फल मूलोपशोभितः ॥
पेयं भोज्यञ्च पान्येभ्योदीनेभ्योऽपि दयालवः ।
यष्टिदानं प्रकुर्वन्ति नीरोगास्ते न संशयः ॥

१ (०)

“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सङ्गं पुरस्तात् । आयुष्मन्तं प्रतिपुत्रं यत्नं
यज्ञोपवीतं बलमस्तु तैत्रः” । तथा षौधायनः “कीदृशीतं चिह्नितं यज्ञोपवीतमागमिः” ।
अत्रकीदं ह्यग्निष्टोमं पठन्त्यादिमयमित्यर्थः । शीतं कार्पासोदकम् । अन्तं संस्कार
कीदृशीतं वासि ।

पङ्कोशरण कार्याणि यष्टिः प्रकुरुते सदा ।
गो-सपर्यादि वृत्तिश्च जायते यष्टि धारणात् १(*) ॥
भीतानां शरणं यष्टि गच्छतां निशि वा वने ।
शङ्कां पङ्कादि मार्गोत्थां नियमेन निरस्यति ॥

508. स्कान्दे—

यतिभ्योवैणवन्दण्डं द्विजेभ्योऽपि खनित्रकम् ।
प्रदाता परलोकेऽसौ यमदण्डं न गच्छति ॥

तत्रैव—

प्रददाति पथापन्ने योदण्डं ब्रह्मचारिणि ।
समहा पुरुषोलोके ब्रह्मवर्षसमभ्रुते ॥
इति यष्टिदानम् ॥

—*—

(२१६) अथेन्धन दानम् ।

—*—

509. बह्विपुराणे—

य इन्धनानि काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वार्थास्तस्य सिध्यन्ति तेजस्वीचापि जायते ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव धन्योऽग्निं यः प्रयच्छति ।
सर्वलोक-प्रतापार्थं पुण्याङ्कृतिमवाप्नुयात् ॥

510. यमः—

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।

511. महाभारतेषु—

यश्चेन्धनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
प्रतापनार्थं राजेन्द्र प्रवृत्ते शिशिरे नरः ॥
सिध्यन्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि त्रिविधानिच २(†) ।
उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीप्यते नरः ॥

१ (*)

'गोसर्पादि' इति पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

२ (†)

'कार्याचिविधानिच' इति चादर्शं यन्मान्तरधृतः पाठः ।

१

चित्रेभ्यः-पाकयोग्यं काष्ठसङ्घम् ।

न तु काष्ठसामान्यमाद्र्थनादि ।

भगवांश्चास्य सुप्रीते वह्निर्भवति नित्यदः ।
नतं जयन्ति पशवः संग्रामेषु जयन्त्यपि ॥
इतीन्धन दानम् ॥

—*—

(२१७) अथाग्निष्टिका-दानम् ।

---*---

512. भविष्योत्तरे,—श्रीकृष्ण उवाच १(*) ।

आदौ मार्गशीर्षे मासि शोभने दिवसे शुभे ।
अग्निष्टिकां कारयित्वा सुखासीनवतोदृढाम् ॥
देवाङ्गने पथि हृष्टे विस्तीर्णे चत्वरे तथा ।
सुत्वक्षकः संग्रहं कृत्वा सुशुद्धं काष्ठसञ्चयम् ॥
ततः प्रज्वालयेदग्निं हुत्वा व्याहृतिभिः क्रमात् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद् भक्त्या तेभ्योदद्याच्च दक्षिणाम् ॥
अनेन विधिना कृत्वा प्रत्यहं ज्वालयेत्ततः ।
यदि कश्चित्क्षुधार्त्तः स्याद्भोजनं तस्य कल्पयेत् ॥

ॐ अद्येत्यादि—हेमन्तशिशिराख्यमृतुद्वयं यावत्—प्रत्यहं शीतार्त्त-प्राणि-तापार्थ-
मिमामग्निष्टिकां श्रीविष्णुदेवतां षष्टिसहस्र-षष्टिशतावच्छिन्न-ब्रह्मलोकमहित्वानन्त-सर्वार्थ-
सम्पन्न-चतुर्वेदित्व प्राणि-तापार्थं मिमामिष्टिकामहमुत्सृजे ।

दानफलन्तु—

विमानेषार्कं संकाशे समारूढो महातेजाः ।
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
अर्चितोत्पन्न-सन्तुष्टो ब्रह्मलोके महीयते ।
इह लोकेऽवतीर्णश्च चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ॥

नीरोगः सत्यवादी च अग्नितेजाः प्रभावतः
 चैत्रे सुरालयसभावसथेषु नद्याम्,
 येऽग्नीष्टिकां प्रचुरकाष्ठवतीं प्रदद्युः ।
 हेमन्तशिशिरऋतौ सुखदां जना(ला)नाम्,
 कार्याग्निं दीप्तममलञ्च पुरं वहन्ति ॥
 इत्यग्निष्टिका दानम् ॥

—*—

(२१८) अथ दीपदानम् ॥

—*—

513. तत्र सम्बर्त्तः—

देवागारेद्विजानांवा दीपं दत्त्वा चतुष्पथे ।
 मेधावी ज्ञानसम्पन्नश्चक्षुष्मांश्च सदा भवेत् ॥

514. गारुडे—

नीलकण्ठस्य मोक्षेण गङ्गायाञ्च तिलोदकैः १(*) ।
 वर्षासु दीपदानेन पितृणामनृणो भवेत् ॥
 नीलकण्ठस्य वृषभस्य ।
 यस्तु ब्राह्मणगेहेषु दीपमालां प्रयच्छति ।
 स निर्जित्य तमोघोरं ज्योतिषां लोकमाप्नुयात् ॥

515. भारते च—

दीपप्रदानं वक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
 पथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ये ॥
 ज्योतिस्तेजः प्रकाशं वा ऊर्द्ध्वगत्यापि वर्द्धनम् ।
 प्रदानन्तेजसस्तस्मात्तेजोवद्भूय(प) तेनृणाम् ॥
 अन्धन्तमस्तमिस्रञ्च प्रक्षीणमायत मेव च ।
 उत्तरायणमेतस्माद्दीपदानं प्रशस्यते ॥

यस्माद्दूङ्गातस्तत्तमस श्रैव मेषजम् १(३) ।
तस्माद्दूर्द्धगतिर्दातु भवेत्तत्रेति निश्चयः ॥

516. विष्णु-धर्मोत्तरे—

महावर्तिः सदा देया भूमिपालैर्महाफला ।
कृष्णपक्षे विशेषेण तत्रापिच विशेषतः ॥
अमावस्या विनिर्दिष्टा द्वादशीच महाफला ।
अश्वयुज्यामतीतायां कृष्णपक्षस्य या भवेत् ॥
अमावास्या तदा पुण्या द्वादशीच विशेषतः ।
देवस्य दक्षिणे पार्श्वे देया तैलेनतूज्वला ॥
पलाष्टकयुता राजन् ! वर्तिः स्तत्रैव दापयेत् ।
वाससाच समप्रेण सोप वा सोजितेन्द्रियः ॥
तद्द्वयमीदृशं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ।
स्वर्गलोकं चिरं मुक्त्वा जायते भूतले यदा ॥
तदा बसति लक्ष्मीवान् रूपसौभाग्यसंयुतः ।
ग्रामे वा जायते यस्मिन् देशे वा नगरे तथा ॥
कुले वा राज शार्ङ्गल-स्तत्र स्या दीपवत् प्रभा ।
अत्युज्ज्वलञ्च भवति युद्धेषु कलहेषुच ॥
ख्यातिं याति सदा लोके सज्जनानाञ्च सद्गुणैः ।
एकामप्यथ योदथा दभीष्टमतयोर्द्वयोः ॥
मानुष्यं सर्व्वमाप्नोति यदुक्तं ते मयाऽनघ ! ।
स्वर्गे तथा समाप्नोति भोगकालञ्च यादव ! ॥
सामान्यस्यतु दीपस्य राजन् दानं महाफलम् ।
किं पुनर्महतञ्चैव फलस्यान्तोनविद्यते ॥
दीपदानं परं पुण्यं अन्यदानादपि ध्रुवम् ।
किं पुनर्देवदेवस्य अनन्तस्य महात्मनः ॥
गिरिशृङ्गेषु दातव्यं नदीनां पुलिनेषुच ।
चतुष्पथेषु रथ्यासु प्राङ्गणानाञ्च वेश्मसु ॥

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तार-गहनेसु च ।
 दीप दानेन सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात् ॥
 यावन्त्यक्षिनिमेषाणि दीपः प्रज्वलते नृप ! ।
 तावन्त्येव च राजेन्द्र ! वर्षाणि दिवि मोदते ॥
 दीपमालां प्रयच्छन्ति ये नराः शार्ङ्गिणो गृहे ।
 भवन्ति ते चन्द्रसमाः स्वर्गमासाद्य मानवाः ॥
 केशवायतने दत्त्वा दीपवृक्षं मनोहरम् ।
 अतीव भ्राजते लक्ष्म्या दिवमासाद्य मानवः ॥
 दीपा नदीषु दातव्याः कार्तिक्याश्च विशेषतः ।
 बलिद्वारेषु ते देया महादीपाः फलेप्सुभिः ॥
 श्रावण-द्वादशी योगे कृष्णपक्षे विशेषतः ।
 घृतेन दीपा दातव्या स्तिलतैलेन यादव ! ॥
 वसामज्जादिभिर्दीपा न तु देयाः कदाचन ।
 दत्त्वा दीपं न कर्त्तव्यं तेन कर्म बिजानता ॥
 निर्वापणश्च दीपस्य हिंसनश्च विगर्हितम् ।
 दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ॥
 दीपदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 अग्निष्टोमफलं न्तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 प्राणिनां नीलरक्तां वा दीपतिंश्च वर्जयेत् ।
 विशेषेण च दातव्या पट्टसूत्रभवा नृप ! ॥
 प्रोज्ज्वाल्य देवदेवस्य कर्पूरेण च दीपकम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥
 दीपदानेष्वशक्तो यः परदीपं प्रबोधयेत् ।
 एतन्मयोक्तं तव दीपदाने, फलं समग्रं यदुवंशचन्द्र ॥
 श्रुत्वा तथा च सततं देया, दीपास्तयो विप्रसुराळयेषु ।

इति दीप दानम् ॥

(२१६) अथाभय-दानम् ।

—*—

517. तथाच सम्बर्त्तः—

भूताभय प्रदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
दीर्घमायुष्यं लभते सदाच सुखितोभवेत् ॥

518. रामायणेषु—

बद्धाखलिपुटं दीनं यावन्तमपराधिनम् ।
नहन्याच्छरणं प्रादात् सतां धर्ममनुस्मरणम् ॥

519. महाभारते—

लोभाद्वेषाद्भयाद्वापि यस्त्यजेच्छरणागतम् ।
ब्रह्महत्या-समन्तस्य पापमाहूर्मनीषिणः ॥
शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि ।
शरणागत-हन्तॄणां नदृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ॥

तथाच—

प्राणिनं बध्यमानं हि यः शक्तः समुपैक्षते ।
स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

520. बह्वि पुराणे—

एकतः क्रतवः सर्वे समग्रा वरदक्षिणाः ।
भीतस्य प्राणिनश्चैव रक्षणं वरमेकतः ॥
वरमेकस्य सत्वस्य प्रदत्तं जीविता-भयम् ।
नच विप्रसहस्राणां हेमादिभिरलङ्कृतम् ॥
हेम-धेनु-धरा-दाता सुलभोजगती तले ।
दुर्लभः पुरुषोलोके सर्वभूताभयप्रदः ॥
अभयं सर्वसत्त्वेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य क्षयो नास्ति कुतश्चन ॥
इष्टं तपोजपोदानं अर्थसेवा श्रुतन्तथा ।
सर्वस्याभयदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

521. विष्णु धर्मोत्तरे—

तमः प्रवेश-भीतस्य परित्राणं करोति यः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

तमः प्रवेशोनाम चक्षुरुत्पाटनादिनान्धीकरणमिति हेमाद्रिः
 कथादपि परं पापं चक्षुषातु वियोजनम् ।
 पार्थिवेन नतत्कार्यं कदाचिदपि कस्यचित् ॥
 तमः प्रवेशनं कृत्वा परेषां पुरुषाधमः ।
 अन्धत्वं ध्रुवमाप्नोति प्रजाभिर्जायते नरः ॥
 नरः कृतपरित्राणः पुरा यत् किञ्चिदाचरेत् ॥
 भागी तस्य परित्राता नरः पुण्यस्य कर्मणः ॥
 इत्यभय दानम् ।

—*—

(२२०) अथ पात्र-दानम् ।

—*—

अथातः सर्वपापघ्नं पात्रदानं ब्रवीमि ते ।
 येन दत्तेन नाप्नोति भयं क्षुत् तृद्-समुद्भवम् ॥
 सप्तमं पलषष्टिश्च चत्वारिंशत्तु मध्यमम् ।
 द्वादशेनेन्धनं पात्रं ताम्रमत्रायसं स्मृतम् ॥
 वासांसि वरणैर्दत्त्वा आयसं-लोह-विकारितम् ,
 लोहशब्दोऽत्र धातुमात्रपरः ।
 चन्दनेनच ताम्बूलैर्विप्रं सम्पूज्य भक्तिः ।
 घृतादि-द्रव्यं सम्पूर्णं हेमगर्भं सवस्त्रकम् ॥
 प्रतिष्ठाप्यतु तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 ततः शक्त्या सुवर्णन्तु प्रतिष्ठार्थं द्विजायवे ॥
 सर्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ।
 चन्द्रलोके वसेत्तावद् यावदिन्द्राक्षतुर्दश ॥
 घृतञ्च नवनीयञ्च दधि दुग्धं तथैवच ।
 शर्करा घृत तैलानि तिला मधु जलन्तथा ॥
 लवणं फलजातञ्च रस रत्न-समन्वितम् ।
 एषं चतुर्दशयुतं दातव्यं विधिना नृप ॥

चतुर्दशयुतमिति । चतुर्दशभिर्घृतादि द्रव्यैः पूर्णानि पात्राणि दद्यादित्यर्थः ।
युतमिति जातावेक वचनम् ।

गुणाधिकाय विदुषे ब्राह्मणाय जगत्त्रये ॥
उद्धरेद्गुर्गमाद्घोराद् दुःख संसार सागरात् ।
आत्मनः सकलं वंशं स नयेत् ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥

522. पाद्य —

सर्वेषामेव दानानां उत्तमं पात्रमिष्यते ।
यथाविधि प्रदातव्यं वित्तशाठ्य-विवर्जितम् ॥
अत्यन्तं निर्द्धनोवापि सोऽपि दद्याद् यथाविधि ।
चतुर्दशार्द्धमर्द्धं वा दद्यादिति फलेच्छया ॥

अयमत्र पात्रदान प्रयोगः ।—

स्वशक्त्यनुसारेण सम्पादित-पात्रादि-सम्भारः कर्त्ता गोमयादि-स्त्रिंशे शुद्धे देशे प्रागप्येषु दर्भेषु घृतादि पात्राण्युदक् पश्चादति १(*) क्रमात् स्थापयित्वा प्रन्थोक्त फल-प्राप्त्यर्थमेतावन्ति पात्राणि दास्ये इति सङ्कल्प्य पात्राण्यासादन क्रमेण प्रतिष्ठापूर्वकं यथावदभ्यर्च्य प्रतिगृहीतृ-ब्राह्मणाय वेदविदे वस्त्रगन्ध-माल्यादिभिः समपूज्य घृतादि-पात्राणि घृतादि दानमन्त्रैर्दत्त्वा दान प्रतिष्ठार्थयथाशक्ति वा दक्षिणां दद्यात् । आज्यादि-मन्त्रास्तु तत्र वक्ष्यन्ते ।

बाराहे—षोडश पात्राण्युक्तानि, यथा—
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि पात्रदानमनुत्तमम् ।
कृत्वा ताम्रमयं पात्रं यथाविभवविस्तरम् ॥
उमया सहितं शम्भुं हरिं सश्रीकमेव च ।
कृत्वातु काञ्चनीं दिव्यां सम्पूज्यावाहनादिभिः ॥
प्रतिमां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एकं मधुमयं पात्रं द्वितीयन्तु तिलस्य च ।
तृतीयं घृतपात्रन्तु चतुर्थं गुण(ङ्)संयुतम् ॥
पञ्चमं लवणैः पूर्णं षष्ठं गोक्षीर-पूरितम् ।
सप्तमं रस पात्रञ्च नवनीतन्तथाष्टमम् ।
नवमं शर्करापात्रं दशमं दधि पूरितम् ॥
एकादशं तैलपात्रं द्वादशं दुग्ध पूरितम् ।
त्रयोदशं रत्नपात्रं अन्नपात्रं चतुर्दशम् ॥

फलपात्रं पञ्चदशं कुर्यात् षोडशं सं स्मृतम् ।
 एतानि दत्त्वा राजासौ-सप्तजन्मान्तरे भवेत् ॥
 सुभगो दर्शनीयश्च नारीवा पुरुषो भवेत् ।
 इति पात्रदानम् ॥

—*—

(२२१) अथ कल्पदानम् ॥

—*—

423. मातृस्ये, मत्स्य उवाच—

कल्पानुकीर्त्तनं वक्ष्ये सर्वकाम-फलप्रदम् ।
 यस्यानुकीर्त्तनादेव वेदपूण्येन पूज्यते ॥
 प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः ।
 वामदेवस्तृतीयस्तु ततोरथन्तरोऽपरः ॥
 रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः ।
 सप्तमोथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते ॥
 सद्योऽथनवमः प्रोक्तः ईशानोदशमः स्मृतः ।
 व्याल एकादशः प्रोक्तः तथा सारस्वतः परः ॥
 त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः ।
 कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासः स्मृतोहि सः ॥
 षोडशो नार सिंहस्तु समानस्तु ततः परः ।
 आप्रेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्प स्तथापरः ॥
 मानवोर्विशतितमः ततपुमानिति चापरः ।
 माहेश्वरः ततः प्रोक्तः त्रिपुरोयत्र या चितः ॥
 पितृकल्प स्तथेति स्याद् या कुहु ब्रह्मणः स्मृता ।
 इत्येवं ब्रह्मणोमासः सर्व-पातक-नाशनः ।
 आदावेवहि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते ।
 तत्तस्य कल्प-तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा ॥
 यस्तु दद्यादिमान् कृत्वा हेमान पर्वणि पर्वणि ।
 ब्रह्म-विष्णु पुरे कल्पं मुनिभिः पूज्यते दिवि ॥

सर्वपापहरं नित्यं आरोग्यं श्रीफल प्रदम् १(*) ।
 मुनिरूपां स्ततः कृत्वा दद्यात् कल्पान् विवक्षणः २(†) ॥
 पुराण-संहिताचेयं तवभूप ! मयोदिता ।
 अत्रापि दान प्रयोगो यावदुन्नेयः ।
 इति कल्पदानानि ॥

—*—

(२२२) अथ नानादानानि ॥

—*—

524. तत्र मनुः—

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्य मन्नदः ।
 तिलप्रदःप्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥
 भूमिदोभूमिमाप्नोति दीर्घायुश्च हिरण्यदः ।
 गृहदोऽग्रथाणि वेश्मानि रूप्यदो रूपभुत्तमम् ॥
 यासोदश्चन्द्र सालोक्य मश्विसालोक्यमश्वदः ।
 अनङ्गः श्रियं पुष्टां गोदोऽन्नस्य त्रिष्टपम् ॥
 यान-शय्या-प्रदोभार्या मैश्वर्यमभय-प्रदः ।
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदोऽन्नसार्ष्टितम् ॥
 ब्रह्म-समानागति स्तद्भवतीत्यर्थः ।
 'ऋषगतौ' इत्यस्माद्दातो...क्तिनि रूपम् ।

525 अत्र यमः—

दत्त्वा प्रतिश्रयं लोके तथाऽत्रैव निरामयम् ।
 गात्रं दत्त्वा तथा विप्रे ब्रह्मलोके महीयते ॥
 प्रतिश्रयः—प्रवासिनां नामाश्रयः । (धर्मशालेति प्रसिद्धिः) ।
 छत्रदोगृहमाप्नोति गृहदो नगरस्तथा ।
 उपानहः प्रदानेन शरीरारोग्य माप्नुयात् ॥

१ (०) 'सर्वपापहरं कल्पदानं यतोभवेत्' इति ईमाद्विधतः पाठः ।

२ (†) मुनिरूपां सुखाकारान् तान्मुनीनालचयुक्ता निति श्रेयम् ।

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।
गवां प्रास प्रदानेन सर्व्व पापैः प्रमुच्यते ॥

526 सम्बर्त्तः—

नानाविधानि द्रव्याणि धर्म्मणोपाजितानितु ।
आयुष्कामेन देयानि स्वर्गमद्दय्य मिच्छता ॥
गुडं मिश्रु रसश्चैव लवणं व्यञ्जनं शुचि ।
सुरभीनिच वासांसि दत्त्वा ऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

527 देवी पुराणे—

न्यायतोऽन्याय-वाप्तानि शाकान्यपि नृपोत्तम ।
तानि देयानि देयास्तु कन्यका योषितस्तथा ॥

528 विष्णु पुराणे—

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य(न्यद्र) दयितं भवेत् ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

529. नारसिंह पुराणे—

एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरु मूर्द्धनि ।
आह सद्दानकर्त्तारो यद्दानां तपसान्तथा ॥
एतेषु निवसन्त्यस्मिन् नरा क्रोध-विवर्जिताः ।

530 एकविंशति स्वर्गानाह—

अन्तः प्रवेशी चानन्दं प्रमोदं वह्नि-साहसी ।
भृगु-प्रयाती सौख्यन्तु रणेचाभि मुखे हतः ॥
अनशनेतु सन्नयासे मृतोगच्छेत्त्रि विष्टपम् ।
ऋतु याजी नाकपृष्ठं अग्निहोत्री च निर्घृतिम् ॥
तडाग-कूप-कर्त्ताच लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णं दायी सौभाग्यं लभते सुमहत्तरम् ॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति योनरः ।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गमप्सरसां लभेत् ।
द्विरण्यदाने गोदाने कन्यादाने च मङ्गलम् ।
द्विजानां तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तिः ॥

इकेतेषु क्थते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति १(०) ।
 कपिला गो प्रदानेन परमार्थे महीयते ॥
 एकान्न भोजी योमर्त्यः नक्तभोजी च नित्यशः ।
 उपवासी त्रिरात्रादिन्यन्ते स्वर्गे महीयते ॥
 एकान्न भोजी—एककालभोजी ।
 एकाहारी जित-क्रोधः ब्रह्मचारी दृढ-व्रतः :
 निर्म्मलं स्वर्गमाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रच्छति ।
 स प्राप्य न निवर्त्तत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
 येन येनहि भावेन, यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
 तत्तत स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥

531. विष्णुधर्मोत्तरे—

आयुधानां प्रदानेन शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।
 राज-लिङ्गप्रदानेन राजा भवति भूतले ॥
 राजनिष्ठं-छत्रं चामरादि ।
 देव माल्याद्यानयनं देवागार-समूहनम् ।
 देवमाल्याद्यानयनं—देवार्थं मन्त्रसंमन्त्रः ।
 माञ्जनं सर्वदेवानां गोप्रदान-समस्मृतम् ॥

532. याज्ञवल्क्यः—

शतं सन्वाहनं रोगि-परिचर्या-सुरार्थनम् ।
 पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं प्रगोदासमम् ॥
 प्रगोदासमं—उत्तमगोदानतुल्य मिति ।
 इति नाना दानानि ॥

—*—

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।
गवां प्रास प्रदानेन सर्व्व पापैः प्रमुच्यते ॥

526 सम्बर्त्तः—

नानाविधानि द्रव्याणि धर्मैणोपाजितानितु ।
आयुष्कामेन देयानि स्वर्गमदयस्य मिच्छता ॥
गुडं मिक्षु रसश्चैव लवणं व्यञ्जनं शुचि ।
सुरभीनिच वासांसि दत्त्वा ऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

527 देवी पुराणे—

न्यायतोऽन्याय-वाप्तानि शाकान्यपि नृपोत्तम ।
तानि देयानि देयास्तु कन्यका योषितस्तथा ॥

528 विष्णु पुराणे—

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य(न्यद्) दयितं भवेत् ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

529. नारसिंह पुराणे—

एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरु मूर्द्धनि ।
आह सहानकर्त्तारो यज्ञानां तपसान्तथा ॥
एतेषु निवसन्त्यस्मिन् नरा क्रोध-विवर्जिताः ।

530 एकविंशति स्वर्गानाह—

अन्तः प्रवेशी चानन्दं प्रमोदं वह्नि-साहसी ।
भृगु-प्रयाती सौख्यन्तु रणेचाभि मुखे हतः ॥
अनशनेतु सन्नयासे मृतोगच्छेत्त्रि विष्टपम् ।
क्रतु याजी नाकपृष्ठं अग्निहोत्री च निर्धृतिम् ॥
तडाग-कूप-कर्त्ता च लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णं दायी सौभाग्यं लभते सुमहत्तरम् ॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति योनरः ।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गमप्सरसां लभेत् ।
हिरण्यदाने गोदाने कन्यादाने च मङ्गलम् ।
द्विजानां तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वज्राणि भक्तिः ॥

इवेतेषु क्वमते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति १(०) ।
 कपिला गो प्रदानेन परमार्थे महीयते ॥
 एकान्न भोजी योमर्त्यः नक्तभोजी च नित्यशः ।
 उपवासी त्रिरात्रादिन्यन्ते स्वर्गे महीयते ॥
 एकान्न भोजी—एककालभोजी ।
 एकाहारी जित-क्रोधः ब्रह्मचारी दृढ-व्रतः :
 निर्म्मलं स्वर्गमाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रच्छति ।
 स प्राप्य न निवर्त्तत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
 येन येनहि भावेन, यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥

531. विष्णुधर्मोत्तरे—

आयुधानां प्रदानेन शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।
 राज-लिङ्गप्रदानेन राजा भवति भूतले ॥
 राजनिष्ठं-छत्रं चामरादि ।
 देव माल्याद्यानयनं देवागार-समूहनम् ।
 देवमाल्याद्यानयनं—देवार्थं माल्यसंप्रदः ।
 माञ्जनं सर्वदेवानां गोप्रदान-समस्मृतम् ॥

532. याज्ञवल्क्यः—

शतं सम्बाह्वं रोगि-परिचर्या-सुरार्थनम् ।
 पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं प्रगोदासमम् ॥
 प्रगोदासमं—उत्तमगोदानतुल्य मिति ।
 इति नाना दानानि ॥

—*—

(२२३) अथ यत्यादि वपन दानम् ।

—*—

533. विश्वामित्रः—

ब्रह्मचारि-यतिभ्यश्च वपनं यस्तु कारयेत् ।
 न ख (ख) कर्माणि कुर्वाणः चक्षुष्मान् जायते नरः ॥
 यतिभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो पथिकेभ्य स्तथैवच ।
 अन्येषामपि दीनानां प्रकुर्वन् केश कृन्तनम् ।
 नखानां धावनञ्चैव कृत्यरूपयुतोभवेत् ॥
 यस्तु सर्व-जनार्थाय केशश्मश्रु-नखादिकम् ।
 क्रियां समुद्दिश्य भृतिं नापिताय प्रयच्छति ॥
 देवागारेषु तीर्थेषु श्रिया परमा युतः ।
 स वाहनाश्च गोलोके वीतशोकः प्रजायते १(*) ॥

इति यत्यादि वपनदान विधिः ।

—*—

(२२४) अथाश्वत्थ विवाहविधानम् ।

—*—

534. सख शतातप-प्रोक्तः—

प्रतिमाया भङ्गकोत्थ-प्रतिष्ठाश्च प्रजायते ।
 सम्बत्सर-त्रयं सिञ्चेत् अश्वत्थं सानु वोषरम् ॥
 उद्वाहयेत्तमश्वत्थं समं शय्या विधानतः ।
 अश्वत्थश्चात्र सेवकादि स्वकीय परीऽपीतरो वात्र ग्राह्यः ।
 नतु पूर्वं प्रतिष्ठितः ।

अदि शमी स्वतः समीपे स्थिता तदा तथासह पिचुमर्देन वा विवाहः १(*) ।
 अथ यदि न लभ्यते तदा वृषोत्सर्ग इव सवत्साम्, शमीशाखाम्, तदभावे कुशस्तम्बम् वा
 समानीय स्वशाखोक्त-विधानतो विवाहः कार्यः । शिष्टाचार प्राप्तं विधानञ्चैतत् ।
 शुभे दिने चन्द्रतारावलान्विते ऽश्वत्थ समीपे पश्चाद्भूमि गोमयादिना शुद्धां कृत्वा,
 ब्राह्मणानुपवेश्य ; स्वस्तिवाचनं कृत्वा, नान्दीश्राद्धं विधाय, आज्यसिक्त-हरिद्राकुङ्कुम-

गन्ध-पुष्प-यज्ञोपवीतादिभिरश्वत्थशमीश्वालक्ष्म्य, मधुपर्कन्दत्वाग्निं प्रतिष्ठाप्य, व्याहृतिभिः तिलाज्याश्वाम्नाबुद्देशेन पृथक् पृथगष्टोत्तरशतं वा हुत्वा गृह्योक्तविधिना शमीं तस्मै भार्यात्वेन प्रतिपाद्य, ब्राह्मणांन् भोजयित्वा, यथाशक्ति दक्षिणान्दत्त्वा, परमेश्वराय समर्पयेदिति । एवमश्वत्थोद्वाहनं विधाय, तत्र—

विनायकमश्वत्थ मूले संस्थापयेदित्याह,—तत्र संस्थायये देवं विघ्नराजं सुपूजितम् इति । तत्राश्वत्थमूल समोपे विनायक मूर्तिं दारु-पाषाणादिभिर्निर्माय यथाविभवमालयं विधाय स्थापयेत् । तत्रायं प्रयोगः—

देशकालादीन् स्मृत्वाऽश्वत्थमूले विनायक स्थापनं करिष्ये इति सकृत्कृत्य, ॐ भूः विनायक इहागच्छ, ॐ भुवः विनायक इहागच्छ, ॐ स्वः विनायक इह तिष्ठ, ॐ भूर्भुवः स्वः विनायक इह तिष्ठेति मन्त्रेणावाह्य, गन्ध-पुष्पाक्षतैः प्रतिमायां विनायकं सम्बोध्य, विनायक-प्रकाशकमन्त्रैः षोडशोपचारैः सम्पूज्य तिलाज्यश्च जुहुयात् । यथाशक्ति-व्याहृतिभिरिति विनायक-प्रतिष्ठा ॥

तत्राश्वत्थविवाहो विनायक प्रतिष्ठा चेति द्वे कर्मणी मिलित्वा(ऽ)प्रतिष्ठितत्व.... हरेः ? । प्रीत्यर्थम् अभ्युदयार्थत्वेतु प्रत्येकमभ्युदय हेतुः । द्वितीय होमेग्निः पूर्वस्थापित एव ।

अयं विवाहसंस्कारः अश्वत्थस्य पूर्वकृतोपनयन-संस्कारस्यैव । उपनयन-प्रयोगः प्रागभिहितः ।

इत्यश्वत्थ विवाहविधानम् ॥

—*—

(२२५) अथ शालग्रामदान विधानम् ।

—*—

535. पद्म पुराणे—१(*)

शालग्राम शिलाचक्रं योदद्याद्वा नमुत्तमम् ।
भूचक्रं तेनदत्तं स्यात् सशैल वन काननम् ॥
हृदि सूर्ये जले चाम्नौ प्रतिमा स्थण्डिलेषु च ।
सम्यगर्च्य हरिं यान्ति नरास्ते वैष्णवं पदम् ॥
अथवा, सर्वपाप प्रणाशनम् ।
तच्च पुण्य प्रदं वैश्य सर्वेषामपि मुक्तिदम् ॥

१ (०)

'शालग्रामत्रिजातोय पीत्वा याति परावृत्तम् । अपि पाप समाचारी ब्रह्महत्या युतोऽपि वा' ॥ पद्म पुराणे पातालखण्डे १० चः ।

'वः कुर्याद्दानमत्तम्' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।

यः पूजयेद्हरिं चक्रे शालग्राम-समुद्रवे ।
 स दक्षिणं राजसूर्यं येनेष्टं प्रतिवासरम् ॥
 वदामनन्ति वेदानां ब्रह्मनिगुण-मच्युतम् ।
 तत् प्रसादोभवेन्नृणां शालग्रामशिलार्चनात् ॥
 महत्कष्टे स्थितो बह्निर्मध्यमानः प्रकाशते ।
 तथा हरिः सर्वव्यापी शालग्रामे प्रकाशते ॥
 अपि पापं समाराध्य कर्मण्य नधिकारिणः ।
 शालग्रामार्चनाद्वैश्यो नव याति यमालयम् ॥
 न तथा रमते लक्ष्म्यां न तथा स्वपुरे हरिः ।
 शालग्राम-शिलाचक्रे यथा स रमते सदा ॥
 अग्निहोत्रं हुतं तेन दत्त्वा पृथ्वीं ससागराम् ।
 येनार्चितो हरिश्चक्रे शालग्रामःशिलोद्भवे ।
 शिखाद्वादश भो वैश्य ! शालग्राम-समुद्रवाः ॥
 विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ।
 कोटि द्वादश लिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्णपङ्कजैः ॥
 यद्वा द्वादश कल्पैस्तु दिनेनै केन तद्भवेत् ।
 यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्राम-शिलाशतम् ॥
 ऊषित्वा सुरलोके च चक्रवर्तीह जायते ।
 कामक्रोधैस्तु विविधैर्व्याप्तो यस्तु नराधमः ॥
 सोऽपि याति हरेर्लोकं शालग्राम-शिलार्चनात् ।
 विना तीर्थे विनायज्ञैः विनादानैर्विनामतिम् ।
 मुक्तिं याति नरोऽवश्यं शालग्राम शिलार्चनात् ॥
 नरकं गर्भवासश्च तिर्य्यक्च क्रिमि योनिषु ।
 नयाति वैश्य ! पापोऽपि शालग्राम-शिलार्चकः ॥
 स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वसत्येषु दीक्षितः १(३) ।
 शालग्रामशिलातोयै र्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

१ (०)

‘शालग्रामोऽच्युतार्चकः’ इति चादर्यं पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

‘कोटिचिह्नसङ्घर्षेण त् पूजितैर्जाह्नवोतटे ।

‘कामोबासादयुगाकटी दिने मैक्षिण तद्भवेत्’ । पुराणे ब्रह्मवैवर्ते १८ अः ।

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्ति प्रदास्तु याः ।
 निवसन्ति हि तीर्थास्ताः शालग्राम-शिलाजले ॥
 नैवेद्यैर्विविधैः पुष्पैर्धूपदीपैर्विलेपनैः ।
 गीत-वादित्र-स्तोत्राद्यैः शालग्राम-शिलार्चनात् ॥
 कुरुते मानवो यस्तु कलौ भक्ति-परायणः ।
 कल्पकोटि-सहस्राणि रमते सन्निधौ हरेः ।
 लिङ्गैस्तु कोटिभिर्दृष्टैः यत्फलं पूजितैर्भवैत् ।
 शालग्राम-शिलायान्तु यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥
 पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तृप्ताः कल्पशतं दिवि ।
 ये पिबन्ति नरा नित्यं शाल-ग्रामशिला जलम् ॥
 पञ्चगव्य-सहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ।
 शालग्राम-शिलाचक्रं द्वारका-चक्रं संयुतम् ॥
 पात्रघण्टाशङ्खयुतं यो दद्यात् पर्वणि द्विजः ।
 तस्य पुण्यस्य संख्यानं नालं वक्तुं चतुर्मुखः ॥
 ब्रह्महत्या सहस्राणि दातुर्नश्यन्त्य संशयम् । इति

—*—

(२२६) शालग्राम-शिलामूर्तिलक्षणम् १(✽) ।

—*—

शालग्राम-शिलाद्वार-गतं चक्रं द्विलक्षणम् ।
 मुक्ताभो वासु देवाख्यः सेव्यः मञ्जरीगदाधरः ॥
 लम्बो द्विचक्रो रक्ताभः पूर्वभागेषु पुष्करः ।
 सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नः सूक्ष्म चक्रस्तु पीतकः ॥
 सु दीर्घः शुषिरश्छिद्रो यो निरुद्धस्तु वृत्तलः ।
 नीलो द्वार त्रिरेखश्च अथ नागायणः मितः ॥
 मध्ये गदाकृति-रेखा नानिचक्रं महोन्नतः ।
 पृथुचक्रो नृसिंहाख्यः कपिलो वा त्रिविन्दुकः ॥

१ (*)

‘महचक्रगदापद्म-क्षेत्र वा ल्योगदाधरः ।

सायकौमोदकौचक मञ्जरी नारायणो विभुः ॥

स चक्रमहाज गदो माधवः श्रीगदाधरः ।

गदान् महचक्रो वा गोविन्दोऽर्वागदाधरः’ । इति गावडे—४५ अः ।

अथवा पञ्चविन्दुस्तत् पूजनं ब्रह्मचारिणः ।
 वराहः शक्त-लिङ्गाख्यः विषमोरूपचक्रकः ॥
 नीलस्त्रिरेखः शूलोऽथ कूर्म्ममूर्तिः सविन्दुमान् ।
 कृष्णः स वर्तुलावर्तः यस्तु चोन्नत-पृष्ठकः १(*) ॥
 श्रीधरः पञ्चरेखः स्याद् वनमाली गदाङ्कितः ।
 शङ्खी वामनो वर्तुलो ह्रस्वोवामः सुरेश्वरः ॥
 नानावर्णोऽनेक मूर्तिर्नाग-भोगी त्वनन्तकः ।
 स्थूलच्छिद्रः स्थूलचक्रः कृष्णो विष्णुश्च विल्ववत् ॥
 हयप्रीवोऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः स कौस्तुभः ।
 स्थूलोदामोदरो नीलः मध्ये चक्रः सनीलकः ॥
 सङ्कीर्णो द्वारकोणे स्याद् अथ ब्रह्मा सुलोहितः ।
 सदीर्घ रेखः शुषिरः एकचक्राम्बुजः पृथुः ॥
 वैकुण्ठोमणि-रत्नाभः एकचक्राम्बुजोषितः ।
 मत्स्यो दीर्घाम्बुजाकारो द्वाररेखः स पातु वः ।
 वामशक्रो दक्षरेखः श्यामो वाच्यस्त्रिविक्रमः ।
 शालग्रामे द्वारकायां स्थिताय गदिने नमः ॥
 एकेन लक्षितोयश्च चक्रेणतु सुदर्शनः ।
 लक्ष्मीनारायणोद्वाभ्यां त्रिभिर्मूर्ति-त्रिविक्रमः ।
 चतुर्भिश्च चतुर्व्यूहं वासुदेव स्तु पञ्चभिः ।
 पद्मन्तः षड्भिः रेखः स्यात् सङ्कर्षण इतस्ततः ॥
 पुरुषोत्तमोद्वाभ्यां स्यान्नवव्यूहो नवान्नितः ।
 दशावतारो दशभिः अनिरुद्धोऽवतादथ ॥
 द्वादशात्मा द्वादशभि रत ऊर्द्धमनन्तकः ।
 विष्णोर्मूर्तिमयं स्तोत्रं यः पठेत् स दिवम्भजेत् ॥
 इति गारुडे २(†) ।

१ (*)

'पातुचोन्नत' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

२ (†)

'न जातु चित् स्त्रियाकार्यं शालग्रामस्य पूजनम् ।

भक्तदीनाथ सुभगा सर्वलोक हितैषया ॥

मोहात् स्पृश्येत महिला जन्मशील गुणान्विता ।

द्विधापुण्यं समूहन्तु सत्वरं नरकं भजेत् ॥

स्त्रीपाषाणस्य पुण्याच्च शालग्रामशिलोपरि ।

परैरधिक पापाच्च वदन्ति ब्राह्मणोत्तमाः ॥ ब्रह्मवैवर्ते २१ अः ।

536. अथ नारदीये—

श्यामवर्णाच्च पीताच्च नीलवर्णा तथैवच ।
पाण्डुरा रक्तवर्णाच्च कपिलाचेति वर्णकाः ॥
पत्नीहरास्यात् कपिला नीला लक्ष्मी प्रदायका ।
पुष्टि वृद्धिप्रदा श्यामा शुक्ला मोक्ष प्रदायिनी ।
पीता-धनकरी ज्ञेया रक्ता राज्य प्रदायिनी ।
अतिरक्ता रोगदाच कृष्णा कीर्त्ति प्रदा शुभा ॥
पापघ्नी पाण्डुरा नित्यं रक्तचोद्वेगकारिणी ।
स्थूला निहन्ति चैवायु वर्णा दारिद्र्य दायिनी ॥
स्निग्धा सिद्धिप्रदा शम्भुर् निष्कला स्यादलाञ्छिता ।
कपिला बद्धचक्राच्च त्रिकोणा बन्धु-नाशकृत् ॥
अधोमुखं क्षयकरं ऊर्ध्वमुखाटनं स्मृतम् ।
आयुष्यं हरते मुष्टं करालं कुलनाशनम् ।
दुर्गं स्फुटितं दग्धं त्रिकोणञ्च विवर्जयेत् ।
अथ स्फुटितं चक्रञ्च बद्धचक्र न्तयेवच ॥
बहुरेखा बहुछिन्ना तिर्य्यक् (चक्रा) वक्त्रां तथा त्यजेत् ।
ध्वजवज्राङ्कुशैः पीतो वामे चक्रं सुवर्तुलम् ॥
लक्ष्मीनारायणो ज्ञेयः शङ्खचक्र समन्वितः ।
पूजनीयः सदा सद्भिः वैष्णवैर् मोक्षमिच्छुभिः ॥
चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखायाश्च समीपगाः ।
द्वे चक्रे मध्यदेशेच सा शिला स्याच्चतुर्मुखी ॥
कूर्मचक्रमधोभागे श्वेतभाग-श्रुरान्विता ।
शिवनाभिरिति ज्ञेया मुक्तिमुक्ति-फलप्रदा ॥
इष्टाच्च यस्य या मूर्तिः स तां यत्नेन पूजयेत् ।
लिङ्गञ्च स्थापयेत् स्थाणोः शालग्राम समुत्तमम् ॥
ज्ञेयो योगेश्वरोनाम्ना ब्रह्महत्या व्यपोहति ।
सुदर्शनाख्यमेकेन द्वाभ्यां नारायणः स्मृतः ॥
त्रिभिश्चक्रैरच्युतः स्यात् चतुश्चक्री जनार्दनः ।
पञ्चभिर्वासुदेवः स्यात् षष्ठः प्रद्युम्न एवच ॥

सङ्कर्षणः सप्तभिः स्यात् अष्टभिः पुरुषोत्तमः ।
 नवव्यूहस्तु नवभिर्द्वादशजन्मकृत् ॥
 रुद्रचक्रै स्तु रुद्रःस्याद् द्वादशैर्द्वादशात्मकः ।
 एतेभ्योऽधिकं चक्रो यः परमात्मा स उच्यते ॥
 दोर्घरेखा समोपेतो दक्षिणे सुषिरान्वितः ।
 दीर्घो दक्षिण-वामास्यो मत्स्यः काञ्चनवर्णभृत् ॥
 विन्दुत्रयं समायुक्तः अर्द्धशाङ्गी ततः स्मृतः ।
 एतल्लक्षणं संयुक्तो विभाति काय-पञ्चकः ॥
 कूर्म्ममूर्त्तिं रसो-चक्रः हृदि कौस्तुभं लाञ्छितः ।
 वराहोव्यक्तचिह्नैश्च चक्रेच विषम-स्थिते ।
 इन्द्रनील-निभः स्थितः स्त्रिरेखा लाञ्छितः प्रभुः ।
 वामपाश्वरे स्थिते चक्रे कृष्णवर्णं सविन्दुके ॥
 लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो भुक्तिमुक्ति-फलप्रदः ।
 कदम्ब कुसुमाकारो रेखापञ्च-विभूषितः ॥
 वर्तुलश्चाति ह्रस्वश्च वामनः परीकीर्तितः ।
 पीतश्च चाप-परशु-मूसलेन सुलक्षितः ॥
 रामोरामश्च रामश्च ज्ञेयो मृत्यु-हरः क्रमात् ।
 अतसी पुष्पसंकाशो बिन्दुना परिभूषितः ॥
 पुरुषोत्तम उक्तोऽसौ सर्वसौभाग्यवर्द्धनः ।
 सर्वभौमाख्य-वृद्धिकृत् ॥
 इत्यादि मूर्त्तिलक्षणम् १(*) ।

विषयान्तरमाह—

शालग्राम-शिलायाश्च प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
 महापूजान्तु कृत्वादौ पूजयेत्तां ततो बुधः ॥

१ (*) गार्हपत्ये मूर्त्तिध्याने ४४ पः— ।

'शालग्राम शिलाभया पूजनीया स चक्रका

खण्डिता, खण्डिता वापि शालग्रामशिला शुभा' ॥

नत्वेवं भूता दारुणयो प्रतिमा पूज्या । मन्त्रयो वापि तद्यैवापूज्या ।

वृहस्पिका वत्सलमा वद्धचक्राऽथवा पुनः ।
या स्याच्छीलादप्र चक्रा साच ज्ञेया त्वधोमुखी ॥
भग्ना सुरक्ता कपिला भीषणा भग्ना चक्रिका ।
पजयेद् यः प्रमादेन दुःखं वै लभते सदा ॥
एतत्तु काम्यार्चन विषयम् ।

537. अथ एवाह भगवान्—

खण्डितं स्फुटितं भग्नां पार्श्वे छिद्रं बिभेदितम् ।
शालग्राम-समुद्भुतं शैलं दोषावहं नहि ।
चक्रंवा केवलं पद्मं समेन सह संयुतम् ।
केवला वनमालावा हरिलक्ष्या सहस्थितः ॥
शालग्राम-हते नष्टः स्थिराया मुद्धवार्चने ।
स्थिरायां हिविकल्पःस्यात् शालग्रामत्व मेवहि ॥
शालग्रामार्चनेनैव ह्यावाहन विसर्जने ।
शालग्रामेतु भगवान् आदिभूतो हरिर्यथा ।
न तथान्यत्र मूर्त्यादौ वैकुण्ठेऽपिच सर्वदा ॥ इति

—*—

(२२७) तद्दानं विधिस्तु कूर्मपुराणे उक्तः—

—*—

योददाति शिलां विष्णोः शालग्राम समुद्भवाम ।
विप्राय विष्णुभक्ताय तेनेष्टं क्रतुभिः शनैः ॥
शालग्राम-शिलाचक्रे जगदेतन् प्रतिष्ठितम् ।
तस्मिन् दत्तेतु दत्तं स्याज्जगदेतन्मराचरम् ॥
पुण्यक्षेत्रे पुण्यकाले दानं शतगुणम्भवेन ।
अस्मिन्दाने नच क्षेत्रं पुण्यकालं न चिन्तयेत् ॥
शालग्राम-शिलायुक्तं तन्क्षेत्रं वैष्णवं ध्रुवम् ।
अयने विषुवे चैव व्यनीपाने दिन श्रये ॥
चन्द्र सूर्योपरागोच एकादश्यां विशेषतः ।
वैष्णवेषुच तीर्थेषु काश्यां वै तीर्थराजके ॥

शालग्राम शिलान्दद्यात् सर्वलक्षण-संयुताम् ।
 पात्र-घण्टादि संयुक्तां द्वारका चक्रसंहिताम् ॥
 असम्भवे शिलामात्रं विदुषे ब्राह्मणाय च ।
 वैष्णवाय सुशान्ताय सात्वताय पूताय च ॥
 वेदशास्त्रविदे चैव विष्णुभक्तिरताय च ।
 एवम्बिधं समाहूय पूजयेद्गन्ध-भूषणैः ॥
 वासोभिरुपवीतेन आत्म-वित्तानुसारतः ।
 शिलान्तु पूजयेत्पूर्वं मुपचारैस्तु षोडशैः ।
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण गन्ध-पुष्प-सुधूपकैः ।
 नैवेद्यैःसोपहारैश्च ब्राह्मणाय शिलान्ददेत् १(*) ॥
 महाकोशनिवासेन चक्राद्यैरुप शोभितम् ।
 शालग्राम-प्रदानाच्च मम सन्तु मनोरथाः ॥
 शालग्रामशिलाचक्रे भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्माद्भवन्ति तद्दानात् सर्वदत्तमिहास्तु मे ॥
 इति मन्त्रैः समुच्चार्य दद्याद्विप्रकरे जलम् ।
 ततोवै दक्षिणान्दद्याद् यथासम्भवमादरात् ॥
 सम्पूर्ण-पृथिवीदानाद् यत्फलं समवाप्यते ।
 पृथिवीदानतुल्यत्वाद् उक्तपुण्यं लभेद्भुवम् ॥
 सम्प्रदानस्य माहात्म्यं वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 चतुर्मुखोऽपि नालं स्यात् किमन्ये दुर्धियो जनाः ॥

538. अथैतस्य प्रयोगः ।

यथासम्भवं शालग्राम-शिलादि-सम्पाद्याभीष्टकाले सम्प्रदानीभूतविप्रमाहूय पुरुष-सूक्तेन,
 द्वादशाक्षरेण मन्त्रेण शालग्राम-शिलां षोडशोपचारैः सम्पूज्याद्येत्याद्युक्ताऽमुकगोत्राया-
 मुकशर्मणे (तुभ्यम्) मम सर्वपापक्षय पूर्वकं विष्णुलोकं प्राप्त्यर्थं कूर्मपुराणोक्त-
 विधिना शालग्रामशिलाचक्रदानमहं करिष्ये, इति सकुल्य ब्राह्मणवरणं कृत्वा वस्त्रोपवीत-
 गन्ध-पुष्प-धुपदीपैरलङ्कारैश्च तं सन्तोष्य पुनः षोडशोपचारैः शिलां सम्पूज्यामुकोत्राया-
 मुकशर्मणेतुभ्यं अमुकगोत्रामुकदेवशर्माहं सर्वपापक्षयपूर्वकं विष्णुलोकं प्राप्त्यर्थमिदं
 शालग्रामशिलाचक्रं गण्डकीसमुद्रतं वज्रकीटं निर्मितं विष्णुदेवतं यथासम्भवोपस्कार-

सहितं सम्प्रददे नममेति ब्राह्मणहस्ते जलन्दत्त्वा, ॐ महाकोष निवासेनेस्यादि,
सर्वदत्त मिहास्तुमे इत्यन्तं मन्त्रं पठेत् ।

ब्राह्मणस्तु पञ्चोपचारैः शिलां सम्पूज्य, प्रदक्षिणी कृत्यं प्रणम्य गायत्रीमुक्त्वा इदं
शालग्रामशिलाचक्रं गण्डकी समुद्रतं वज्रकीट निर्मितं विष्णुदेवतं श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं प्रति-
गृहामि । ॐस्वस्ति, देवस्येत्वेति वदेत् । ततोदाता—

शाल ग्रामशिलाचक्रे जगदेतत् प्रतिष्ठितम् ।

तस्मिन् दत्ते तु दत्तं स्यात् जगदेतच्चराचरम् ॥

इति प्रार्थयित्वा, अद्योत्यादि-कृतैतत् शालग्रामशिलाचक्र-प्रतिष्ठासिद्धयर्थं सुवर्णादि-
दक्षिणान्दत्त्वा स्तुवीत १(*) ।

त्रिलोकनाथ देवेश ! सर्वभूत दयानिधे ! ।

दानेनानेन तृप्तः सन् यथोक्त-फलदोभव ॥

मन्दिरं कारयित्वातु ब्राह्मणाय समर्पयेत् ।

तद्दान मन्त्रस्तु—

त्वया जगद्व्याप्तमिदं समस्तं इत्यादि अग्नेऽभि धास्यते ।

इति शालग्राम शिलाचक्रदानविधिः ।

—*—

(२२८) अथ विष्णुप्रतिमा दानविधानम् ।

—*—

539. कूर्मपुराणे—

एवमेव चरंदानं प्रतिमाया हरः खलु ।

त्वया जगद्व्याप्तमिदं समस्तं,

त्वं विष्णुरित्येव वदन्ति मन्नः ।

त्वत्स्थानि सर्वाणि वदन्ति देव !.

त्वया धृतं विश्रमनन्तमूर्ते ! ॥

१ (०)

‘शालग्रामशिलावपी यव तिष्ठति केचनः ।

तत्र देवासुर-यक्षा भुवनाणि चतुर्दश’ इत्यादिकाया रत्नम् ।

‘शालग्रामे मन्त्री यन्म मन्त्रे प्रतिमासुच ।

मित्यन्तु श्रीहरेः पूजा केवलीन जलीनतु ।’ इति पद्मपुराणे १० अः ।

तत्त्वत् प्रदानादनघो भवामि,
 यथा जगत्कारण कारणेन ।
 तथा कुरुत्वं शरणं प्रसङ्गम्,
 मयि प्रभो देववर प्रसीद ॥
 इति विष्णुप्रतिमादान विधानम् ।

—*—

(२२६) अथ लिङ्गदानविधानम् १(✽) ।

—*—

540. शिवधर्मे, पार्वत्युवाच—

देवदेव महादेव लिङ्गदान विधिं वद ।
 लिङ्गदान फलश्चापि वद सर्वं कृपानिधे ! ॥

श्रीशिव उवाच—

काश्मीर काश्चनादीनि लिङ्गानि विविधान्यपि ।
 देयान्यत्यन्त यत्नेन मत् प्रित्यर्थं मुमुक्षुभिः ॥
 देवेभ्य एव देयानि दत्तस्यानन्त्य मिच्छुभिः ।
 शिवरात्रौ सोमवारे प्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 संक्रान्तिष्वपि कर्तव्यं शिवक्षेत्रे विशेषतः ।
 उपोष्य पूर्वदिवसे शैवान् सम्पूज्य सादरम् ॥
 प्रार्थनीयास्तदा शैवाः लिङ्गदानार्थं मादरात् ।
 ततो देयानि लिङ्गानि क्षीराज्यैर्विधिपूर्वकम् ॥
 अभिषिच्यार्चनीयानि विल्वपत्रादिभिः शिवे ।
 सौवर्णे राजते वापि ताम्रे वा भाजने नवे ॥
 नववस्त्रे समास्तीर्णे शिवलिङ्गानि वेशयेत् ।
 ततः पुनः प्रयन्तेद् भस्मयिल्वइलादिभिः ॥

१ (•) 'ऋद्धे लिङ्गद्वयं नार्थं शालग्रामद्वयं तथा ।
 वै चक्रे द्वारकायास्तु नार्थं सूर्यद्वयं तथा' ।

सम्पूज्य क्षीरपक्वान्न-नैवेद्यानि समर्पयेत् ।
 रात्रौ जागरणं कार्यं भक्ति श्रद्धापुरःसरम् ॥
 नैवेद्यं देयममलं मह्यं यामचतुष्टये ।
 ततः प्रातः समुत्थाय स्नातोविप्रं समर्च्य च ॥
 ततः सुवर्ण-सहितं वस्त्रयुग्म-समन्वितम् ।
 प्राह्यं सपात्रं हस्तेन शिवलिङ्गं सदात्मकम् ॥
 शिवलिङ्गे शिवाकारे भुवनानि चतुर्दश ।
 तस्मादस्य प्रदानेन प्रीयतां भगवान् शिवः ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य मङ्गलाय प्रदापयेत् ।
 देवस्यत्वेति-राजेति इति मन्त्रांस्ततःपरम् १(*) ॥
 प्रतिप्रहिता यत्नेन पठनीया यथाक्रमम् ।
 दक्षिणाञ्च ततोदत्त्वां शिवे सर्व्वं समर्पयेत् ॥
 एकस्मिन् शिवलिङ्गेऽपि दत्ते दत्तं जगत्तयम् ।
 बहूनान्तु फलं वक्तुं लिङ्गानां कः क्षमोभवेत् ॥
 एवं यः कुरुते भक्त्या लिङ्गदानं यथाविधि ।
 स महापापसङ्गेभ्यः सद्यएव प्रमुच्यते ॥
 यं समर्थं समुद्दिश्य लिङ्गदानं करोति यः ।
 स तन्तमर्थप्राप्नोति मत्प्रसादान्मनोरमे ! ॥
 लिङ्गदानसमं दानं नास्ति कुत्रापि शैलजे ! ।
 तस्मात् सर्व्वं प्रयत्नेन लिङ्गदानं समाचरेत् ॥
 मन्त्रभिवोध देवेशि ! सकासाद् गदतो मम ।
 ॐ देवासुराणाममृतं विधाय,
 हालाहलं संहृतमेव यस्मात् ॥

१ (*) 'तद्विङ्गं' द्विविधं ज्ञेयं अचलं सुषलकथा ।
 प्रत्येकं द्विविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ।
 प्रासादे स्थापितं लिङ्गं अचलं तच्छिवादिभक्तम् ।
 स्थापितमचलं गेहे स्थिरं लिङ्गं अयोजितम् ।
 पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयंभू देवपात्रकम् । इत्यादि श्रीरामचोदये निबन्धे ।

यथा सुराणां त्रिपुरम् दग्धम् ,
एकेषुणा लोकहितार्थमीश ! ।

तद्रूपदानादहमप्यशेषः,
दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये ॥
यथा कुरु त्वं शरणं प्रपन्ने,

मयि प्रभो देववर प्रसीद ॥

इत्युक्त्वा मामकीं मूर्तिं दद्यादक्षिणा संयुताम् ।
एवमेव गणेशस्य दुर्गायाः सूर्य्य वेधसोः ॥

अन्येषामपि देवानां प्रतिमां प्रतिपादयेत् ।
तत्तल्लोकमवाप्नोति सर्वत्र जयमाप्नुयात् ॥
भस्मां वा खण्डितां वापि दत्त्वा दोषमवाप्नुयात् ।
तस्माल्लक्षण सम्पन्नां प्रतिमां सर्वदाऽर्पयेत् ॥
महदैश्वर्य्यं माप्नोति स्वर्गलोके महीयते ।

इति श्रीमदनन्ताचार्य्य-विरचिते-दान-पारिजाताभिधे-निबन्धे-शाल्म्याम-
विष्णुमूर्ति-लिङ्ग-शिवमूर्ति-दानविधानानि सम्पूर्णानि ॥४॥

इति विधानपारिजातस्य चतुर्थः स्तवकः

समाप्तः १(४) ।

—*—

विधान-परिजाते ।

चतुर्थस्तवकः ।

—*—

तत्रादौ परिभाषा निरूप्यते १(❀)

(१) अत्राधिकारिणो व्यासेणोक्ताः—

वर्णानां आश्रमाणाञ्च चातुर्वर्ण्ये प्रतिष्ठितः ।
दानधर्मं प्रबक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितम् ॥

(२) स्कान्दे—

श्रद्धावान् पापभीरुश्च मद-दम्भ विवर्जितः ।
पूर्वनिश्चय माश्रित्य यथावत् कर्मकारकः ॥
अवेद-निन्दको धीमा नधिकारी व्रतादिषु ।
आदिशब्देन दानादिकं गृह्यते ।

(३) शूद्रे विशेषमाहः, जातूकर्णः—

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्तधर्मे न वैदिके ।
पूर्तं दानादिकम् । अन्यत्र वापी कूपतडागा दिकम् ।

१ (❀) कश्चिन् धर्मकृते कियन्मानं द्रव्यं देयं तदचोषते । परिभाषते विषयो द्रव्यं वा निरूप्यते यद्येति । 'अत्र भाषव्यक्तायां वाचि, इत्यस्याह्वतीः परिपूर्व्यात् (भाष्-धातोः), अ-प्रत्ययः (१-३-१०९) सूचात् । 'परिभाषा अपि' । 'परिभाषास्य ततो भविष्यति' इति । 'श्रुतमति च' (१।१।२६) पाणिनेः सूत्रं भाष्यात् । अन्वयमाह्विता आहुः । 'अनियमे नियमकारिणो या सा परिभाषा' इति । वेदान्तेश्च—'धर्मोरात्राध्वरीन्द्रोश्च परिभाषा वितन्वते' इति । वेदकेच—जीवधोना परिभाषे 'परिभाषाप्रदीपः' इति उच्यते । शिल्पशास्त्रे बहुषु यत्र एवमिवास्ति, -वास्तु-प्रतिभा-मितु विमान-इत्यादि-परिभाषेषु ।

(४) त्रैवर्णिकानामधिकारविशेषमाह, याज्ञवल्क्यः—

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः ।
अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥
पूर्वोक्त प्रकारश्चोच्यते ।

याज्ञवल्क्यः—

आर्षं च्छन्दश्च दैवत्यं विधियोगं स्तथैवच ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥
अविदित्वा तु यः कुर्याद् याजनाध्यापनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

तथा—

यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं च्छन्दश्च दैवतम् ।
विनियोगं ब्राह्मणांश्च मन्त्रार्थं ज्ञानं कर्मच १(*) ॥
एकैकस्य ऋषिः सोऽपि वध्नात्यतिथिवद् भवेत् ।
देवतायाश्च सायुज्यं गच्छन्त्यत्र न संशयः ॥
येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।
मन्त्रेण तस्य तस्योक्तं ऋषेर्भावस्तदार्षकः २(†) ॥
छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी इव वा कृतः ।
आत्मा संच्छादितो देवैर्मृत्योर्भीतौ तु यत् पुनः ३(‡) ॥
आदित्यैर्वसुभिः रुद्रैः स्तेनच्छन्दांसि तानि वै ।
यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ४(+) ॥
तदाकारम्भ वेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ५(×) ।
पूरा काले समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थं मेवच ॥

- १ (०) 'मन्त्र ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति ।
२ (†) 'अतिगती, अष्टानि ज्ञानानि वेदादीन् । ततः श्रीषादिकात् 'इगुपधात्कित्' (४।१२०) ।
'अष्टयो मन्त्रद्रष्टारः साक्षात्कृत धर्माश्चः' इति निबन्धे ।
३ (‡) 'आर्षं तु विद्यानं योगिषामूर्ध्वं कीतसाम्' इति तत्त्वकौमुद्यां निघाः ।
४ (+) जीमांसकाः ऊर्णाश्च प्राहुः । मन्त्रात्मनाः सर्वे देवाः इति ।
५ (×) अपरा शास्त्रादिपरिभाषा पशद वचाने । 'तद्धितेन चतुर्था वा मन्त्रलिङ्गेन वापुनः ।
देवतायाश्चिधिः' इत्यादि ।

अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ।
 तैरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् ॥
 प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणस्तदिहोच्यते ।
 एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् १(*) ।
 होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ।
 इति संक्षेपेण परिभाषा ॥

—*—

अथ प्रतिमा(ना)दीनां द्रव्यपरिमाणानुक्तौ विशेषः ।

भविष्य पुराणे—

अनुक्त-द्रव्यतत्संख्या देवता प्रतिमादिषु २(†) ।
 सौवर्णी राजती ताम्नी वृक्षजा मार्त्तिकी तथा ॥
 चित्रजा पिष्टलेपोत्था निजवित्तानुरुपतः ।
 आपद्विलयपर्यन्ता कार्या शाठ्यवर्जितै रिति ॥

अत्रैव विशेषः, पुराणान्तरे—

अङ्गुष्ठपञ्च प्रभृति वितस्त्यवधिका स्मृतेति ।
 कलश-लक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे —
 हैम-राजत-ताम्राश्च (इम) मृण्मया लक्षणान्विताः ।
 यात्रोद्वाह-प्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने ॥
 पञ्चाशाङ्गुल वैपुल्या उत्सेधे षोडशाङ्गुलाः ।
 द्वादशाङ्गुलमूलाः स्युर्मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥
 पञ्चाशेति—पञ्च आशाश्च पञ्चाशाः ।
 अत्राशाशब्दो दशशब्द पर्यायः ३(‡) ।
 तेन पञ्चदशाङ्गुलेर्मध्ये विस्तार इत्यर्थः ।

- १ (•) चत्वारो वेदानां भाष्य-टीकादि प्रारम्भेषु मीमांसाशास्त्रे चास्ति । तेषु त्रैत-धर्म-गृह्यसूत्रेषु-
 तत्रान्तर्जले च निधनकाले गङ्गातीर्थादीचान्तर्जलीकरणेषु पञ्चविध-योगः विधेयः । तदभावे
 गृहे तत्प्राङ्गणे पुस्तकैः पञ्चवाटिका कर्तव्या ।
- २ (†) 'प्रतिमानेषु' इति पाठान्तरमस्ति । 'वितस्तिर्दशशब्दम्' ।
- ३ (•) 'पञ्चाशाशब्दो दशशब्द पर्यायः' । 'दशशब्दः, कुम्भः काटापाच' । 'पञ्चाशाशब्दो-
 न्विताम्' इति च कीदृशतः । 'पञ्चाशाशब्दो न्विताम्' इति ।

देवी पुराणे—

कलसस्य मुखे ब्रह्मा प्रीवायाश्च महेश्वरः ।
मूलेतु संस्थितो विष्णु मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
शेषेतु देवता सर्वा वेष्टयन्ति चतुर्दिशम् ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसेच वसन्ति हि १(*) ॥

तेच नवदेवा यथा—

प्रहशान्तिश्च-पुष्टिश्च प्रीतिश्च मतिरेवच ।
ऋग्वेदश्च-यजुर्वेदः सामवेद स्तथैवच ॥
अथर्ववेद सहिताः सर्वे कलश संस्थिताः ।

अथ पञ्चरत्नान्युक्तानि, आदित्यपुराणे—

सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् ।
पञ्चरत्नकमाख्यातं शेषं वस्तु ब्रवीम्यहम् २(†) ॥

तथा—

अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ।
रुद्रवीजं परं पूतं यतस्तद्धेम सर्वदा ॥

पञ्चामृत मुक्तं शिवधर्मै—

पञ्चामृतं दधि-क्षीरं सितामधुघृतं नृप ! ।

पञ्चगव्यानितु स्कान्दे—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
पञ्चगव्यमिति ख्यातं सर्वपातक नाशनम् ॥

१ (*) 'कलसे नव सन्ति हि' इति पाठान्तरं दृश्यते । अत्र 'नवदेवताः' पञ्चादयश्चादि-चाथर्षणा-
ना सन्ताः ।

२ (†) मत्तान्तरं पञ्चरत्नानि,—
'कनकं हीरकं नीलं पञ्चरागव्यं नीतिकम् ।
पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तव्यमितिः पूर्वदर्शिनः ।

गीताः प्रोचुः—'कनकरजत-प्रवाल-नीतिक-राजपद्मकं' पञ्चरत्नमिति ।

तथा—

ताम्रा रुण-श्वेत-कृष्णवर्णानां गवामाह,—
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि-सर्पिः कुशोदकम् १(०) ।
 'गायत्रया' चैव गोमूत्रं 'गन्धद्वारेति' गोमयम् ।
 'आप्यायस्वेति' वै क्षीरं 'दधिक्राव्णे'ति वै दधि ॥
 'तेजोऽसि शुक्र'मित्याज्यं 'देवस्यत्वा' कुशोदकम् ।
 एभिस्तु पञ्चभिर्युक्तं पञ्चगव्यं प्रचक्षते ॥
 एतदेव महापुण्यं ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतम् ॥

पञ्चपल्लवान्युक्तानि, ब्रह्माण्डे—

अश्वत्थो डुम्बुर-प्लक्ष-चूत-न्यप्रोध-पल्लवाः ।
 पञ्चगन्धा इति प्रोक्ताः सर्वं कर्म सुशोभनाः ॥

चतुः समादि-गन्धानां स्वरूपमुक्तं गारुडे—

कस्तुरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्यतु ।
 कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनश्च चतुःसमम् ॥
 अत्र शशी कर्पूरः ।
 कर्पूर-चन्दनागुरु तथैव कुङ्कुमांशकम् ।
 सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्त-सुखमुत्तमम् २(†) ॥

तथा—

कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरीचन्दनं तथा ।
 कङ्कोलश्च भवेदेभिः पञ्चभि र्यक्षकर्मः ३(‡) ॥

- १ (०) पञ्चमन्त्राः युक्तयज्ञः मन्त्रितायां सन्ति ।—१२ अ.; मः ११२ । २२ अ.; १२ मः ।
 २२ अ.; मः १ । पञ्चगव्यमिदं प्रोक्तं महापातक नाशनम् । इति भिन्नः पाठः कश्चित् ।
 पञ्च वर्णानां गवां पञ्चगव्यं यास्यम् ।
 २ (†) 'समस्तसुखदायकः' इत्यन्वः पाठः ।
 ३ (‡) 'विमधु—मन्त्रशास्त्रे तथैवास्ति ।
 यक्षकर्मः, यथा—'कर्पूरमगरुकस्तूरी कङ्कोलपुष्पानि च ।
 एकीकृत्य इदं सर्वं यक्षकर्म इत्यने' इति व्याधिः ।
 'कुङ्कुमागुरुकस्तूरी कर्पूरचन्दनतथा ।
 महासुमन्धिरित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः' इति धन्वन्तरिः ।

स्कान्देतु—

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।
चन्दनस्य त्रयोभागाः शशिनस्त्वेक एवच ॥
यक्षकर्म इत्येषः समस्त सुखवल्लभः ।

मधुत्रयमाह, कात्यायनः—१(०) ।

आज्यं मधु तथा क्षीरं मधुत्रयं समुच्यते इति ॥

सर्वौषध्य उक्ताः, छन्दोगपरिशिष्टे—२(५) ।

कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेय-चन्दनम् ।
वचा चम्पक मुस्ताश्च सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥

सप्तधान्यानि, यथा—षट्त्रिंशन्मते—

यवगोधूम धान्यानि तिलाः कङ्गुकुलत्थकाः ।
श्यामाकं चीनकश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ।
अत्र धान्यं-ग्रीहिः ।

अष्टादश धान्यानितु, स्कान्दे—

यवगोधूम धान्यानि तिलाः कङ्गु कुलत्थकाः ।
माषा मुग्दा मसूराश्च निष्पाव-श्याम-सर्षपाः ॥
गवेधूकाश्च नीवारा (वाना) आढक्योथ सचीनकाः ।
चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैवतु ॥
अत्र श्यामाः—श्यामाकाः । सचीनकाः—कलायाः ।

- १ (०) विमधु, मन्त्रशास्त्रे तथैवास्ति । यद्यत्रानि प्रकारेषु—मन्त्रशास्त्रे—‘मुरा मांसी वदा कुष्ठं शैलेयं रजनीवयम् । शटी चम्पकमुस्ताश्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥
- २ (५) पञ्चपुराणे उत्तरखण्डे—‘श्याममाषमसूराश्च धान्यकोद्वय सर्षपाः । मुष्टको राजमाषाय तन्मुरी जुमुरसाया ॥ यवगोधूममुद्गाश्च तिलाङ्गुकुलत्थकाः ॥ गवेधूकाश्च नीवारा-चातकाश्च कलायकाः ॥ मासुको वज्रकोरुः कीचको वङ्कसाया । तिलाकाश्चकायाश्च धान्यानि कषितानि वै’ इति ।

सप्तदश धान्यानि, मार्कण्डेय पुराणे—

ग्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुकास्तिलाः ।
 प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदोषाः सजी(ची)नकाः ।
 मासा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः स कुलत्थकाः ।
 आड़का श्रणकाश्चैव शाणाः सप्तदशाः स्मृताः १(*) ॥

सौभाग्याष्टकमुक्तम्, पाद्मे—

इन्दवः स्तवराजश्च निष्पावा जाजिधान्यकम् ।
 विकारवच्च गोक्षीरं कुसुम्ब कुसुमन्तथा ॥
 लवणं चाष्टमं तत्र सौभाग्याष्टकमुच्यते ।
 अत्र स्तवराजः—कपूरं शर्करा वा ।

नवरत्नान्युक्तानि, विष्णुधर्मोत्तरे—

मुक्ताफलं हीरकश्च वैदुर्यं फलरागकम् ।
 पुष्परागश्च गोमेदं नीलश्च गारुजं (तं) तथा ॥
 प्रबालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव २(†) ।

षट्त्रसा उक्ता, भविष्यपुराणे—

मधुरोऽम्लश्च लवणः कषायस्तिक्त एवच ।
 कटुकश्चेति राजेन्द्र ! रसषट्क मुदाहृतम् ॥

१ (*) धान्यानि सप्तदशधा भिन्नानि यथा, महाभाष्ये—‘धान्यशब्देन सप्तदशधान्यानि उच्यन्ते’ । तानि च—ग्रीहि-यव-मसूर-गोधूम-सुह-माष-तिल-चणक-अणु-प्रियङ्गु-कोदर-मधुटक-कलाय-कुलत्थ-वट-सर्षप-चतसी चेति । पाणिनेः सूत्रे (४।२।४) भाष्ये ‘शाणाःसप्तदशानि धान्यानि’ इत्यवादि । ‘ग्रीहिः सामान्यधान्येभ्यः’ । धान्यं ग्रीहि-साम्यकरिः’ इति च कोषकृतः । ‘धाने पीषणे साधु’ ४ ४ २८ इति सूत्रात् यत्प्रत्ययेन सिद्धम् ।

२ (†) मन्वशास्त्रे प्रीक्तानि नवरत्नानि, यथा—
 ‘मुक्ता माणिक्यवैदुर्यगोमेदान् वज्रविद्रुमी ।
 पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमान्’—इति तन्त्रसारे । अन्यद्वृत्तिकस्यतरी भोज-
 राज्ञीये पुष्कलमिति ।

रसद्रव्याणितु स्कान्दे—

दधि-क्षीर-मथाज्यश्च माक्षिकं लवणं गुडः ।
तथैवेक्षुरसाश्चेति रसाः प्रोक्ता मनीषिभिः १(*) ॥

अष्टाङ्गार्घ्यं स्वरूपमुक्तं, भविष्यपुराणे—

आपः क्षीरं कुशाग्राणि दध्यक्षत तिलास्तथा ।
यवाः सिद्धार्थकाश्चैव मर्घोऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः (२†) ॥

धातु सप्तक मुक्तं, तल्लैव—

सुवर्णं रजतं ताम्रं मारकूटं तथैवच ३(‡) ।
लोहं त्रपु तथासीसं धातवः परिकीर्त्तिताः ॥

अत्रारकूटं पित्तलम् । नव कौतुकानि, तल्लैव—

दूर्वाजवाङ्कुरश्चैव बालकं चूतपल्लवः ।
हरिद्राद्वय-सिद्धार्थ-शिखी च यत्रीण त्वचः ।
कङ्कलौषधय श्वेताः कौतुकाख्या नव स्मृताः ॥

- १ (*) 'तुवर-मधुर-लवण-कटु-तिक्त-चन्नाद्येति षड्रसाः स्युः । मत्तान्तरितु तुवरादयः सप्त भवन्ति । 'षड्मोषिषु' इति कथनात् षडेव रसाः । 'षड्रसा, षटतवः षट् च, षडेव रिपव स्तथा' । इति व्याजिः । 'रससु रसनायास्यो मधुरान्नादिकीमतः' इति न्यायविदः । अन्यद् वैद्यकेऽस्ति ।
- २ (†) क्षीरेक्षुरसादौ माधुर्यम्, तिलिरिकादौ चन्नाता, मरीचादौ कटुत्वम्, पटोलपत्रादौ तिक्तता, सैन्धवादौ लावण्यम्, हिलमोषिकामोषकादौ कषायत्वमिति । चरकोक्ता रसादि सप्त-शरीर-धातवः । भिषजासुपदेशेन षड्रसाः स्याः ।
- ” अतो पुराणे काशीखण्डे च पाठान्तरं यथा,—
'आपः क्षीरं कुशाग्राणि-दधि-सर्पिंस तच्छुलाः ।
जवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गार्घ्यः प्रकीर्त्तितः' ॥
'आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि ।
रज्जानि करवीराणि तथारक्तञ्च चन्दनम् ।
अष्टाङ्ग एव अर्घ्यो वै भानवे परिकीर्त्तितः' ॥ आगमशास्त्रेऽप्येवमस्ति ।
- ” अन्यकोक्ता धातवो यथा—
'सुवर्णं रज्यताम्राणि हरितालं मनःशिलाः ।
गैरिकाञ्जनकाशीसं-तथातजसदि' श्रुताः ।
गन्धकोऽभकमित्याद्या धातवो गिरि संभवाः' ॥ इति शब्दमात्रायाम् ।

पञ्चरजास्युक्तानि, पञ्चरात्रे—

रजांसि पञ्चवर्णानि मण्डलार्थे हिंकारयेत् ।

शालितण्डुल चूर्णेन शुद्धं वा यवसम्भवम् ॥

रक्तं कुसुम्भसिन्दूरं गैरिकादि समुद्भवम् ।

हरितालोद्भवं पीतं रजनी-सम्भवं क्वचित् ॥

कृष्णं दग्ध यवैश्चैव हरितं पीतं (कृष्ण)मिश्रितम् १(*). ।

दशाङ्गधूप उक्तः, गन्धयुक्तौ—

षड्भृङ्गि-कुष्ठं द्विगुणोगुरुश्च,

लाक्षात्रयं पञ्चच तस्य भागः ।

सुरञ्जकी सर्व्वरसः समांसी,

भागैकमेकं त्रिलवं शिलाञ्जम् ।

घनस्य चत्वारि मुरस्य चैव ;

धूपोदशाङ्गः कथितो मुनीन्द्रैः ॥

अत्र द्विगुणौ-द्वयंशः । लाक्षात्रयं—लाक्षाया भागत्रयम् । त्रिलवं—भाग-
त्रयम् । शिलाञ्जं—शैलेयम् । घनोमुस्ता । मु (पु) रोगुगुलः २(†) ।

१ (*) तन्मसारेच मण्डलपञ्चवर्णानि, यथा—

'पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् मितं तण्डुलसम्भवम् ।

कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम् ।

बिन्वादि पत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णकं स्मृतम् ॥

२ (†) पञ्चाङ्गधूपोयथा, तन्मशास्त्रे—'चन्दनं कुडुमं नवं कर्पूरं गुग्गुलीऽगुरुः । धूपोऽयं सुतमंयुक्तः

पञ्चाङ्गः समुदाहृतः' (१) तत्रैवाष्टाङ्गधूपः—

गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् । कर्पूरं बालकं कुष्ठं नूतनं कुडुममथा ।

चष्टाङ्गः कथितो धूपः देवानां प्रीतिदः शुभः' । तत्रैव, दशाङ्गधूपः—

'कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुमं लयीह्वयम् । केशरं बालकं पत्रं त्वग्जातिकोषमुत्तमम् ।

सर्व्वमेतदृष्टयुतं दशाङ्गो धूपपरितः' । तत्र तु द्वादशाङ्गो यथा—

'' गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुष्ठमगुरुकुडुमम् । जातिकोषश्च कर्पूरं जटामांसी च बालकम् ।

त्वग्शीरश्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः' ।

'' तत्रैव षोडशाङ्गधूपो यथा,—

'सुप्तकं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयीह्वयम् । देवदादजटामांसी जातिकोषश्च बालकम् ।

सुरामांसी च्छगुरुकं त्वग्शीरश्च केशरम् । एषा तथा तेजपत्रं सर्व्वमेतदृष्टनात्तकम् ।

'' धूपोऽयं षोडशाङ्गत्वाद् देवताप्रीति कारकः' ॥

दर्भेषु विशेषमाह, मरीचिः—

मासे नभस्यमावास्या तस्यान्दर्भोऽक्षयो मतः ।
अजातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुन ॥

कात्यायनः—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।
समूला पितृदैवत्याः कलमाषा विश्वदैविकाः ॥
ह्रस्वाः प्रचरणीयाश्च कुशा दीर्घाश्च वर्हिषाः ।

प्रचरणं कर्मसु तदर्हः ।

लघुहारातः---

पथि दर्भा धितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये धृ(कृ)ता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टं प्रलिप्ते च तेषां त्यागो विधीयते १(*) ॥
नीवी मध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।
पवित्रा स्तद् विजानीयाद् यथाकायं स्तथा कुशाः ॥
अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलं मेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

१ (*)

'धृतेः कृते च विष्णुदे त्यागलोषां विधीयते' इति शेषार्द्धं श्लोकस्य ।

अत्र धृतेरित्युपलक्षणेन तृतीया, धृतेर्दंभेः पुरुषेषोपलक्षितेन ।

दर्भषट्कलपचमाह, रत्नाकरे—'ऊर्ध्वकीयोभवेद्ब्रह्मा लम्बकीयसु विष्टरः ।

दक्षिणावर्णकोत्रह्ना वामावर्णसु विष्टरः ॥'

शान्तिदीपिकायाञ्च—

'सप्तभिः (पञ्चभिः) वापि साङ्गमितय वेष्टितम् ।

ऊर्ध्वकारेण च मन्त्रे च विज्ञः कुर्यात् कुत्रद्विजम् ॥

'वज्रवाक्ये सुष्टास्य सन्धे ब्रह्मपटौ तथा ।

दर्भसंख्या नविहिता विष्टराकारवेष्टयि' ॥ एतत्तच्छब्दीनितराणां विषये बोध्यम् ।

'मितयवेष्टित' इत्यत्र द्वितय वेष्टित इति केषुचन ।

तदेवं दर्भपिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।
आज्यस्योत्पवनार्थाय तद्द्रव्ये तावदेवतु १(*) ॥

परिशिष्टेच—

कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरो मतः ॥
पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदद्वे न तु विष्टरः २(†) ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
तत्रैव, आपद्युपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं नचो(वो)च्यते ३(‡) ॥
कर्मणां प्रधानाङ्गन्तु तेषु दक्षिणाः ।
तास्तु—विज्ञेयाः कर्मणां प्राणा इति ।

कर्मसु दिगुच्यते—

यत्र दिङ्निययो नास्ति जपहोमादि कर्मसु ।
तत्र शिव-दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सोम्यापराजिताः ४(+) ॥
अत्र, अपराजिता, ऐशानी दिक् ।

कृत्याधिकारो—

आसीन ऊर्ध्वः प्रहोवा नियमो यत्र नेहशः ।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता ५(x) ॥
प्रह्वेण—नम्रेण ।

वशिष्ट—

जपहोमोपवपवासेषु धौतवस्त्रधरो भवेत् ।
अलङ्कृतः शुचिर्मोनी श्रद्धावान् विजितेन्द्रियः ६(०) ॥

- १ (°) 'आज्यस्योत्पवनार्थं वनत्' इति भिन्नः पाठः ।
२ (†) तत्रापि उच्यते,—'पञ्चाशद्भिः कुम्भेनैवा तदद्वेन तु विष्टरः । तदद्वे नोपयमनः तदद्वेन दिग्भूतः' ।
३ (‡) 'यद्योपदिश्यते' इति पाठान्तरमस्ति ।
४ (+) 'तत्र शिवःदिशः' इति भिन्नः पाठोऽस्ति । अथ शिवदिशः शुभप्रदाः ककुभः ऐन्द्रदिग्वा । चागमे च, दिग्निर्घण्येवम् । 'पूज्यपूजकयोर्मध्यं प्राचीति कीर्त्तये नृपेः । तदुदधिर्घण्यं इच्छिषंसाञ्जोत्तरं चोत्तरं मतम् ।' इत्यनु पश्चिमं च यं सन्धेयं प्रकल्पयेत् ।
अथ प्रह्वः—प्रचतत्रागुहः ।
" तत्रैव, 'आतः शुक्लावर-धरः धीताङ्गि-पाञ्चाननः' इत्यादि ।
६ (०) 'अमानःकृत' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

याज्ञवल्क्यः—

यदि वाग्यम लोपः स्यात्तपादिषु कथञ्चन ।
व्याहरे द्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥
उपवीतिना विहितं सर्वं द्विजेन कार्यम् ।

तत्र कात्यायनः—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेनतु ।
विशिखोव्युपवीतश्च यत् करोति न तत्कृतम् १(*) ॥

बौधायनः—

कार्योयुक्तोनरो नामेरघः स्पर्शञ्च वर्जयेत् ।

मनुरपि—

षण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैवच ।
रजस्वलाश्च षण्डश्च नेक्षेरन्नहनतो द्विजान् ॥
होमे प्रदाने भोज्येच यदेभिरभिवीक्षितम् ।
दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्य यथायथम् ॥

स्कान्दे—

पाषण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका द्विजाः ।
पुण्य कर्मणि तेषां वै सन्निधिर्नेष्यते कश्चित् ॥

कात्यायनः—

पित्र्य मन्त्रानुद्भवेन आत्मात्मने अवेक्षणे २(†) ।
अधोवायु-समुत्सर्गे प्रहासेऽनृत भाषणे ॥

-
- १ (*) विष्णोःकारणं—'तद्विष्णोः—परमम्' इति । 'इदं विष्णुर्दितिच करेत् । अथवा ऽविष्णुर्दितिच करेत् । अथवा सनातनम् । तत्रैव 'यः करेत् पुच्छरीकाचं सवाच्याभ्यन्तरः शुचिः' इति ।
- २ (†) 'निषिद्धञ्च अवेक्षणे' इति भिन्नः पाठः ।
" तत्रापि 'विष्णो तिस्रसो कर्म कुर्यात्' । 'गायत्र्यानु मन्त्रावन्ना नैव' इत्यादिप्रकारभूतः तूर्त्तभूत्वा समाधाय नोगच्छे प्रविशोक्तयेत्' ।
अथवा पाररक्तगृह्य सूत्र-इतिहास-गदाधर-भाष्यादिष्वस्ति ।
" देवात्सर्वे विष्णोः कारणात्तत्रैव इतिचत्तत्रैव वा कुर्यात् ।

मार्जारं मूषकं स्पर्शं आक्रुष्टे क्रोधं सम्भवे ।

निमित्तेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ॥

अत्रात्मात्मने—यज्ञादौ हृदयस्पर्शः । अवेक्षणे—यज्ञादिविहिते अधमेक्षणे
इति—कचित्पदम् १(*) ।

वायुपुराणे—

कण्डणं पेषणञ्चैव तथैवोल्लेखनं परम् ।

सकृदेव पितृणां स्याद् देवताया स्त्रिरुच्यते ? ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

मन्त्रेणोऽङ्कार पूतेन स्वाहान्तं च विचक्षणः २(†) ।

स्वाहावसाने जुहुयाद् ध्यात्वैवं मन्त्रं देवताम् ॥

कात्यायनः—

बह्वलपं वा स्वशाखोक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं भवेत् सदा ३(‡) ॥

यत्रान्नातं स्वशाखोक्तं पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्मसु ॥

अग्निहोत्रादीति,—यथा छन्दोगादिभिर्यजुर्वेद—

विहितमग्नि होत्रादि कृत्य-सकलमनुष्ठीयते तद्वदित्यर्थः ।

प्रवृत्तमन्यथा कुर्यात् प्रमादात् कथञ्चन ४(+)

यतस्तत्वन्यथाकृतं तत्तु एव समापयेत् ।

प्रवृत्तं मारब्धम्, अन्यथा भूतं वैपरीत्यमात्रम् ५(०) ॥

समाप्तौ यदि जानीयान्मयेतदन्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वं कर्मणः ॥

१ (*) कचित्पदं प्राक्स्कान्दोक्तयोरेव । (?) देववारमकं देवविवारमिति ग्रंथम् ।

२ (†) 'सर्वमन्त्रप्रयोगेषु कर्मित्यादौ प्रयुज्यते ।

तेन संपरिपूर्णाणि यद्योक्तानि भवन्ति' इति श्रुतिः ॥ 'स्वाहान्तं' इति भिन्नः पाठः ।

३ (‡) 'इति सर्वमवेहितम्' कचित् पाठान्तरमस्ति ।

४ (+) अत्र 'यदि होमान् कथञ्चन' । 'यदि इदम् कथञ्चन' इत्यं पाठान्तरं दृश्यते ।

५ (०) यत्र, विहितं कृत्यमारब्धं प्रमादाद् यदि विपरीतं यातं तदेव पुनरनुष्ठेयम्, इति ।

भट्टपादः—

प्रधानास्या क्रिया यत्र साङ्गन्तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्या क्रिया यत्तु (यातु) नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

यत्र प्रधानस्याकरणं विस्मृतेः तत्र तत्साङ्गं पुनः कर्तव्यम्, यत्रत्वङ्गस्यैवाकरणं तत्र नाङ्ग प्रधान करणं १(*) नाप्यङ्गमात्र करणम् । किन्त्वं गाकरण-निमित्ते प्रायश्चित्तमेव कार्यमित्यर्थः ।

यथोक्त वस्तु सम्पत्तौ भ्राष्टं तदनु कारयेत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥

आज्यं द्रव्यमना(नोद्देशे) जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापति रिति स्थितिः ॥

अनादेशे—द्रव्यान्तरा विधाने इति ।

मन्त्रस्य देवतायाश्चाविधाने प्रजापति देवता प्राजापत्यो मन्त्रश्च ज्ञेयः । स च महाव्याहृत्यात्मकः २(†) ।

प्रतिनिधि प्रस्तावे पैठीनसिः—

अप्राप्तं प्रथमं द्रव्यं तदभावेतु माहिषम् ३(‡) ।

बौधायनश्च—

आज्यहोमेषु सर्वत्र गव्यमेव भवेद् घृतम् ॥

तदभावेतु माहिष्यं आजमाविक मेव च ।

तदभावेतु तैलं स्यात्तदभावेतु जर्तिलम् ॥

तदभावेतु कौसुम्वं तदभावेतु सर्षपम् ।

जर्तिलाः,—आरण्यतिलाः । आरण्यजं जर्तिलम् ।

१ (*) 'तत्र न सांग्रधानकरणं' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

२ (†) उमादौ ज्ञेये महावाहृत्यात्मक इति । अन्ये तु प्रीतुः, 'मन्त्राणादीन् गायत्री' तथा हि 'गायत्री वा इदं सर्वं यत्किञ्च' इति आन्दोग्ये । वैश्वानसु देवताणादीन् विष्टरेव । मन्त्राणादीन् तन्मन्त्रैरेव तत् करणं वेति । प्रथमद्रव्यं—गव्यघृतम् ।

३ (‡) 'गव्यघृतं घृतश्रेष्ठम्' । अजादभवं आज्यं वा । अश्याः शिष्या भवं आविकम् । माहिष्याभवं माहिष्यम् । गोः प्रभवं घृतं गव्य मिति । साम्प्रतिकं वागव्यत्वं घृतम् । जर्तिलम्, तद्देवे, पैते च अयाज्यम् । जर्तिलास्तु शुक्रयजुः संहितायां होमि विहिताः ।

ब्रह्मवैवर्ते—

सुबाहुना प्रभे कृते विश्वामित्रः, तत्राह ।
दानकाले देवतात्वं प्रतिमादेः प्रकीर्तितम् ।
धेनुनामपि धेनुत्वं श्रुत्युक्तं दानयोगतः ॥
दातुर्वै दानकालेतु धेनवः परिकीर्तिताः ।
विप्रस्य व्ययकालेतु द्रव्यं तदिति निश्चयः १(*) ॥
दान सम्बन्धि-विप्रेण द्रव्यमादाय गच्छता ।
तत् सर्वं विदुषा तेन विक्रेयं स्वेच्छया विभो ! ॥
कुटुम्ब भरणं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः । इति २(†)
अन्यथा नरकं यातीत्येव माह पितामहः ॥

अथ दक्षिणा निरूपणम् ।

भविष्यपुराणे—

अत्र सामान्यतो दानादि प्रक्रम्योक्तम् ।
अदत्त-दक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ! ३(‡) ॥
विकलं तद्विजानीयाद् भस्मनीव हुतं हविः ॥

षट्त्रिंशन्मते—

अद्वायुक्तः शुचिर्दान्तो दानन्दद्यात् सदक्षिणम् ।
अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

- १ (*) 'व्ययकालेतु' इति पाठान्तरम् ।
२ (†) तथाच श्रुतिः 'इहो च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।
अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्तव्या मनुरन्नवीत्' । अथ कुटुम्बा मात्रादयः ।
पीष्यवर्गः—'माता पिता गुरुभार्या प्रजादीनाः समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथियाग्निः पीष्यवर्गं उदाहृतः' इति आक्रिकाचार तत्त्वं ।
३ (‡) 'अद्वापूर्वकं यद् दानन्ददानमाय कल्पने' इति श्रुतिः । अन्यथा—
'कर्मा कर्मणि सम्पूर्णं तत्क्षणा देव दक्षिणाम् ।
नदद्याद् ब्राह्मणेभ्यश्च देवेनाज्ञानतोऽद्यथा ।
सुहृत्ते समतीनेन द्विगुणा सा भवेद्भुवम्' । इति श्रुती ।
मैत्रायणी परिशिष्टे—'दक्षिणास्त्राभि मूलानां भक्त्यानां ददाति न त्वं यजेत्' ।
अथ व्रतपथ श्रुतिश्च—'तस्मान्नादक्षिणं हविः स्यादिति' ।

गृह्यपरिशिष्टे—

दक्षिणा लाभे मूलानां फलानां भक्ष्याणां दक्षिणान्वदातीति । विशेषविहित-गो-
वस्त्रादि दक्षिणा दान व्यतिरिक्तेषु सामान्यतो विहित-दक्षिणेषु गवादि दानेषु ।

तत्र व्यासः—

सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सर्वेषांश्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेभ्यते ॥

रामायणेऽपि श्रीरामं प्रति वसिष्ठः—

सुवर्णमेव सर्वत्र दक्षिणासु विधीयते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति भवेयुस्ते पूताः सदा ॥

भविष्योत्तरे—

काम्यं यद्दीयते किञ्चित्तत् समग्रं सुखावहम् ।
असमग्रन्तु दोषाय भवतीहपरत्रच ॥
तस्मार्भं दक्षिणाहीनं विधान—विकलं नच ।
देयं दानं महाराज ! समग्रफलकाङ्क्षया ॥

दक्षिणामानानुक्तौ विशेषः १(❀)स्कान्दे—

देयद्रव्यं तृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।
अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तिः ॥
होतृणांश्चैव सर्वेषां त्रिंशत्पलमुदाहृतम् ।
अध्येतृणां तदद्धेन द्वारपानां तदद्धेन इति ॥

अयं दक्षिणा विभागोऽनुक्त—विभागविशेषेषु दानान्तष्वपि अवगन्तव्यः ।
तत्रैव तुला पुरुषादि प्रक्रम्योक्तम् २(०) ।

दक्षिणाश्च शतं चार्द्धं तदद्धं वा प्रदापयेत् ।
ऋत्विजाश्चैव सर्वेषां दशनिष्कान् प्रदापयेत् ॥

१ (०) 'नद्यादि दक्षिणां करोः' इति पाठाकारम् ।

२ (०) चिन्मपुराणे इति ईमाद्री पाठः ।

भविष्यपुराणे उत्तरभागे—

ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ ! दानेषु विधिरुत्तमः ॥
 मध्यमस्तुतदद्धेन तदद्धेनाधमः स्मृतः ।
 मेघ्याश्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्सुच १(*) इति ।
 अत्रान्येषु तिलगर्भादिषु ।
 एवं वृक्षे रथेध्मेच धेनोः कृष्णाजिनेऽपिच ।
 अशक्त स्यापि प्राप्तोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः २(†) ॥
 अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः ३(‡) ।
 प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत् ॥
 अयश्चात्यशक्त विशेषो(शये) ज्ञेयः ।
 शत निष्कसमोपेतं तदद्धाद्धिमथापि वा ।
 अतोऽन्यूनं नदातव्यं अधिक फलपू(कु)जितम् ॥
 इति गरुड पुराणोक्तेः ।

—*—

व्यासः—

सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेववा(च) ।
 नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम् ४ ० ॥
 नित्यं देयानि राजेन्द्र ! गावः पृथ्वी सरस्वती ।
 दातारं तारयन्त्येते पाठ-वाप(ह) प्रदोहनैः इति ॥

अत्र सुवर्णादि दाने यानि, सुवर्णं दद्यात्, रजतं दद्यादित्यादिरूपेण विहितानि तान्येव ज्ञेयानि, नतु सुवर्णनिर्मितं ब्रह्माण्डभद्रनिध्यादि दानानि तत्रच दक्षिणा विधानानि ।

- १ (०) 'महत्सु'—महादानाति दानादिषु यामान्तरं वा ।
 २ (†) 'रथेध्मे' 'रथेध्मे' इति च हिमाद्रादौ पाठान्तरमस्ति ।
 'कृष्णाजिनस्य च' सम्यक् पाठः । 'अशक्तस्यापि कृतोऽयं, इति सम्यक् पाठः ।
 ३ (‡) चच 'नराधिप इति मिश्रः पाठः ।
 ४ (०) 'सर्वमेव सदक्षिणम्' इति पाठान्तरमस्ति । यतः 'इतो यज्ञस्वदक्षिणः' । 'यज्ञाद् दक्षिणादीनां' इति च । कर्णा कर्णाच्च सम्यक् तन्चवा द्विव दक्षिणाम् ।
 नदद्याद्दद्याद्दद्याद् इत्यादि दोष मुनि वचनेः 'सर्वमेव सदक्षिणम्' इत्यं पाठः श्रेयान् इति ।

मातृस्ये—

पितृणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितम् ।
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तं पितृवल्लभम् ॥
 अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितम् ।
 रजतं दक्षिणा माहुः पितृकार्येषु सर्वदेति ॥
 इति दक्षिणा निरूपम् ।

—*—

अथ द्रव्य मानम् ।

—*—

तत्र सुवर्णपरिमाणमाह, मनुः—

जालान्तर गतेभानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः १(†) ।
 प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रस रेणुं प्रचक्षते ।
 त्रसरेणवष्टकं ज्ञेयं लिखैका परमाणुतः ॥
 ता राजसर्षपस्त्रिंशस्ते त्रयो गौरसर्षपः ।
 सर्षपाः षड् यवोमध्य स्त्रियवन्त्वेक कृष्णतः(लः) ॥
 पञ्चकृष्णलको माष स्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।
 द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ।
 ते षोडशस्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ॥
 कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ।
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥
 चतुः सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ।
 एक कृष्णल, एक गुञ्जा । ते सुवर्णास्तु षोडशेति ।
 ते पञ्च कृष्णलकाः षोडश माषकाः सुवर्ण इत्यर्थः ।
 अस्यैव कर्ष इति संज्ञान्तरम् ।

तथाच विष्णुगुप्तः—१(०)

प्रकारान्तरेणाह, सुक्षेत्रे यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्ना धान्यमाषाः । दश-
सुवर्णमाषः, पञ्चवा गुञ्जाः, सुवर्णमाषकः । ते षोडश सुवर्णः, एवं प्रमाण—
एवं प्रमाणसिद्धस्य संज्ञाकर्ष इति । चतुः कर्ष पलमिति । ते पूर्वोक्ताः पञ्चकृष्णलका-
माषाः ।

बृहत् पराशरेच—

पञ्चगुञ्जैर्मवेन्माषः कर्षोऽष्टादशभिश्च तैः ।

तैश्चतुभिः करं प्रोक्तं दण्ड(श)मानश्च पेशसः ॥

अत्र पेशसः—सुवर्णस्य ।

याज्ञवल्क्यः—

कृष्णलः पञ्चते माषः ते सुवर्णं चतुष्टयस्य निष्कसंज्ञापिच २(*) ।

तथाच विष्णुः—

राजसर्षपे स्त्रयं गौरसर्षपः, ते षड्यवः, तत् त्रयं कृष्णलम्, तत्पञ्चकं माषः,
तद्द्वादशकमक्षार्द्धं, तत् चतुर्माषकं सुवर्णः, तच्चतुसौवर्णिकोनिष्कः इति ।

ब्रह्मप्रीक्ते—

पलानां विंशतिवीशः पञ्चवीशा स्तुला मता ।

षट्कौलिकः सए वस्याद् भारो विंशति तौलिकः ॥

मतान्तरेतु—

भारस्तु विंशतिवीशः पञ्चविंशत्यस्तुला मता ३(†) ।

इति संक्षिप्तं द्रव्यमानम् ॥

—*—

१ (०) विष्णुगुप्तः कौटिल्यः, तदीयाद्यं ग्राम्यं । हेमाद्रौ विषयंऽग्निं परिभाषाप्रकारेण बहु-
धा बहिःतन्नाहति । अत्र तु तस्मात् संक्षिप्तोक्तम् ।

अत्र याज्ञवल्क्यः—पराशरेण-विद्या-राजसर्षप-गौर-यव-कृष्णल-माष-सुवर्ण-धर-च-दण्डमाष-
शतमान-निष्कापञ्चादीनुवाच । पञ्चरात्रे, एवमेव विष्णुगुप्तौ प्रोक्तम् । एवं ज्योतिषेण—
तद्यैवागस्त्यं विष्णुगुप्तं अस्ति ।

२ (६) कृष्णलः पञ्चते माषास्तु सुवर्णस्तु षोडश ।

पलं सुवर्णस्यत्वारः पञ्चवापि प्रकौर्तितम् ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।

३ (†) विष्णुगुप्तः—‘विंशति तौलिकोभारः, एवमेव भारव्य षट्कौलिक इति द्वितीया संज्ञा’ ।

‘तुलाः कृताः’ इति भिन्नः पाठः ।

अथ रौप्यपरिमाणम् ।

—*—

अत्र विष्णुगुप्तः—१(०) ।

रूप्यस्य सुवर्णाङ्गुलं मानमभिधीयते । अष्टाशीति गौरसर्षपा रूप्यमाषकः ।
ते षोडशधरणं निष्पावा विंशतिर्वा । रूप्यपल्लव । दशधरणकम् , तत्पलानां शतं तुला,
तत्तुलाविंशतिर्भार इति ।

मनुश्च—

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ।
ते षोडशस्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।
कार्षापणस्तु विज्ञेयः ताम्रिकः कार्षिकः पणः ।
धरणानि दशज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
चतुः सौवर्णिको निष्क विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥

धरणस्यैव संज्ञान्तरं पुराण इति । चतुः सौवर्णिको निष्क इत्यत्र सुवर्णग्रहणं
सुवर्णपरिमाणं प्राप्स्यर्थम् ।

ततश्च सुवर्णचतुष्टयपरिमितं राजतं राजतो निष्क इत्युक्तं भवति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

द्वे कृष्णले रूप्यमाणो धरणं षोडशशैव ते ।
शतमानन्तु दशभिर्धरणैः प(फ)ल्लमेवतु ॥
निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ।
अत्रापि सुवर्णपदं पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

—*—

अथ ताम्रपरिमाणम् ।

—*—

मनुः—

कार्षापणस्तु विज्ञेयः ताम्रिकः कार्षिकः पणः २(†) ।

१ (०)

अथ निष्पावा इत्यथ निष्पा इति पाठः ।

२ (†)

इति प्रागुक्तमपि प्रस्ताव प्रसङ्गात् पुनरुच्यते ।

कार्षिकः कर्षपरिमितः, ताम्रिकः पण इति । कर्षपरिमितः ताम्रिकः पणः, स कार्षापण इत्यर्थः ।

याज्ञवल्कोऽपि—

कार्षिकस्ताम्रिकः पण इति । कर्षपरिमितं ताम्रं ताम्रपण-इत्यर्थः । कर्ष-शब्देण सुवर्णपरिमाण उच्यते । ते षोडशाक्ष्यः (क्षः) कार्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम्— इति निघण्टुवचनात् । ते पूर्वकृताः । पञ्चगुञ्जामाषाः । षोडशाक्ष्यः(क्षः) स एव च कर्ष इत्यर्थः ।

बृहस्पतिः—

ताम्रकर्ष कृता मुद्रा विज्ञेयः ताम्रिकः पणः ।
स एव निष्पावाज्ञेयाः, ताम्र पञ्चगुञ्जामाषाः । षोडशाक्षः स एव कर्ष इत्यर्थः ।
स एवाह—स एवच (यत्) पाविका ज्ञेया स्ताश्चतस्रस्तु धानक इति ।

नारदः—

कार्षापणस्तु पूर्वस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्त्तते ।
पणैर्निघद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणः सतु ॥
एतत् पणसंज्ञकः । स्वरूपन्तु, स्मृत्यन्तरे—षोडशपणः पुराणः ।
पणो भवेत् काकिनी चतुष्केण, पञ्चाहते श्रुतुभि-
वराटकैः काकिनी चैका ।
वराटकादि समुदयान्तानां संख्यानां स्वरूपमुक्तम् ।

आदित्य पुराणे—

एकं दशं शतञ्चैव सहस्रं चेति सप्तम ।
यथोत्तरं दशगुणं सहस्राणि दशायुतम् ॥
शताहतं सहस्रन्तु प्रोच्यते नियुतं बुधैः २(†) ।
तथा शत सहस्राणि दश नियुत मुच्यते ॥
शतं शत सहस्राणि कोटिरित्यभिधीयते ।
अर्बुदं दशकोट्यश्च वृन्दं कोटिशतं विदुः ।

- १ (*) चतुर्षोडशाक्षः इति सम्यक् पाठः स्यात् । इमाद्री तथे वासि ।
॥ पूर्वस्यान्दिशि,—प्राग्दिशि बह्व-प्राग्गोतिपुर-कामरुपादी ।
२ (†) 'नियुतम्' इत्यत्र लक्षं 'प्रयुत' मित्यत्र नियुतमिति केचिददन्ति ।

सहस्रं कोटयश्चापि खर्व्वमाहुश्च तद्विदुः ।
 दशकोटि सहस्राणि निखर्व्वमिति संज्ञितम् ॥
 शतं कोटि सहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते १(*) ।
 सहस्रं कोटयश्चापि पद्ममात्रन्तु तद्विदुः ॥
 सहस्रन्तु सहस्राणां कोटीनां दशधा पुनः ।
 गणितं तु समुद्रं वै प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥

भास्करीये—

वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनी २(†) ।
 ताश्च पणश्चतस्र इति । गोमूल्य विषयेऽपि—
 द्वात्रिंशत् पणिका गावः वत्सः पौराणिको मतः ३(‡) ।
 वृषे षट्कार्षापणका अष्टावनडुहि स्मृताः ॥१॥
 दशकार्षापणो धेनो रश्वे पञ्च दशैव तुः ।
 हिरण्ये कार्षापणकाः पणा नव तथाधिकाः ॥२॥
 वस्त्रे कार्षापणाश्छागेऽष्टौ पणा द्वादशाविके ।
 वृषल्यामथ पञ्चाशन्मूल्यं कार्षापणाः स्मृताः ॥३॥
 वृके पञ्चाशदेवस्याद् गजे पञ्चशतानि च ४(§) ।
 पञ्चकार्षापणाः प्रोक्ताः दोलायां षड् रथे तथा ॥४॥
 गृहेऽष्टौ कार्षापणकाः ताम्रे कर्षापणः स्मृतः ।
 ताम्रे कर्षेपि च पण इति मूल्य प्रकल्पना ॥
 अधिकं कल्पयेन्मूल्यं न्यूनं वित्तानुसारतः ।

इति मूल्यदक्षिणा विषयकः आवश्यकदाने मुख्यासम्भवे प्राह्यम् । अधमोह्यं
 पक्षः सति वित्ते नाश्रयणीयः ।

निष्काः पञ्चप्रदातव्या धेनोः पञ्च पौराणिकाः ॥
 धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ।
 निष्कं तदद्धं पादं च तदद्धाद्धिमथाऽपि वा ॥

-
- १ (*) अथवा 'शङ्कः' इति पाठान्तरमस्ति, ब्रह्माष्ट पुराणे ।
 २ (†) भास्करीय लीलावत्याम् । इतोऽन्वदप्यस्ति ।
 " प्राथमिक प्रस्तावे गोमूल्यावधारणे ।
 ३ (‡) 'चतुःकार्षापणो वरः' इत्यमपि भिन्नः पाठः ।
 ४ (§) 'वृके' इत्यत्र मृगे वृके वा इति च भिन्नः पाठः ।

तुरीयां शः प्रदातव्यः पञ्च कार्षापणानि च ।
त्रयः कार्षापणाश्चैव शक्तितो मूल्यकल्पना १(१) ॥
निष्कोदीनारः । दीनारस्तु भवेत् कर्षः शतैः कार्षापणैस्तथा ।

विष्णुगुप्तः—

दीनारोरौपकैरष्टा विंशत्या परिकीर्तितः ।
सुवर्ण—सप्ततितमोभागो रौप्यक इत्येते ॥
सुवर्णश्च, कृष्णलः पञ्चते माषा स्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
पणः कार्षापणः । षोडशमाषाः कर्षः सुवर्णस्य ।
सुवर्णैः षोडशपणः ।
पुराणानां भवेत्काकिनी चतुष्केण पञ्चाहृतैश्चतुर्भि-
वराटकैः काकिनी चैका इति २(१) ।
पञ्चगुञ्जा भवेन्माषः ससुवर्णस्तु षोडश । माषः कर्षः ।
वराटकानां दशकद्वयञ्च या(सा)काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः ।
तेषोडशद्रव्य(स्य) मिहैव वाच्यम् ३(१) ।
द्रव्यैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ।
सुवर्णपक्ष माश्रित्य सुवर्णाद्धं मथापिवा । वाच्य इति ।
पञ्चकार्षापणानि वेत्युक्तं कार्षापणक्रमः ।
पुराण इति पर्यायः ।
सुवर्णं वाथ दातव्यं निष्कं वाप्यथ कल्पयेत् ।

१ (१) अत्रादशं पुस्तके पाठ व्यत्ययोभनोर्व्यनमीयते । विष्णुगुप्तोऽस्मिन्ऽवाटौत् । कात्यायन-
मते—ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्तु त्रिकः कृतः । तेन—द्वादशपञ्चकैरिति सुवर्णः
स्यात् । त्रिकैस्तु दीनारः स्यात् । अगमिनिन्वयस्य च—'भवेत् षोडशभिः माषैः
सुवर्णैस्तैः पुनः कृतम्' ।

२ (१) कात्यायनः—
'माषो विंशतिभागस्तु त्रयः कार्षापणस्य ।
काकिनीतु चतुर्भागो माषस्य च पणस्य च' इति ॥

३ (१) अत्र पाठस्य महान् व्यत्ययो दृश्यते । धेनोः पञ्चभिराद्याणां मथ्यानां चिपीराबिकी' इति ।
'दीनारी रौप्यकैरष्टा विंशत्या परिकीर्तितः' । इति विष्णुगुप्तः । 'ते द्वादश सुवर्णस्तु
दीनारस्तु त्रिकः कृतः' इति कात्यायनः । ते पञ्चक इत्यर्थः । स सुवर्ण इति, ते
सुवर्ण इति च पाठान्तरम् ।

तथा, तदद्दार्द्धं मथापिवा निष्काः पञ्चप्रदासव्याः ।
 धेनोः पञ्च पौराणिक इति पथ्यायः ।
 दीनारस्तु भवेत् कर्षैः शतैः कार्यपणैस्तथा ।
 इति संक्षिप्त मूल्याध्यायः ॥
 तथा कात्यायनोक्त द्रव्यपरिमाणञ्च ।

—*—

अथ धान्यादि मानम् १(ः) ।

—*—

भविष्य पुराणे—

पञ्च कृष्णलकोमाषस्तैश्चतुः षष्टिभिः पलम् ।

स्कान्दे च—

पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।
 चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः आढकस्तैश्चतुर्गुणैः २(॥) ।
 आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणश्च कथितोबुधैः ।
 कुम्भोद्द्रोण द्वयं सूर्पः खादी द्रोणास्तु षोडश ॥
 द्रोणद्वयस्यैव संज्ञा, ताश्च सूर्प इति केचन ।

बराह पुराणे,—

पलद्वयन्तु प्रसृतं मुष्टि रेकपलं स्मृतम् ।
 अष्ट-मुष्टि भवेत्कुम्भः कुम्भेष्टौ च पुष्कलम् ॥
 पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ।
 चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ३(ऽ) ॥

-
- १ (ः) 'यव-गोधूम-धान्यानि तिलाः कण्टु सथैवच ।
 यामाकं चीनकस्यैव सप्तधान्यसुदाहृतम् ॥' इति षट्-त्रिंशत्तमः ।
 २ (॥) 'चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थासत्वार आढकः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।
 ३ (ऽ) चतुर्भिः सैतिकाभिश्च प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः' इति-हेमाद्रिः ।

विष्णु धर्मोत्तरे—

पलन्तु कुड़वः प्रस्थ आढ़कोद्रोणएव च !
धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥
द्रोणैः षोडशः खाढी(री)विंशत्या कुम्भ उच्यते ।
कुम्भैस्तु दशभिर्वाधो(क्षो) धान्यसंख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

‘विंशत्या’ इत्यत्र द्रोणैरित्यनु सज्यते । तेन कुम्भोद्रोणद्वयमिति पूर्वोक्तपक्षाद्
विंशति द्रोणमितः कुम्भ इत्यपरः ।

षट्सहस्र परिमितः कुम्भ इति केचित् ।
एतेषाञ्च पक्षाणां देशकालात्माद्यपेक्षया व्यवस्था ज्ञेया १(*) ।

स्कन्दपुराणेच—

पलद्वयेन प्रसृतं द्विगुणं कुड़वं मतम् ।
चतुभिः कुड़वैः प्रस्थ आढ़कस्तैतुर्गुणैः ।
चतुराढ़को भवेद् द्रोण इत्येतद् द्रव्यमाणकम् ॥
चतुर्गुणैर्भवेद् द्रोण इत्यन्यत्र पाठः ।
द्रव द्रव्यमान मित्यर्थः ।

ग्रन्थान्तरे च—

लाज-पायस-नालिकेर सलिले सूत्रेजले..... ।
द्वात्रिंशत्पलिकः पलैर्धृतिमितैः प्रस्थैश्च षट् सम्मतः ।
तैल क्षौद्रघृतेषु विंशति पलैर्दध्नस्तु पञ्चोत्तरैः ।
प्रस्थः क्षीरगतो बुधैर्निगदितस्त्रिंशत्पलैरेवतु ॥
अत्र धृतिरष्टादश संख्येति ।

१ (*)

तथाहि चूती,—

‘देशं कान्’ तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा धम्मं ‘ममाचरित्’ इति ॥

देशमेदितु च—

‘पलैर्द्वादशभिः प्रस्थो मागधेषु प्रकीर्त्तितः’ । मागधं पाटलीपुरादी ।

‘काक्किनीतु चतुर्भागां माषस्य च पञ्चस्य च ।

पञ्चमद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी’ ॥

काष्ठांपञ्चोद्विचत्वारिंशद्भिर्गोव्यं प्रवर्त्तते’ । दक्षिणापथं इत्यर्थः

‘पञ्चैर्निबद्धः पूर्व्यं स्थां षोडशैव पञ्चस्यतु’ । पूर्व्यं स्थां बह्वादी । पञ्चमद्याः पञ्चमद प्रदेशे इति ।

गोपथ ब्राह्मणेच—

पञ्च कृष्णलको माषकै श्वतुः षष्टिभिः पलम् ।
 पलैर्द्वात्रिंशद्भिः प्रस्थः मागधेषु प्रकीर्तितः ॥
 आढकस्तैश्चतुर्भिः स्याद्द्रोणः स्यात्तुराढकः, इति ।
 इति संक्षिप्तं धान्यापरद्रव्ययोः मानविधानम् १(*) ।

—*—

अथ भूमानम् ।

—*—

आदित्य पुराणे—

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 प्रथमन्तत् पृमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥
 त्रसरेणुस्तु विज्ञेयः अष्टौ ये परमाणवः ।
 त्रसरेणुस्तु ते षष्टौ बालाप्रं तत्स्मृतं बुधैः ॥
 बालाप्राण्यष्ट लिक्षातु यूकालिक्षाष्टकं बुधैः ।
 अष्टौ यूका यवं प्राहु रङ्गुलन्तु यवाष्टकम् ॥
 द्वादशाङ्गुल मात्रावै वितस्तिस्तु प्रकीर्तितः ।
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या न्यासः प्रादेश उच्यते ॥
 तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णश्चाप्यनामया ।
 कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलिका स्मृता ॥
 रत्नि स्त्वङ्गुलपर्वणि विज्ञेय स्त्वेक विंशतिः ।
 चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानितु ॥
 किष्कूः स्मृतो द्विरत्निस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
 षण्णवत्याङ्गुलैश्चैव धनुर्दण्डः प्रकीर्तितः ॥

१ (०)

प्राग्विष्वक्कोपराक्तं धान्यमानमुक्त्वा पश्चात् क्लान्दीकं द्रव्यमानमुक्तम् । क्लान्दीकानि
 यवादि—बीजकानानि षष्टादशधान्यानि । मतान्तरे,—षट् विंशते सप्तविधानि धान्यानि ।
 द्रव्याणि, सर्वादीनि । ननु वेद्यकोक्तं रसादिसप्तधातवः । बोद्धव्येतु चित्यादीनामपि
 पञ्चभूतानां धातुत्वम् ।

धनुर्दण्ड युगं नालिङ्गैर्योद्येतैर्यवाङ्गुलैः ।
 धनुषा त्रिंशता नल्बमाहुः संख्याविदो जनाः ॥
 धनुः सहस्रे द्वेचापि गव्यूति रूपदिश्यते १(*) ।
 अष्टौ धनुः सहस्राणि योजनन्तु प्रकीर्तितम् ॥

बृहस्पतिः—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम् ।
 दशतान्येव गोचर्ममं ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः २(+)

मात्स्ये—

दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्भानिवर्त्तनम् ।
 त्रिभागहीनं गोचर्ममं मानमाह प्रजापतिः ॥

सिद्धान्त शेखरे—३(‡) ।

परमाणु मारभ्योक्तं मानम् ।
 जालान्तरगते भानौ दृश्यादश्च्यन्तुयद्रजः ।
 परमाणुः स उद्दिष्टः बालाप्रं तैरथाष्टभिः ।
 बालाप्रैरष्टभिलिक्षा यूका लिक्षाष्टकेन च ।
 यूकाष्टकञ्च यं प्राहु र्यवानामुदरैस्तथा ।
 अष्टभिश्चाङ्गुलं तिर्यग्यवानामुत्तमं मतम् ।
 सप्तभिर्मध्यमं प्रोक्तं षड्भिः स्यादधमाङ्गुलम् ॥
 त्रीहिभिर्वा त्रिभिः स्याद्वै (क्तं) मध्यमाङ्गुलमीरितम् ।
 मध्यमोमध्यमः प्रोक्ते(क्तं) षड्भिः स्यादधमाङ्गुलम् ॥
 त्रीहिभिर्वा त्रिभि स्तत्तैरधमाङ्गुलमीरितम् ४(+)
 मध्यमन्तु त्रिभिः साद्वैश्चतुभिस्तत्तथोत्तमम् ॥

- १ (*) 'धनुः सन्वत्सरं विजः' इति पाठान्तरं समस्तं सप्त दृश्यते एकस्मिन् पुस्तके । परमा-
 मध्यकं पाठो विष्णु धर्मोत्तरं उक्तं यथा, --
 'यदुत्पन्नं सथाश्रानि नरः सन्वत्सरं विजः ।
 एकं गोचर्ममावन्तु भुवः प्राक्तं विचलयैः' इति ॥
- २ (+) 'दत्त्वा स्वर्गं महीयते' इति आदर्शान्तरं—घृत—पाठः ।
- ३ (‡) मन्वशास्त्रस्यायं सन्दर्भः ।
- ४ (+) अथादर्शं पाठे विकृति दृश्यते । अतस्मान् विषये अङ्गुलानां वैविध्यमस्ति, तथा च—
 मानाङ्गुलं साचाङ्गुलं दृष्ट्वा नान्धाङ्गुलं च । एवमेवमयमन्ते, जित्त्वयन्मादीप ।
 पञ्चरात्रं तु मानद्वयार्थैः उत्पत्ति परिमाणादीनां कीदृशमस्ति, तदुच्यते,—

मानाङ्गलमिति ख्यातं मात्राङ्गल मथोच्यते ।
 कर्तुः स्यान्मध्यमाङ्गल्या मध्यमं पर्वदैर्व्यतः ॥
 मात्राङ्गलश्च तच्छ्रे (श्रेष्ठं) पादोनं मध्यमं मतम् ।
 पर्वद्वि मध्यमं ज्ञेयं लब्धाङ्गल मथोच्यते १(*) ॥
 गृहीत-प्रतिमायामं नतालाङ्गल संख्यया २(†) ।
 विमन्यतेतु भागैकं तदाहुर्लघु मङ्गलम् ॥
 प्रासादादिषु सर्वेषु मानाङ्गल मुदाहृतम् ।
 मानाङ्गलन्तु कुण्डादौ गृहोपकरणादिषु ॥
 लब्धाङ्गलं न कुर्वीत प्रतिमावयवं बुधः ।
 एव मङ्गलमाख्यातं तद्यदङ्गल मानकम् ३(‡) ॥
 अङ्गलन्तु कलाज्ञेया भागः स्याच्चतुरङ्गलः ।
 पावकं चाष्टभिर्भागै मुखं द्वादशभिर्ममतम् ॥

—'वातायनपद्यं प्राप्य ये यान्ति रविरश्मयः ।

तेषु सूत्रा विसर्पन्ते रेणव स्वसरेणवः ।

परमाणवस्तेऽष्टौ स्युरेण वस्तु तदष्टभिः ।

तेऽष्टौ वात्पाष्टकं तेऽष्टौ लिखा युक्ता तदष्टकम् ॥

इत्याद्यारभ्य—

'वड्यवाः साधमाः प्रोक्ता मानाङ्गलमितीरितम्' ।

'शिष्य—दक्षिण इक्षस्य मध्यमाङ्गलि मध्यतः ।

पर्वणोरन्तरा दैर्घ्यं मात्राङ्गलमुदाहृतम् ॥

'एकं द्वादशधाभागं कृत्वा तेषु एकमङ्गलम् ।

देहलब्धाङ्गलं माम जानीयात्तस्य तत्पुनः ॥

'उच्छ्रायः प्रतिमायास्यान्महामानाङ्गलाश्रयः ।

महामानाङ्गलं यत्तन्मात्राङ्गलमितीरितम् ॥

'यागोपकरणान्यत्र कुर्यान्मानाङ्गलेन वै ।

होमाङ्गानि सुवादीनि कुण्डं सुष्ठाङ्गलाश्रयम् ॥

'देहलब्धाङ्गलेनापि कुण्डादीनि प्रकल्पयेत् ॥'

सिद्धान्तशेखरेषु,—'मात्राङ्गलेन चानेन मेखला कण्ठनाभयः' इत्यादि ।

१ (*) अत्रलब्धाङ्गलम्—देहलब्धाङ्गलमिति बोध्यम् ।

२ (†) 'नच तालाङ्गल' तालपरिमिताङ्गलं वा ज्ञेयम् । ताल—माना संख्या प्रोक्ता ।

३ (‡) अथ पाठः क्लिष्टार्थः ।

तालञ्च तत् समं ज्ञेयं हस्तलक्षणं मुच्यते ।
 चतुर्विंशति मात्राद्यः(द्वयः) किञ्चुर्हस्त इति स्मृतः १(*) ॥
 तालञ्च तत् समं ज्ञेयं हस्तलक्षणं मुच्यते ।
 किञ्चु-हस्तेन कुर्वीत शयनासनं मानकम् ॥
 गृहं प्रासाद-लिङ्गानि प्राजापत्येन कारयेत् ।
 ग्रामखेटकपुरादीन् धनुर्मुष्टिकरेण च ॥
 धनुर्ग्रहेण कुर्वीत क्षेत्रं मानञ्च योजनम् २(†) ।
 अङ्गुलस्यच हस्तस्याप्येवं मानं समीरितम् ३(‡) ॥
 इति भूमिमानम् ॥

—*—

अथ मण्डपाद्युपयुक्तं प्राची साधनं मुच्यते ४(§) ।

तत्र नारदः—

एवं लक्षणं संयुक्ते क्षेत्रे सम्यक् समीकृते ।
 पूर्वोक्तं लक्षणं श(स)ङ्कुं तन्मध्ये स्थापयेत्ततः ।
 तच्छायाप्रं स्पृशेद्यत्र वृत्तं पूर्वा पराह्वयोः ॥
 तत्र कार्य्यावुभौ विन्दू वृत्ते पूर्वापरावधौ ।
 समं मण्डलं शङ्कुमानं परिमितं व्यासार्द्धम् ।
 पूर्वोक्तलक्षणं ऋजुत्वादिलक्षणोपेतम् ,
 सूच्यम् सरलः शङ्कुः पृथुर्मले धृतस्थिरः ।
 द्वादशाङ्गुलमानः स्यात्त्रिवृत्तः प्रविशेद्भुवीति ।

१ (*) 'चतुर्विंशतिमात्रोच्च (नोच्च) धनुर्ग्रह इति स्मृतः' एवमधिकं पाठान्तरं दृश्यते ।

२ (†) 'शयनासनं योजनमिति' भिन्नपाठोऽस्ति ।

३ (‡) 'एवं लक्षणमिरीतम्' इत्यन्यः पाठोऽस्ति ।

अत्र संक्षेपेण भूमिमानमुक्तम् । पृथुर्गुणं वास्तुशास्त्रे हेमार्द्रां चाम्बि । मार्कण्डेयेण,
 मूलां परमाशुः, भुरगस्यसुरेण, वाल्मीकि, लिङ्गाः, शूका, यवीऽङ्गुलम्, क्रमादष्ट-
 गुणानाङ्गु र्यवानष्ट सतोऽङ्गुलम् । षडङ्गुलं पदं, द्वादशाङ्गुलै विदम्, एतद्विगुणो-
 ष्णः स्यात् । द्विवेदनेन त्रयवीर्यम्, चतुर्वेदः धनुर्ग्रहः, षट्दशोऽनं गालिका
 द्विसहस्रं धनुषा क्रोशः, एतच्चतुर्गुणा गन्धति, तद्विगुणं योजनम्, इति संक्षेपः ।

४ (§) प्राची साधनमिति न्यूनं निदानशास्त्रं तथैव वास्तुशास्त्रेऽप्येव मते, शिब्यवशादावस्ति ।

शुल्बसूत्रे, कात्यायनः — १(*) ।

समे शङ्कुं निखाय शङ्कुसम्मिताया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोः
शङ्कुवप्रच्छाया निपतति तत्र शङ्कुनिहन्ति सा प्राची ।

अथ वास्तुवलिः ।

प्रपञ्चसारे,—

शुभकर्मणि दीक्षायां मण्डपकरणे गृहादिविधिषु ।

तथाविहित वास्तुवलिः स्याद्रक्षा विघ्नो पशान्ति सम्पदः ॥

तथा बराह संहितायां वलिरुक्तः २(†) ।

मात्स्ये च—

ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तो वास्तु मध्येतु यो वलिः ।

आहारो वैश्वदेवान्ते नूनं तत्र भविष्यति ॥

यज्ञोत्सवादौच वलिस्तवाहारो भविष्यति ।

वास्तुपूजामकुर्वाणः नैवाहारो भविष्यति ॥

१ (*) शुल्बसूत्रे द्वितीयसंज्ञके । तृतीय मते यथा 'तदन्तरं रज्ज्वा अभ्यस्य पाशीकृत्वा शंकोः पाशी प्रतिमुख्य
दक्षिणायस्य मध्येशङ्कुरेवसुत्तरतः सोदीची' । समिति । अतः कर्काचार्यैककृतम् । "इह प्राञ्चमग्निमुद्गरति"
इति श्रूयते । तथा—'प्रागु'शम्' इत्येवमादि दिगायत्तम् । ततो दिङ्निरूपणार्थमाह—समग्रहणं
निखीनतायहणाद्यम् । विषमदिक्काया वैषम्यस्यात तत्र दिगम्पष्टा भवति, (शङ्कुयोपरि द्वादशाङ्गुलः । पदङ्गु-
लीभूमिखातः, द्वाङ्गुलःपरीणाहः । अस्यलक्षणंज्योतिषे,—'समतलमस्तकपरिधिः भ्रमसिद्धोहसिदन्तजः शङ्कुः ।

तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्दर्शकालानाम्' । इति) तत्रशङ्कुं निखाय तत्सम्मितया रज्ज्वा मण्डलं परि-
लिखित् । तत्र मण्डले पूर्वापरयोर्लेखयोः, शङ्कुरय-छायाविधाने इतर्गदौशङ्कुलिखनेत् । सादिक् प्राची भवति
अपरैरुक्तं यथा,—'रज्ज्वा मण्डलं तत्परिनिख्यकृत्वा लेखयोर्मण्डलपूर्वापरलेखयो यत्र स्थले शङ्कुरयच्छायानिपति-
पश्चिमरेखायां प्रविशति, पूर्वरेखायां निःसर्गति, तत्रस्थलद्वयं ही अन्योशङ्कु लिखनेत् । चिह्नद्वयं वा कुर्यात्
तत्र प्राक्शङ्कुःप्राची । पश्चिमशङ्कुः प्रतीची । प्राचीतु मर्याधीना, तस्योदयस्थानानां बहुत्वात्, प्रतिदि-
भिन्नत्वादनिययेन प्राचीज्ञानंशक्या । तस्मात् शङ्कुस्थापनेन प्राचीसाधनमुक्तम् । दक्षिणायनेतु चित्रापयन्त
मर्कोऽभ्युदेति । मेषतुलासंक्रान्ताह प्राच्याशुभ्रायामर्देति । अतः केवलमर्कात्प्राचीज्ञानं दुर्घटम्' । अथ
उदीची साधनमाह—तदनन्तरमित्यादिना । 'प्राची प्रतीची मृतान्स्थितशङ्कोः तौ पाशी प्रतिमुख्य प्रदि-
प्रिगुचीकृतरज्ज्वा मध्यभागं चिह्नं दक्षिणस्यान्दिशि आग्रय्य आकृष्य, यत्र रज्ज्वा मध्यमायाति तत्र मध्यचिह्नस्थं
शङ्कुनिहन्ति निखनति सा दक्षिणादिक् । एवमुत्तरतोद्विगुणीकृत रज्ज्वा मध्यमायाति मध्यभागे शङ्कुनिहन्ति
सा उदीची उत्तर दिक् इति' ।

२ (†) 'सर्वदेवगृहादिषु' इति भिन्नपातः । अन्तर्मन्त्रं बालुशान्तेऽस्ति । बराहनिहिरण्य
ज्योतिषयन्त्रं ।

एवमुक्तस्वतमेः ह्यः स वास्तु पूजने तदा ।
वास्तु यज्ञः समुद्दिष्टस्ततो विप्र प्रशान्तये ॥
आयतनाद्यधिष्ठानेषु वास्तुविशेषा स्तत् प्रमाणानिचोक्तानि ।

ज्ञानरत्नावल्याम् :—

चतुःषष्टिपदं वास्तु देवानां परमन्ततः ।
एकाशीतिपदं वास्तु गृदाणान्तु प्रकीर्तितम् ॥
नित्यं शतपदं विद्धि सुस्थिराख्यं सुसिद्धिदम् ।
पथोदुर्गपुराद्वाल नगर ग्राम खेटके ॥
शय्यासन विमानेषु तथा वलि गृहेषुच ।
सिद्धिस्थाने तथा हर्म्ये वाप्यादौ परिकल्पयेत् ॥
वापीकूप तडागादौ वनेषूपवनेषुच ।
उक्तानुक्तेषु सर्वत्र कार्यं शतपदं शुभम् ॥
गृहे गृह प्रमाणञ्च वास्तुदेवं प्रकल्पयेत् ।
ग्रामे देशादि संस्थाने वापीकूप चतुष्करम् १(*) ॥
उक्तानुक्तेषु सर्वत्र पञ्चहस्तं प्रकल्पयेत् ।

प्रपञ्चसारे,—२(†) ।

कृत्वावनि-समतलां चतुरस्र क्लृप्ताम् ,
अष्टाष्ट कोद्यतपदाञ्च स कोण सूत्राम् ।
तस्यां चतुष्पद समन्वित मध्यकोष्ठे ;
ब्रह्मा तु साधकवरेण समर्चनीयः ॥

अत्राष्टाष्ट कोष्ठके त्यादिना चतुःषष्टि कोष्ठकयुतं चतुरस्रं मण्डलं कृत्वा तत्र
कोणसूत्रद्वयं कृत्वा मध्यम कोष्ठचतुष्टयेतु ब्रह्माऽर्चनीय इत्यर्थः ।

१ (*) 'चतुर्द्वरं' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

२ ( ) श्रीभगवत्पादकृत प्रपञ्चसारतन्त्रे इति । पृथक् पञ्चम पटले ६—७ श्लोको । ततः
दशश्लोकाःस्यः ।

प्राग्याम्य वारुणोदगिदक् कोष्ठ चतुष्पदेषु समभि यजेत् ।
आर्य्यकमथ सविवस्वत सहं, अथ मित्रं महीधरं क्रमशः ॥

कोणद्वयार्द्धकोष्ठेष्वर्च्याः सावित्रसवितृ शक्राह्वाः ।

सेन्द्रजयरुद्रतज्जयसापश्च वत्सकस्तथाऽप्रयाथाः ॥

अग्ने पार्श्वोत्थपदे द्वन्द्वे शर्वं गुहार्य्यं मणौच यजेत् ।

जम्भकपिलिपिच्छाख्यो चरकि-विदार्य्यौच पूतना प्रोक्ता ॥

अर्द्धपदाद्यन्तासुच चत सृषु दिक्षुक्रमेण वहिरर्च्याः ।

बासव-यमजलेशशशिनाम ष्टावष्टौच मन्त्रेण विधिना ॥

ईशानाख्यः सपर्जन्यः जयन्तः शक्रभाष्करौ ।

सत्योभृशोऽन्तरिक्षश्च देवताः प्रागुदीरिताः ॥

अग्निः पूषाच वितथो यमश्च गृहरक्षकः ।

गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगोदक्षदिगाश्रिताः ॥

निर्ऋतिर्दौवारिकश्च सुप्रीवो वरुणस्तथा ।

पुष्पदन्तासुरौ शेषोर(रो)गौ प्रत्यग्दिगाश्रिताः ॥

वायुर्नागश्च मुख्यश्च सोमोभल्लाट एवच ।

अर्गलाख्योदितिस्तद्वत् अदितिः सौम्यदिग्गताः ॥

इतीरितानामपि देवतानां, चित्राणि कृत्वा रजसा पदानि ।

पयोऽन्धसा साधुवलिः प्रदेयः, द्रव्यैश्च वातन्त्रविशेषसिद्धैः ॥

अत्र-तन्त्रविशेषश्च । कपिलपञ्चरात्रादिः । तदवहितैरित्यर्थः । एतच्च सर्व-
वास्तुपूजा-होम-वलिदानादिकं प्रयोगश्च गृहदान प्रकरणे वक्ष्यते ॥

इति वास्तुनिरूपणम् ॥

अत्र मण्डपादि निरूपणम् १(*) ।

—*—

पञ्चरात्रे,—२(†) ।

कनीयान्दशहस्तः स्यान्मध्यमो द्वादशोन्मितः ।
तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्यादिहोत्तमः ३(‡) ॥

विश्वम्भर वास्तुशास्त्रे,—

दशद्वादश हस्तो या कलाहस्तोऽथवा पुनः ।
मण्डपान्तरमुत्सृज्य कर्त्तव्यं मण्डप द्वयम् ॥
धाम्नो धामान्तरं त्यक्त्वा धामाग्रे यज्ञमन्तपः ॥
अत्र कलाहस्तः—षोडश हस्तः ।
प्रतिष्ठादीपके, मण्डपं प्रक्रम्य—
हस्तात् षोडशान् कुर्वीत द्वादशान् दश एव वा ? ।
मध्ये वेदिकया युक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥

प्रतिष्ठासारसंग्रहेतु, —षोडशहस्त मण्डपमुत्तवाऽभिहितो दश-द्वादशहस्तोद्विद्वि-वृद्धया
ततः क्रमादिति । अत्रहस्तौ द्वादश हस्ताविति कनीयांसौ मण्डपावुक्तौ (यातः) ।
ततःपरं द्विद्विवृद्धयेति दशहस्तश्च मध्यमौ । षोडशहस्तस्तु साक्षादुक्तः, एवं द्विद्वि-

१ (*) 'शुभनक्षत्रादियुते विहिते काले मण्डपम् विदध्यात् । तद् यथा,—

एककलाशपक्षे पञ्चहस्तं मण्डपम् । नवकलाशपक्षे सप्तहस्तम् ।

अष्टोत्तरशतपक्षे नवहस्तम् । सप्तहस्तपक्षे सप्तपञ्चकमितम् ॥

पञ्चविंशत्यानमित्यर्थः । स च षोडशान्तरयुतः । मध्येचत्वारः प्रान्तेऽवशिष्टाः । मध्या अष्ट-
हस्तप्रमाणाः । अन्ये पञ्चहस्तप्रमाणाः । तेषांपञ्चमोऽंशो । भूमौस्थातन्वः । ततोरेषाणाः
सप्तहस्ताः । तदहंताः फलकाः' इत्यादि ।

२ (†) विश्वम्भरवास्तुशास्त्रे,—'मण्डपाकरमुत्सृज्य कर्त्तव्यं मण्डपद्वयम् । धाम्नो धामान्तरं त्यक्त्वा धामाग्रे-
यज्ञमन्तपः । दशद्वादशहस्तो वा कलाहस्तोऽथवा पुनः । यदा मण्डपद्वयं क्रियते तदा मण्डपपरिमित-
मन्तरं त्यक्त्वा द्वितीय मण्डपं कुर्यात् । यदा गे-धामाग्रे मण्डपः क्रियते तदा तद्वामपरिमाणान्तरं त्यक्त्वा
परतो मण्डपं कुर्यादिति' । कक्षापरिमितः हस्तः षोडशहस्त इति । मयमतवक्तृशास्त्रेऽपि
मण्डपद्वयमस्ति ।

३ (‡) इयं श्लोकपञ्चरात्रे विश्वम्भरशास्त्रे ।

वृद्धयेति चोक्तात् षोडशात् । ततोऽपि द्विद्विहस्त वृद्धया द्वादशऽस्तापेक्षयात्तमम् । इत्युभयरूपं त्वेतत् । एवं संग्रहकार मतेतु—पञ्चविध मण्डपा उक्ताः । लिङ्गपुराणेच, तुलापुरुषमधिकृत्य विंशति हस्तमितमण्डप उक्तः ।

विंशहस्त प्रमाणेन मण्डपं कुटमेववा ।

अथाष्टादश हस्तेन कलाहस्तेन वा पुनरिति ॥

नच दशहस्त—मण्डपे त्र्यंशेन वेद (वेध) व्यासाः । कुण्डकं (पं) च मेखला दशदशाङ्गुलानि व्यासानि, वेद्यन्तरेच पादपरिमितानीति । वेद्यामाह—

प्राक्पश्चाच्च मिलित्वाष्टौ हस्तव्यासाः । उभय त्रैकैक हस्तमात्रमवशिष्यते । तत्र ऋत्विगादीनामुपवेशनादेः सौकर्याभावः । मेखलापञ्चककरणपक्षेतु नतत् सौकर्यमिति, नायं पक्षः साधीयानिति वाच्यत् ।

एकमेखलकुण्डपक्षे एकमपि विधानम्, पक्षान्तरेच दशहस्त मण्डप-स्योपयोगात् । अत्र चतुरस्र साधनमाह, विश्वकर्मा,—

कृत्वा प्राक्सूत्रमर्द्धाङ्गं दक्षिणोत्तर मत्स्योः ।

न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरङ्कितैश्चतुरस्रकम् ॥

अस्यार्थः—१(✽) ।

इष्ट प्रमाणं तत् प्राचीसूत्रमास्फाल्य तन्मध्यमं कल्पयित्वा प्राचीसूत्रं, सम्पादिते रेखापूर्वोक्ते (वर्न्ते) सूत्रस्यादिते (सम्पादिते) रेखापूर्वान्ते सूत्र स्यादिं निधाय रेखा-मध्यमांके किञ्चिदधिकं सूत्रकृत्वा तत्प्रमाणेन प्राचीसूत्रस्यापर पश्चिमाद्धं वृत्ताद्धं कुर्यात् ।

एवं प्राची सूत्रस्यापरान्ते सूत्रस्यादिं निधाय पूर्वप्रमाणेनैव सूत्रेण प्राचीसूत्रस्य-प्रागभावे, पूर्वकृतवृत्ताद्धाभिमुखं परस्परममेदेन निःसृताप्रद्वयं वृत्ताद्धं कुर्यात् ।

एवं परस्परमन्तरेखाद्वयरूपौ दक्षिणोत्तरमत्स्यौ २(+) सम्पाद्य ताभ्यां मध्याङ्केनच स्पष्टं दक्षिणोत्तरायतं प्राचीसूत्रं प्रमाणमात्रं न्यसेत् ।

१ (०) चतुर्गोत्रिणांमण्डप—'पूर्वोक्त रेखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं निधाय, मत्स्यसूत्रान्तरं परिधस्य वृत्तं रचयेत् । तस्याएव रेखायामूले निधाय, तत्सूत्रान्तरं परिधस्य वृत्तं रचयेत् । तस्याएव रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रान्तरं परिधस्य द्वितीयन्तं कुर्यात् । एवं वृत्तद्वये वृत्तं दक्षिणोत्तरदिशोर्भूतं स्याद्यं निचयतेऽथ, मत्स्य द्वये पूर्वोक्तरिखा लाञ्छने चैकं सूत्रं निधाय दक्षिणोत्तरा यतारेखां लिखेत्' इत्यादि । चतुर्दश विश्वकर्मा शिल्पशास्त्रे ।

२ (१) 'सूत्रोपरि सूत्रान्तर निपातनात् स्त्रिणिक मध्याङ्कितः शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते' । शिल्पशास्त्रेषु मयमतादिषु । इति हिमाद्री व्यक्तगति । सूत्र पातने मत्स्यसूत्राङ्कितत्वेन मत्स्य इतिव्यपदेशः ।

ततः तत्सूत्रार्द्धप्रमाणेन दक्षिणसूत्रान्तात् पूर्वसूत्रान्ताच्च, अग्रे (तत) कोणे मत्स्यरूपं कुर्यात् ।

एवं नैर्ऋत्यादिकोणत्रये मत्स्यान् सम्पाद्य प्राग्दक्षकोण मत्स्ये मत्स्यद्वय-
स्पृष्टाप्र-सूत्रचतुष्टययोगाच्चतुरस्र सिद्धिरिति ।

ईदृश चतुरस्र साधनाशक्तौ याज्ञिक-प्रसिद्धानु (प्र) मानेन वा चतुरस्रं-
कुर्यात् १(*) ।

यथाह,—दुं डुकारिकायाम्,—

यावत्प्रमाणा रज्जुःस्या त्तावानेवागमोभवेत् ।

आगमाद्धे भवेच्छङ्कुः शङ्कुवर्द्धेन निरञ्छ(ञ)नम् ? ॥

अस्यार्थः—

मण्डपादिव्यासप्रमाणारज्जुं स्वसमेनागमसंज्ञकेन द्वितीयेन भागेन वर्द्धयेत् ।
तेन द्विगुणप्रमाणाच्च रज्जुः सम्पद्यते । तामेवोभयतःपा (अंशा) श्र्वाभ्यां सह तावतो
मेवकृत्वा तामष्टधा विभज्य पञ्चमांशांते कर्षणाय (पञ्च) पञ्चांशान्तेच शङ्कुवर्धच २(†) ।
चिह्नरूपं कृत्वा मण्डपादेः ।

प्राचीसूत्रप्रान्तद्वये शङ्कुद्वयं निखाय अन्तःपाशौ तयोरामज्य कर्षणचिह्नमाकृष्य
शङ्कुद्वयं निहन्यत् । तत ईशानाग्नेयादि-शङ्कुषु प्रादक्षिण्येन रज्जुवृष्टनाद्
मण्डपादिषु-चतुरस्रं प्रसादयेत् ।

इति मूलागमः ।

ततोमण्डपसूत्रन्तु त्रि (निः) गुणं परिकल्पयेत् ।

पूर्वादिषु क्रमात्तस्य मध्यगर्भंतु (त्रि) वेदिका ।

एवं चेदितिकोणेषु तच्च-प्राग्वत् सुविन्यसेत् ।

१ (*) एवं प्राचीनिकपथादि प्रसङ्गे प्राचीनसमये यागादिषु ग्रन्थप्रतद्धाप्य-टीका-यज्ञ कृष्णादि-
निकपथस्येषु तथैव हेमाद्रादिषु वास्तुविद्या-मयमतादिषु यस्य पत्र संश्लेषित ।

२ (†) भविष्ये—‘वेदिपादान्तं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्चवा ।

वेदास्त्राण्येव तानिरुद्धं तुलाय च वा क्रियन् ॥

अथ वेदास्त्राणि,—चतुरस्राणि त्रैयानि ।

तान्—मानस्वरूपकान् इति ।

आग्नेयादिक्रमेणैव लोकेशान् दिग्विदिक्षुच ।
इष्टकाभिर्मृदा वापि वेदी (दीः) दर्पणसन्निभा ।
राजहस्तोच्छ्रया कार्या विदुषां सिद्धिमिच्छताम् ।

मण्डपसूत्र मितिः । प्राक् (श) परायत्तां दक्षिणोत्तरायत्तां त्रिगुणां त्रिभागा-
मित्यर्थः । तेनच नवभागः मण्डपःसम्पद्यते ।

मध्यभाग इति । मध्यमे नवमेशे तन्माना वेदिः कार्येत्यर्थः । राजेति—राजा
अत्र यजमानः । तद्वस्तोच्छ्रयेत्यर्थः १(*) । पञ्चरात्रे,—

कुर्याद्वैष्णवयागेषु चतुर्द्वारांश्च मण्डपान् ।
सारदारुभवांस्तम्भान् दृढान् कुर्यादृजुन् समान् ॥
मण्डपाद्धोच्छ्रितान् वेद संख्याश्चूडान्वितांस्तथा ।
बलिकामूर्द्धतस्तेषां स्तम्भद्वादशकं पुनः ॥
वाह्ये पीठ प्रमाणेन तत्र सूत्रविभागतः ।
कल्पयेद्विकरे द्वारे चतुरङ्गुलवृद्धितः ।
मध्यमोत्तमयोर्वेदी मण्डपस्यपत्रि भागतः ।
चतुर्थांशोच्छ्रितःतस्या स्त्रिसप्तपञ्चतोऽपिवा ॥
नवैकादशहारं (द्वारं) वा इष्टकाभिः प्रकल्पयेत् ।
कनीयान् दशहस्तःस्यान्मध्यमोद्वादशोन्मितः ॥
तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्यादिहोत्तमः ।

वेदसंख्यान्-चतुःसंख्यानिति । चूडान्वितान् शिखायुक्तान् ।

बलिकामूर्द्धत—इति । तेषां चतुर्णां स्तम्भानां शिखाभिः प्रोक्तरन्ध्राणि, उभयो-
रन्ध्रद्वययुक्तानि बलिका संज्ञानि, तिर्यक्काष्ठानि स्थापर्नायानीत्यर्थः ।

वाह्ये—वेदिकास्तम्भ वाह्य परिधावितियावत् ।

पीठप्रमाणेति—पीठस्यचतुर स्त्रीकृतस्य मण्डपक्षेत्रस्य प्रमाणेन तत्रसूत्र विभागतः
मण्डपक्षेत्र विस्तार सूत्रतोऽशेन वहिःपरिधौ द्वादशचिह्नानि तुल्यान्तराणि कृत्वा
तत्र द्वादशस्तम्भाःस्वपञ्चमांशेन निरवधेयाः, इति पिण्डितोऽर्थः ।

१ (*) यागादिद्वये कुक्षमण्डपादीच यजमानहस्तः परिमाणे पुरोहितहस्तोवा यास्यः । परंशिल्पशास्त्रे-
बुक्ति कल्पतरुप्रभृतियस्य परिमाण-विशेषवाचकः पारिभाषिको राजहस्तो विहितः ।

उक्तं हि,—

मण्डपप्रमिता रज्जुः पूर्वं कार्य्या चतुर्गुणा ।
पश्चात् कार्य्या त्रिभागा सा रज्ज्वप्रेष्वर्कसंख्यया १(*) ॥
तदेवं षोडशस्तम्भोमण्डपः सम्पद्यते ।
अत्र बाह्यं द्वादशांके चूडाः वलिकाश्च त्वनियताः ।

तदनभिधानाद्वा । न्यसेद्विकरमित्यादि मध्यमोत्तमयोरिति । चतुरङ्गुल-
वृद्धित-इत्यनेन सम्बध्यते । ततश्च कनीयसं मण्डपे दिक्सूत्र प्रमितमेकैकं हस्तं
गृहीत्वा द्विहस्ता विस्तृता । तानिच द्वाराणि कार्य्याणि ।

मध्यमे चतुराङ्गुलाधिक-द्विकराणि कार्य्याणि । अतश्च-द्वादशहस्तमण्डपस्योभय-
रूपत्वाद् द्वाराणि चतुरङ्गुलाधिक द्विहस्तानि । द्विहस्तमात्राणि वा कार्य्याणि । उत्तमे-
त्वष्ट्राङ्गुलाधिक द्विकराणि कार्य्याणि २(†) ।

त्रिभागतः—इति पूर्वोक्तन्यायेन मध्यम त्रिभागस्य नवमांशरूपत्वात् त्रि-सप्त-पञ्चत-
वेदिरिति शास्त्रतःपर्य्यवस्यति । त्रि-सप्त-पञ्चत-इत्यादि (स्व) विस्तारस्य तृतीयेन
पञ्चमेन नवमेनैकादशेनवा भागेन तस्याश्च स्यादुच्छ्रिति रित्यर्थः ।

ह्रि(ह्री)यत—इति हारोभागः । क्रियाविशेषणं बाह्यस्तम्भपरिमाणमुक्तम्,
शारदातिलके,—३(‡)

षोडशस्तम्भ संयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यमाः (गाः) ।
अष्टहस्त समुच्छ्रायाः संस्थाप्याद्वादशाभितः ॥
पञ्चहस्तप्रमाणास्ते विच्छिद्राङ्गजवः शुभाः ४(०) ।
तत् पञ्चमांशं निखनेद् मेदिन्यां तन्त्रवित्तमः ॥

१ (*) 'यद्धरि, इत्यंभिन्नपाठोऽस्ति ।

२ (†) 'अथ बाह्य,—मिति । इति कर्त्तव्यस्य स्तम्भ चतुष्टयापेक्षया बाह्यत्वम् । तथाहि, पूर्वं
मध्यस्तम्भचतुष्टयं विन्यस्य ततो बाह्यपरिधौ स्तम्भद्वादशकं विन्यसेत् । एतच्च षोडशस्तम्भो मण्डपः
सम्पद्यते । सूत्रविभागत इति, प्राक्पश्चिमायतस्य दक्षिणोत्तरायतस्य वा चतुर्मुखस्य तृतीया-
शपरिमितमकरालं विहाय स्तम्भा निवेशनीया इत्यर्थः । कर्त्तव्ये विकरमिति, कर्त्तव्ये मण्डपे
द्विहस्ताविस्तारं हारं कार्य्यम् । मध्यमोत्तमयोस्तु चतुरङ्गुलाभिहृद्वा विभ्रंशमिति, ईमादौ ।

३ (‡) तृतीयपटले १४८-१६० पृष्ठे ।

४ (०) 'पञ्चहस्तोति—कर्त्तव्ये मण्डपे पञ्चहस्ताः । मध्यमे षड् हस्ताः ।

उत्तमे सप्तहस्ताः हारशास्त्रविधेयाः, ईमादौ मूरयः प्रोचः ।'

.. मयमतादि बान्धुबाह्ये, मण्डपादीनां विज्ञयादिऽपारिभाषिकी मंत्रा ।

(*) कर्त्तव्यः शुभाः इति पाठान्तरमस्ति ।

नारिकेल दलर्वशै इच्छादयेत्तत् समन्ततः ।
 द्वारेषु तोरणानिस्युः क्रमात् क्षीर महीरुहाम् ॥
 स्तम्भोच्छ्रायः स्मृतस्तेषां सप्तहस्तैः पृथक् पृथक् ।
 दशाङ्गुल प्रमाणेन तत् परिणाह ईरितः ॥
 तिर्य्यकफलकमानं स्यात् स्तम्भाना मद्धमानतः ।
 शूलानि कल्पयेन्मध्ये तोरणे हस्त मानतः ॥
 दिक्षु ध्वजान् निवधनीयाल्लोकपाल समप्रभान् ।
 वितानदर्भमालाद्यैरलङ्कर्वीत मण्डपम् ॥
 तत्त्रिभाग मिते क्षेत्रेऽरत्नि मात्रसमन्वितान् ।
 चतुरस्रान्ततो वेदीं मण्डलाय प्रकल्पयेत् ॥

षोडशस्तम्भ संयुक्तमिति — मण्डपस्य विशेषणम् । सर्वेषां स्तम्भानां स्वपञ्च
मांशेन भूमौ निखननम् ।

पञ्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणोविधिरिति वास्तुशास्त्रात् ।

तत्रैव, करैः षड्भिरस्तु संच्छा(स्था)द्या विजयाद्या स्तु मण्डपाः इति । तोरणान्
क्तानि, मात्स्ये,—

द्वारेषु कार्याणिच तोरणानि,
 चत्वार्यपि क्षीरवनस्पतीनामिति ।

विशेष उक्तोवास्तु शास्त्रे,—

अश्वत्थोडुम्बर प्लक्ष वटशाखाकृतानितु ।

मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥

पञ्चहस्त प्रमाणा स्ते विस्तारेण द्विहस्तकाः १(*) ।

षडङ्गुलाभिवृद्धास्तु सप्तहस्ता यथोत्तमे ॥

मस्तके द्वादशां शेन शङ्ख चक्र गदाम्बुजम् ।

प्रागादि क्रमयोगेण न्यसेदेषां सुदारुजम् ।

पञ्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणोविधिः ॥

१ (•)

मन्त्रसुक्तावस्थाम्—तोरणानिच तेनैव द्वारेषु स्थापयेदुधः' इति 'द्विचाराचि च
विदध्यात्पञ्चमांशतः' ।

क्रियासारेऽपि—'द्विचाराचिमध्यतः' ।

अत्र द्वाराणि,—तोरणान्येवात्र द्वारकारणत्वाद्द्वारशब्देनोच्यन्ते । नतु मण्ड-
पस्य द्वाराणि । तेषां मध्यमोत्तममण्डपयो स्तोरणापेक्षयाऽल्प परिमाण स्योक्तत्वात् १(*) ।

मातृस्ये तोरणत्वेन पृथगुपदेशात् । खातानाञ्च कनीयसि मण्डपे पञ्चहस्तत्वाभि-
धानात् । उत्तमेच सप्तहस्तत्वाभिधानात् । मध्यमे षड् हस्ता भवन्तीत्यर्थ—सिद्धम् ।

अतएव कनीयसादि मण्डपकरणानि प्रक्रम्य त्रिकाण्डे पञ्चषट् सप्तहस्तानी-
त्युक्तम् । षडङ्गुलाभिवृद्धयास्त्विति,—कनीयसि मण्डपे द्विहस्तान्तराला, मध्यमे-
षडङ्गुलाधिकद्विहस्तान्तराला, उत्तमे द्वादशाङ्गुलाधिकद्विहस्तान्तराला स्तोरणाः
(तोरणशाखाः) निखेया इत्यर्थः २(*) ।

मस्तक इति,—तिर्य्यक् फलकस्य मस्तके द्वादशांशेन प्रथमादि मण्डपेषु यथा
क्रमं चतुरङ्गुलपञ्चाङ्गुल-परिमितानि शङ्ख चक्र गदाम्बुजानि कृत्वा निवेश्यानीत्यर्थः,
एतेषामेव विशेषणं सारदारुजमिति ।

यद् दारु मयं तोरणं तज्जानिच चिह्नानिवा । दारुमये तत्र शङ्खादिकं कार्य-
मित्यर्थः । शैवयागेतु शङ्ख चक्रादिस्थाने परिमाणान्तरयुक्त त्रिशूलादिकमेव कार्य-
मित्यर्थः ।

पिङ्गलागमेच,—

शूलेन चिह्निताः कार्य्या द्वार शाखास्तु मस्तके ।

शूले नरा(वा)ङ्गुलं दैर्घ्यं तुरीयांशेन विस्तृतिः ॥

ऋजुर्वै मध्यशृङ्गं स्यात् किञ्चिद्वक्रं(क्तं) च पक्षयोः ।

प्रथमं तत् समाख्यातं द्वयङ्गुलं रोपयेत्ततः ।

शेषांशा द्वयङ्गुला वृद्धिर्विशश्चाङ्गुलवृद्धितः ॥

१ (*) सिद्धान्तशेखरे—'न्ययोधो तोरणं पूर्वं याम्यत्वीडुम्बरमतम् । पश्चिमीऽन्वसम्भूत सुपरि

प्रचतोरणम् । पूर्ववाप्रचसम्भूत न्ययोधोत्तरं मतः' ।

तत्रैव—प्रचोडुम्बर योधिद्वयः पूर्वादितः क्रमात् ।

पूर्वादितः विधातया यदाद्यन्विपर्ययः ॥

अलाभा दैर्घ्यवेषा सञ्जाशासु निवेशयेत् ।

अतुर्दिशु वेदादि-मन्त्रचतुष्टयं तोरणानि कुर्यात् ।

परिभाषाविषये शुल्बमूले कात्यायननोक्तम्—'चौचिन्यादद्यात् परिमाणम्' ।

अन्वचोक्तं, 'प्राचमौडुम्बरान्न्य वटोत्थं तोरणं न्यसेत्' ।

वास्तुशास्त्रे च,—'अन्वत्योडुम्बरप्रच वटशाखा क्रमादि च ।

मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत्' ।

२ (†) 'तोरणशाखा निर्देश्याः' इतिच पाठान्तरम् । 'तोरणोऽप्यौ वृद्धिर्वाग्' इति कोपकाराः ।

तुरीयांशेन शूलद्वैर्घ्यचतुर्धांशेन पादद्वयङ्गुलावृद्धिः । पक्षयोः पार्वकील्योः ।
प्रथमं कमीयो मण्डपस्य त्रिशूलं द्वयङ्गुलं रोपयेदिति । शूलस्य मूलभागीयाङ्गुलत्रयपट्टिका-
विले निवेशयेदित्यर्थः ।

शेषाणां मध्यमोत्तममानानां १(*) तोरणशूलस्यच द्वय(त्रय)ङ्गुलावृद्धिः । मध्यम
एकादशाङ्गुलदीर्घं उत्तमे त्रयोदशायलदीर्घं शूलमित्यर्थः । वेश्यालङ्गुलवृद्धित इति ।
मध्यमे शूलभागीयाङ्गुलत्रयं पट्टिकायां निवेश्यम् । उत्तमेत्कङ्गुलचतुष्टय मित्यर्थः ।
तोरण विषये विषयान्तरमुक्तं सिद्धान्तशेखरे,—

लक्षणं तोरणानां च वक्ष्ये संक्षेपतः क्रमात् ।

न्यप्रोधतोरणं पूर्वे याम्येत्वौदुम्बरं मतम् ॥

पश्चिमे ऽधत्थ सम्भूतमुत्तरे प्लक्ष तोरणम् ।

पूर्व्वेवा प्लक्षसम्भूतं न्यप्रोधश्चोत्तरे मतम् २(†) ॥

एकमेवामलामे स्यात्त दभावे शमीद्रुमः ।

एवं खदिर शाखाश्च शालीयाः तोरणे स्मृता इति ॥

तोरणस्थापने मन्वा उक्ताः, मूलागमे,—

मण्डपेऽथाग्निमीले'ति विन्यसेत् पूर्व्वतोरणम् ।

'इवेत्वोज्ज'ति मन्त्रेण दक्षिणेच निवेशयेत् ॥

'अप्त आयाहि' मन्त्रेण पश्चिमे विनिविशयेत् ।

'शन्नोदेवी'ति मन्त्रेण न्यसेदुत्तरतोरणमिति ॥

मण्डपे पताका उक्ताः, मातृस्येः—

लोकेशवर्णाः पताका मध्ये ध्वजः किङ्किनिकायुतः "(:) स्यादिति । सूत्र संप्रहेऽपि,—

मण्डपे पताका उक्ताः, मातृस्येः—

१ (१) 'मध्यमप्रोधमानानाम्' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

२ (†) 'मण्डपं प्रति पताकासु प्रीक्ताः शास्त्रार्थ—काचिदैः ।

सप्तहस्ताः पताकासु सप्तमांशेन विस्तृताः ॥

लोकपालानु-वर्णेन वलभीतु द्विमप्रभा' इति संयत्, चिन्तामचीच ।

३ (‡) 'पञ्चहस्ताध्वजा कार्या वैपुल्येन विस्तृताः ।

सप्तहस्ताःपताकासुः विंशत्यङ्गुलविस्तृताः ॥

सिन्दुराः कार्मुरा पुष्पा पुसरानिचसन्निभाः ।

हरिताः पाण्डुवर्णाश्च श्रुभाः पूर्वादितः क्रमात् ।

एवं वर्णाः श्रुभाः कार्याः पताकाः पाञ्चमासनः ।, ॥ इति नादये ।

सप्तहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांशेन विस्तृताः ।
 लोकपालानुवर्णेन नवमीतु हिमप्रभाः ॥
 पीतरक्तादि वर्णाश्च पञ्चहस्ताः ध्वजाः स्मृताः ।
 पञ्चहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांशेन ता मताः ॥
 द्विपञ्चहस्तैर्दण्डैश्च वंशजैः संयुतास्तथेति ।
 अत्र द्विपञ्च हस्तैर्दशहस्तैरित्यर्थः ।

लोकपालानां वर्णा उक्ताः स्मृतौ—

इन्द्रः पीतो यमः श्यामोवरुणः स्फटिकः प्रभः ।
 कुबेरश्च सुवर्णाभो ह्यग्निश्च स्वर्णरूपधृक् ॥
 तथैव निम्नतिः श्यामो वायुःकम्बः प्रशस्यते १(॥) ।
 ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमानिति ॥
 कचित्त्वग्निः रक्तवर्ण इत्युक्तम् ।

गारुडे तु पताकानां वर्णान्तरमुक्तम् ।

यथा—

पञ्चहस्ताःध्वजाः कार्या वैपुल्येन द्विहस्तकाः ।
 सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विंशत्यङ्गुल विस्तृताः ॥
 दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चाश द्वेशिताः ।
 सिन्दुरा कर्बुरा धूम्रा धूसरा मेघ सन्निभाः ॥
 हरिताः पाण्डुवर्णाश्च शुभाः पूर्वार्धितः क्रमान् ।
 एवं वर्णाः शुभाः कार्याः पताकाः पाकशासन इति ॥

मण्डपे कुम्भस्थापन मुक्तम्, मातृस्ये,—

द्वारेषु कुम्भद्वयमत्रकार्यं, स्रग्गन्धधूम्राम्बररत्न युक्तम् ।

मूलागमे च,—

गन्धपुष्पाक्षतो पेतान् कुम्भां स्तेषु निवेशयेत् ॥
 ध्रुवं धरं वाक्पतिञ्च विघ्नेशं तेषु पूजयेत् ।
 मण्डपस्य तु कोणेषु कलशेषु क्रमादमी ॥

अमृतोदुर्जयश्चैव सिद्धार्थो मङ्गलस्तथा ।
पूज्या द्वारस्थ कुम्भेषु शक्राद्यास्तन्मनूत्तमैरिति ॥
तन्मनूत्तमै,—स्तेषां विहित मन्त्रैः ॥

अथ कुण्डानि १(✽) ।

भविष्योत्तरे,—

वेदिपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नवपञ्च वा ।
वेदास्त्राण्येव तानि स्युर्वत्तुलान्यथवा क्वचित् ॥
अत्र वेदास्त्राणि, चतुरस्त्राणि ।

आम्नाय रहस्येत्,—

कुण्डानि चतुरस्त्राणि वृत्तनाला कृतीनि वा ।
नव पञ्चाथचैकं वा कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम् ॥
नव कुण्डविधानेतु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते ।
नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वेशान दिगन्तरे ॥
विधाने पञ्चकुण्डानां ईशाने नवमं भवेत् २(+)

ज्ञानरत्नावल्याम्,—

दिक्षु वेदास्त्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे ।

नारदीय-मात्स्ययोः—

यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कं तत्र कर्मणि ।
वेदास्त्रमर्द्धचन्द्रश्च वृत्तं पद्मनिभन्तथा ॥

१ (°)

शारदायां कुण्डनाम-संख्याशोकाः—'चतुरस्रं योनिमस्रं चन्द्रशालं सुवर्तुलम् । पञ्च-
पञ्चाकारमष्टास्रं तानि नामतः । आचार्यकुण्डं मध्येस्वाहीरीपतिमण्डयोः' ॥ अत्र
चतुर आदितः अष्टाष्टास्त्राणि नवकुण्डानि भवन्ति, तेषां लक्षणनिर्णयानि कर्मणः
सम्बन्धं तदोक्तम् ।

सिद्धान्तशेखरे,—'पुरन्दरेशयोर्मध्ये इत्तं वा चतुरस्रकम् ।

तदाचार्यस्य निर्वृष्टं कुण्डं ज्ञेयं शिबोदितम् ।

'नवकुण्डविधानेतु दिक्षु कुण्डाष्टकस्थिते' । इत्याचार्यरहस्ये ।

'मानाहुस्त्र—माचाहुस्त्रदेहलब्धाहुस्त्रोपु मध्ये कुण्डमानेतु—

माचाहुस्त्रेण कर्त्तव्यानि कुण्डानि । तथाच, तैल्लोक्यसारे—

'माचाहुस्त्रेणैव कुण्डं कर्त्तव्यं याज्ञिकैः सदा' । इति

'माचाहुस्त्रेण चानेन मेषुला-कण्ड-नाभवः ।

कर्त्तव्यः कुण्ड योनिश्च इत्यादि ।

२ (†)

'पद्ममंभवेदिति' पाठान्तरमस्ति ।

कुर्व्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः ।
कुण्डवेद्यन्तरं चैव सपादकर सम्मितम् ॥
पीठवद्वन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुगर्त्तकम् ।

प्रतिष्ठादीपके,—

वेदि-भित्तिं परित्यज्य त्रयोदशभिरङ्गुलैः ।
हस्तमात्राणि कुण्डानि चतुरस्राणि सर्वतः ॥
समेखलानि कुर्वीत योनिवक्त् युतान्यपि । इति

अत्र च त्रयोदशाङ्गुलान्तरत्वस्य सपादहस्त व्यवधानस्यच, मण्डपालप महद्विस्तारापेक्षो व्यवस्थितो विकल्पः । सर्वतः अष्टासु दिक्षु तत्तद्दिग्भेदेन कुण्डा-कृतिभेदः । फलविशेषेच भेदोक्तः ।

कामिकेतु,—१(✽)

ऐन्द्र्यां स्तम्भे चतुष्कोणे अप्पौ भोगे भगाकृतिः ।
चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये नैऋते द्वित्रिकोणकम् ॥
वारुण्यां शान्तिके वृत्तं षट्सु उषाटनेऽनिले ।
उदीच्यां पौष्णिके पद्मं रौद्रयामघ्रासं मुक्तिदम् २(†) ॥

दिग्भेदेन कुण्डाकृति भेद उक्तः । सिद्धान्त शेखरेच ३(‡) नव कुण्डक्रमोत्तम-इति वर्णभेदेनापि कुण्डभेद उक्तः ।

शारदातिलके च,—

विप्राणां चतुरस्रस्यात् राक्षां वर्तुल मिय्यते ।
वैश्यानामर्द्धं चन्द्रार्धं शुभ्राणां त्र्यस्रमीरितम् ॥
चतुरस्रन्तु सर्वेषां केषिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः । इति ।

सर्वेषु चैतेषु कुण्डेषु होमसंख्यानुसारेण हस्तादिमानं (मात्रं) क्षेत्र फलं फल्यनीयम् ।

- १ (°) 'तत्तद्दिग्भूततत्पञ्चाद्यं कुञ्चोक्ति' कामिकाग्रमं वक्ति ।
२ (†) अथ 'वटाचिकीचक' मिति पाठान्तरः मिति ।
३ (‡) 'सिद्धान्तः श्रेष्ठ' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

मुष्टिमानं शताद्धेतुं शतेचारस्त्रि मात्रिकम् ।
 सह स्त्रेत्वथ होतव्ये कुर्यात् कुण्डं करात्मकम् ॥
 द्विहस्तमयुते तत्र लक्षहोमे चतुः करम् ।
 अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम् ॥
 अत्र मुष्टिमानमिति—बद्धमुष्टिहस्तमात्र मित्यर्थः ।

सिद्धान्त शेखरे,—

शताद्धे मुष्टिमात्रं स्यात् शते चारस्त्रिमात्रकं ।
 हस्त मात्रं सहस्रेस्याद्द्विहस्तं चायते मतम् ॥
 लक्षाद्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।
 कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षा वधि क्रमात् ॥
 षड्दस्तं लक्षविंशतेः कोट्यद्धे सप्तहस्तकम् ।
 कोटिहोमे त्वष्टहस्तं कुण्डं प्रोक्तं तदूर्द्धतः ॥

यत्तु शारदायिलके,—

एक-हस्तमितं कुण्डं एकलक्षे विधीयते ।
 लक्षाणां दशके यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत् ॥
 दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहो मेऽपि शस्यत इति ।
 सार्धसिद्धिकरं कुण्डं चतुर क्षमुदाहृतम् १(†) ।

१ (•) 'अत्रविधीयते, इति भिन्नः पाठः ।' सिद्धान्तशेखरे,—

'अथाद्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।

कुण्डपञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षाद्युतो क्रमात् ॥

षड्दस्तं लक्षविंशत्यां कोट्यद्धे सप्तहस्तकम् ।

नतान्तरितु—'क्षेत्रिकं अष्टहोमेऽभिहितम्, अष्टहोमे अष्टहस्तं मित्यर्थः ।

” होमे कुण्डं वेदव्येऽभिहितम् ; प्रादुर्भावां पञ्चकं पञ्चलक्षे ॥

रक्षकं रक्षकं सप्तकरं सप्तलक्षे स्मात् ।

चतुर्दशं चतुर्दशे नवकरं नवकरं कुण्डम् ।

दशलक्षे दशहस्तं दशकरमेवैव कोटिहोमेऽपि ॥

दशहस्तात्रिंशत् कुण्डं परममिति नदीतटीऽनुभिन् ॥

अन्यत्तु स्कान्दे,—

कोटिहोमे चतुर्वेस्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति ॥

यदेभिरुक्तं तल्लादिहोमे द्वेषकहस्तादिकुण्ड विधानम् । कोटिहोमेष दशल्लादि-
महाकुण्डविधानम्, यथा यथं घृतादि शीघ्रदाह्निद्रव्ये विषये विधानम् ।

चिरदाहि व्रीह्यादिस्थले (स्थूल) द्रव्यविषयम् द्रष्टव्यम् । एतेषां च हस्ता-
(चतुरस्रा)दि कुण्डानां मध्ये चतुरस्रकुण्डे समवतुरस्रक्षेत्रनिर्माण प्रकारो मण्डप-
निर्माणे प्रागुक्त इति ।

वेदांशः—चतुर्थांशः । योन्यादि कुण्डे प्रकृति भूतपक्षे (ऽष्ट)इष्ट प्रमाणस्य
समचतुरस्रस्य मध्यमे प्राचीरेखास्वपञ्चमांशेन पुरस्ताद्बर्द्धयेत् । वेदांशमानतः कोण-
सूत्रे विशेषः ।

तेन चतुरस्रक्षेत्र-कोणसूत्र-नैर्ऋत्यदेशस्थ-चतुर्थांशादि देशे लक्षणयित्वा
तल्लाच्छने कोण सूत्रं चतु(पञ्चमां)र्थांशपरिमितस्य सूत्रस्य दक्षिणरेखामध्यात् पञ्चम-
रेखामध्यं यावन्निधाय तत् सूत्रकोटीतरेण भ्रमणाद्बहिर्वृत्ताद्धे न्यसेत् ।

एवमेव पश्चिमरेखामध्यादुत्तर रेखामध्यं यावद् वृत्ताद्धे रचयेत् । ततोक्षीण-
रेखामध्यात्तदुत्तररेखामध्याच्च । सूत्रद्वयं वृत्ताद्धेद्वयामपृष्टं भवत् पञ्चमांश-प्राचीरेखां-
यावद् (द्वित्रि) पातयेत् । तेन रेखाद्वयकरणादश्वत्थपत्राभमाम्नेय्यां दिशि योनिकुण्डं
कुर्व्यादित्यर्थः ।

इदमेव स्पष्टीकृतं शारदातिलके,— (तृतीयपटले) ।

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं पञ्चधा विभजेत् सुधीः ।
न्यसेत् पुरस्तादेकांशं कोणाद्धेर्द्धं प्रमाणतः ॥
भ्रामयेत् कोणमानेन तथान्यदपि मन्त्रवित् ।
सूत्रयुग्मं ततोदद्यात् कुण्डं योनिनिभं भवेदिति ॥

इदन्तु उदगग्रं कर्त्तव्यम् । सिद्धान्तशेखरेच,—१(✽)

(योनिकुण्डम्)

योन्याख्यमुच्यते कुण्डमाग्नेष्यामुत्तरामुखमिति ।

उदगप्रत्वञ्च—उदीच्यां मध्यरेखायाः ।

पञ्चमांश वृद्धथासादनीयम् ।

अर्द्धचन्द्र कुण्डनिर्माणमुक्तम्, कामिकागमे—

अर्द्धचन्द्रकुण्डं, यथा—

चतुरस्रे प्रहैर्भक्ते त्वाद्यं शौचतदर्द्धकौ ।

मध्ये प्राप्तांशमानेन कुण्डं खण्डेन्दुवद् भ्रमाद् इति ॥

तदेवहि शारदायाम्,—

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेत् पुनः ।

एक मेकन्त्यजेदंशमध ऊर्द्धञ्च तन्त्रवित् ॥

ज्यासूत्रं पातयेदग्ने तन्मानाद् भ्रमयेत्ततः ।

अर्द्धचन्द्र मिदं कुण्डं रमणीयमिदम्भवेत् ॥

इष्टप्रमाण समचतुर स्रक्षेत्रे (ऽस्य) मध्यमां प्राचीरेखां नवधा विभज्य प्रथमान्तिमौ भागौ परित्यज्य भागसप्तकपरिमित-रेखाप्राग्प्र(प्र) दक्षिणोत्तरायतं तिर्य्यक्प्राक्सूत्रम् पातयित्वा भागसप्तके परिमित सूत्रस्यादिमध्यरेखे प्राग्ने निधाय

१ (*) योनिकुण्डञ्चाह, कादिमते,—तन्मध्यपञ्चमांशेन विकाशत्रयसूत्रकम् । पूर्वतः पश्चि-
मत् कोष्ठयोर्मध्यदेशतः । विकाशितत्रयसूत्रादधिपूर्य विभेत् ।

योनिकुण्डमिदंभद्रे प्रोक्तं शास्त्रे विश्वाम्बरैः ॥

तथा कामिकेऽपि, 'पञ्चमांशपुरोत्यस्य मध्येवेदांशमानतः । भ्रमादश्चत्यपत्रां कुण्ड-
माग्नेयमीरितम् ॥ अत्रान्यत्रपञ्चमांशं योनिकुण्डमित्यर्थः ।

२ (१) अर्द्धचन्द्रकुण्डमाह, कामिकागमे,—'चतुरस्रे यद्द्वैभक्ते त्वाद्याङ्गी तदंशकौ । मध्य-
सप्तांशमानेन कुण्डं खण्डेन्दुवद् भ्रमात्' ॥ 'ज्यासूत्रं मध्यसूत्रसन्निपाते सूत्रादिसंख्याप्योर्द्ध-
भागे यच्छिद्मं कृतं ततो ज्यासूत्रात्तन्भागेयत् । तद्वर्द्धचन्द्रनिमं उतराभिसुखं कुण्डं भवेत्' ।
तन्नाकरेतु, 'चतुरस्रोत्तरे इत्यारभ्य—भ्रमाद् तन्मानादपि शत्रिदलं कुण्डमिति' । अत्र
शत्रिदलं अर्द्धचन्द्रकुण्डं ज्ञेयम् ।

दक्षिणावस्थित पाद(इर्व)रेखासम्बद्धाप्रेण, तेनैव सूत्रेण मध्यरेखापश्चिमान्तं स्पृशता-
उत्तरावस्थित ज्यारेखां यावद् भ्रमता धनुराकार मध्यं चन्द्रकुण्डं कुर्यादित्यर्थः ।

इदमपि दक्षिणस्यां दिशि वीथ्योपमानं कुण्डमुत्तराप्रं कर्तव्यम् । उदगप्रस्वथो-
दीच्यां नवधा विभागेन सम्पादनीयम् ।

तदुक्तं सिद्धान्त शेखरे,—

याम्ये तन्मारणे शस्तमुत्तराभि मुखं तदा ।
नवधा भाजिते क्षेत्रे चतुरस्रे समे तदा ॥
दक्षिणे चोत्तरेचांश मेकैकश्च परित्यजेत् ।
सप्तां शं समसूत्रेण भ्रमणादूर्ध्वं चन्द्रकममिति १(*) ॥

शारदा तिलकेतु,—

दशधा विभक्तस्य मध्यम [सूत्रस्य भागद्वयं परित्यज्यावशिष्ट भागात्मक (षट्)
मिति सूत्रभ्रमणेनार्द्धचन्द्रं कुर्यादित्युक्तम् ।

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेत् पुनः ।
एकमेकन्त्यजेदं शमधूर्ध्वं(चन्द्र)श्च मन्त्रवित् ॥
ज्यासूत्रं पातयेदप्रे तन्मानाद् भ्रमयेत्ततः ।
अर्द्धचन्द्रं निभं कुण्डं रमणीयमिदं भवेदिति ॥
इत्यर्द्धं चन्द्रकुण्डम् ।

त्रिकोणकुण्डनिर्माणं मुक्तं, कामिकागमे,—

त्रिभागवृद्धितो मन्स्यैस्त्रिभिर्वैशा(मा)न्तरं भवेदिति । इष्टप्रमाणं चतुरस्रक्षेत्रस्य
प्राचीरेखां त्रिधा विभज्य तृतीयां शेन तां रेखां पुरस्तादूर्ध्वयेत् ।

१ (*) कामिकेतु,—चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् । एकोनविंशत्या विंशत्या दशधा-
दाक्ष्यात्तैः ॥ प्राथमास्त्रिभिर्वैशांशं मन्त्रवित् । तदप्येधप्रयेत् प्राथमित्येक-
मुखं ततोभवेत् । कुण्डमूर्ध्वं मध्यं चन्द्रोत्तरं । इत्यर्द्धं चन्द्रकुण्डवित् ।
'त्रिभिर्वैशांशं भवेदिति' पाठान्तरम् ।

क्षेत्रस्य तिरस्त्रीन पश्चिमरेखाश्च तृतीय भागेन दक्षिणोत्तरयोर्वर्द्धयित्वा मध्येन-
रेखा प्रागप्रता (प्राग्प्रतीच्यायता) पश्चिमरेखा प्रान्तद्वयं यावत् सूत्रद्वयं निपातनात्
कोणद्वय-मत्स्यद्वय युक्तं त्रिकोण-कुण्डं भवेदित्यर्थः १(†) ।

शारदा तिलकेतु,—

मध्यरेखां चतुर्धा विभज्यैकैकमेवं पूर्वोक्तेषु त्रिषु स्थानेषु वर्द्धयित्वा
त्रिकोणकुण्डं कुर्यादितुक्तम् ।

चतुर्धा भेदिते क्षेत्रेन्यसेदुभयपार्श्वयोः ।

एकैक मंशं तन्माना दप्रतोलाच्छयेत्ततः ॥

सूत्रद्वयं ततः कुर्यात् त्र्यस्रं कुण्डमुदाहृतमिति ॥

इदन्तु कुण्डं प्रागप्रं कर्त्तव्यम् २(‡) ।

नैर्ऋत्ये दिशि तत्कुर्याद्विषेपूर्वदिगप्रकम् । इति सिद्धान्तशेखरोक्तेः ।

वृत्तकुण्डनिर्माण प्रकारः कार्मिके,— ३(✽)

कर्णाद्द्विष्टांशसंन्यासाद् वृत्तं कुण्डमिहोदितम् । इति समचतुरस्रस्य क्षेत्रस्य कोण-

- १ (†) महाकपिलपञ्चरात्रे,—वाचिंशदङ्गुलं सूत्रं त्रिधा तत्पात्येदङ्गुलम् ।
पूर्वायं कुण्डकं कृत्वा चिकीचन्तु प्रकारयेत् ॥ यन्मानरेतु—
अर्धरी (१६।८) साहं भागीकृतचेपतः पार्श्वयोर्भूयस्य भागद्वयं पश्चितः ।
तेन मानेन सूत्रद्वयं विन्यसेत्, कुण्डमित्तद्वेदुद्रनेत्राक्षकम् ॥
- २ चतुर्ध्वज,—‘चेपत्रांशं पुरतुर्यं मधसोभय पार्श्वयोः ।
वर्द्धयित्वा कृतैः सूत्रैः कुण्डं त्र्यस्रं त्रिभिर्भवेत् ॥
तन्मानरे,—‘चतुरस्रीकृते क्षेत्रे क्षेत्रमष्टांशकं पश्चितः ।
विन्यसेदमसूत्राद्ये प्रतीची सूत्रपार्श्वयोः ॥
सूत्राणां त्रितयं न्यसेत् चिकीचं कुण्डमीरितम् ।
- ३ चतुर्ध्वज पुष्पकम्,—गुलसूत्रस्य महीधरभाष्ये पञ्चरात्र-शारदातिकक-काश्चित-कार्मिक-क्रियासार-
सिद्धान्तशेखर-वाचाधरइत्य-महाकपिलपञ्चरात्र-इत्यशौर्षपञ्चरात्र-कुण्डार्कादिषु चति ।
एषा विरीचो मौमासाच राघवभट्टीय व्याख्या नेविद्यते ।
- २ (‡) ‘नेष्टुं त्ये(दिशि) द्वांशं तं कुण्डं विषे विषे पूर्ववत्कमम्’ ।
इति सिद्धान्तशेखरे ।
- ३ (✽) ‘इतकुण्डं मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भवेत् । एकात्रपश्चिंशंशसहितं साहं मंशकम् ।
वर्द्धयित्वा यन्मानाद्वा इत्तं कुण्डमिती रितम् ॥ चतुर्विंशत्ये च,—‘चतुरस्रपुरा कृत्वा
कुण्डचेपप्रमाचतः । नवभागं पुरा कृत्वा क्षेत्रभागं वर्द्धयित्वा । तन्मानाद्वां गृहीत्वैव,
यन्मानवर्त्तुलं भवेत् ॥ सिद्धान्तशेखरेऽपि,—‘चतुरस्रे सुसंदिग्धे तदाष्टौ भागमष्टमं ।
क्षेत्रस्य विन्यसेद्विषु मध्यात्तन्मानसूत्रतः । यन्मानाद्येनैव इत्तं कुण्डसुदीरितम् ॥

सूत्रं कर्णाः । तस्य यदद्धं तस्याष्टधा विभक्तस्याष्टमांशेन चतुरस्रक्षेत्रस्य प्राचीमध्य रेखां पुरस्ताद् वर्द्धयेत् ।

ततः क्षेत्रमध्ये सूत्रादि (नि) निधाय वर्द्धितरेखाप्रं यावत् सूत्रं प्रसार्य तन्मानेन सूत्रेण सर्व्वतः भ्रमणाद्धत्तं कुर्यादित्यर्थः । शारदातिलके,—(वृत्तकुण्डमाह)—

मध्यमां प्राचीरेखां साष्टादशांशेन (दशांशेन) पुरस्ताद्धर्द्धयित्वा क्षेत्रमध्ये सूत्रं निधाय, वर्द्धित रेखाप्रं यावत् प्रसार्य तेन सूत्रेण सर्व्वतो भ्रमणाद् वृत्तं कुर्यादित्युक्तं वर्त्तलकुण्डम् ।

अष्टादशांशे क्षेत्रेच न्यसेदेकं वहिर्बुधः ।

भ्रामयेत्तेन मानेन वृत्तं कुण्ड मनुत्तममिति १।१) ॥

इति वृत्तकुण्डम् ॥

अथ षडस्रकुण्ड निर्माण प्रकार माह । कामिकागमे—२(*)

षड् भागवृद्धितोमत्स्यैश्चर्भिःस्यात् षड्स्रकम् । इति समचतुरस्रोपमक्षेत्रे षोढा विभज्य तस्य मध्यमा दक्षिणोत्तरायतरेखा मेकैकेनांशे नो भयतोवर्द्धयेत् । ततः क्षेत्रमध्याद्धर्द्धितरेखोद् प्राञ्च, वर्द्धित दक्षिणोत्तरायतरेखाद्वपरिमितमेकैकसूत्रं निपात्य पश्चिमवायव्यान्तराले मत्स्य मुत्पाद्य (मुत्सार्य) तेनैव प्रकारेणैशान-पूर्व-दिगन्तरालेऽपि मत्स्य मुत्पादयेत्पुनः ।

[क्षेत्रमध्याद्धर्द्धितरेखा दक्षिणाप्राञ्च, पूर्वोक्तपरिमाण मेकैकं सूत्रं निपात्य, पश्चिम-नैर्ऋत्यान्तराले मत्स्यमुपाद्य, तेनैव प्रकारेणाग्रे पूर्वदिगन्तरालेऽपि पूर्वमत्स्य-मुत्पादयेत्]

ततश्चतुरस्र सम्बन्धि-पूर्वपश्चिमरेखयोस्तन्मध्यचतुष्टयानुसारेण लाञ्छनचतुष्टयं कुर्यात् । ततोवर्द्धितरेखा ग्रहणेन लाञ्छन चतुष्टयं यावत् सूत्रचतुष्टयं निपातयेत् ।

एवञ्च लाञ्छन चतुष्टयोऽन्तरालवर्त्ति प्राक्पश्चिमरेखाभ्यां सहरेखाषट्क मेलनात् षट्कोणकुण्डं कुर्यादित्यर्थः ॥

२ (†)

‘अवैकस्यतृतीयांशं सञ्चितानि एकोनविंशदङ्गानि व्यासः ।

तेन सङ्घतरमन्तरम् । क्षेत्रमेकभागं वर्द्धितमेदद्वाहं तथेतिशेषः ।

तदावृत्तपटोम सङ्केतवाक्यता भवति इति वदन्ति । इति राघवभट्टीयै ।

पद्मकुण्ड प्रकारोऽपि, कामिके,—१(*)

चतुरस्राष्ट्रभागेन कर्णिकास्याद् द्विभागतः ।

तद्वह्निस्त्वेकभागेन केशराणि प्रकल्पयेत् ॥

तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दल कोटयः ।

चतुरस्रां वहिः कुर्याद् दलाप्राण्यपि यन्नतः ॥

अत्र-दल कोटयोदलोत्तरभागशः ।

भ्रमणात् पद्मकुण्डं स्याद्दलाग्रं दर्शयेद्वह्नि रिति ॥

विभागशः, इति विभाग-दिग् भागे सर्वदिग्भागेष्वित्यर्थः । भ्रमणात्सूत्रस्येति-
शेषः । एतच्च पादद्वयं प्रत्यवान्तरवाम (वाक्य)द्वयंद्वयं सम्बध्यते । दलाग्रं दर्शयेद्वह्नि-
रित्यनेनापि चतुरस्राष्ट्रभागेनेति सम्बध्यते । वह्निरिति—क्षेत्राद्वह्निः पञ्चमे वृत्तइति
यावत् । ततश्चायन्तात्पर्यार्थः ।

इ—(अ)ष्टप्रमाणचतुरस्रे क्षेत्रस्य मध्यमां प्राचीरेखामष्टमां विभज्याष्टमांशपरिमितेन
सूत्रेण क्षेत्रमध्यं (नोत्वा) वृत्तं रचयेत् । पुनःक्षेत्रमध्यविन्यस्तैककोटिनाष्टमांशद्वयपरिमि-
तेन सूत्रेण, तद्वह्निद्वितीयवृत्तं रचयेत् । तत्तलमध्यानि परिकल्पयेत् २(*) ।

१ (१) 'षडक्षे मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् । तत्रैकैकनवांशेन त्र्यंशैः सम्बद्धमध्यतः ॥

आमयेतेन षट्सूत्रं (षड्वह्नं) तद्व्यासाच्च न लान्कयेत् ॥

षट् सुस्थानेषु षट्सूत्र पातनात्तत् षड् शकम् ॥

”

'षट्पथा विभजेत् सूत्रं मध्यसूत्रा दधोपरि । भागं त्र्यंशैकैकं पान्त्रं योषदिगद्वतः ।

सम्बद्धां क्षेत्रेष्वष्टांशं ततज्जन्नाधरी तिमो ।

क्षेत्राष्टमांशतः कुर्याद् द्विकसूत्रे तावदद्वतः ॥

सम्बद्धं क्षेत्रषष्ठांशं गुणेनैव सुदकं तिमो ।

षट्सूत्रो पातयेतेषु षडक्षकुण्डमुत्तमम् । इति कुण्डयथे ।

१ (*)

पद्मकुण्डमाह, क्रियासारे—ऊर्ध्वं पूर्ववद्वत् तन्मध्ये वर्तुलमयम् ।

आम्यैवं पद्मजाकारं कारयेत् कर्णिकादिभिः ॥ इत्युक्तञ्च,—

पद्मक्षेत्रस्यसन्नात्र्य द्वादशांशं वह्निःसूचीः । तन्मध्येविभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ॥

इत्यपरञ्च, पद्मकुण्डे मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् ।

आमयेत् कर्णिकाद्वत् त्र्यंशहतांशमानतः ॥ 'यावान्कुण्डस्य विस्तारःखगनन्तावदेवह्नि' ।

षड्शहतांशमान—अभिहतेतुः, केशराः । नवांशहतांशमाने हतेस्वात्पद्ममध्यसूः ।

द्वादशांशान्तु हतांशान्तं पञ्चदशंभूः अतां ॥

दलायाचान्तु हतांशं कृत्वा पञ्चदशांशकैः । सूत्रैःपञ्चभिरेकांशचतुषष्टांशकैः अनात् ।

रेखायेभ्यःपञ्चसूत्रसूचीं दलायाचि प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

पुनस्तस्मिन्नेव सूत्रे चतुरष्ट्र (थाष्ट्र) मांसं सम्बद्धं, तद्वहिश्चतुर्दिक्षु चतुरस्र-प्रान्तरेखा-
स्पष्टं क्षेत्रं समव्यासं, क्षेत्रमध्याच्चतुर्थं वृत्तं रचयेत् । तत्र दलानामुत्तरभागान् कल्पयेत् ।

ततःपुनस्तस्मिन्नेव सूत्रे पञ्चमं मष्ट्रमांशे सम्बद्धं (ढ्यं) क्षेत्रमध्यचिह्नात् पञ्चमं
(मे) वृत्तक्षेत्राद्वहिः कुर्यात् ।

तत्रच(त्य)तुलाप्रमाणान्तरालाणि दलाप्राणि रचयेत् । दलाप्रान्तरालानि परि-
त्यज्य दला प्रैःसह सर्वं खनेत् । तथाच त्यक्तचतुरस्रकोणभूमिदलाप्रैः परिगृहीता
भवति ।

खातकुण्डाधो (मध्यप्रदेशे) विस्तारसमोत्सेधां कर्णिकां रचयेत् ।

तथाच, कामिके—

तत्सन्धिश्च तथा कुर्यात् कर्णिकाव्यासमानः । इति ।

कर्णिकातोवहिर्यथा सम्भवं केशरादीनि प्रकल्पयेदिति ॥

इदञ्च पञ्चकुण्डमष्ट्रदलं चतुर्दलं वा कर्तव्यम् । (वेददलमष्ट्रदलन्तुवेति कामि-
कोत्तरेच) अवशिष्टदलं वेददलमष्ट्रदलन्तुवा इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—

चतुर्दिक्षु चतुः पत्रं पञ्चाभं कुण्डमिती रितम् ।

विन्यस्य तत् प्रमाणेन तुर्याष्ट्रमन्तु रचयेत् ॥

मतस्यकर्णप्रमाणेन तद्भुजास्वपि लाञ्छयेत् ।

तत्राष्ट्रसूत्रसंयोगाद् अष्टास्रं कुण्डमुच्यते १(३) ॥ इति ।

क्षेत्रस्य चतुरस्रीकृतस्य द्वादशं भागं तदन्तरे विदध्यात् ।

१ (†) चट्टाचकुण्डमष्ट्रं पञ्चादवत्यने । पञ्चाक्रतोत्, —यद्योगं तत्प्राग् वर्णितम्

चट्टाचकुण्डमाह,—

“कुण्डेऽष्टाभं मध्यमूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् ।

एकं सार्वाष्टमांशाकांशमेकं वदित्सेत् ॥

चतुर्दिक्षु च तन्मानाचतुरस्रान्तरं भवेत् ।

चट्टपञ्चारिंशदिकाश्च चतुःषष्टांगं संयुतैः ॥

सप्तमैर्वाञ्छयेद्वाच्यं चतुरस्रास्त्रिपार्श्वतः ।

दिक्षु षट्सूत्रसंख्यातादष्टास्रं समवाहकम् ॥” तन्मानरेण,—

“कुण्डेऽष्टास्रमध्यमूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् ।

एकविंशत्यं मांशाकांशं चतुर्विंशतिधा वत्सुम् ।

तन्मध्ये दिक्षु षट्सूत्रसंख्यातादष्टास्रं मतम् । श्रीमद्भास्करमतेन,—

‘वेदास्त्रितदुदार दिग्गुणयुतम्, दिक्कोष मध्ये कृताऽ-

ष्टास्रं षट्सूत्रसंख्यातादष्टास्रं कुण्डमष्ट्रम् ॥’ इति ॥

तस्य चतुरस्रस्यान्तरे वहिश्चतुर्दिक्षुविन्यस्य लाञ्छयित्वा तत्प्रमाणेन वहि-
र्लाञ्छितस्य द्वादश (मत्स्यभागस्य) भागस्य परिमाणेनापरं द्वितीयं तुर्घ्यान्त्रं नयेत्
प्रणयेदिति । तथाहि पूर्वं चतुरस्रस्य रहिः परितोद्वितीयं चतुरस्रं कुर्घ्यादित्यर्थः ।
अत्रतुर्घ्याशब्दःपूरणप्रत्ययान्तोऽपि चतुःसंख्यापरः । तस्येति,—तस्य बाह्य चतुरस्रस्य ।
कर्णप्रमाणेन,—कोणसूत्राद्धप्रमाणेन । तद्भुजासु, तस्य बाह्य चतुरस्रस्य भुजासु । दिक्-
चतुष्टयावस्थित रेखासु लाञ्छयेदङ्कयेत् ।

कर्णशब्दो यद्यपि शिल्पशास्त्रे कोणसूत्रवचनः प्रसिद्धः तथापि तत्र कोणसूत्रस्य
भुजाशब्दवाच्य दिग्रेखापेक्षया अधिकपरिमाणत्वात् तेन तुलासु लाञ्छयितुमशक्यत्वात्
कोणसूत्राद्धपरः ।

तत्राष्टसु लाञ्छनेषु अष्टसूत्रसंयोगात् सूत्राष्टकपातेन पञ्चकुण्डं समपद्यते । अत्रायं-
तात्पर्यार्थः, इष्टप्रमाणचतुरस्रस्य मध्यरेखां द्वादशधा विभज्यैकैकं भागं वहिश्चतुर्दिक्षु
विन्यस्य तत्परिमाणेनापरं चतुरस्रं पूर्वंचतुरस्रस्य परितः, कुर्घ्यात् ।

तथा, बाह्य चतुरस्रकर्णाद्धप्रमाणसूत्रस्यादि बाह्यचतुरस्रस्येशानकोणे निधाय तस्यैव
पूर्वपरिधि रेखायां त सूत्रं (तत्सूत्रं) प्रसार्य तन्मानेनाग्नेयपूर्वयोरन्तरालं चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणादुत्तररेखायामुत्तरवायव्ययोरन्तराले तन्मानेन चिह्नयेत् । ततः
सूत्रस्यादि-आग्नेयकोणे निधाय बाह्यचतुरस्र-पूर्वरेखायां पूर्वेशानयोरन्तराले तन्मानेन
चिह्नयेत् ।

ततःसूत्रस्यादि निर्ऋति कोणे निधाय दक्षिण रेखायामाग्नेय-दक्षिणयोरन्तराले
तन्मानेन चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणात्पश्चिमरेखायां वायव्य(चापस्य) पश्चिमरेखयोरन्तराले-
तन्मानेन चिह्नयेत् ।

ततःसूत्रस्यादि वायव्य कोणे निधाय पश्चिमरेखायां तन्मानेन पश्चिम नैऋत्ययो-
रन्तराले चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणा दुत्तररेखान्तन्मानेनोत्तरेशानयोरन्तराले चिह्नयेत् । एवं
प्रतिदिशं लाञ्छनद्वयं करणादिकचतुष्टये लाञ्छनाष्टकं भवति । ततः कोणीभ्य पार्श्ववति
लाञ्छनद्वयं स्पष्टात् सूत्रचतुष्टयं निपातयेत् ।

एवञ्च प्राच्यादिचिह्नद्वयान्तरालवर्ति-सूत्रचतुष्टयेनसह, सूत्रात्म(ष्ट)कयोगादष्टास्र-
कुण्डंभवतीति । कुण्डखनने प्रकार उक्तः ।

का(कु)लोत्तरे,—१(✽)

चतुर्विंशतिमं भागं अङ्गुलं परिकल्प्यतु ।
चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ॥
हस्तमात्रं खनेतिर्य्यं गूर्धं मेखलया सहेति ।

पूर्वोक्तमुष्टया परिमाणानां मध्ये होमानुसाराद् यस्य यावत् परिमाणं कुण्डं चिकीर्षितं तस्य कुण्डस्य क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विभज्य चतुर्विंशतिभागपरिमाणं आयामं परिकल्प्य तादृशैश्चतुर्विंशत्याङ्गुलैर्हस्तं परिकल्प्य, तेन हस्तेन परिमितं कुण्डानां तिर्य्यक् खननं विधेयम् ।

अधःखननंतु कुण्डाधः प्रदेशाकण्ठं तत्सन्निहित-मेखलामं यावत् परिकल्पितं-हस्तपरिमितं मूर्द्धमानं यथा भवति, तथा विधेय मित्यर्थः २(०) ।

- १ (०) 'चतुर्विंशति मोभागः कुण्डानामङ्गुलं कृतम्' इति सिद्धान्तशेखरं ।
कालोत्तरे,—
कालोत्तरमन्त्रशास्त्रयन्यः सुप्रसिद्धः ।
'खाताद् वाञ्छीऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेषु विधिः ।
चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्पयेत् ॥'
कपिलपञ्चरात्रे,—'चतुर्विंशतिभागेन कण्ठो वै परिकीर्षितः' इति ।
सोमशंभुराष्ट,—
'कुण्डानां यच्चतुर्विंशोभागः सोऽङ्गुल-संज्ञकः ।
विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखला कण्ठमाधयः ॥' इति
'व्यासे चतुर्विंशतिधा विभाजिते, तिस्रश्चतुस्त्रीचण भागविलताः ।
समन्ततः कण्ठवृद्धिस्तु मेखला, नवर्त्तुरामांशकत्वद्गुला मताः ॥'
आचार्याः प्रोचुः—
'विंशदभि चतुरधिकाभिरङ्गुलीभिः, मुखेणाप्यथ परिसृष्टाभूमिभागम् ।
ताभिश्च (परि) प्रखनतु तावतीभिः' इति ।
'कण्ठं जिनाङ्गुलै स्तिर्य्यगुधं मेखलया मष्ट ।' इति ।
२ (०) दिव्यसारस्वते,—
चतुरस्रं चतुः कोटं मूढैः कृत्वा यथापरा ।
इक्षमानेन तन्मध्ये तावन्निष्ठा यतं खनेत् ॥
गणेशविमर्शिन्याच,—
'चतुर्विंशाङ्गुलायामं तावत् खात समन्वितम्' इति ।
मोहशरीकरे,—इक्षमानं खनेतिर्य्यगुधं मेखलया मष्ट । इति ।

एतेन यावत् परिमाणं कुण्डं विकाशितं तावत्परिमाणं तिर्यक् खननं कर्तव्यम् ।
अधः खननन्तु प्रथम-मेखलाप्रेण सह तावत्परिमाणं यथा भवति तथा कर्तव्यं मित्युक्तं
भवति । योन्यादिकुण्डेषु योयः आकारः परिकल्पित, स्तेनैवाकारेण स्व स्वप्रकृतिकृत-
चतुरस्रविस्तारपरिमितं मानमधः प्रदेशात् प्रथम मेखलाप्रेण सहितं यथा भवति तथा
यतेत ।

प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि,—

पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् ।

प्रपञ्चसारेऽपि—कुण्डं जिनाङ्गुलं तिर्यक् गूढं मेखलया सहेति । अत्र जिनाङ्गुलं
चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । यत स्तीर्थं कराणां संख्याः चतुर्विंशतिः ।

शारदातिलकेतु,—यावान् कुण्डस्यविस्तारः खननं तावदीरितम्, इत्येवोक्तम् ।
नतु मेखलासहेति । कुण्डकण्ठपरिमाणमुक्तं कालोत्तरे,—खाताद् वाद्येङ्गुलः कण्ठः
सर्वकुण्डेष्वयं विधि रिति ।

पिङ्गलामते,—

खातादेकाङ्गुलन्त्यत्तवा मेखलानां विधिर्भवेदिति ।

विश्वकर्म्म गिल्पशास्त्रे,—

पञ्चत्रि मेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् ।

व्यासात् प्यातः करः प्रोक्तः निम्नं तिर्यङ्गुले नतु ।

अस्मिन् निम्नता ज्ञेया उन्नतावा नवाङ्गुलैः ॥

अपरञ्च—‘निम्नं तिर्यङ्गुले नतु उन्नताया नवाङ्गुलैः’ इति ।

मेखलाविषये, सोमशभुजा—

कुण्डानां यश्चतुर्विंशो भागः सोऽङ्गुलमञ्चकः ।

विभज्यानेन कर्म्म्या मेखला कण्ठनाभयः ॥

‘या यातु मेखला (प्रोक्ता) पूर्वा सा सा भूमिरुदाहता’ । इत्येतदन्वे ।

क्रियासारिच—

प्रधान मेखलीत्सेधं सुप्तमत्र नवाङ्गुलम् ।

तदास्यमेखलीत्सेधं पञ्चाङ्गुलमितिकृतम् ॥

अथवापि,—चतुस्त्रिंशद्वाङ्गुला यदा तिस्रःसर्वेषु शोभनाः ।

‘वासिष्ठेच,—प्रथमा मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविसृता ।

चतुर्भिरङ्गुलैस्तस्याशोभतिथ समन्ततः’ ॥

सिद्धान्तशेखरेऽपि,—

कुण्डे हस्तमितं कण्ठं कुर्यादिकाङ्गुलन्ततः, इति । अत्र सर्वत्रैकहस्त परिमिते कुण्डे एकाङ्गुलपरिमित कण्ठाभिधानेनाधिक परिमाण कुण्डेषु त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत् ।

मेखलैकाऽथवा तिस्रो भूतसंख्यापिवा प्रिये ।

एका षडङ्गुलोत्सेध विस्ताराद्विमेखला मतेति ॥

अत्र भूतसंख्या, पञ्चसंख्या ।

कालोत्तरे—

मेखलात्रितयं कार्यं कोण-राम-यमाङ्गुलैरिति । यदा मेखलात्रयं क्रियते तदेत-
परिमाणं क्रमोक्तेः । कोणाश्च, चत्वारः । रामा, स्रयः । यमौ द्वौ ।

एवञ्च सति कण्ठसन्निहिता प्रथमा मेखला, भूप्रदेशान्नवाङ्गुलोष्ठा चतुरङ्गुल-
विस्तृतात द्वितीयातु, तद्वहिःपञ्चाङ्गुलोष्ठा । त्र्यङ्गुलविस्तृता तृतीयापि, तद्वहिर्द्व्यङ्गु-
लोष्ठाद्व्यङ्गुलविस्तृतेति उक्तं भवति ।

इदञ्च स्पष्टीकृतम्, लक्षणसंग्रहे,—

प्रथमा द्व्यङ्गुलायामा । व्यासादुत्तरा) उन्नता मा नवाङ्गुलैः ।

मध्यातु त्र्यङ्गुला वाद्ये तृतीयातु यमाङ्गुलै रिति ।

अत्र प्रथमा,—

कुण्डसन्निहिता । व्यासाद्विस्तार एतद्व्यङ्गुला उपरि चतुरङ्गुला. नवाङ्गुलोन्नतस्त्वं
स्वन्तः प्रदेशे ।

वाङ्गुलप्रदेशे, द्वितीये मेखलाया उपरि चतुरङ्गुलोष्ठाव मेखलापञ्चकपक्षे तत्, परिमाणमपि तत्रैव,—

मेखलाः पञ्चवा कार्याः पट् पञ्चाधित्त्रिपक्षकैः इति । अन्वयः—चत्वारः ।
पक्षो द्वौ । सिद्धान्तशेखरेतुः—

मेखलापञ्च(क्ष)कपक्षे परिमाणान्तर मुक्तम् ।—
 संवेषामेव कुण्डानां एका वा (मेखलाः) तिस्र एववा ।
 पञ्चवा मेखलास्तासां उच्यते लक्षणं यथा ॥
 चतुर्विंशेन भागेन कुण्डानामङ्गुलं मतम् (स्मृतम्) ।
 कुण्डेच मेखलां कुर्यादेका वा (चेत्) षडभिरङ्गुलैः ।
 चतुर्भिश्च त्रिभिर्द्वाभ्यां मूर्द्धामध्या त्वधोगता ।
 तिस्रः प्रोक्ताः क्रमादेवं विस्तारा दुस्रयादपि ॥
 वाणाब्दि वह्निभे चेन्दु मात्राः स्युः पञ्च मेखलाः ।
 मेखलाः कीर्त्तिताः (सर्वाः) कुण्डानामनुरूपम् १(*).

योन्याद्याकारेषु कुण्डेषु योमथा(न्या)द्याकारा एव मेखलाः कार्य्या इत्यर्थः ।
 विश्वकर्मणा वाप्येवमेवोक्तम् , —

यादृक् कुण्डस्य विस्तार संप्रतिदिष्टः तादृग्रूपं मेखलाया विदध्यादिति ।
 द्विहस्तादि कुण्ड विशेषस्य,—

सप्तपञ्च नवाङ्गुलैः । चतुर्हस्ते मेखलाः स्युरष्टर्तुचतुरङ्गुलैः । मेखला-
 इति २(+)

१ (*)

'सत्त्वपौर्विक गुणान्विताः क्रमात् , द्वादशाष्ट चतुरङ्गुलीच्छिताः ।

सर्वतोऽङ्गुलचतुष्कविसृताः, मेखलाः सकलसिद्धिदा मताः' ॥

मानामतेषु, मेखलाः एक-द्वि-त्रि-चतुः पञ्चविधा भवन्ति । शारदातिलकेतु,—कुण्डानां
 चतुरस्रादीनां यादृग्रूपं चतुरस्रत्वादि मेखलानामपि तादृगं रूपं ज्ञेयम् । एतेनच
 मेखलाः कुण्डाकाराः कार्य्याः स्युः । तिस्रः मध्यमः पञ्चोबोधः पञ्चमेखलापञ्चम्
 उच्यते ।

एक मेखलापञ्चः कनीयान् इति ।

द्विमेखलापञ्चसदात् मध्यमः ।

तथाच वायु संहितायाम्,—

'मेखलानां त्रयं वापि द्वयमेकमथापिवा' इति ।

'नाभि-योनिममायुक्तं कुण्डं त्रैलोक्यमेखलम् ।

कुण्डं द्विमेखलं मध्यं नीचं त्रैलोक्यमेखलम्' ।

'तिस्रः कुण्डं मेखलामेखलले द्वे, यद्वाविज्ञानिकिका मेखला वा' इति ।

द्विमेखलं द्विजकुण्डं चतुर्विंशद्विमेखलं वैश्वस्यैकामेखलाच' । इति सोमब्रह्मः ।

२ (+)

अथ पाठव्यतिक्रमोऽस्ति । मेखलाः स्युः पञ्चहस्तानिधिद्विपञ्चराङ्गुलैरिति भिन्नः पाठः ।

पञ्चहस्तनिधि द्विप शराङ्गुलैः ।
 षट्करस्य च ताः प्रोक्ता उक्ताङ्गुलैश्च मेखलाः ॥
 सप्तहस्तस्य रुद्राङ्क मेखला द्विपकाङ्गुलैः ।
 अष्टहस्तस्य कुण्डस्य भानुवसुमिताङ्गुलैः ॥
 नवहस्तमिते कुण्डे विश्वरुद्रनवाङ्गुलैः ।
 दशहस्तमिते कुण्डे मनु—भानु दशाङ्गुलै रिति ॥

अत्र गुणाख्यः । ऋतवः षट् । निधयो नव । द्विपाः सप्त । शराः पञ्च ।
 रुद्रा-एकादश । अङ्का-नव । भानवोद्वादश । वसवोऽष्टौ । विश्वे त्रयोदश ।
 मनवश्चतुर्दश ।

योनि लक्षण मुक्तं त्रयायम्भुवे,—१(✽) ।

मेखलामध्यतोयोनिः कुण्डाद्वा त्र्यंशविस्तृता ।
 अङ्गुष्ठमानतो(ष्ट)त्तकण्ठा कार्य्यश्वत्थदलाकृतिरिति ॥
 मेखला मध्य देशश्चोपरितनोप्राह्यः ।

योनिः स्यान्मेखलोपमेति सिद्धान्तशेखरेऽभि धानान । कुण्डाद्दामिति, - यावत्
 परिमाणं यत् कुण्डं तदद्द परिमाणेन दोर्घांशविस्तृता सा कुण्डतृतीयां शेन
 विस्तृता ।

अङ्गुष्ठमानोऽष्टकण्ठा । अत्राङ्गुष्ठशब्द कुण्ड चतुर्विंशं शरूपाङ्गुलपरः ।

ओष्ठशब्देनात्र कुण्डमध्य प्रविष्टं योन्यत्र मुच्यते । तथाङ्गुल परिमितं
 कार्य्यमित्यर्थः । कण्ठशब्देनात्र—योनिमेखलोच्यते । तथाङ्गुलपरिमितायामेखलायाः
 प्रान्तभागे परितोवेष्टिता योनिः कार्य्येत्यर्थः ।

दोर्घ्यात्तुर्घ्याङ्गुलो (त्सूय्याङ्गुलो) योनिम्यं शोना विस्तरणतु ।

- १ (०) कुण्डानां यश्चतुर्विंशोभागः सोऽङ्गुलमेषकः ।
 विभक्त्यानेन कर्त्तव्यामेखला कर्त्तव्याभय' इति त्रयायम्भवे ।
 'चतुर्विंशतिभागेन कर्त्तव्ये परिकीर्तितः' इति पञ्चरात्रे ।
 अन्यत्र 'कण्ठाङ्गुलादङ्गुलैः कार्य्या मेखलायाः षड्ङ्गुला' इत्यन्यत्र ।
 सिद्धान्तशेखरे,—'कुण्डानां मेखलां कुर्यादङ्गुलाद्येत्षड्मिङ्गुलैः ।

एकाङ्गुलोच्छ्रिता सातु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा ।
कुम्भद्वयसमा युक्ता वाश्वत्थदलवन्मता ॥
अङ्गुष्ठ मेखला युक्ता मध्ये त्याज्याधृतिस्तथा १(*) ।

त्र्यंशोनेति—

प्रथमभागे तृतीयोऽंशान्यूनस्वदैर्घ्यविस्तारेत्यर्थः ।
एकाङ्गुलोच्छ्रितेदि,— एकेनाङ्गुलेनोन्नता ।
एतेन योनिपरिमाणेन सह मेखलाद्वयङ्गुलोन्नता भवति ।
तथा एकाङ्गुलेन योन्यप्रेणाभ्यन्तरे कुण्डमध्ये सा प्रविष्टा कार्य्या ।

कुम्भद्वयसमायुक्तेति—

मूलदेशे वृत्ताद्ध्रयाकारत्वेन गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भ शब्दोक्ता ।

मध्येत्विति—

यथा सूची मूले सूत्र धारणाय विलं युक्तम् ।
तथा योनिरपि मध्ये सविला कार्य्येत्यर्थः ।
द्वयश्चाश्वत्थपत्र सदृशी गजौष्ठसदृशी वा कार्य्या ।
अश्वत्थ—पत्रवद् योनिर्गजौष्ठ प्रतिमा भवेति,—
सिद्धान्तशेखरामिधानात् ।

पूर्वादि कुम्भस्य दिग्भागेन योनिः स्यात् ।

तत् पुनरुक्तं स्वायम्भुवं—

प्रागग्नि याम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरु दङ्मुखा ।
पूर्वा मुखाः स्मृताः शेषाः यथाशोभं व्यवस्थिता २(†) ।
अत्र प्रागग्नि याम्यकुण्डानां पूर्वाम्नेय दक्षिणकुण्डानामिति ।
उदङ्मुखोदगप्रा दक्षिणमेखलोपरि निहितेत्यर्थः ॥
पूर्वामुख पूर्वाम्नाः पश्चिम मेखलोपरि विनिहितौ इत्यर्थः ।
शेषास्तु नैर्ऋत्यादि कुण्डयोनयः ।
नवकुण्डी पक्षेतु , नवमकुण्डस्य योनि रुदगप्रा कर्त्तव्या ।

१ (•)

अत्र पाठव्यति क्रमोऽस्ति ।

२ (†)

वैलोक्यसारेण—'दक्षिणस्या पूर्व्यास्ये जलस्या उदङ्मुखी' इति पाठान्तरं दृश्यते ।
(अत्र पूर्व शब्दे नाग्नेयौ, जलस्येति नैर्ऋते, वाङ्मुखे उत्तरे इति वेशानि) ।

त्रैलोक्यसारे च—

दक्षिणस्थाः पूर्व्याम्ये जलस्थाः पश्चिमोत्तरे ।

नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षजलस्थिता १(*) ॥

अत्र नवम कुण्डपक्षे, ईशानदिशि यत् पञ्चम
माचार्यकुण्डं तस्यापि योनिरुदगप्रा कार्थ्येत्यर्थः ।

केचित्तु,—

योनिकुण्डे योनिमञ्जकुण्डेनाभिश्च वर्जयेदिति

शारदातिलकवचनात् ।

योनौ योनिं न कुर्वीत इति सिद्धान्त शेखर वचनात् ।

योनिं न कुर्यादित्याहुः ।

खातादिति रिक्तस्या समस्य तद्विहीनस्यवा कुण्डस्य

करणे दोषउक्तो-विश्वकर्म्मणा,—

खातेऽधिके भवे द्रोगी हीने धेनु धनक्षयः ।

वक्त्रे कुण्डेतु सन्तापो मरणं छिद्र(न्न)मेखले ।

मेखलारहिते शोकोऽधिके वित्तसंक्षयः ॥

भार्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते ।

अपराद्धे समं प्रोक्तं कुण्डं वै कण्ठवर्जितम् । इति ।

१ (१)

'इन्द्राग्नि यम दिक्कुण्डयोनिः सौम्यमुखी मृता ।'

'' क्रियासारेऽपि 'होमज्ञात् पुरतः श्याप्या दक्षिणे पश्चिमेऽपिवा' । व्याख्या— योनिरित्यर्थः ।

'' सोम शशुरपिच 'पूर्वाग्नि यास्य कुण्डानां योनिः स्यादुत्तरानना ।

पूर्वामनातु शेषाणां पश्चान्निऽन्तरा तयोः' ॥

केचित्तान्ये,—

'इति एकदेशेन नवम कुण्डं याच्यम् । अत्रैव पूर्व्याग्नेय दक्षिण कुण्डानि, नवमस्य
कुण्डसुत्तराद्यम् । अत्रानि पञ्च कुण्डानिच प्रागुक्तानि चिन्ति' ॥

अत्र सिद्धान्त शेखरेऽपि,—१(✽) ।

मानहीने महाव्याधि रधिके शत्रुवर्द्धनम् ।
योनिहीनेऽपस्मारो कुष्ठः कुण्ठं विवर्जिते २(†) ।
स्थण्डिलं चापि कुर्वीत सुसिद्धैः सिकतैः सितैः ॥
हस्तमात्रं प्रविस्तारं सुसन्मन्त्र्यां गुलोन्नतम् ॥ इति ।

इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मजेनानन्तदेवाचार्य्येण
विरचिते (चतुर्थस्तबके) दानविधान
पारिजाते परिभाषा प्रकरणम् ।
समाप्तिमगमच्चतुर्थः स्तवकः ॥

—*—

- १ (✽) कुष्ठमण्डपादिविषये, वैदिके, कल्पशास्त्रे, मन्त्रशास्त्रे, ज्योतिषे, पुराणे, शिल्पशास्त्रादिषु यद् यदुक्तं तत्तन्निश्चयमेव सर्व्वं विधेयम् । अन्यथा करणं महदेव हानं विफलञ्च स्यात् ।
- २ (†) अशुभ माह,—मानाधिके भवेन्न्यु इत्यागमे । मानहीने दरिद्रता' इति ।
न्यूनाधिक प्रमाणं यद् यजमान विनाशकृतं इति च ।
विश्वकर्म शिल्पशास्त्रे—अपत्यध्वं सनं प्रोक्तं कुण्डं यत्कण्ठवर्जितम्' इत्थं पाठान्तर-
मस्ति । न्यूनाधिक प्रमाणं यत् कुण्डं यज्जर्मेखलम् ।
यज्जर्जरहितं यच्च यजमान विनाशकृतं ॥ इति क्रियासारे ।
'अनेकदोषदं कुष्ठमच न्यूनाधिकं यदि ।
तस्मात् सम्यक् परीक्ष्येदं कर्तव्यं शुभमिच्छता' ॥ इति वासिष्ठ संहितायाम् ।
- '' 'न्यूनाधिके सुदुष्टेषु यो मानहीनेषु निःसृता ।
वायोधः कण्ठहीनेस्यात् असिद्धिर्न्यूनं खातके ॥
अधिकेचा सुरोभोगोर्मानेनाधिक मेखलं ।
व्याधयः सम्प्रवर्द्धन्ते विभागेऽप्यदप्यतिः ॥
उच्चाटः क्व टितेऽच्छिद्रे सङ्कुले वाच्यता भवेत् ॥ इति जयद्रथयामले ।
- '' कुष्ठं विना स्थण्डिलादिषु च होमोविधेयः—
'होमे प्रशस्यते कुष्ठं स्थण्डिलं वा हसन्तिका' इति पिङ्गलामते ।
'इषु मातं स्थण्डिलं वा संचित्तं होमकर्त्तव्यं' । इति वासिष्ठ संहितायाम् ।
अथापि काव्यं वक्ष्यामि कुष्ठे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
वेद्यां वाऽथायसे पात्रे न्यस्येवा नवे घृमे' । इति वायवीयसं हितायाम् ।
स्थण्डिलं बालुकाभिर्जां रक्तं नद्वजसापिवा' इति क्रियासारे ।

—*—

विधान-पारिजाते ।

चतुर्थस्तवकस्य-

विषय सूची ।

	प्रत्योक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
			१-४
१।	दानानुक्रमणिका,	"	"
२।	दानप्रशंसा,	तैत्तिरीय श्रुतिः,	"
	" "	वाजसनेयकः,	"
	" "	नन्दिपुराणम् ,	"
	" "	मातृस्य पुराणम् ,	"
	" "	आग्नेय पुराणम् ,	"
	" "	कूर्म पुराणम् ,	६-७
३।	दानविधानम् ,	ब्रह्म पुराणम् ,	" "
	" "	कौर्मम् ,	" "
	" "	आदित्य पुराणम् ,	८
४।	दानस्वरूपम् ,	श्रीभगवद् गीता ,	"
	" "	हेमाद्रिः ,	९
	" "	मातृस्यम् ,	"
	" "	हेमाद्रिः ,	१०
५।	दानाङ्गम् ,	हेमाद्रिः,	"
६।	दातृस्वरूपम् ,	प्रभासखण्डः,	"
	" "	मदनरत्नम् ,	११
७-८	पात्रलक्षणम् ,	कौर्मम् ,	"
	" "	भारतम् ,	१२
	" "	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
	" "	ब्राह्मम् ,	१४
	" "	पद्म पुराणम् ,	१५

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	" "	महाभारतम् ,	"
	" "	" "	"
	" "	विष्णु धर्मोत्तरम् .	१७
	" "	भारतम् ,	"
६ ।	अपात्रनिरूपणं,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	१८
	" "	महाभारतम् ,	१६
	" "	भविष्यपुराणं,	"
१० ।	परिभाषानिरूपणं,	वाराहम् ,	२०
	" "	स्कान्दम् ,	"
११ ।	अग्राह्यद्रव्यम् ,	गृह्यपरिशिष्टं,	"
	" "	स्कान्दम् ,	२१
	" "	आग्नेयम् ,	२२
	" "	ब्रह्म वैवर्तम् .	२४
१२ ।	दानधर्मः,	भारतम् ,	"
	" "	भविष्यपुराणम् ,	२५
१३ ।	मूल्याध्यायः,	ब्रह्मवैवर्तम्	"
		(*) (नाना ग्रन्थोक्तम्).	२६
१४ ।	देयद्रव्यवैवतम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
१५ ।	देयप्रतिग्रहस्थलम् ,	"	२८
	" "	परिशिष्टं,	३०
१६ ।	दानदेशः,		३१
१७ ।	दानकालः,		३२
१८ ।	दान प्रकारः,		३३
१९ ।	दशदानद्रव्यपरिमाणम् ,	मदनरत्नम् ,	३३
	" "	महार्णवम् ,	३४
	" "	स्मृतिः,	"

(*) चतस्रः सर्वे एतत्सप्तकास्ते परिभाषायामुच्यन्ते, हेमाद्रौचाम्नि ।

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१०।	तुला पुरुषदानम् ,	मात्स्यम् ,	३५
	" "	"	३६
	" "	पुराणम् ,	३७
	" "	"	"
	" "	भविष्यपुराणम् ,	"
	" "	वायव्यम् "	"
	" "	यजुर्वेदः "	"
	" "	विश्वकर्मोक्तम् ,	३८
	" "	शुक्रयजुः, ऋग्मन्त्रः,	४१
	" "	"	४१-४१
२१।	उत्सर्ग प्रयोगः,	"	"
	" "	ब्रह्मवैवर्तम् ,	४४
	" "	मात्स्यम् ,	४४
२२।	रजतादितुला- पुरुषः ,	भविष्यपुराणं, मात्स्यञ्च,	" ४६
२३।	लोहतुलापुरुषः,	स्कान्दपुराणम् ,	४७
२४।	नानारोगम् "	गरुड पुराणम् ,	४८
	" "	देवी पुराणं,	४९
	" "	गरुड पुराणं,	६०
२५।	घृतादितुलापुरुषः,	"	६१
२६।	पाराशरतुलापुरुषः,	"	६२
२७।	स्वर्णरजत-ताम्रभिन्नः,	"	६४
२८।	सर्वदानमन्त्रः ,	मात्स्यम् ,	"
२९।	सुवर्णादिदानमन्त्रः,	"	६५
३०।	हिरण्यगर्भदानम् ,	"	७२
३१।	ब्रह्माण्डदानम् ,	"	७६
३२।	कल्पपादपदानम् ,	"	७९
३३।	गोसहस्रमहादानम् ,	"	"
३४।	हिरण्य कामधेनुः ,	"	८०
३५।	हिरण्याम्ब महादानम् .	मात्स्यम् .	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम	पृष्ठाङ्कः,
३६ ।	हेमहस्तिरथदानम् ,	"	८३
	"	"	
३७ ।	भागवत दानम् ,	नारदीयम् ,	८४
३८ ।	रामायण श्रवणम् ,		८७
३९ ।	वाशिष्ठश्रवणम् ,		"
४० ।	काशीखण्ड श्रवणम् ,		८८
४१ ।	ब्रह्मवैवर्त्तश्रवणम् ,		"
४२ ।	कालिकापुराण ,, ,		"
४३ ।	माघमाहात्म्यम् , (शूर्पदानम्)		८९
४४ ।	नानापुराणविधानम् ,		९०
४५ ।	वेदपारायण ,, (नवरात्रौ च तत्)	भागवतम् ,	९१
४६ ।	कार्तवीर्य्यदीपविधिः,	उडुामरेश्वरम् ,	९३
४७ ।	" कवचविधिः,	"	१०७
४८ ।	" स्तोत्रविधिः,	"	१०८
४९ ।	तरुपुत्रविधिः ,	मात्स्यम् ,	१०९
	" "	पाद्मम् ,	११०
	" "	नन्दिपुराणम् ,	"
	" "	कान्दम् ,	"
५० ।	षापी-कूपादीनां- उत्सर्गविधिः,		११३
५१ ।	जलाशयोत्सर्गः,	सांख्यायनम् ,	"
५२ ।	" कात्यायनोक्तः,	"	११४
५३ ।	म्याप्यादौजलोपघातेशुद्धिः	हेमाद्रिः,	११५
	"	उशनाः,	"
	"	मात्स्यम् ,	११६
५४ ।	उपहतजलपाने प्रायश्चित्तम् ,	स्मृत्यर्थसारः,	१२०
५५ ।	त्वरितरुद्रविधानम् ,	शौनकः,	१२१

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५६ ।	धान्यानि, पर्वतदानम् ,	पाप्तं मातृस्यञ्च,	१२६
५७ ।	शैलदानदशकम् ,	दान विवेकः,	१३५
	"	मातृस्यं पाप्तञ्च,	१३७
५८ ।	लवणाचलदानम् ,	पाप्तम् ,	१३८
५९ ।	गुडाचलदानम् ,	"	१३९
६० ।	सुवर्णाचल " ,	"	१४०
६१ ।	तिलाचलदानम् ,	"	१४१
६२ ।	कार्पासाचल " ,	"	१४२
६३ ।	घृताचलदानम् ,	"	१४३
६४ ।	रत्नाचल " ,	"	१४४
६५ ।	रौप्याचल " ,	"	१४६
६६ ।	शर्कराचल " .	"	१४८
६७ ।	शिखरदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	१५०
८ ।	शिखरदान प्रयोगः,	"	१५१
६९ ।	अन्यमहादानानि ,	कौर्मम् ,	१५२
७० ।	"	स्कान्दम् ,	१५४
	आनन्दनिधि दानविधानम्	बहिपुराणम् ,	१५६
७१ ।	भद्रनिधिदान " "	बहिपुराणम् .	१६१
७२ ।	शतमान दानविधिः,	ब्रह्माण्ड पुराणम् .	१६३
७३ ।	हेमदान विधानम् ,	वायु पुराणम् .	१६४
७४ ।	प्रसङ्गाद्भरजत दानविधानम् ,	नन्दि पुराणम् ,	"
	" "	स्कान्द पुराणम् ,	१६५
	" "	मानस्यम् .	१६५
७५ ।	अश्वदानम्	स्कान्दम् .	"
	" "	"	१६६
	" "	महाभारतम् .	१६७
७६ ।	तिलदानम् ,	मानस्यम् .	"
	"	"	"
	"	कौर्मम् .	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
	"		

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७७ ।	तिल मृगदानम् ,	हेमाद्रि ,	१६६
	"	कौर्मम् , स्कान्दम् ,	१७०
७८ ।	ऋणापाकरणार्थं कांस्य पात्र दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	१७१
७९ ।	तिलराशि दानम् ,	पाद्मम् ,	१७४
	" "	नारदीयम् ,	१७६
८० ।	तिल पद्म दानम् ,	महाभारतम् ,	१७८
	"	हेमाद्रि,	१७९
	"		१८१
८१ ।	रुद्रैकादश तिलदानम् ,		१८१
८२ ।	तिल गर्भ दानम् ,	ब्रह्माण्ड पुराणम् ,	१८३
	"	देवी पुराणम् ,	१८४
८३ ।	त्रिपद्मदानम् ,	पुराणम् ,	१८६
८४ ।	तिल पीठशनम् ,	वायु पुराणम् ,	१८७
८५ ।	तिलादर्शदानम् ,	वायुपुराणम् ,	१८८
८६ ।	देवताभ्योगजदानम् ,	शैव धर्मः ,	१८९
८७ ।	विष्णुगज दानम् ,	गरुडपुराणम् ,	१९०
८८ ।	सूर्यगजदानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	"
८९ ।	दासी दानम् ,	कौर्मम् ,	"
	"	वह्निपुराणम् ,	"
९० ।	रथदानम् ,	गारुडम् ,	१९२
	" "	कौर्मम् ,	"
	" "	स्कान्दम् ,	१९३
९१ ।	शिविकादानम् ,	वह्निपुराणम् ,	"
९२ ।	भूमिदानम् ,	कूर्मपुराणम् ,	१९४
	" "	मातस्यम् .	१९५
	" "	"	१९६
	" "	महाभारतम् .	"
९३ ।	गृह दानम्	कौर्मम् ,	१९७
	" "	गारुडम् ,	"
	" "	मातस्यम् ,	१९८

चतुर्थस्तवकस्य-विषयसूची ।

५०९

ग्रन्थोक्त विषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
		११६
" "	"	२०२
" "	लिङ्गपुराणम् ,	"
" "	देवीपुराणम् ,	२०५
" "	ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् ,	"
" "	मातृस्यम् ,	"
" "	"	"
६४ । मठ दानम् ,	स्कान्दम् ,	२१०
६५ । प्रतिश्रय दानम् ,	भविष्य पुराणम् ,	२११
"	मार्कण्डेयम् ,	"
६६ । अथाश्रम दानम् .	वाराहम् ,	२१२
६७ । कन्यादानम् ,	भविष्यपुराणम् ,	२१३
"	हेमाद्रिः ,	"
"	ब्रह्माण्ड पुराणम् ,	२१५
"	स्कान्दम् ,	"
"	"	"
"	लिङ्गपुराणम् ,	२१८
६८ । द्विज स्थापनम् ,	हेमाद्रिः ,	२२१
"	कालिकापुराणम् .	२२१
६९ । राज्यस्थापनम् ,	आदित्यपुराणम् ,	२२२
१०० । कपिला धेनुदानम् ,	विष्णु धर्मोत्तरम् .	२२३
"	मातृस्यम् ,	२२४
"	आदित्य पुराणम् ,	"
"	कौर्मम् ,	"
"	वाराहम् ,	२२५
१०१ । अतिदानम् :	भविष्य पुराणम् ,	२२६
"	महाभारतम् ,	"
"	"	"
"	लिङ्गपुराणम् .	"
"	महाभारतम् .	"
"	"	"
"	"	"

विधान-पारिजाते ।

५१०

	ग्रन्थोक्त विषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१०२ ।	गोदानम् ,	महाभारतम् ,	२२७
१०३ ।	मत्स्य पुराणोक्तगोदानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	२३०
१०४ ।	समान वत्सा दानम् ,	भारतम् ,	२३१
१०५ ।	दशवर्ण धेनुदानम् .	महाभारतम् ,	२३२
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	२३३
१०६ ।	देवताभ्यो गोदानम् ,	"	"
	"	वह्निपुराणम् ,	२३४
१०७ ।	वृषभैकादश गोदानम् ,	स्कान्दम् ,	२३५
	"	भविष्यम् ,	२३६
१०८ ।	वृषभाधिक गोशत दानम् ,	शिव धर्म ,	"
	"	भविष्य पुराणम् ,	"
१०९ ।	स्वरूप गोदानम् , "	"	२३७
११० ।	गो प्रार्थना	"	२४०
१११ ।	उभयतोमुखी गोदानम् ,	मातृस्यम् ,	२४२
	"	वाराहम् ,	"
	"	मातृस्यम् ,	२४३
	"	ऋग्-शुक्ल-यजुः मन्त्राः,	२४५
	"	ऋग्-अथर्ववेद-मन्त्राः,	२४६
	"	ब्रह्मवैवर्तम् ,	२४८
११२ ।	वैतरणी धेनुदानम् ,	"	२५०
	"	भविष्योत्तरम् ,	२५१
११३ ।	प्रसङ्गाद् वृषभदानम् ,	महाभारतम् ,	२५२
	"	वह्निपुराणम् ,	२५३
११४ ।	हेमरौप्य वृषभदानम् ,	मातृस्यम् ,	२५५
११५ ।	गुडादिधेनुदानम् ,	"	२५६
	"	"	२५७
११६ ।	गुहधेन्वादि दशक-प्रयोगः,	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	२६१
११७ ।	तिल धेनु प्रकरणम् ,	वाराहम् ,	"
	"	महाभारतम् ,	२६६
	"	"	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११८ ।	सप्तग्रीहि धेनुदानम् ,		२६२
११९ ।	घृतधेनु दानम् ,	स्कान्दम् ,	२६३
	"	"	२६४
	"	"	२६५
१२० ।	एषमेव घृतधेनुकृता,		"
१२१ ।	नवनीत धेनुदानम् ,	भविष्ये,	२६६
१२२ ।	जलधेनुदानम् ,		२६७
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
	"	देवीपुराणम् ,	२६९
	"	स्कान्दम् ,	२७०
१२३ ।	क्षीरधेनुदानम् ,		२७१
१२४ ।	दधिधेनुदानम् ,		२७३
१२५ ।	मधुधेनुदानम् ,	स्कान्दम् ,	२७४
१२६ ।	इक्षुरस धेनुदानम् ,	"	२७७
१२७ ।	शर्कराधेनुदानम् ,	"	२७८
१२८ ।	कार्पास धेनुदानम् ,	वाराहम् ,	२८०
१२९ ।	लवणधेनुदानम् ,	"	२८१
१३० ।	कर्पूरादि धेनुदानम् ,	भविष्यम् ,	२८२
१३१ ।	सुवर्ण धेनुदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	२८४
	"	"	२८५
१३२ ।	प्रमेहघ्न सुवर्ण धेनुदानम् ,	वह्निपुराणम् ,	२८६
१३३ ।	वन्ध्यात्वहर सुवर्णधेनुदानम् ,	वायुपुराणम् ,	२८७
१३४ ।	प्रस्विन्न पाणिपादत्वहर सुवर्णधेनुदानम् ,		२८८
१३५ ।	अथासां दानम् ,	गारुडम् ,	२९१
१३६ ।	विद्याप्रतिमादानम् ,		२९१
	"		२९६
१३७ ।	वेदविद्या प्रतिमादानम् ,		२९७
१३८ ।	स्मृतिदानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	२९९
	"	भविष्यम् ,	३०१
	"	वाराहम् ,	"
	"	वह्निपुराणम्	३०२

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३६ ।	पुराणदानम् ,	सौरपुराणम् ,	३०३
	"	मातृस्यम् ,	३०४
१४० ।	उपपुराणदानम् ,	वामनपुराणम् ,	३०६
	"	मातृस्यम् ,	"
१४१ ।	वेददानम् ,		३११
१४२ ।	सामान्यतः सर्वविध दानम् ,	मदनरत्नम् ,	३१२
१४३ ।	शिवशास्त्रादि विधानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	"
	"	देवीपुराणम् ,	३१४
१४४ ।	त्रिपुरुषदानम् ,	मृत्युञ्जयः,	३१५
१४५ ।	नवग्रह दानम् ,		३१६
१४६ ।	दशावतार दानम् ,		३६१
१४७ ।	लक्ष्मीनारायण दानम् ,	चतुर्वर्गचिन्तामणिः	३२२
१४८ ।	घण्टादानम् ,	ब्रह्मवैवर्त्तम् ,	३२३
	"	वाजसनेयम् ,	३२४
१४९ ।	सरस्वतीदानम् ,	वायुपुराणम् ,	३२५
१५० ।	कुवेर मूर्त्ति दानम् ,	"	३२६
	"	श्रीप्रश्नम् ,	३२७
१५१ ।	धात्मप्रतिकृतिदानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३२८
१५२ ।	चतुर्म्मूर्त्तिदानम् ,	हेमाद्रिः,	३३०
	"	ब्रह्माण्डम् ,	"
१५३ ।	पञ्चमूर्त्ति दानम् ,	" पुराणम् ,	३३०
१५४ ।	द्वादशादित्य दानम् ,	"	३३१
१५५ ।	चन्द्रादित्य दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३३१
१५६ ।	कालपुरुष दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३३१
१५७ ।	कालचक्र दानम् ,	मृत्युञ्जयः	३३१
१५८ ।	यम दानम् ,	हेमाद्रिः	३३१
१५९ ।	पापपुरुष दानम् ,	स्कान्दम् ,	३३१
	"	नागरखण्डे,	"
१६० ।	उद्गुम्भ दानम् ,	शौनकीयम् ,	३३१
१६१ ।	मकरदानम् ,	हेमाद्रिः,	३३१

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः
१६२ ।	लोकपालाष्टक दानम् ,	ब्रह्माण्डपुराणम् ,	३४६
१६३ ।	अजादि दानम् ,	महाभारतम् ,	३४७
१६४ ।	मेघी दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३४८
१६५ ।	अजादानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३५०
१६६ ।	मेघदानम् ,	हेमाद्रिः	३५२
१६७ ।	महिषी दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३५३
१६८ ।	कृष्णाजिन दानम् ,	मातृस्यम् ,	३५५
	"	गारुडम् ,	३५६
	"	मत्स्यपुराणम् ,	"
	"	कालिकापुराणम् ,	"
	"	आदित्यपुराणम् ,	"
१६९ ।	गृष्टिकृष्णाजिनदानम् ,		३६०
१७० ।	आर्द्र कृष्णाजिनदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३६१
	"	"	३६१
	"	बह्विपुराणम् ,	३६४
	"	भविष्यपुराणम् ,	"
	"	वाराहम् ,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३६५
१७१ ।	तिथिप्रयुक्तदानम् ,	भविष्यम् ,	३६६
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
१७२ ।	वारप्रयुक्त दानम् ,	ब्रह्मपुराणम् ,	३६८
	"	स्कान्दम् ,	"
१७३ ।	नक्षत्रप्रयुक्त दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
१७४ ।	योगादि-दानम् ,		३६९
१७५ ।	करण दानम् ,	"	३७०
१७६ ।	संक्रान्ति दानम् ,	वामनम् ,	"
१७७ ।	मास दानम् ,	देवीपुराणम् ,	३७१
	"		३७२
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३७३
१८७ ।	ऋतु दानम् ,		

	ग्रन्थोक्त विषयः,	ऊद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७३ ।	अयन दानम् ,	स्कान्दम् ,	३७४
	”	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३७४
१८० ।	सम्बत्सर दानम् ,	”	”
१८१ ।	आरोग्य दानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	३७५
	”	सौर पुराणम् ,	३७६
१८२ ।	रत्नदानम् ,	मदनरत्नम् ,	३७६
	”	स्कान्दम् ,	”
१८३ ।	श्रीमुक्ताफल दानम् ,		३७७
१८४ ।	आरोग्याद्यर्थं मुक्ताफल दानम् ,		३७८
१८५ ।	अलङ्कार दानम् ,	ब्रह्मवैवर्त पुराणम् ,	३८०
१८६ ।	घस्त्र दानम् ,	नन्दि पुराणम् ,	”
	”	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	३८१
	”	भविष्य पुराणम् ,	”
	”	आदित्य पुराणम् ,	”
	”	नन्दि पुराणम् ,	”
	”	बाराहम् ,	३८२
	”	देवी पुराणम् ,	”
	”	नन्दि पुराणम् ,	”
	”	नारदीयम् ,	”
१८७ ।	शय्या दानम् ,	विष्णु संहिता ,	३८३
	”	महाभारतम् ,	३८४
	”	स्कान्दम् ,	”
१८८ ।	देषशय्या दानम् ,	विष्णु संहिता ,	३८५
१८९ ।	आसन दानम् ,	शिवधर्मम् ,	३८६
	”	लिङ्ग पुराणम् ,	३८६
	”	स्कान्दम् ,	”
१९० ।	दर्पण दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	३८७
१९१ ।	अयजन दानम् ,	मार्कण्डेय पुराणम् ,	”
	”	भविष्य पुराणम् ,	३८८

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६२ ।	चामर दानम् ,	महाभारतम् ,	"
	"	"	"
१६३ ।	वितान दानम् ,	वायुपुराणम् ,	३८६
१६४ ।	गन्ध दानम् ,	कालिका पुराणम् ,	"
१६५ ।	ताम्बूल दानम् ,	भविष्यम् ,	३९०
	"	ब्रह्माण्डपुराणम् ,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
१६६ ।	पुष्प दानम् ,	महाभारतम् ,	३९१
	"	नन्दि पुराणम् ,	"
१६७ ।	गीतादि दानम् ,	"	"
	"	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	३९२
१६८ ।	कुत्रोपानड् दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	३९३
	"	महाभारतम् ,	"
१६९ ।	पात्र दानम् ,	ब्रह्मपुराणम् ,	३९४
	"	कालिका पुराणम् ,	"
	"	वायु पुराणम् ,	"
२०० ।	आलोकदानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३९५
२०१ ।	अन्न दानम् ,	स्कान्दम् ,	३९७
	"	ब्रह्म वैवर्त्तम् ,	"
	"	ब्रह्माण्ड पुराणम् ,	३९८
	"	ब्रह्मवैवर्त्तम् ,	"
२०२ ।	आमासदानम् ,	स्कान्दम् ,	"
२०३ ।	उदक दानम् ,	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	३९९
	"	स्कान्दम् ,	४००
	"	भविष्योत्तरम् ,	"
	"	नन्दि पुराणम् ,	"
	"	गाढङ्गम् ,	"
	"	महाभारतम् ,	४०१
२०४ ।	धर्मघट दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनामं,	पृष्ठाङ्कः,
२०५ ।	अश्वत्थ सेवनम् ,	भविष्योत्तरम् ,	४०२
२०६ ।	तरुपुत्रकविधिः,	"	४०३
	"	नन्दि पुराणम् ,	"
	"	पद्मपुराणम् ,	४०४
२०७ ।	अश्वत्थोपनयनम् ,	स्कान्दम् ,	४०५
२०८ ।	गलन्तिका दानम् ,	शौनकीयम् ,	४०६
२०९ ।	मणिक-दानम् ,	भविष्यम् ,	४१०
२१० ।	अन्यद्मणिक दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	४१२
२११ ।	प्रपादानम् ,	गारुडम् ,	"
२१२ ।	पान्थोपचारः,	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	४१३
	"	स्कान्दम् ,	४१४
	"	नन्दिपुराणम् ,	"
	"	भविष्य पुराणम् ,	४१५
	"	आदित्य पुराणम् ,	"
२१३ ।	गो परिचर्या,	महाभारतम् ,	"
	"	ब्रह्म पुराणम् ,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	४१६
	"	नन्दि पुराणम् ,	"
२१४ ।	यज्ञोपवीत दानम् ,	स्कान्दम् ,	४१७
२१५ ।	यष्टि दानम् ,	"	"
११६ ।	इन्धन दानम् ,	बृहत् पुराणम् ,	४१८
	"	महाभारतम् ,	"
२१७ ।	अग्निष्टिका दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	४१९
२१८ ।	दीपदानम् ,	गारुडम् ,	४२०
	"	भारतम् ,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	४२१
२१९ ।	अभय दानम् ,	रामायणम् ,	४२२
	"	महाभारतम् ,	"
	"	बृहत् पुराणम् ,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	४२३

चतुर्थस्तवकस्य-विषयसूची ।

५१७

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२२०।	पात्र दानम् ,	पापम् ,	४२५
	"	मातृस्यम्	४२६
२२१।	कल्प दानम् ,	देवी पुराणम् ,	४२७
२२२।	नाना दानम् ,	विष्णु पुराणम् ,	४२८
	"	नारसिंह पुराणम् ,	४२९
२२३।	यत्यादि षपन दानम् ,	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	४३०
२२४।	अश्वत्थ विवाह विधानम् ,		४३०
२२५।	शालग्राम दानविधानम् ,	पद्मपुराणम् ,	४३१
२२६।	शालग्राम-शिलामूर्ति लक्षणम् ,	गाढम् ,	४३२
	"	नारदीयम् ,	४३५
२२७।	तद्दान विधिस्तु (कूर्मपुराणे)		४३७
२२८।	विष्णु प्रतिमा दानम् .	कूर्मपुराणम् ,	४३९
२२९।	शिवलिङ्ग दानम् ,	शिवधर्मम् ,	४४०—४४२ ।

इति विधान-पारिजाते चतुर्थस्तवकस्य
संक्षिप्त विषयसूची समाप्ता ॥

—*—

अथ परिभाषोक्तविषयसूची ।

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१।	परिभाषा निरूपणम् ,	व्यासोक्तम् ,	४४३
२।	दान धर्मः,	"	"
३।	शूद्रविषयः,	जातूकर्णः,	"
४।	त्रैवर्णिकाधिकारः,	याज्ञवल्क्यः,	४४४
५।	भार्यादि लक्षणम् ,	"	"
	(इति संक्षिप्त परिभाषा)		
६।	प्रतिमादि द्रव्यपरिमाणम् ,	भविष्यम्,	४४५
७।	अन्न विशेषः,	पुराणान्तरम् ,	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	" "	देवीपुराणम् ,	४४६
८।	नवदेवाः,	"	"
९।	पञ्चरत्नानि,	आदित्यपुराणम् ,	"
१०।	पञ्चामृतम् ,	शैवधर्मम् ,	"
११।	पञ्चगव्यम् ,	स्कान्दे,	४४७
१२।	पञ्चपल्लवानि,	ब्रह्माण्डे,	"
१३।	चतुःसमगन्धाः,	गारुडम् ,	"
१४।	सर्वगन्धः,	"	"
१५।	यज्ञकर्दमः,	"	"
	"	स्कान्दम् ,	४४८
१६।	मधुत्रयम् (त्रिमधु),	कात्यायनः,	"
१७।	सर्षपधिः,	छन्दोगपरिशिष्टः,	"
१८।	सप्तधान्यम् ,	षट् त्रिंशन्मतम् ,	"
१९।	अष्टादशधान्यम् ,	स्कान्दे,	"
	"	मार्कण्डेयम् ,	"
२०।	सौभाग्याष्टकम् ,	पाद्मम् ,	४४९
२१।	नवरत्नानि,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
२२।	षड्रसाः,	भविष्यपुराणम् ,	"
२३।	रसद्रव्याणि,	स्कान्दम् ,	"
२४।	अष्टाङ्गार्घ्यम् ,	भविष्यपुराणम् ,	४५०
२५।	धातु सप्तकम् ,	"	"
२६।	नवकौतुकम् ,	"	"
२७।	पञ्चरत्नांसि,	पञ्चरात्रम् ,	"
२८।	दशाङ्गधूपः,	गन्धयुक्तौ,	४५१
२९।	दर्भे विशेषः,	मरीचिः,	"
	" "	कात्यायनः,	"
	" "	लघुहारीतः,	४५२
	" "	परिशिष्टे,	"
३०।	कर्मसु दिङ्निर्णयः,	"	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
३१ ।	कृत्याधिकारी	वशिष्ठः,	४५३
	"	याज्ञवल्क्यः,	"
	"	कात्यायनः,	४५४
	"	बौधायनः,	"
	"	मनुः,	"
	"	स्कान्दे,	"
	"	कात्यायनः,	"
	"	वायुपुराणम् ,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	४५५
	"	कात्यायनः,	"
	"	भट्टपादः,	"
	"	पैठीनसिः,	४५६
	"	बौधायनः,	"
३२ ।	प्रतिनिधिः,	ब्रह्मवैवर्ते,	"
	"	भविष्यपुराणम् ,	"
	"	गृह्यपरिशिष्टः,	४५७
३३ ।	अथ दक्षिणानिरूपणम् ,	व्यासः,	"
	"	भविष्योत्तरम् ,	४५८
	"	स्कान्दे,	४५८
	"	भविष्योत्तरभागे,	"
३४ ।	दक्षिणामानानुक्ते,	गारुडम् ,	४५९
	"	व्यासः,	"
	"	मातृस्ये,	४६०
	"	मनुः,	"
३५ ।	अथ द्रव्यमाणम् ,	विष्णुगुप्तः (कौटिल्यः)	४६१
३६ ।	(सुवर्णपरिमाणम्),	बृहत्पाराशरम् ,	"
	"	याज्ञवल्क्यः,	"
	"	विष्णुः,	"
	"	ब्रह्म-श्रौतः,	"
	"	मतान्तरम् ,	"
	"		"

	ग्रन्थक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
३७ ।	अथ रौप्यमानम्	विष्णुगुप्तः,	"
	"	मनुश्च,	४६२
	"	याज्ञवल्क्यः,	"
३८ ।	ताम्र परिमाणम् ,	मनुः,	"
	"	याज्ञवल्क्यः,	"
	"	बृहस्पतिः,	४६३
	"	नारदः,	"
३९ ।	ताम्र-	आदित्यपुराणम् ,	"
	"	भाष्करीये,	"
	"	विष्णुगुप्तः,	४६४
	"	भविष्ये,	"
४० ।	अथ धान्यादिमानम् ,	स्कान्दे,	१६
	"	वाराहे,	१६
	"	विष्णुधर्मोत्तरे,	"
	"	स्कान्दे,	"
	"	ग्रन्थान्तरे,	४६
	"	गोपथ ब्राह्मणे,	"
४१ ।	अथ भूमानम्,	आदित्यपुराणे,	"
	"	बृहस्पतिः,	४
	"	मात्स्ये,	"
	"	सिद्धान्तशेखरे,	"
४२ ।	अथ मण्डपादौ प्राचीसाधनम् ,	नारदः,	"
	"	शुल्वसूत्रे, कात्यायनः,	"
४३ ।	अथ वास्तुवलिः,	प्रपञ्चसारे,	"
	"	मात्स्ये,	"
	"	ज्ञानरत्नावली,	"
	"	प्रपञ्चसारम्,	"
४४ ।	अथ मण्डपादि निरूपणम्,	पञ्चरात्रम् ,	"
	"	विश्वम्भर वास्तुशास्त्रम् ,	"

ग्रन्थोक्तविषय,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
अथ मण्डपादि निरूपणम् ,	दुन्दुकारिकायाम् ,	४७३
"	मूलागमः,	"
"	पिङ्गलागमः ,	४७५
"	मूलागमः,	४७७
"	मातृस्यम् ,	४८१
"	स्मृतिः,	४८२
"	गारुडम् ,	४८३
"	मातृस्यम् ,	४८३
"	मूलागमः,	"
४५ । अथ कुण्डानि,	भविष्योत्तरम् ,	४८४
"	आम्नाय रहस्यम् ,	"
"	ज्ञान रत्नावली,	"
"	नारदीय मातृस्ययोः ,	"
"	प्रतिष्ठा दीपकम् ,	४८५
"	कामिकम् ,	"
"	शारदातिलकम् ,	"
"	सिद्धान्त शेखरम् ,	४८६
"	शारदा तिलकम् ,	"
"	स्कान्दम् ,	४८७
"	शारदा तिलकम् ,	"
४६ । योनिकुण्डम् ,	सिद्धान्त शेखरम् ;	४८८
४७ । अर्द्धचन्द्र कुण्डम् ,	शारदायाम् ,	"
"	सिद्धान्त शेखरम् ,	४८९
"	शारदा तिलकम् ,	"
"	कामिकागमः,	"
४८ । त्रिकोण कुण्डनिर्माणम् ,	शारदातिलकम् ,	४९०
"	कामिकः,	"
४९ । वृत्तकुण्डनिर्माणम् ,	शारदा तिलकम् ,	४९१
"	कामिकागमम् ,	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५० ।	बडन्नकुण्डनिर्माणम् ,	कामिकः,	४१२
५१ ।	पद्मकुण्डम् ,	"	४१३
	"	कालोत्तरम् ,	४१५
	"	प्रतिष्ठासार संप्रहम् ,	४१६
	"	पिङ्गलागमः,	"
	"	सिद्धान्तशेखरः,	४१७
	"	लक्ष्मण संप्रहः,	४१८
	"	स्वायम्भुवः,	४१९
५२ ।	योनिकुण्ड प्रकारः,	"	५००
	"	त्रैलोक्यसारः,	५०१
	"	सिद्धान्त शेखरः,	५०२

विधान-पारिजाते चतुर्थस्तवकस्य परिभाषायाः

संक्षिप्त सूचीपत्रं समाप्तम् ।

समाप्तधायं चतुर्थ-स्तवकः ॥

**CALCUTTA 1—Published by The Asiatic Society 1, Park Street and
Printed by Metropolitan Printing & Publishing House, Ltd.,
90, Lower Circular Road, Calcutta-14.**

